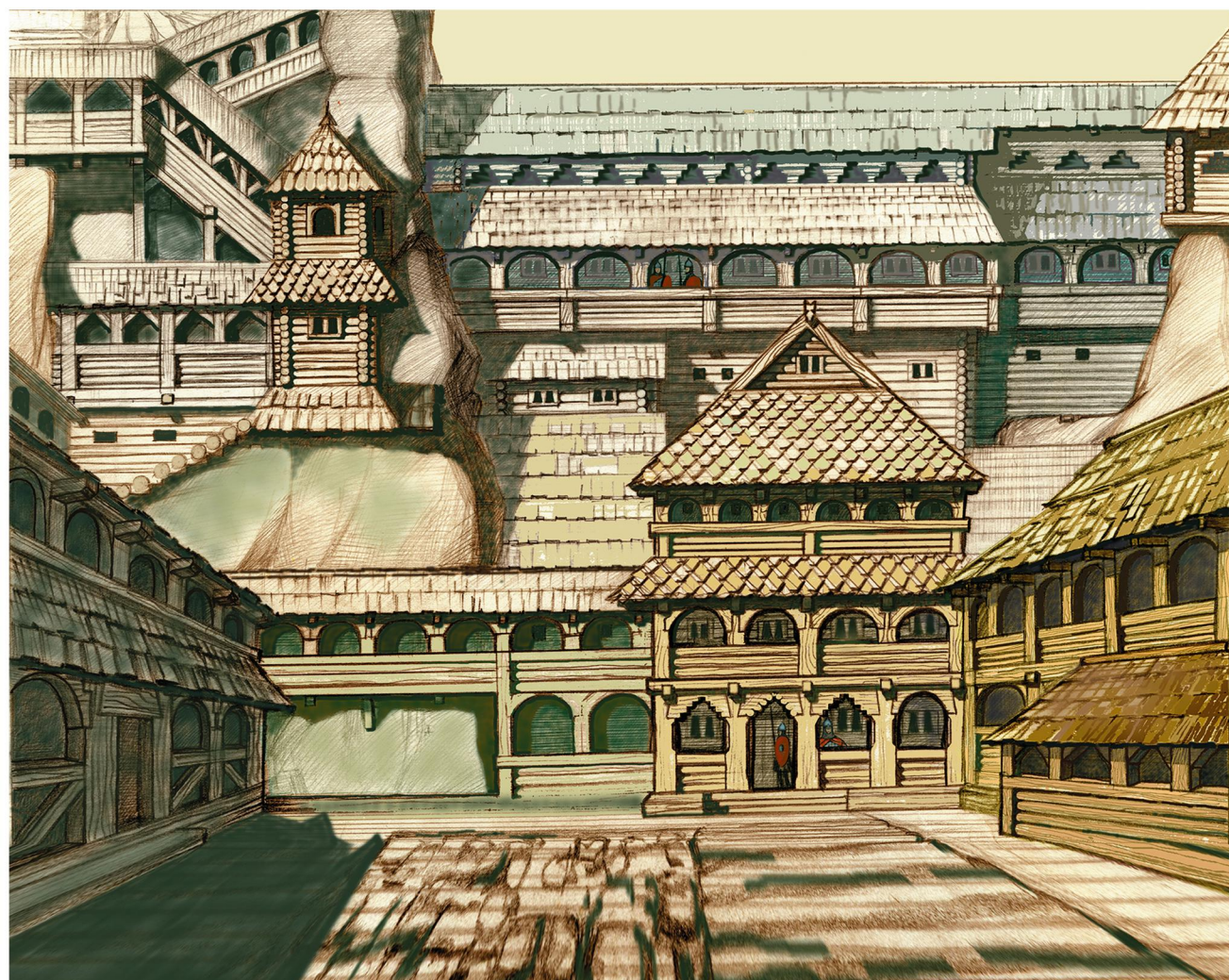

МИХАЙЛО РОЖКО

АРХІТЕКТУРА ТА СИСТЕМА ОБОРОНИ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У КНЯЖУ ДОБУ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГУСТАЊ»

МИХАЙЛО РОЖКО

**АРХІТЕКТУРА ТА СИСТЕМА ОБОРОНИ
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У КНЯЖУ ДОБУ**

Львів 2016

УДК 902.2 (292.451/.454)
ББК 63.4 (4УКР) - 425
Р 63

Рожко М.Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. – Львів: БаК, 2016. – 232 с.
ISBN 978-966-2227-38-3

У пропонованому читачеві виданні зібрано найважливіші публікації Михайла Рожка, які узагальнюють його багаторічні студії над архітектурою та системою оборони Українських Карпат у княжу добу. Попри наявність у книзі цілої низки дискусійних питань та, можливо, уже дещо застарілих інтерпретацій, спричинених сьогочасним поступом археології, тут подано важливі відомості про оборонні об'єкти карпатського регіону та розвиток середньовічного зодчества. Видання покликане привернути увагу наукового середовища до окреслених тут проблем та сприяти подальшому їх розв'язанню.

Для археологів, архітекторів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Державного історико-культурного заповідника “Тустань”.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

к.арх. Василь Рожко
к.і.н., доцент Роман Миська
д.арх., доцент Юрій Диба
к.арх., доцент Юрій Лукомський
к.і.н. Віталій Ляска

УПОРЯДНИКИ:

к.і.н., доцент Роман Миська
к.і.н. Віталій Ляска

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н., професор Леонтій Войтович
д.арх., професор Микола Бевз
д.і.н. Віра Гупало

Літературний редактор: Наталя Величківч, Ольга Свідзинська.
Переклад на англійську: к.філ.н., доц. Олег Шалата.

**“...ПОДПЕРЪ ГОРЫ УГОРСКИИ СВОИ ЖЕЛЪЗНЫМИ ПЛЪКИ,
ЗАСТУПИВЪ КОРОЛЕВИ ПУТЬ...”**

[СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВЪ,
ИГОРЯ СЫНА СВЯТЪСЛАВЛЯ,
ВНУКА ОЛЬГОВА]

Contents

Editors' Note	6
Introduction	9
Section 1. The Ukrainian Carpathians in the Princely era	13
Population of the Ukrainian Carpathians in the IX-XI cc.	13
The Carpathian routes and their defense	27
Defensive installations of medieval times in the Carpathian foothills (materials for the catalogue)	33
Section 2. Monumental and Defensive Housing Architecture of Galician-Volhynian State	45
City architecture and Galician architectural school: characteristic features and peculiarities	45
From the history of medieval wooden building: structural features of housing architecture	70
Defensive works and their systems of defense in the Princely era	76
The Transfiguration monastery in Spas	83
St Onouphrius monastery in Lavriv	89
Section 3. Architecture of Rock Defensive Works and the Problem of Scientific Reconstruction of Wooden Buildings of the Princely Period	97
Rock constructions of the Princely era: their research and interpretation problems	97
Rock construction monuments of central east Europe	103
The medieval rock fortress of Tustan'	112
Housing and defensive works of Bubnyshche	147
Housing and cult constructions of Rozhirche	150
Rock constructions on the territory of Medobory and Podolia	154
Section 4. Features of Functioning of Defensive Works in the Princely era	165
Towers in fortification system of Galician-Volhynian state	165
Drawbridge as an element of the medieval defensive fortification system (on engineering reconstruction of the drawbridge pull-up mechanism)	173
Water supply of defensive complexes of Ukraine during the Princely era and the late Middle Ages	186
Long-range weapons of medieval Tustan': bow and crossbow arrow heads	199
Summary	216
Index of Names	223
Index of Geographical Names	225
List of illustrations	229
List of abbreviations	232

Зміст

Від упорядників	6
Вступ	9
Розділ 1. Українські Карпати у княжу добу	13
Заселеність Українських Карпат у IX–XIV ст.	13
Карпатські шляхи та їх оборона	27
Оборонні пам'ятки середньовічної доби у передгір'ї Карпат (матеріали до каталогу)	33
Розділ 2. Монументальна та оборонно-житлова архітектура Галицько-Волинської держави	45
Міське зодчество та галицька архітектурна школа: характерні риси та особливості	45
З історії середньовічного дерев'яного будівництва: конструктивні особливості житлової архітектури	70
Оборонні споруди та системи їх захисту у княжі часи	76
Спасопреображенський монастир у Спасі	83
Святооунфрїївський монастир у Лаврові	89
Розділ 3. Архітектура наскельних оборонних споруд та проблема наукової реконструкції дерев'яної забудови княжого періоду	97
Наскельні споруди княжої доби: проблеми дослідження та інтерпретації	97
Пам'ятки наскельної забудови Центрально-Східної Європи	103
Середньовічна наскельна фортеця Тустань	112
Житлові та оборонні споруди Бубнища	147
Житлові та культові споруди Розгірча	150
Наскельні споруди на теренах Медоборів і Поділля	154
Розділ 4. Особливості функціонування оборонних об'єктів у княжі часи	165
Вежі у системі укріплень Галицько-Волинської держави	165
Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень середньовічного моста (до питання інженерної реконструкції механізму підйому моста)	173
Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя	186
Зброя дальнього бою середньовічної Тустані: наконечники стріл лука та самостріла (арбалета)	199
Summary	216
Іменний покажчик	223
Географічний покажчик	225
Список ілюстрацій	229
Список скорочень	232

Від упорядників

Останні роки життя Михайло Рожко виношував ідею написання монографії, яка б узагальнила основні результати його досліджень. Проте важка хвороба не дозволила йому завершити розпочату працю. Вже хворим дослідник вивчав нову літературу про наскельні пам'ятки в Європі, опрацьовував давніші власні тексти та вносив у них корективи. Після смерті Михайла Федоровича група його колег та учнів з ініціативи тодішнього директора ДІКЗ “Тустань” Василя Рожка, враховуючи актуальність та наукову вагу проведеної ним роботи, вирішили видати ці напрацювання окремою книгою.

Зацікавленість наукою в Михайла Рожка остаточно викристалізувалася після відвідин ним на зламі 1969–1970-х рр., у товаристві реставратора Петра Лінинського, скельних груп Урича. Численні пази та вруби, видовбані на трьох скельних групах, відкривали розлогі перспективи відтворення вигляду фортеці, відтак Михайло Федорович захопився ідеєю дослідити залишки цієї наскельної пам'ятки. Влітку 1971 р. в Уричі була проведена перша архітектурно-геодезична експедиція, метою якої було зафіксувати наявні на скелях сліди забудови для подальшої реконструкції вигляду фортеці. Перед дослідником відразу постала вагома проблема, а саме – відсутність методики дослідження наскельних пам'яток. Від початків довелося виробити спеціальну методику досліджень, що враховувала особливості практично незнаних пам'яток з наскельною забудовою, та опрацювати безліч томів спеціальної наукової літератури. Паралельно Михайло Федорович займався вивченням народної архітектури, позаяк реконструкція середньовічної фортеці без розуміння конструктивних та технологічних особливостей дерев'яної архітектури була б неможливою.

Впродовж семирічної цілеспрямованої, послідовної і скрупульозної праці досліднику вдалося отримати якісні обмірні матеріали і на їхній основі виконати декілька перших графічних реконструкцій об'ємно-просторового вигляду фортеці на скельній групі Камінь. Їх публікація і висвітлення на різноманітних форумах викликала жвавий інтерес у наукових колах до проблематики наскельного будівництва. З'явилися схвальні відгуки й висока оцінка результатів досліджень від поважних науковців і наукових установ, які підтвердили унікальність пам'ятки й засвідчили перспективність її вивчення.

Місцем першої міжнародної апробації матеріалів досліджень Тустані став Санкт-Петербург (тоді – Ленінград) – один з найпотужніших центрів архітектурної археології. Починаючи від 1973 р., М. Рожко неодноразово виголошував результати своєї наукової праці у секторі слов'яноруської археології Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, де відзначали, що тематика досліджень є невідомою в археологічній та архітектурній практиці. Науковим керівником М. Рожка став відомий теоретик і практик архітектурної археології П. Раппопорт. Таким чином, Михайла Рожка визнали зачинателем вивчення наскельних пам'яток не лише в Україні, а й у Європі.

Однак самі лише обміри не давали переконливого датування будівельних періодів пам'яток. Хронологія функціонування фортеці могла бути визначена лише в результаті фахових археологічних досліджень. М. Рожко самотужки студіював теоретичну археологію та впродовж кількох сезонів брав участь в експедиціях, досліджуючи княжий Спаський монастир поблизу Старого Самбора, а також найстаріші львівські храми: св. Миколая, св. Параскеви П'ятниці та Марії Сніжної. Керувала цими експедиціями відомий науковець з Ленінграда Маріанна Малевська-Малевіч, завдяки якій М. Рожко набув практичні навички архітектурно-археологічної “кухні”. Вже у 1978 р. він самостійно керував окремим загоном цієї експедиції, досліджуючи городище на Замковій горі в Спасі.

У тісній співпраці з Українським Товариством охорони пам'яток історії та культури, відповідальним секретарем якого у Львівській області тоді був Ігор Кудін, 1978 р. Михайло Рожко розпочав польові археологічні студії Тустані. Спочатку вони відбувалися під керівництвом досвідченого археолога Лариси Крушельницької. А з наступного року, ставши науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), М. Рожко вже самостійно керував археологічною експедицією з вивчення давньої Тустані. Відтоді Михайло Федорович фактично очолював цілком новий напрямок фундаментальних академічних наукових досліджень на території колишнього Радянського Союзу – наскельну археологію. Специфіка цього напрямку полягала у поєднанні архітектурно-археологічних методів розкриття об'єктів і ретельного документування знахідок з геодезичною, фото- і графічною їх фіксацією. Роботи на висотних скелях вимагали, окрім іншого, обов'язкових навичок альпінізму й, відповідно, суворого дотримання правил техніки безпеки.

У 1982 р., після виголошення наукової доповіді про результати дослідження Тустані у Києві, Президія АН України прийняла Постанову про створення Карпатської архітектурно-археологічної експедиції (КААЕ) з бюджетним фінансуванням. Це дало змогу, окрім докладнішого дослідження всього комплексу міста-фортеці Тустань, розширити зону вивчення пам'яток з наскельною забудовою, куди увійшли Розгірче, Бубнище, Підкамінь, а також численні городища, монастирі – об'єкти Карпатської лінії оборони Х–ХІІІ ст. Зважаючи на нові можливості дослідницької діяльності, експедиція займалася стаціонарними і розвідковими дослідженнями. Упродовж 1984–1986 рр. КААЕ проводила фундаментальні дослідження давнього Василіанського монастиря в Лаврові Старосамбірського р-ну Львівської обл. Окрім того, завдяки польовим дослідженням локалізовано городище княжого Самбора в ур. Повалиська, проведено обміри городища в селі Тершів (ур. Загородище), виявлено городища в Грозьовій, Волошиновому (ур. Окіп), Стрільках (ур. Замок), Розлучі, Корчині (ур. Підзамче), Крушельниці, Синьовидному (Нижньому й Верхньому), Тишівниці, Східниці (ур. Замчище), Ясениці-Сільній та інших населених пунктах. Дослідницькі пошуки КААЕ охопили і Закарпаття, зокрема було проведено розвідкові обстеження замків в Ужгороді, Мукачеві, Хусті та донжону в Середньому.

Від 1994 р. Михайло Рожко працював науковим співробітником в Інституті народознавства НАН України. У 1996 році побачила світ монографія “Тустань – давньоруська наскельна фортеця”, у якій автор докладно проаналізував історію дослідження пам'ятки впродовж ХІХ – сер. ХХ ст., джерельну базу дослідження та розкрив етапи архітектурно-геодезичного та археологічного вивчення пам'ятки. Михайло Федорович виділив сім періодів (п'ять дерев'яної та два кам'яної) функціонування фортеці на скельній групі Камінь та подав описові характеристики дерев'яної забудови за періодами. Фортеця Тустань в монографії розглядалася на тлі широкого осмислення характеру функціонування Карпатської лінії оборони. На жаль, формат видання не дозволив розлого проаналізувати рухомі матеріали, виявлені під час археологічних досліджень, і автор обмежився лише поданням їхніх ілюстрацій. Основна увага була сконцентрована на архітектурних особливостях фортеці. Такий підхід викликав дискусію стосовно достовірності реконструкції періодів забудови, зокрема хронології функціонування пам'ятки та окремих її етапів. Наразі дискусійним вважається виокремлення двох останніх періодів з так званою “кам'яною забудовою”. Залишки дерев'яних конструкцій з криниці, датовані сучасними методами початком ХVІ ст., вказують на значну дерев'яну складову у пізньосередньовічній забудові Тустані. Фрагменти кам'яної стіни товщиною 2,5 м збереглися з північного боку дитинця, натомість з південного боку такі сліди відсутні, що може свідчити про існування з цього боку дерев'яної забудови впродовж усього часу існування фортеці. Відтак останні етапи забудови Тустані треба визначити не як кам'яну забудову, а як дерев'яно-кам'яну. Окрім того, з уваги на дискусійність в датуванні артефактів, зокрема керамічного матеріалу, хронологічні межі функціонування фортеці вимагають переосмислення.

Під час праці в Інституті народознавства Михайло Рожко опрацював низку ґрунтовних публікацій, з-поміж яких виокремлюється розділ “Міста, дерев’яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст.”, вміщений у колективній монографії “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”. Тут дослідник проаналізував історію кам’яного монументального зодчества в княжу добу (зокрема, формування галицької архітектурної школи), охарактеризував рівень розвитку середньовічного дерев’яного будівництва, розглянув конструктивні особливості оборонних споруд, системи їхнього захисту та висвітлив проблеми дослідження й інтерпретації наскельних споруд княжої доби.

В пропонованому читачеві виданні зібрано найважливіші публікації Михайла Рожка, які узагальнюють його багаторічні студії над архітектурою та системою оборони Українських Карпат у княжу добу. Його упорядники свідомі того, що низка давніших дискусійних тверджень та інтерпретацій автора можуть суперечити новітнім здобуткам археології та історії. Проте, ця підсумкова монографія Михайла Федоровича покликана привернути увагу наукового середовища до окреслених тут проблем та сприяти подальшому їх розв’язанню.

Вступ

Дослідження пам'ятки з наскельною забудовою – міста-фортеці Тустань – ввели в науковий обіг невідоме раніше джерело інформації про дерев'яну забудову. Тустань стала першою унікальною пам'яткою, дослідження якої зробило щілину для ширшого огляду горизонтів документальних досліджень дерев'яної забудови, яка не збереглася. Проте цей феномен міг залишитися унікальним, без аналогів, якщо би автору не вдалося розширити дослідження інших синхронних чи ідентичних об'єктів. Пропонована монографія має за мету вирішити принципове питання: чи Тустань єдиний, хоч і екзотичний, об'єкт, чи це початкова фаза вивчення нового, невідомого, але перспективного напрямку дослідження історії архітектури. Очевидно, це складне завдання вдалося виконати лише частково, але це вселяє надію на правильно вибрану, хоч і дуже складну, дорогу. Навіть цей незначний матеріал дослідження, що охоплює територію Українських Карпат та частково Центрально-Східної Європи, підтверджує думку автора про широкі можливості вивчення дерев'яного будівництва на прикладі пам'яток з наскельною забудовою.

На нашій території існували тисячі оборонних пам'яток різноманітних епох, які не дійшли до нас, але фрагментарно або частково відкриті археологами. Певною мірою на цьому матеріалі можна простежити еволюцію фортифікації, проте це може бути лише за наявності залишків дерев'яної архітектури або після вивчення мурованих споруд. У той же час багато технічних та композиційних прийомів дерев'яної архітектури, які вийшли з єдиного джерела – культури Київської Русі, вписали яскраві сторінки у всесвітню історію архітектури.

Наукова реконструкція історичного об'єкта є наслідком аналізу архітектурно-археологічного вивчення пам'ятки і більш чи менш деталізовано відображає первісний вигляд споруди на кресленнях чи рисунках. Матеріали багатьох науковців, отримані після довготривалих досліджень, підтверджують, що під час наукової реконструкції забудови з дерева (житлової або оборонної) є значний відсоток гіпотетичності та теоретичного розрахунку. Такий рівень реконструкції за повної відсутності наземних залишків дерев'яної архітектури княжого періоду не міг дати однозначної відповіді на низку запитань щодо об'ємної реконструкції. Зокрема, залишається нез'ясованою висота наземних дерев'яних стін. У кожному з конкретних випадків невизначеними залишаються кількість і висота окремих поверхів у житловій забудові; характер і нахил дахів; розміри дерев'яних балок міжповерхових перекриттів; розміри та характер конструкцій основи бойових майданчиків, фортечних веж; величина, зовнішній вигляд і характер одвірків; зовнішній вигляд і конструкції колодязів, або цистерн, які призначалися для забезпечення гарнізону водою. Згадані питання і низка інших можуть бути вирішені лише за наявності конкретних даних натурних обмірів.

Першою пам'яткою з цього ряду є Тустань – місто-фортеця, дерев'яні наземні споруди якої були побудовані на трьох скельних групах. Проблема археологічно-архітектурних досліджень оборонних і житлових наскельних комплексів, побудованих з дерева на території Українських Карпат, й стала темою нашої роботи. На початковій стадії вивчення пам'яток такого типу виникла нагальна потреба розробки методики археологічних досліджень наскельних споруд, а також їх архітектурних обмірів. Першочерговою проблемою також стала розробка методики відновлення просторової структури дерев'яних оборонних та житлових споруд лише на підставі натурних обмірів слідів, збережених на скелях. Синтез матеріалів археологічних та архітектурних досліджень став основою її аналізу та інтерпретації й підставою для виконання наукової реконструкції забудови.

У контексті дослідження наскельного комплексу Тустані було виявлено і досліджено аналогічні об'єкти, які знаходяться на території Карпат, зокрема у Бубнищі, Розгірчому, і навіть на

території Медоборів, зокрема в Підкамені. Пам'ятки з наскельною забудовою автор досліджував вперше, а тому стало актуальним питання проведення порівняльного аналізу із синхронними пам'ятками Русі, а також суміжних територій Центрально-Східної Європи.

Окремі дослідники (І. Крип'якевич, П. Раппопорт, В. Ауліх та ін.) розглядали терени Українських Карпат як природний бар'єр, який сам по собі служив перешкодою для загарбників, а тому тут не було потреби в оборонних комплексах. Поглиблене ж дослідження території Карпат підтвердило гіпотезу автора про існування Карпатської лінії оборони. Дослідження місця наскельних споруд у системі вивчення історії дерев'яної архітектури стало актуальною темою роботи. Не менш важливою проблемою залишається дослідження процесу заселення Українських Карпат східнослов'янським населенням, яке заперечувало у зв'язку з виникненням так званої теорії "волооської колонізації".

Усі вищезгадані питання, які до цього часу не були вирішені, визначили актуальність і доцільність цієї роботи. Аналітичний підхід у використанні нових даних вивчення невідомих пам'яток з наскельною забудовою збагатить науку знаннями галузі археологічної архітектури, етнології та історії України. Водночас це допоможе визначити належне їм місце у контексті європейської культури.

Вибір довготривалого напрямку досліджень за темою визначений постановою Президії АН УРСР у 1982 р. (№ 1327), де, зокрема, вказано: "...забезпечити дальше наукове дослідження залишків фортеці Тустань та в майбутньому зосередити увагу на археологічно-архітектурному вивченні інших відомих аналогічних пам'яток біля села Бубнище та смт Підкамінь, визначити їх значення в системі оборони південно-західного пограниччя Давньої Русі та місце у розвитку вітчизняної дерев'яної архітектури домонгольського часу, встановити їх типологію з аналогічними пам'ятками в країнах Центральної Європи...". Науково-дослідні роботи за темою проводили відповідно до постанови Президії АН УРСР від 18.03.83 № 173 та розпорядження від 20.12.1985 № 2760, 3.06.1988 № 1241 і 29.05.1992 № 494. Згодом (від 1995 р.) дослідження продовжувалися з проблеми 4.16.9.4.1 "Історико-етнографічне дослідження культури українців" Інституту народознавства НАН України. Зокрема, ці дослідження увійшли в тему відділу карпатознавства "Традиційна культура українців Карпат: генетичні витоки" (шифр теми 3.3.4.2).

У роботі зосереджено увагу на всебічному вивченні наскельних оборонних та житлових комплексів. Основна мета роботи – виявити нові нетрадиційні можливості вивчення дерев'яної архітектури княжого періоду за збереженими на скелях слідами забудови; визначити на підставі натурних обмірів наявних слідів характер наземних житлових та оборонних комплексів в їх еволюційному процесі; на підставі всебічного вивчення наявних слідів та результатів археологічних досліджень обґрунтувати наукову об'ємну реконструкцію будівельних періодів розвитку Тустані.

У зв'язку з цим у запропонованій роботі поставлено такі завдання:

- 1) впровадження в науковий обіг нових маловідомих матеріалів з археологічно-архітектурних досліджень пам'яток з наскельною забудовою;
- 2) проведення широкомасштабних архітектурних досліджень наскельного комплексу Тустані з аналізом висотної та планової структури слідів на скелях у місцях існування дерев'яної забудови;
- 3) здійснення археологічних досліджень, оцінка та аналіз артефактів на основі історико-архітектурної біографії пам'ятки, визначення її фортифікаційного і соціального характеру;
- 4) визначення ролі і значення пам'яток з наскельною забудовою в системі захисту комунікацій і заселенні Карпат;
- 5) проведення порівняльного аналізу оборонного комплексу Тустані з іншими укріпленнями України-Русі та визначення його місця серед них;
- 6) різнобічний аналіз об'єктів з наскельною забудовою в порівнянні з аналогічними синхронними пам'ятками країн Карпатського регіону, а також Центрально-Східної Європи.

Вивчення наскельної дерев'яної забудови здійснювали на пам'ятках, що знаходяться в основному на території Українських Карпат. Ця територія в різні історичні періоди почергово входила до складу хорватського племінного об'єднання (Великої Хорватії), Київської Русі, Перемишльського та Галицького князівств. Після об'єднання Галицького і Волинського князівств досліджувані об'єкти входять до складу Галицько-Волинського князівства. Пам'ятки оборонного будівництва, які залучені для порівняльного аналізу, частково знаходяться поза теперішньою територією України, але в границях колишньої держави Київської Русі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від IX до XIV ст. Цей історичний період дає можливість осмислити процес виникнення та еволюцію фортифікацій, розвиток дерев'яного будівництва на цій території у період від додержавних утворень, початків утворення Київської Русі та до втрати політичної незалежності Галицько-Волинського князівства. Такі часові межі дають змогу розглянути розвиток оборонного будівництва у контексті політичної історії, зокрема в періоди племінних додержавних утворень, виникнення державності, розквіту Галицького, Галицько-Волинського князівств у XII ст., монгольського лихоліття та подолання його наслідків і, врешті, часткової, а потім і повної втрати державності в середині XIV ст. Хронологічні рамки існування дерев'яного комплексу Тустані в межах п'яти століть дають можливість рельєфніше побачити ті зміни, що відбувалися за цей період в оборонному зодчестві.

Матеріали досліджень наскельних споруд уперше дають обґрунтоване наукове уявлення про нетрадиційне житлово-оборонне дерев'яне будівництво княжого періоду, суть якого полягає в органічному поєднанні природних скель із штучними спорудами. Наукова реконструкція п'яти будівельних періодів забудови фортеці Тустань у хронологічних межах IX–XIII ст. дає змогу прослідкувати еволюцію розвитку житлово-оборонного комплексу. Високий рівень достовірності наукової реконструкції (до 90%) дає можливість зробити порівняльний аналіз з іншими відомими реконструкціями того часу.

В основу роботи покладено польові матеріали архітектурно-археологічних досліджень, проведених у 1971–1989 рр. Перші архітектурні дослідження проводив автор від 1971 до 1978 рр. на громадських засадах і власним коштом.

Наукова реконструкція дерев'яної житлової та оборонної архітектури ґрунтується на архітектурній основі обмірів слідів пам'яток з наскельною забудовою. Пази і вруби, вирубані в камені, що є проекцією забудови в натуральну величину на скельних “стінах”, збереглися на поверхні скельних груп до 80%. Їхнє вивчення та порівняльний аналіз дали можливість відтворити у тривимірному просторі основні структури забудови на різних етапах існування. Для перевірки достовірності отриманих результатів архітектурних обмірів було проведено археологічні дослідження на основних територіях існування дерев'яної забудови. Археологічні дослідження підтвердили правильність зроблених попередньо висновків, які базувалися на архітектурних обмірах, щодо виникнення та розвитку основних будівельних періодів.

Результати досліджень опубліковані в монографії “Тустань – давньоруська наскельна фортеця”, яка побачила світ 1996 р. Згодом вони отримали розширення в інших роботах, проблемні аспекти яких висвітлено на багатьох міжнародних конференціях.

Розділ 1. УКРАЇНСЬКІ КАРПАТИ У КНЯЖУ ДОБУ

Заселеність Українських Карпат у IX–XIV ст.¹

За своєю територією та етнічною історією Українські (Східні) Карпати належать до великого географічного регіону, на території якого проходили процеси становлення слов'янської народності. Багато поколінь учених бачили територію Карпат як один із центрів формування слов'янства. Тут значно довше, ніж в інших місцях Східної Європи, збереглися давні форми життя, старі традиції, а також риси спадковості розвитку матеріальної культури. Окремі дослідники вважали Карпати батьківщиною первісного зодчества слов'ян, що, спустившись з Карпатських гір, розселилися на Європейській рівнині². Значною мірою це пов'язано з характером рельєфу, причому основною віссю виступають Карпатські гори, “Гора” за літописами³ (Угорські гори, або, за угорськими джерелами, – Руські гори. – *М.Р.*).

У кінці IX ст. через Карпати переходять племена угрів на територію Панонії. За свідченням угорського літописця Аноніма, провідниками угрів під час їх переходу через Карпати були воїни-русичі та мешканці Карпатських гір⁴. Наявність такого факту заперечувала низка дослідників через відсутність, на їхню думку, “місцевого населення” в Карпатах. Думка про незаселеність Українських (Східних) Карпат до середини XIV ст., що побутувала серед румунських, угорських та польських учених, часто мала політичне забарвлення. Відсутність конкретних і ясних історичних (літописних) повідомлень про цю територію залишала відкритим питання про час її заселення. На думку М. Брайчевського, “територія Наддністрянщини на традиційних “племінних” картах звичайно залишається порожньою, або ж ділиться між волинянами, хорватами і тиверцями”⁵.

На думку академіка І. Крип'якевича, “про територію над Верхнім Дністром та Сяном стародавні джерела не містять відомостей, які племена її займали. Волинські племена не переходили на південь через лінію Щебрешин–Белз–Броди–Збараж, уличі й тиверці навряд чи доходили далі Коломиї–Теребовлі, хорвати селилися на захід від Перемишля, отже, територія Сяну і Верхнього Дністра залишається без жодних даних”⁶. Зокрема, дослідник писав: “Високий, вкритий пущами, малодоступний та рідко заселений карпатський вал становив перешкоду для комунікації та відділяв північне Підкарпаття від південного Закарпаття – стародавньої східнослов'янської землі, загарбаной Угорським королівством”⁷. Поширенню такої думки сприяла відсутність даних археологічних досліджень на території Українських Карпат поселень та оборонних об'єктів, які існували у хронологічних межах наших досліджень.

Польський дослідник А. Жакі на підставі аналізу матеріалів археологічних досліджень виникнення і розвитку ранньосередньовічних укріплень у Польських Карпатах (950–1241 рр.) подає дані про аналогічні об'єкти на території Українських Карпат. Картографування оборонних споруд дало можливість досліднику визначити різницю в ступені дослідження територій країн, що прилягають до Карпат (Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія). Зокрема, на території Українських Карпат А. Жакі зафіксував (станом до 1965 р. – *М.Р.*) 16 достовірних і 15 гіпотетичних ранньосередньовічних оборонних об'єктів⁸. У більшості випадків література пред-

1 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.) // Народознавчі зошити. – Л., 1996. – № 1. – С. 37–47.

2 Красовский М. Деревянное зодчество // Курсь теории русской архитектуры. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – С. 5.

3 ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Стб. 778.

4 Мавродин В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 89.

5 Брайчевський М. Походження Русі. – К., 1968. – С. 137.

6 Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 60.

7 Там само. – С. 13.

8 Żaki A. Starożytnie i średniowieczne warownie Karpackie // AAC. – 1966. – Т. 8. – З. 1/2. – С. 39.

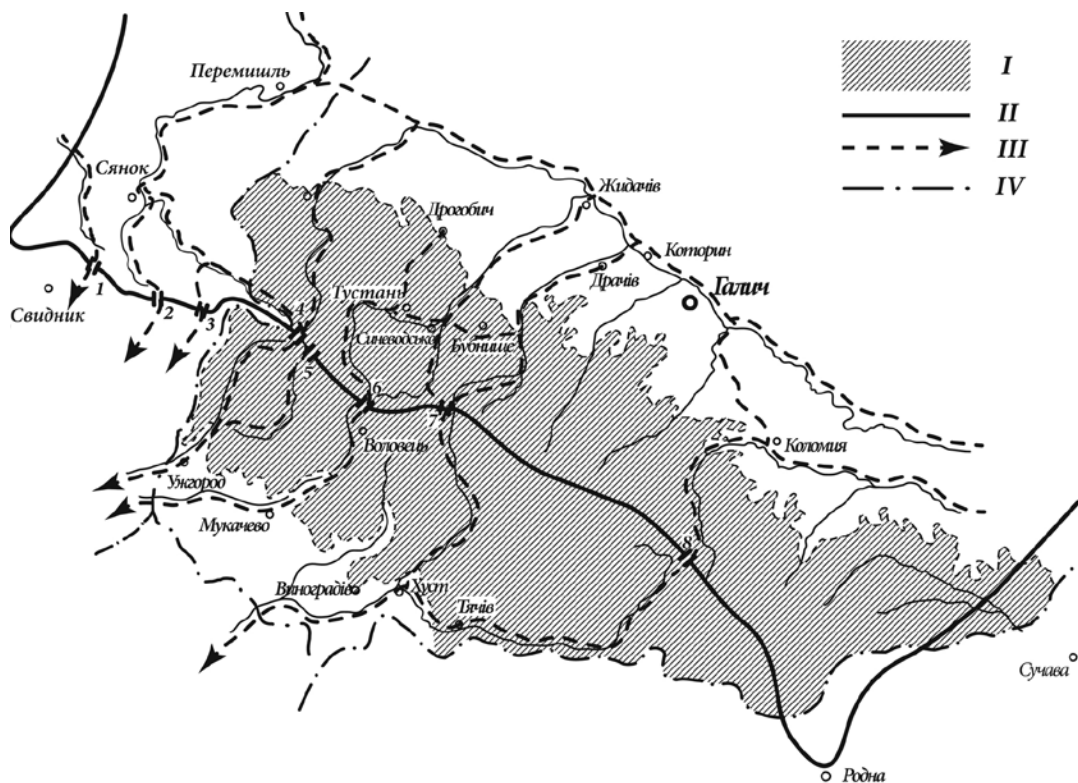

Рис. 1. Схематична карта території Українських Карпат з сіткою шляхів та перевалів: I – територія Карпат, II – кордони князівства, III – напрям шляхів, IV – сучасний державний кордон. Перевали: 1 – Дукельський, 2 – Лупківський, 3 – Солінський, 4 – Ужоцький, 5 – Руський путь, 6 – Ворітський (Верещий), 7 – Скотарський, 8 – Яблуницький.

мета не подає точних даних про форму або величину городищ, а їх хронологія, що базується на скостенілих типологічних схемах кераміки, викликає обґрунтоване застереження⁹. У той же час на території Польських Карпат А. Жакі зафіксував 157 городищ, з яких 43 достовірних і 114 гіпотетичних¹⁰. Слід зауважити, що пізніше польські дослідники значно розширяють цей список. Станом на 90-ті рр. XX ст. тут було зафіксовано 287 оборонних об'єктів¹¹.

Не зупиняючись на огляді історіографії з цього питання, хочемо наголосити, що матеріали археологічних досліджень дають підставу вважати, що освоєння Карпат почалося ще в часи палеоліту та мезоліту і було пов'язано з міноювою торгівлею¹². Торгівля через карпатські перевали активно велася в епоху бронзи. К. Бернякович писав, що «карпатські перевали відігравали роль свого роду брами Східної Європи до Центральної, що прослідковується на цілих комплексах східноєвропейського походження»¹³. Через карпатські перевали проходила жвава торгівля і в римський час. У цей період були відомі перевали від Яблуницького¹⁴ до Ужоцького, Солінського та Дукельського¹⁵ (рис. 1).

Найдавнішу відомість про Карпати знаходимо і в арабсько-перських джерелах анонімного автора, яка відноситься до кінця IX ст. Численні знахідки скарбів арабських монет – дирхемів (IX–XI ст.) – на різних шляхах з обох боків до карпатських перевалів вказують на їх добру

9 Zaki A. Starożytnie i średniowieczne warownie Karpackie // AAC. – 1966. – Т.8. – З. 1/2. – С. 14, 43.

10 Zaki A. Archeologia gór i problemy archeologii karpackiej // AAC. – 1962. – Т. 4. – З. 1/2. – С. 54.

11 Marszałek J. Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach. – Warszawa, 1993. – С. 266.

12 Vértes L. Aus Polen stammenden Silexmaterial im ungarischen Paläolithikum und Mesolithikum // AAC. – 1958. – Т. 1. – З. 2. – С. 169.

13 Berniakowicz K. W. Skarb brązowy z Użhorodu (obwód zakarpacki USSR) // AAC. – 1962. – Т. 4. – З. 1/2. – С. 248.

14 Majewski K. Szlaki komunikacyjne w Karpatach w okresie rzymskim // AAC. – 1962. – Т. 4. – З. 1/2. – С. 228.

15 Reyman J. Uwagi o roli Przełęcz Użoцьkiej w świetle znalezisk monet rzymskich // AAC. – 1958. – Т. 1. – З. 1. – С. 55–59.

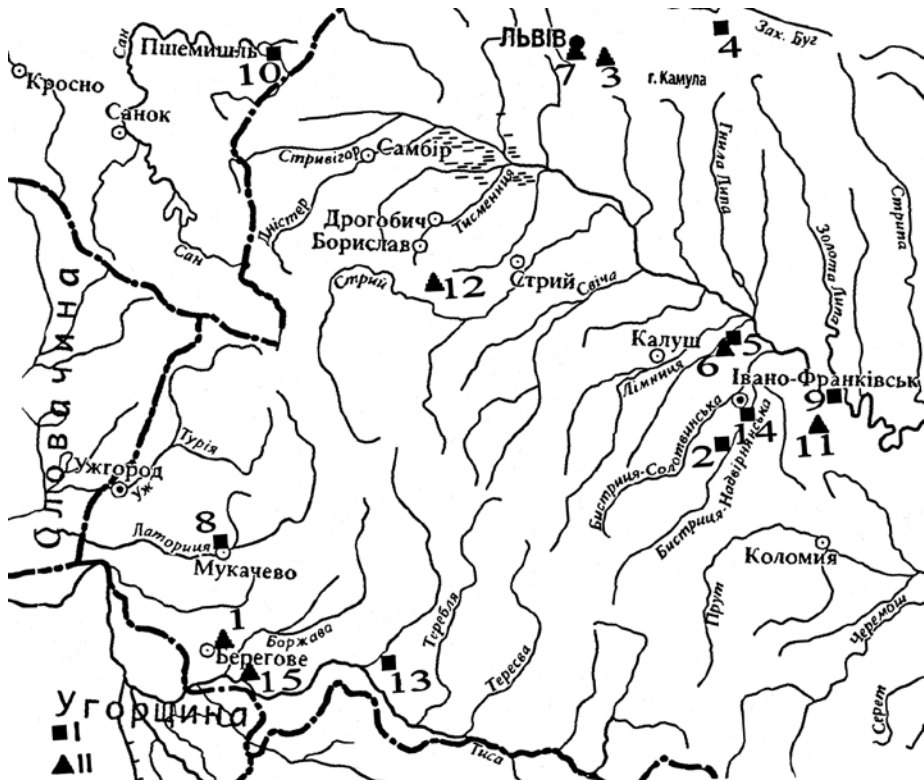

Рис. 2. Знахідки срібних арабських дирхемів (за Р. Миською). I – скарби; II – окремі монети. 1) Берегове (Буча); 2) Грабовець; 3) Звенигород; 4) Йосипівка; 5) Крилос (Давній Галич); 6) Крилос (Давній Галич); 7) Львів; 8) Мукачєво; 9) Нижнів; 10) Перемишль; 11) Тлумач; 12) Урич (середньовічна Тустань); 13) Хуст; 14) Чернів; 15) Чома.

освоєність¹⁶ (рис. 2). Через Угорщину та Ворітський (Верещкий) перевали проходила одна з віток трансконтинентального шляху торгівлі шовком Португалія–Китай, друга вітка якого проходила через Краків уздовж Прикарпаття¹⁷.

Щодо Карпат, то незаперечним є їх раннє заселення слов'янами. Аналіз лінгвістичного матеріалу, водних географічних апелятивів і утворених на їх базі гідронімів дає підставу окремим дослідникам віднести заселення праслов'янами північних схилів Карпат щонайменше до 500 р. н. е.¹⁸. Визначення Українського Прикарпаття на базі матеріалів археологічних досліджень як приналежного до корінних східнослов'янських земель належить Б. Тимошуку. Завдяки цьому досліднику тут уперше були виділені достовірні слов'янські пам'ятки V ст. З цього часу протягом другої половини I тисячоліття, на думку Б. Тимошука, досліджувану територію заселяли східні слов'яни¹⁹. Аналіз основних елементів матеріальної культури (керамічних комплексів, домобудівництва, оборонних споруд та ін.) дозволив визначити деякі особливості археологічних пам'яток VI–X ст. і вважати їх приналежними до східних (білих) хорватів²⁰. Відтак, на території Українського Підкарпаття розміщували літописних хорватів Я. Головацький, Л. Нідерле, О. Шахматов, Г. Ловм'янський, І. Крип'якевич, Б. Рибаків, В. Сєдов, Я. Ісаєвич та ін.

16 Lewicki T. Karpaty w opisach geografów arabskich i perskich IX–XI w. // AAC. – 1959. – Т. 1. – З. 2. – С. 191–208.

17 Даркевич В. Аргонавты средневековья. – М., 1976. – С. 90.

18 Гиндин Л. Роль Карпат в этногенезе славян. Синтез филологических, археологических и лингвистических данных // VI Международный конгресс славянской археологии : тез. докл. советской делегации. – М., 1990. – С. 20.

19 Тимошук Б. Восточнославянская община VI–X вв. – М., 1990. – С. 7.

20 Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – С. 66–67.

Наявність оборонних хорватських пам'яток IX–X ст. на Буковині²¹, в Нижньому Струтині²², Стільську, Тустані²³ та синхронних пам'яток у Закарпатті²⁴ вказує на широку територію, яку заселяли хорвати не лише в Карпатах, а й по обох їх сторонах. Аналіз матеріалів археологічних досліджень, проведених в останні роки на території Українських Карпат, показує, що тут в передгір'ї або самих горах існувало понад 170 поселень або городищ. Частина з них існувала уже в IX ст., а інші виникали в XII–XIII ст.

Археологічний матеріал останніх десятиліть вказує на існування у Прикарпатті та Закарпатті широкої сітки поселень, що долинами рік поступово просувалися в гори. У горах будували оборонні укріплення вздовж основних шляхів, що проходили долинами річок до карпатських перевалів, для їх захисту: Городище – Ужоцький перевал, Грозьова (витоки Сяну, Латориці, Стрия) – Верхні і Нижні Ворота (Ворітський перевал), Високий Тин і Великий Замок – Скотарський перевал, Городище (Вишків) і Ворота (Торунь) – Вишківський перевал та ін. (рис. 1, 3).

Попередній аналіз неповного археологічного матеріалу дає підставу зробити такі висновки:

1. Широке територіальне розгалуження хорватських поселень, і зокрема оборонних споруд, що заходять у гори, охоплюючи всю територію Українських Карпат та їх передгір'я.

2. Наявність оборонних споруд на основних шляхах до перевалів вказує на їх захисні функції.

3. Наявність потужних укріплень або комплексів, призначених для захисту великої території або пограниччя.

Виникнення поселень, і зокрема оборонних, побудова укріплень уздовж основної сітки магістральних шляхів для їх захисту, побудова фортець у пограниччі для його оборони завершують, на думку Д. Бошковича, процес формування державності²⁵. Отже, можна допустити, що в IX–X ст. на цій території хорвати мали всі ознаки додержавного утворення. Такої думки дотримувалися і низка інших дослідників²⁶. Очевидно, ця особливість їх розвитку та певна окремішність змусили Володимира Великого організувати 993 р. каральну експедицію проти хорватів, а тому пізніші згадки про них не фігурують на сторінках літописів. Археологічним підтвердженням каральної експедиції є ліквідація важливих хорватських укріплень – племінних центрів у X ст.²⁷.

Новий етап в освоєнні Карпат настає після входження цієї території до складу Київської Русі. Сформована територія централізованої держави вимагала надійного її захисту, пограниччя та оборони шляхів. Угорське королівство стало в XI ст. загрозою для Закарпаття і поступово витісняло слов'янські оборонні пам'ятки в сторону передгір'я та Карпат (Чинадієво, Свалява, Верхні й Нижні Ворота, Високий Тин та Великий Замок). Аналогічні оборонні укріплення споруджуються і на північних схилах Карпат (Карапчів, Волока, Город, Кути, Надвірна, Фітків, Городище (Вишків), Тухля, Нижні Турочки, Луковиця, Городок (р. Сян)), хоч тут вони не пов'язані з будь-якою агресією сусідніх держав. Укріплення будували на підвищеннях (висота до 1000 м) острівного або мисового характеру (Грозьова, Спалисько (Нове місто), Спас, Городисько, Стрілки, Розлуч, Ступниця, Верхнє Синьовидне, Ужгород), з крутими схилами. Природні умови захисту, доповнені штучними оборонними конструкціями, могли дати надійний притулок оборонцям на час небезпеки.

Крім надійних споруд, не менш важливим фактором є захисна спроможність комплексу, зокрема, можливість невеликими силами протистояти значно численнішому ворогові. Яскравим

21 Тимошук Б. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – С. 67.

22 Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1967. – С. 525.

23 Рожко М. Тустань // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 140.

24 Балагурі Е., Пеняк С. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976. – С. 138–139.

25 Бошкович Д. Несколько слов об общей системе средневековых крепостей на Руси // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 110–111.

26 Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 125–126.

27 Тимошук Б. Формування і розвиток феодальних відносин (VI – середина XIV ст.) // Нариси історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 32–33; його ж. Давньоруська Буковина. – С. 67.

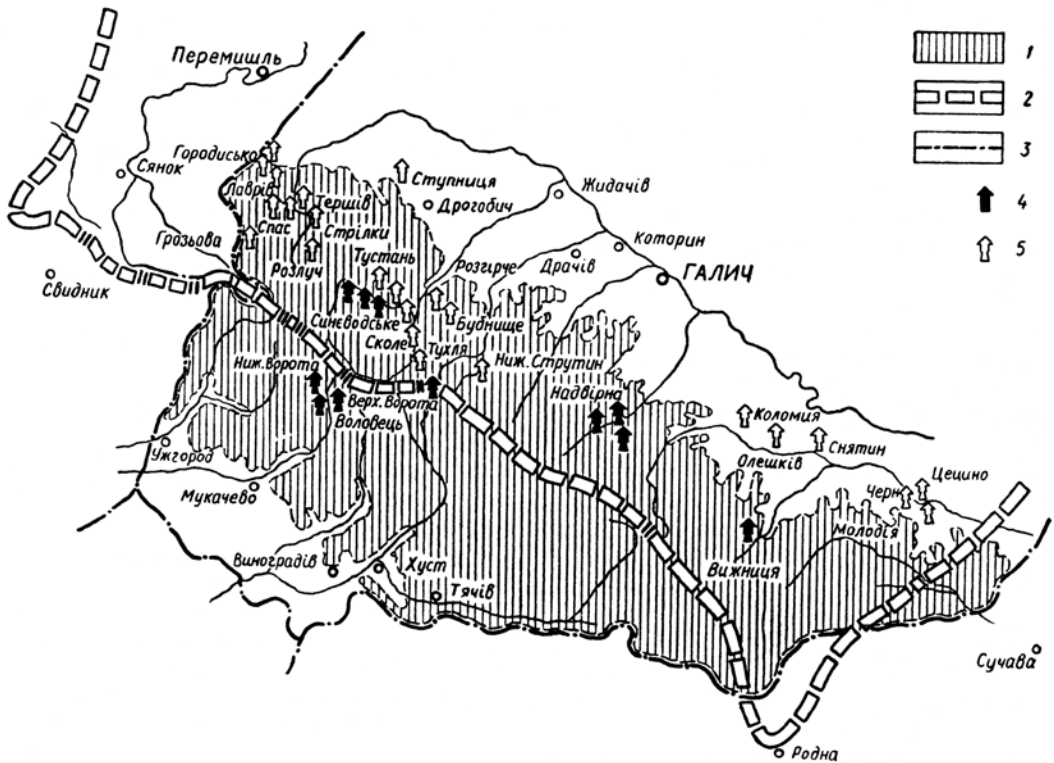

Рис. 3. Карта території Українських Карпат з оборонними об'єктами: 1 – територія Українських Карпат; 2 – кордони Галицько-Волинського князівства; 3 – сучасний кордон України; 4 – гіпотетичні оборонні пам'ятки; 5 – вивчені оборонні пам'ятки.

прикладом одночасного використання природних і штучних захисних факторів для збільшення обороноздатності об'єктів є побудова укріплень Хуста, Ужгорода, Мукачеве, Спаса, Тустані, Бубнища та ін.

Одним з найважливіших факторів життєздатності опорних пунктів є забезпечення їхніх гарнізонів водою, тому, обираючи місце під майбутню забудову, перевагу надавали тому, де були природні запаси води: джерела, потоки або річки. У випадку їхньої відсутності оборонці копали колодязі. Глибина була досить значною: Ужгород, Тустань – 30 м, Мукачеве – 85 м, а в Хустському замку його глибина досягала 160 м. Крім криниць, на оборонних комплексах для зберігання води використовували ще додаткові ємності – цистерни, побудовані з кам'яних блоків або довбані у скельній породі. Добре вивчені на пам'ятці наскельної забудови Тустані, вони мали глибину 8 м – Острий Камінь, 14 м – Камінь, в Бубнищі – понад 4 м. На час небезпеки в оборонних пунктах збиралося населення з околиць, якому було необхідно забезпечити життєвий простір у межах укріпленого комплексу. Для цього в більшості випадків житлово-господарські споруди будували безпосередньо під оборонними стінами. Вони були краще захищені від ворожого обстрілу, а центральна частина укріплень, вільна від житлової забудови, була тим запасним простором, що давав можливість в екстремальних умовах концентрувати за оборонними стінами багато людей, їхнє майно, худобу²⁸.

Крім наземних жител, у забудові карпатських укріплень існують споруди у вигляді пустотілих клітей, що органічно входили в систему оборонних валів і виконували житлову або господарську функцію. Пустотілі кліті в системі забудови оборонних валів були характерними

28 Тимошук. Б. Давньоруська Буковина. – С. 78.

не лише для карпатських укріплень, їх широко використовували як на заході Русі (Вишня)²⁹, так і в центральних районах (Колодяжин³⁰, Райки³¹). Пустотілі кліті в системі оборонних валів використовували для житла і господарських потреб в укріпленнях, побудованих на пограниччі (Воїнь³²), а з XII ст. це стало характерним для всієї території Русі³³. Цей будівельний прийом вказує на спільні традиції, властиві цій території Русі, що мала єдину матеріальну культуру. У забудові основи оборонних споруд, а також у процесі спорудження технічних конструкцій, зокрема загат, гребель, зафіксовано використання кашиць, заповнених камінням. Зокрема, ця дерев'яна конструкція добре відома на території Українських Карпат.

Дані обмірів пам'яток з наскельною забудовою дають можливість вивчити деякі особливості дерев'яного будівництва, невідомі археологічним дослідженням. Зокрема, є підстави вважати, що висота житла змінюється в сторону зростання від 2,16 м (IX–X ст.) до 3,5–3,75 м (XIII ст.). Окрім цього, добре простежується тенденція до три-п'ятиповерхової забудови у XII–XIII ст. (Тустань, Бубнище)³⁴. Стелі покривали колодним повалом (IX–X ст.), а зверху засипали шаром землі для утеплення житлових приміщень³⁵. Ця традиція в житловому бойківському будівництві збереглася включно до XX ст.³⁶. Стіни були як стовпової конструкції, так і зрубні. У спорудах стовпової конструкції використовували колоди поперечником 0,55–0,65 м. У зрубній забудові товщина колод була тим еталоном, що визначав її висоту та пропорції. Їх товщина дорівнювала 0,27 м (житлова забудова) або 0,32–0,42 м (оборонна – Тустань, Бубнище). З'єднання вінців здійснювали за допомогою врубок в “обло”, а в технічних спорудах використовували додатково врубки “ластівчин хвіст”. По висоті забудови колоди між собою кріпилися за допомогою дерев'яних кілочків – тиблів – діаметром 3 см³⁷. Крім того, для кріплення використовували металеві костилі, які забивали у нижню і верхню колоди зрубу. Ці прийоми кріплення вінців зрубів за допомогою тиблів успішно проіснували на території Східних Карпат включно до XIX ст., підтверджуючи цим безперервну тяглість традицій народної української дерев'яної архітектури³⁸.

В окремих випадках дахи покривали накотом, який зверху ще додатково перекидали дралицями, що могли мати декоративне закінчення. Громадські споруди накривали лемехом або гонтом. Матеріал покриття даху має пряме продовження у традиції пізнішої карпатської архітектури. Проте гонт, що його використовували для покриття дахів і який відомий за археологічними матеріалами, якісно відрізнявся від пізнішого, відомого за етнографічними даними. Так, збережена довжина гонту, знайденого у процесі археологічних досліджень (первісна довжина залишається невідомою), становить 1,05 м при ширині 0,18 м³⁹.

Цікаві результати вивчення конструкцій одвірків та порталів отримано під час дослідження криниці Тустані. Тут уперше в заповненні криниці виявлено шість верхніх частин, або фрагментів, дверних одвірків-порталів, з яких лише два повторилися. Одвірки опинилися у криниці після чергової пожежі і добре збереглися завдяки перезволоженому середовищу

29 Ратич О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 159.

30 Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 274–275.

31 Гончаров В. Райковецьке городище. – К., 1950. – С. 18–24.

32 Довженко В., Гончаров В., Юра Р. Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966. – С. 25–56.

33 Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – С. 169.

34 Рожко М. Висотна забудова та поверховість у дерев'яному будівництві слов'янських “градів” // Старожитності Русі-України : зб. наук пр. – К., 1994. – С. 198–204.

35 На таку конструкцію даху вказують пазі, вирубані в скелі в місцях існування дерев'яної забудови Тустані; Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загогу Львівської обласної археологічної експедиції // Архів ІУ НАН України. – Л., 1978. – С. 11–12, табл. 21, рис. 25 (1, 2, 3, 4).

36 Бойківщина : іст.-етногр. дослідж. – К., 1983. – С. 164.

37 Дерев'яні кілочки – тиблі – були знайдені в процесі археологічних досліджень у згорілих конструкціях, а також збережених, зокрема цямрини цистерни. Багато тиблів було знайдено під час дослідження цистерни: Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскельної фортеці Тустань Урицьким розвідковим загоном в 1982 р. // Архів ІУ НАН України. – Л., 1982. – С. 4–5, табл. 42, рис. 64.

38 Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Л., 1937. – Ч. 1. – С. 25. Його ж: Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Л., 1937. – Ч. 2. – С. 3, рис. 1в; Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – С. 96.

39 Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році // Архів ІУ НАН України. – Львів, 1988. – С. 20.

Рис. 4. Верхня частина одвірка, знайдена в криниці. Фото М. Рожка.

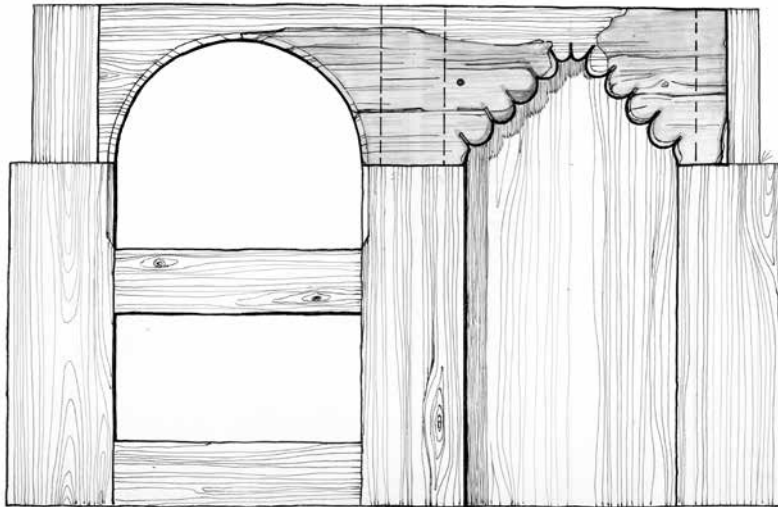

Рис. 5. Реконструкція здвоєних одвірків із забудови Тустані. Реконструкція М. Рожка.

(рис. 4). Два одвірки виконані з одного шматка дерева і представлені простим півциркульним та складнопрофільованим порталом⁴⁰ (рис. 5, 6) Півциркульні романські портали мали широке поширення у княжі часи й використовувалися під час спорудження галицьких храмів (зокрема, церкви св. Пантелеймона)⁴¹. На жаль, ми нічого не можемо сказати про використання півциркульних або складнопрофільованих порталів у дерев'яній забудові княжого періоду. Це в першу чергу пов'язано з тим, що “даних про верхні частини (вікна, двері, покриття) споруд Х–

⁴⁰ Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 4, табл. 34–37, рис. 47–51.

⁴¹ Архитектура Южной и Западной Руси в XII–XIII вв. // Архитектура Восточной Европы. Средние века. – Ленинград, М., 1966. – Т. 3. – С. 596.

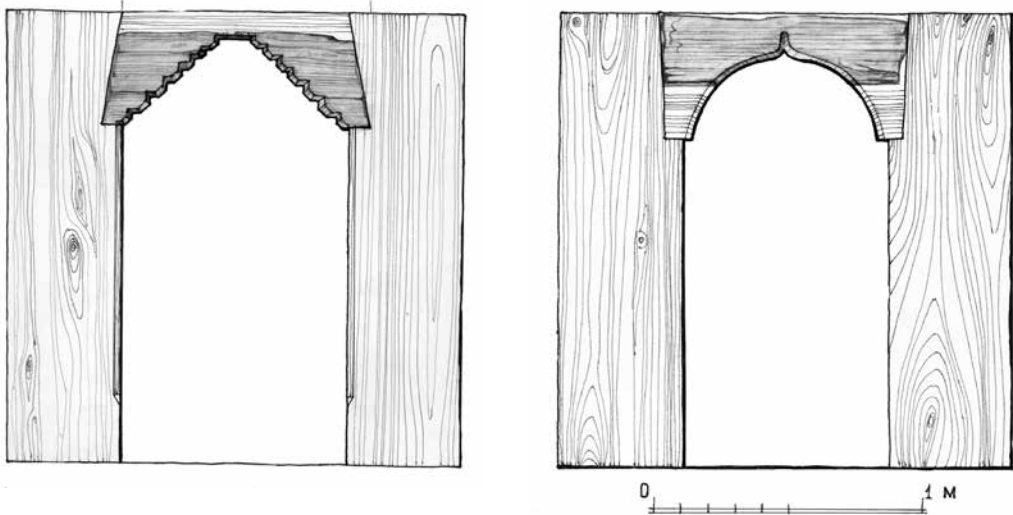

Рис. 6. Реконструкція складнопрофільованого та півциркульного одвірків (знайдено в криниці).
Реконструкція М. Рожка.

XIII ст. є надзвичайно мало⁴². Утім, їх існування добре зафіксоване в пам'ятках з наскельною забудовою (Бубнище, Розгірче, Тустань) у хронологічних межах від X до XIII ст. (рис. 7).

Аналіз пізнішої дерев'яної архітектури підтверджує використання таких порталів як у житловому, так і в культовому будівництві, що є характерним для гірських районів (Тухолька, Либохора, Росохач, Кривка)⁴³. Застосування таких архітектурних елементів у пам'ятках XVII ст. (Соколівка, Кути)⁴⁴ та XVIII ст.⁴⁵ за межами території Карпат дає підставу говорити про певну закономірність такого явища в українській народній архітектурі включно до XIX ст.⁴⁶

Додатковим підтвердженням вищесказаного є використання елементів складнопрофільованих порталів та геометричних форм у декоруванні галерей. Паралельне використання з цими елементами півциркульного завершення portalу можна спостерігати і в архітектурі Закарпаття XVII–XVIII ст.⁴⁷. Цікавим є факт використання елементів декорування порталів Тустані на обширній території, яку в давнину заселяли хорвати.

Навіть такий короткий аналіз поширення і використання декоративних елементів дерев'яної архітектури княжого періоду вказує на безперервний зв'язок з українською архітектурою.

Після характеристики забудови поселень і оборонних пам'яток на території Українських Карпат слід підвести підсумок причин виникнення, джерел і характеру етнічного взаємозбагачення та взаємовпливів. Проте, матеріалів для докладного аналізу планувальної структури відкритих поселень є недостатньо, а тому утримаємося від їх характеристики. Планувальна структура ранніх оборонних пам'яток, відомих за археологічними дослідженнями, є спільною для всіх слов'ян. Тут наявні усі форми планів укріплень: мисові, острівного характеру (часом на значній висоті), овальні або круглі, підтрикутної форми або прямокутні. Форма планів повністю залежить від географічних умов кожної території, а тому не має суттєвих відмінностей.

42 Толочко П. Древний Киев. – К., 1983. – С. 116. Таких даних “про дверні або віконні прорізи” не було виявлено навіть у процесі дослідження таких великих центрів з масовою дерев'яною забудовою, як Новгород: Архитектура древнерусского государства (X – начало XII вв.) // Архитектура Восточной Европы. Средние века. – Ленинград, М., 1966. – Т. 3. – С. 524.

43 Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Ч. 2. – С. 31–32, рис. 64–69.

44 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : в 4 т. – К., 1985. – Т. 3. – С. 116.

45 Там само. – С. 191.

46 Історія українського мистецтва : в 6 т. – К., 1970. – Т. 4, кн.2. – С. 51.

47 Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья. – М., 1976. – С. 74, 79, рис. 62, 66–68.

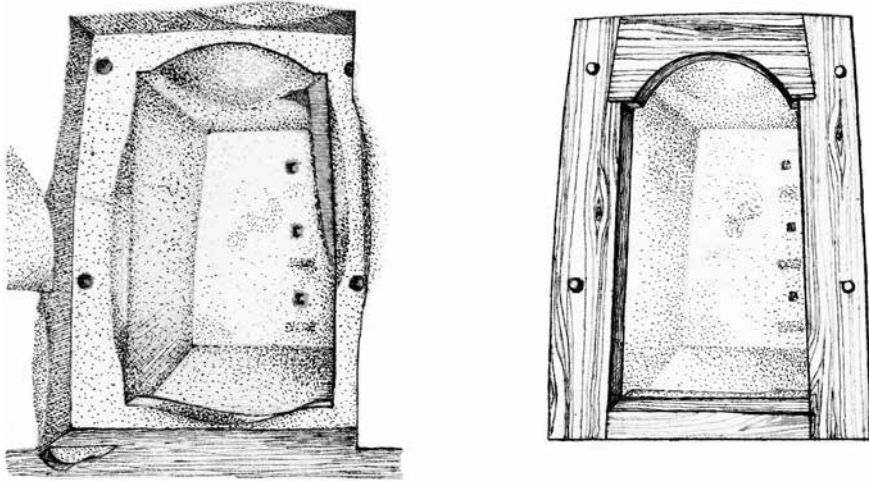

Рис. 7. Розгірче, печерна церква. Сліди одвірка, вирубані в скелі, та його реконструкція. Реконструкція М. Рожка.

Рис. 8. Одвірок церкви з с. Стеблівка Закарпатської обл. XVII ст. Фото М. Рожка.

Система оборони (однорядна чи багаторядна) також пов'язана з навколишнім середовищем або стратегічною важливістю самого об'єкта.

Проте відмінними залишаються конструкції оборонних споруд, планувальна структура житлових та господарських приміщень, метрична система забудови, які мають чітко виражений східнослов'янський характер. Система оборонних стін, що належить до найстаріших, складалася з дерев'яних стін стовпової конструкції (частокіл або горизонтальні колоди закріплені стовпами з двох сторін). Ззовні вони були укріплені земляними укосами, зсередини – різнотипними будинками. Система оборонних стін, що у своїй основі мали земляні вали, була доповнена на вершині пустотілими зрубами – бойовими камерами. В середині такі вали були зміцнені дерев'яними зрубними конструкціями.

Система укріплень складалася з суцільного ряду пустотілих дерев'яних зрубів, поставлених по периметру оборонного майданчика (часом у два ряди). Їх використовували для господарських та житлових потреб. Ці типи укріплень є характерними в першу чергу для східно-

слов'янських земель, а тому не дивно, що, крім Українських Карпат, їх використовували на всій території Русі. Такі конструкції з успіхом застосовували під час будівництва феодальних замків⁴⁸, а також під час спорудження оборонних стін столиці Київської Русі – Києва⁴⁹. Технологію будівництва пустотілих врубів у дерев'яних укріпленнях успішно використовували не лише у княжий період, а й у XV–XVI ст. в Україні⁵⁰, а також у XVII ст. в Росії⁵¹.

Не менш важливим для визначення етнічної приналежності населення, що будувало оборонні споруди досліджуваної території, є вивчення метричної системи, якою користувалися будівничі. Незаперечним є факт використання метричної системи під час будівництва Успенського собору Києво-Печерської лаври, про що згадується в Патерику⁵². Метрична система, якою користувалися на території Київської Русі, мала антропометричне походження⁵³. Її широко використовували під час будівництва кам'яних споруд, і зокрема храмів, на що вже звертали увагу дослідники⁵⁴. Ця система мір була добре відома галицьким будівничим. Зокрема, у процесі дослідження білокам'яного храму у Василеві на Дністрі (XII ст.) на плиті саркофага знайдено “вавилон” (пропорційна схема метричних співвідношень)⁵⁵. Це є ще одним свідченням доброї обізнаності галицьких будівничих з метричною системою, що існувала на території Русі.

Не менш широко метричну систему застосовували і в дерев'яному будівництві⁵⁶. Унікальна можливість вивчення такої системи з'явилася після початку дослідження наскельної фортеці Тустань⁵⁷. Вертикальні пази, вирубані на скелях у місцях прилягання дерев'яної забудови, залишилися своєрідним “кресленням” у натуральну величину (рис. 9). Зокрема, тут отримано такі дані та значення. П'ядь (мала, велика, 0,19–0,31 м) – широко застосовували у визначенні ширини пазів для житлової забудови, рідше оборонної. Несучі конструкції перекриття або сволюки також визначали за цими розмірами (0,27×0,27; 0,27×0,31 м). Лікоть (0,38–0,62 м) – широко використовували під час спорудження стовпових конструкцій, визначення ширини несучих балок, ширини пазів оборонних стін, висоти несучих конструкцій галерей. Сажень (простий – 1,52 м; мірний – 1,76 м; навскісний 2,16 м; великий – 2,48 м). Ці міри мають найширше застосування, а часом з доповненнями, що дорівнюють ліктю. Зокрема, безперервний паз останньої фази житлової забудови на Верхньому майданчику має розмір 7 простих сажнів плюс 1 лікоть (11 м). Висота наземних оборонних стін V будівельного періоду забудови Тустані дорівнює 10 простим сажням (15,27 м).

Значення мірного сажня використано в житловій п'ятиповерховій забудові (XIII ст.), де висота безперервного паса дорівнює 10 сажням, або 17,60 м. Навскісний сажень визначає висоту житла на ранніх стадіях забудови (IX–X ст.). Шість навскісних сажнів визначають висоту наземних дерев'яних стін другої лінії оборони Тустані (13 м). Зокрема, розміри пізнішої (XIII ст.) кам'яної стіни, побудованої в часи Данила Романовича, відповідають великому сажню. Глибина колодязя дорівнює 20 простим сажням (30,40 м). Додаткові дослідження дають підставу стверджувати, що антропометричну систему мір використовували і у процесі виготовлення дерев'яних механізмів⁵⁸.

Аналіз метричних систем сусідніх територій Карпатського регіону (Польща, Чехія, Словаччина) показує їх повну цифрову невідповідність, хоч в окремих назвах вони зберігають словесну тотожність (лікоть, сажень)⁵⁹. Система вимірів, застосована під час будівництва Тустані

48 Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 424–427.

49 Высоцкий С. Фортификационные сооружения древнего Киева. Золотые ворота, вал Ярослава Мудрого // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 142–173.

50 Історія українського мистецтва: в 6 т. – К., 1967. – Т. 2. – С. 28–29.

51 Крадин Н. Русское деревянное оборонное зодчество. – М., 1988. – С. 78–118.

52 Абрамович Д. Киево-Печерський Патерик. – К., 1991. – С. 3.

53 Рыбаков Б. Русские системы мер длины XI–XV вв. // Советская этнография. – М., 1949. – № 1. – С. 67–91.

54 Рыбаков Б. Архитектурная математика древнерусских зодчих // СА. – 1957. – № 1. – С. 83–112. Його ж: Мерило Новгородского зодчего XIII в. // Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки. – М., 1984. – С. 105–118.

55 Русанова И., Тимошук Б. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981. – С. 113–116.

56 Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – С. 88.

57 Рожко М. Тустань – давньоруська карпатська твердиня // Жовтень. – 1984. – № 6. – С. 93–103.

58 Рожко М., Токарський Ю. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста) // ЗНТШ. – 1994. – Т. 227. Праці Секції мистецтвознавства. – С. 276.

59 Chvojka M. Malý slovník jednotek měření. – Praha, 1982. – S. 149–221.

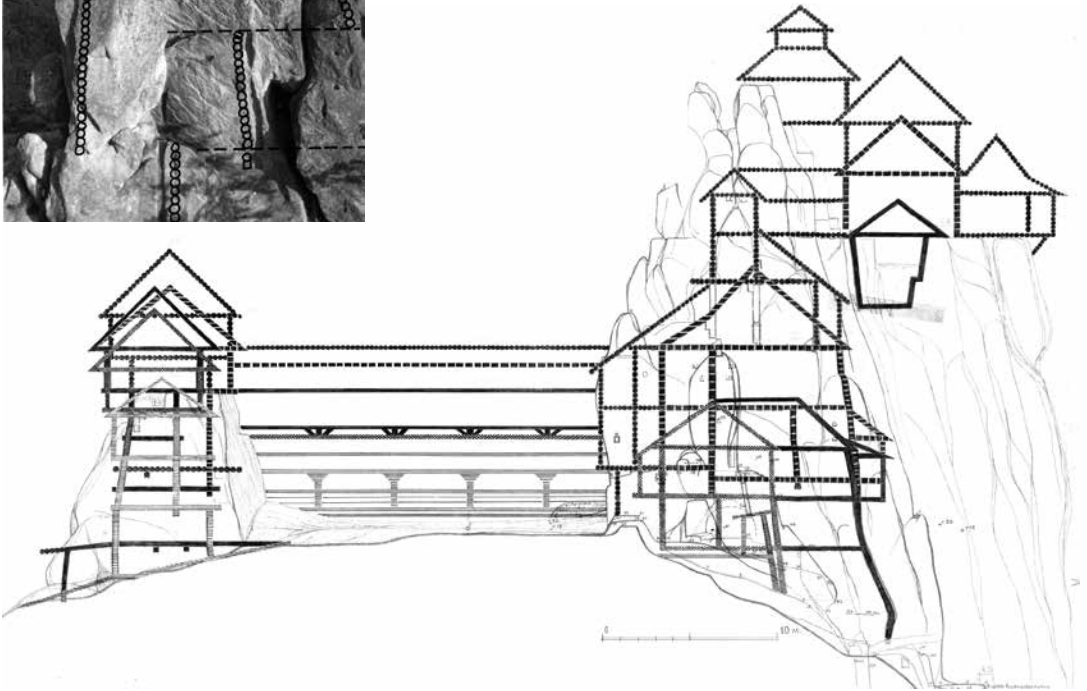

Рис. 9. Реконструкція поверховості дерев'яної забудови за наявними слідами. Фото та реконструкція М. Рожка.

та підтверджена іншими пам'ятками наскельного будівництва (Бубнище, Розгірче), ще раз вказує на їх раннє застосування та власне східнослов'янське походження. Існування такої метричної системи на всій території Київської Русі та використання її в будівельній традиції населення Українських Карпат IX–XIV ст., а згодом і в XV–XX ст., вказує на його етнічну спільність та глибокі нерозривні традиції.

Залишається провести ще додаткові паралелі до тих типів укріплень, які існували на території країн Карпатського регіону. У першій половині IX ст. західнослов'янські племена, захищаючись від нападів франкських, германських і аварських племен, утворили державу Велику Моравію⁶⁰, що охоплювала територію Чехії, Моравії, Словаччини, Малопольщі та Угорської низовини. На території Великої Моравії, а після її розгрому мадярами на початку X ст. на території Чеського королівства велось значне будівництво земляних укріплень. Його суттєвою відмінністю є конструкція валу. Вони складалися з решітчастої (руштовної) і коміркової дерев'яної конструкцій, заповнених землею або камінням. Зовні цю конструкцію додатково укріплювали кам'яною кладкою⁶¹. Як бачимо, вона не має нічого спільного з конструкцією укріплень на території Українських Карпат, а тому не може служити аналогом для запозичення.

Архітектура на землях Польщі починається ще в X ст. і підлягає загальним переминам та тенденціям європейського мистецтва. Перші пам'ятки монументальної архітектури з'являються на півдні в Малопольщі, що входила в цей час до складу Великої Морави і з мистецтвом якої

60 Маца И. Архитектура Чехословакии: ист. очерк. – М., 1959. – С. 14.

61 Encyklopédia archeology / red. B. Novotný. – Bratislava, 1985. – S. 100–101, 482, 485.

вони пов'язані. З X ст. походять дві ротонди, побудовані на Вавелі у Кракові, які свідчать про чеські впливи⁶². Ранні укріплення польських городищ були досить слабкими, у вигляді палісаду (частоколу), який стояв на земляно-кам'яному валі⁶³. Важливі центри та укріплення оточували валами решітчасто-перекладної конструкції, що давало можливість споруджувати вали шириною до 20 м та висотою 10–20 м⁶⁴.

Така конструкція на території України-Русі була використана лише під час побудови укріпленої системи Змієвих валів, що зафіксовано археологічними дослідженнями⁶⁵. Причини їх появи знаходимо в Руському літописі, де, зокрема під 1031 р., записано: “Ярослав (Ярослав Мудрий. – *М.Р.*) і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатьох ляхів привели і розділили їх. І посадив Ярослав своїх (ляхів) по (ріці) Росі, і є вони (тут) і до сьогодні”. Запис під 1032 р. дуже лаконічний: “Ярослав почав ставити городи по Росі”⁶⁶. Як бачимо з літописного тексту, саме переселене польське населення будувало окремі фрагменти укріплення Змієвих валів у техніці решітчасто-перекладної конструкції. Всі інші укріплення, втім числі на території Українських Карпат, будували за відмінною технологією, що нічого спільного не має з польською, а отже, вони не могли бути підставою для запозичення.

Як пише Мечислав Поренбські, у X ст. Західна Європа була знову розбита, безсильна, віддана на численні грабунки скандинавських вікінгів, арабських сарацинів та євроазійських мадярів⁶⁷. Вони спустошували і грабували Північну Італію, Прованс, Східну Францію, Південну Німеччину. Лише німецьким королям Саксонської династії – Генріху I Птахолову та Оттону I – вдалося розбити угорців у другій половині X ст.⁶⁸. Після цього угорці переходять до осілого способу життя, переймають у місцевих слов'ян землеробську техніку, свійські породи худоби, устрій селянського двору. До угорської мови увійшло багато слов'янських слів, що стосуються побуту, землеробства, ремесел, родинних і суспільних відносин⁶⁹. Перейшовши до осілого життя, угорці спочатку повністю користувалися лише земляними фортецями своїх попередників – слов'ян, зокрема у Закарпатті⁷⁰.

Це було характерним не лише для слов'ян Закарпаття, а й для сусідніх територій, зокрема Словаччини. Результати досліджень на цій території показали, що нова угорська суспільно-економічна організація будувалася перш за все на основі слов'янської системи городищ великоморавського та післявеликоморавського періодів⁷¹. В XI–XII ст. тут продовжує переважати слов'янський етнічний елемент та слов'янський характер заселення⁷², що було характерним і для Закарпаття.

Територія сучасної Румунії вже давно була заселена племенами, які стояли на високому рівні розвитку культури. Проте напади готів, гунів, угорців, печенігів, половців спустошили країну і стерли сліди попередньої культури. Найбільш ранні із збережених пам'яток, що можна віднести до властиво румунської архітектури, не мають жодного зв'язку із зодчеством античної епохи⁷³. Архітектура раннього феодалізму (X–XIII ст.), з якої можна починати історію румунської архітектури, не виникла як самостійна. Князівства і воєводства не жили в період раннього феодалізму своїм незалежним життям, вони розвивалися в залежності від сусідніх держав – Болгарії, Русі (Києва і Галича) та Угорщини⁷⁴. Таким чином, архітектура Румунії, не

62 Swiechowski Z., Nowak L., Guminska B. Sztuka romanska. – Warszawa, 1976. – S. 140.

63 Historia kultury materialnej Polski w zarysie / pod red. M. Dembińskiej i Z. Podwieńskiej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – Т. 1. – S. 221.

64 Barucki T. Architektura Polski. – Warszawa, 1985. – S. 16.

65 Кучера М. Змієві валы Среднего Поднепровья. – К., 1987. – С. 155–161.

66 Літопис руський. За Іпатським списком / пер. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 87.

67 Porębski M. Dzieje sztuki w zarysie. Od paleolitu po wieki średnie. – Warszawa, 1976. – Т. 1. – S. 211.

68 Семенов В. Історія середніх віків. – К., 1975. – С. 272.

69 Там само. – С. 272.

70 Архитектура Западной Европы. Средние века // Всеобщая история архитектуры в 12 т. – Л.; М., 1966. – Т. 4. – С. 533.

71 Чаплович Д. Экономическое, культурное и этническое развитие Восточной Словакии после гибели Великой Моравии // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Т. 3 – Вып. 16. – Секция 5. – С. 103.

72 Там само. – С. 105.

73 Йонеску Г. Архитектура Молдавии и Валахии // Архитектура Восточной Европы. – Ленинград, М., 1966. – Т. 3. – С. 465.

74 Там само. – С. 467.

будучи самостійною, жодним чином не могла мати будь-якого впливу на архітектуру території Українських Карпат.

Водночас, на досліджуваній території зафіксовано все розмаїття оборонних споруд, які існували у IX ст. і розвивалися до XIV ст. Тут наявні об'єкти (фортеці, замки) із складною системою оборони та не менш складною системою дерев'яної багатопверхової забудови. На базі обмірів слідів уперше зафіксовано використання виносних галерей – заборол у забудові X ст. (Тустань) та однозначно реконструйовано на підставі лише одних наскельних слідів (Бубнище). Такі бойові галереї-заборол мають пряме продовження у пізніших українських “машикулях”, але випереджують їх на п'ять століть⁷⁵. Значне поширення мали дерев'яні галереї, влаштовані по периметру забудови дитинців укріплень, що захищали від атмосферних опадів. Крім вищезгаданих, існували невеликі, але добре укріплені лицарські садиби (Городисько, Тур'є, Кома-рів). У цей час добре укріпленими були великі й малі монастирі і навіть окремі церкви (Спас, Синьовидне, Лаврів, Горяни та ін.).

Аналіз літописних даних показує, що всі походи угрів на Галич здійснювалися лише через м. Сянок на Перемишль (Дукельський або Лупківський перевали). Проте відомо, що існували інші перевали, через які дорога на Галич була значно коротшою, оскільки проходила через Ужоцький або Скотарський перевали (рис. 1). Так, Данило Романович повертається з Угорщини 1241 р.⁷⁶ через Ворітський перевал. Текстовий аналіз Галицько-Волинського та Київського літописів показує, що протягом 150 років понад 120 разів хтось їхав в “Угри” або вертався. Багато цих згадок є адресними і прив'язані до конкретних перевалів. Отже, чому угри вперто їздили і організовують військові виправи лише через Дукельський перевал?

Відповідь на поставлене питання дав ще свого часу автор “Слова о полку Ігоревім”, пишучи, що Ярослав Осмомисл, “...підперши гори Угорські (Карпати. – *М.Р.*), своїми залізними військами заступив королеві дорогу...”. Отже, на той час основні перевали мали надійну охорону. За даними досліджень можемо стверджувати, що тут існувала Карпатська лінія оборони, яка охоплювала і захищала основні шляхи. Оборонні споруди розміщувалися вздовж магістральних торгових доріг, а за їх місцезнаходженням легко можна відтворити відсутні ланки таких шляхів (рис. 3). Топонімічні назви доріг княжого періоду, які проходили через Карпати, зафіксовані у феодальних документах XVI століття. Зокрема, у грамоті князя К.-В. Острозького з наданням с. Мала Тухля (тепер Тухля) згадується “Руський Путь”, “Воротці”⁷⁷. Дорога під назвою “Руський путь”, яка проходила через Карпати, відома поблизу вершини з такою самою назвою на території теперішнього Старосамбірського району⁷⁸. Назви давніх доріг зафіксовані Йосифінською та Францісканською метриками в селах Верхнє і Нижнє Гусне та ін.

Укріплення будували за добре відомими схемами, в окремих випадках споруди розташовували на спеціальних платформах (Н. Синьовидне, Городисько). Карпатська оборонна лінія мала дво-три-ешелоновану оборону (В. Синьовидне, Тухольські ворота – Свалява, Мукачево, Старий Самбір, Тершів, Спас, Розлуч, Н. Турочки – Ужок, Невицьке, Ужгород та ін.). Своєрідними “воротами” до карпатських шляхів, довкола яких формуються менші укріплення, виступають адміністративно-оборонні центри: Сянок, Самбір (Старий Самбір), Тустань, Синьвідсько (В. Синьовидне), Бубнище, Вигода, Надвірна, Коломия, Ленківці. Такі “ворота” контролювали доступ до карпатських перевалів, а також могли стримувати наступ ворожих сил, що переходили Карпати.

75 На території України вперше зафіксовано використання машикулів у кам'яній архітектурі – Сутківській оборонній церкві – лише у XV ст.: Січинський В. Сутківська твердиня. – Л., 1929. – С. 7–16, рис. 2. За браком даних важко однозначно відповісти, де швидше – у дерев'яній чи кам'яній архітектурі – з'являються машикулі (“підсабиття”). Проте в середині XVI ст. вони є обов'язковим елементом оборони дерев'яних замків: Архитектура Украины // Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первая половина XIX вв. – М., 1968. – С. 344; Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 46.

76 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 787.

77 Купчинський О. Забута грамота Костянтина-Василя Острозького для карпатського села Мала Тухля // Острозька давнина. – Л., 1995. – С. 148–150.

78 Кобільник В. Руська путь // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – № 2. – С. 39–48.

Виходячи з вищевикладеного матеріалу, можна зробити такі висновки:

1. Матеріали археологічних досліджень вказують на раннє заселення Українських Карпат.
 2. В XI–XII ст. угорський елемент певною мірою витісняє слов'янське населення Закарпаття в гори. Як наслідок – нове освоєння Карпат і побудова оборонних укріплень.
 3. Планомірне будівництво оборонних споруд і поселень у передгір'ї та в Карпатах. Створення Карпатської лінії оборони.
 4. Планова структура, технологія дерев'яного будівництва, метрична система вказує на спільність будівельних традицій з пам'ятками території Русі.
 5. Після монгольської навали настає певне “відселення” – з великих магістральних шляхів у глибину Карпат, що спричиняє освоєння нових територій.
 6. Важливим фактором освоєння Карпат є наявність на цій території розгалуженої сітки доріг, перебігу якої сприяли соляні центри, що були розташовані у Прикарпатті.
- Спорудження фортець та укріплень, що захищали кордони, вказує на завершення процесу формування території держави. Пов'язані один з одним шляхами сполучення, укріплення, оборонні монастирі, поселення склали кістяк сформованої середньовічної держави. Такою державою на наших землях стало Галицько-Волинське князівство.

Карпатські шляхи та їх оборона⁷⁹

Важливою умовою оборони кордонів є наявність укріплених пунктів, особливо в тих місцях, які ворог не міг обійти. Літописні та літературні джерела неодноразово вказують на побудову прикордонних оборонних пунктів. У 80-х роках Х ст. у Київській Русі була збудована система міст-фортець на південних кордонах⁸⁰, які мали захищати землі від агресивних кочівників. Побудова прикордонних укріплених пунктів є характерною рисою всієї території Русі, позаяк освоєння її нових земель та покірність підлеглих племен були можливими лише за умови наявності оборонних укріплень з певними гарнізонами-залогами. Все це було характерним і для Галицької землі, а тому не дивно, що ятвяги на знак покори "...послали послів своїх і дітей своїх, і данину дали, і обіцялися покоритись йому і городи ставити в землі своїй"⁸¹. В період феодальної роздробленості прикордонні оборонні пункти існували навіть між окремими князівствами та землями.

Очевидно, що південно-західні рубежі Галицької землі, які мали кордони з Угорщиною та Чехією, що проходили вздовж гірського пасма Карпат, повинні були мати оборонні укріплення. Проте у спеціальній літературі побутує думка, що "прикордонна зона в цьому районі (угорсько-галицьке прикордоння. – М.Р.) була, очевидно, широкою і повністю включала Карпатські гори". Як вважає П. Раппопорт, у "...горах ні руських, ні угорських укріплених поселень не існувало"⁸². На Буковині, твердять дослідники, "...прикордонна смуга... була досить широкою, а прикордонні укріплення обох сусідніх держав (Русі і Угорщини) розташовувалися з обох боків Карпат на рівнині"⁸³. Така думка склалася через відсутність відповідних даних і певною мірою відображає стан дослідження цієї проблеми. Архітектурно-археологічні дослідження останніх років, проведені у Прикарпатті та Карпатах, дають підставу по-іншому розглядати це питання⁸⁴. Незважаючи на те, що дослідженнями тимчасово охоплена не вся територія Східних Карпат, наявні оборонні укріплення в цьому регіоні дають підставу думати про добре налагоджену систему оборони, яка охоплювала не лише передгір'я, а й "Тору"⁸⁵.

Спробуємо в загальних рисах знайти підтвердження цієї думки в писемних джерелах. Автор "Слова о полку Ігоревім" промовляє:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами.
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї.

Автор "Слова" небагатослівно і лаконічно висловив основну суть діяльності та політики галицького князя. За цими рядками відчувається добре організована оборонна система, яка надійно перекривала гірські проходи, закривала "ворота", гарантувала безпечний проїзд на

79 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 10. – С. 86–97.

80 Прикордонні укріплення будували вздовж природних рубежів, річок Остер, Трубіж, Сула, Стугна: Повесть временных лет. – М.; Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 11.

81 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 835. Текст Галицько-Волинського літопису подається в перекладі Л. Махновця.

82 Раппопорт П. А. Военное зодчество Юго-Западной Руси // МИА. – М., 1967. – № 140. – С. 178–180.

83 Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 36.

84 Питанням вивчення оборонних укріплень Карпат займалася Карпатська архітектурно-археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН України, створена згідно з постановою Президії АН УРСР № 132 від 17.03.1982.

85 Так часто називають Карпатські гори давньоруські літописці: ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 778.

торгових шляхах. Згадка про такі “ворота” в Галицько-Волинському літописі дає вичерпну інформацію про їх характер та призначення. “Ляхи ж, ще не ввійшли навіть у свою землю, а тільки лиш пройшли були Ворота, – а се було місце неприступне, бо не можна було його обійти нізвідки; тим-то й називалося воно “Ворота” через тіснину...”⁸⁶. З подальшого тексту літопису дізнаємося, які переваги давали такі ворота. Незважаючи на те, що сини Данила та Василька Романовичів Шварно і Володимир були “з великою силою і були полки [їхні] з виду, як бори великі...”⁸⁷, проте перемогли поляки русичів тому, що “через тісноту” неможливо було ввести свіжі сили. Як показують натурні обстеження, літописні ворота мали і спеціальні укріплення⁸⁸, які з-поміж іншого репрезентувало городище поблизу сучасного с. Вороблячин Яворівського району Львівської області.

Прикметно, що за даними літописів, такі ворота відомі не лише на узгір'ях Розточчя. В 1231 р. Данило, переслідуючи заколотників з князем Олександром Всеволодовичем на чолі, “гнав його аж до Сянока і [до] Воріт Угорських”⁸⁹. Місто Сянок було важливим комунікаційним вузлом не лише на дорозі до Угорських воріт, а й на шляху, який вів до Лупківського перевалу. Археологічні дослідження підтвердили наявність у Сяноку оборонного дитинця й посаду, а також укріплень на Білій Горі, які датуються XII–XIII ст.⁹⁰. Розміщені на правому березі р. Сян на Білій Горі укріплення могли прикривати переправу через ріку. На протипагу Угорським воротам з протилежного боку були відомі Руські ворота (аналогічно, як Карпатські гори на Русі називали Угорськими, а в Угорщині – Руськими). Підтвердження цьому знаходимо в угорських документах, у яких розповідається про битву угрів “на Русі під великими Воротами Галичини (Галіції), які ще називаються угорськими” і знаходяться “над рікою Дністром”⁹¹.

Угорські ворота й дорога, яку вони прикривали, не були єдиними переходами через Карпати, що добре знали угри і русичі. Через сучасний Верецький перевал проходив ще один добре відомий шлях. Ще на початку X ст. по ньому угорський вождь Альмус вів племена угрів на свою нову батьківщину, їх шлях проходив через Карпатські хребти поблизу Мукачеве⁹². У напрямку на Верецький перевал тікав у 1015 р. Святослав – син Володимира Великого. Святополк “Окаяний” вислав йому услід убивців, які наздогнали Святослава біля “Гори Угорської бежашу в Угрі”⁹³. Урочище Могила Святослава за м. Сколе вказує на місце цього убивства, а археологічні дослідження, проведені в 1971 р., датують це поховання XI ст.⁹⁴. Ця дорога була добре відома і в пізніші часи⁹⁵.

Літописці згадували ще один шлях, який проходив південніше від Верецького перевалу. У 1230 р. угорський король Бела IV з “великою силою” вирушив на Галич, однак зазнав поразки. Галичани відрізали угорцям шлях до відступу старою дорогою, а тому Бела IV пішов спочатку вздовж р. Дністер до Василева, перейшов Дністер і пішов “до [ріки] Пруту”⁹⁶. У XII–XIII ст. по долині останньої ріки проходив сухопутний торговий шлях, який з'єднував Галич з містами Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я⁹⁷. З долини Пруту можна було перейти через Карпати на шлях, який називався Семигородським. Саме по цій дорозі 1239 р. рухався Ростислав Михайлович, який, побачивши, що Галич в руках Данила Романовича, утік “в Угрі по путі, котрим йдуть на Борсукив діл. І прийшов він до Бані, що зветься Родна, і звідти пішов в Угрі”⁹⁸.

На наявність оборонних укріплень у зоні Карпат вказують назви місцевостей, розміщені вздовж шляхів. Розглянемо лише деякі з них. Так, по дорозі на сучасний Ужоцький перевал до

86 ПСРЛ – Т. 2. – Стб. 866.

87 Там само. – Стб. 866.

88 Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – С. 31.

89 ПСРЛ – Т. 2. – С. 764.

90 Słownik starożytności Słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – Т. 5. – С. 50.

91 Halaga O. R. Porta Poloniae. W kwestii szlaków karpackich we wczesnym średniowieczu // AAC. – 1965. – Т. 7. – З. 1/2. – С. 21.

92 Ibid. – С. 20.

93 ПСРЛ – Т. 2. – Стб. 126.

94 Ратич А. А. Раскопки кургана “Могила Святослава” // АО 1971 г. – 1972. – С. 382.

95 ПСРЛ – Т. 2. – Стб. 787.

96 Там само. – Стб. 761.

97 Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. – С. 70–71.

98 ПСРЛ – Т. 2. – Стб. 778.

с. Спас з обох боків долини Дністра зустрічаються урочища під назвою Сторожня і Вежа, а на лівому березі цієї ріки – вершина гори Замчище, або Замкова гора⁹⁹. В сусідньому с. Тершів знаходиться урочище Загородище. Дещо збоку від с. Спас відомі урочища в с. Грозьова. Окрім назви Окіп, вершина має другу – Замчище. Урочища Замок та Підзамче знаходяться на території селищ Стрілки та Розлуч (рис. 3).

У Прикарпатті значна частина населених пунктів мають назву Городище, а за Vereцьким перевалом існують поселення з назвою Верхні Ворота та Нижні Ворота. Раннє існування Нижніх Воріт¹⁰⁰ та їхня назва дають підставу думати про відповідні укріплення, які знаходилися на цій частині шляху. Навіть поверховий аналіз зазначених вище факторів переконливо свідчить, що, окрім природного бар'єру, створеного Карпатськими горами, там існував ще штучний, у системі якого, паралельно з оборонними укріпленнями, широко використовувалися і прості в побудові засіки.

Для кращого розуміння закономірностей появи, характеру розміщення нововиявлених оборонних укріплень у зоні Карпат, мабуть, потрібно докладніше зупинитися на фізико-географічній характеристиці досліджуваної території. Карпати – гірська система на півдні Європи¹⁰¹. Гірський масив простягається у вигляді випуклої на північний схід дуги довжиною майже 1500 км та шириною від 120 км до 430 км у межах Польщі, Словаччини, Угорщини, України і Румунії. Орографічно Карпати поділяються на Західні, Східні й Південні. Східні Карпати поділяються на Лісисті та Молдавські. Більша частина Лісистих Карпат розташована на території України і має назву Карпати Українські, які простягаються смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100–110 км з північного заходу на південний схід у межах Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Зовнішню смугу Українських Карпат становлять Східні Бескиди, Горгани та Покутсько-Буковинські Карпати, або Скибові Карпати. В їх центральній частині знаходиться Верховинський хребет з низькогірним рельєфом і багатьма перевалами.

Вододільні, або Верховинські, Карпати займають центральну, знижену (700–900 м) частину гірської системи. У верхів'ях Дністра і Стрия вони мають ширину 35 км і звужуються до 10 км на південному сході. Найвищим є Вододільний хребет, який простягається від р. Уж до верхів'я р. Ріка. Він має звивисті лінії гребенів і розчленовані схили. Низькі місця Верховинсько-Вододільного хребта, схили якого глибоко порізані верхів'ями річок, відомі своїми зручними перевалами: Ужоцьким, Vereцьким, Вишківським, або Торунським, та Яблуницьким, або Ясинським.

Карпатські перевали як відносно доступні завжди були тими магістральними нитками, що з'єднували різні райони, землі й народи. Однак не лише вони ставали єдиними місцями переходів через гори. Значною мірою цьому сприяли й річкові долини, які, глибоко врізаючись у гірські хребти, доволі часто були розділені між собою незначними висотами, а це своєю чергою сприяло транспортним зв'язкам. Уздовж карпатських рік, і насамперед найголовніших шляхів, споконвіку йшло розселення народів. Така тенденція не лише прослідковується на основі писемних джерел, а й підтверджується наявними слідами колишніх поселень. Зупинимося на цьому докладніше. Із Стрийсько-Сянської Верховини бере свій початок і протікає через Верхньодністерські Бескиди р. Дністер. У передгір'ї Карпат розташоване місто Старий Самбір. У давнину воно було відоме під назвою Самбір і входило до складу Перемишльської землі¹⁰². Виникнення поселення, а потім і укріпленого пункту насамперед було зумовлене його географічним положенням. Саме уздовж Дністра проходив один зі шляхів, який вів до Ужоцького перевалу. Із Стрийсько-Сянської Верховини, крім Дністра, беруть початок ріки Сян та Стрий. Вони були основою транспортних магістралей, і тому поселення з певною системою оборонних укріплень у передгір'ї Карпат мало виконувати роль своєрідних “воріт”, певної

99 В урочищах Замчище, Замчисько, Замочок виявлені давньоруські укріплення міст Василів, Вишня, Белз та ін.: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982. – С. 108–231.

100 Нижні Ворота відомі з XII ст.: Українська Радянська енциклопедія. – К., 1982. – Т. 7. – С. 347.

101 Загальна характеристика Карпат подана за: Українська Радянська енциклопедія. – К., 1980. – Т. 5. – С. 42–43.

102 Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 32.

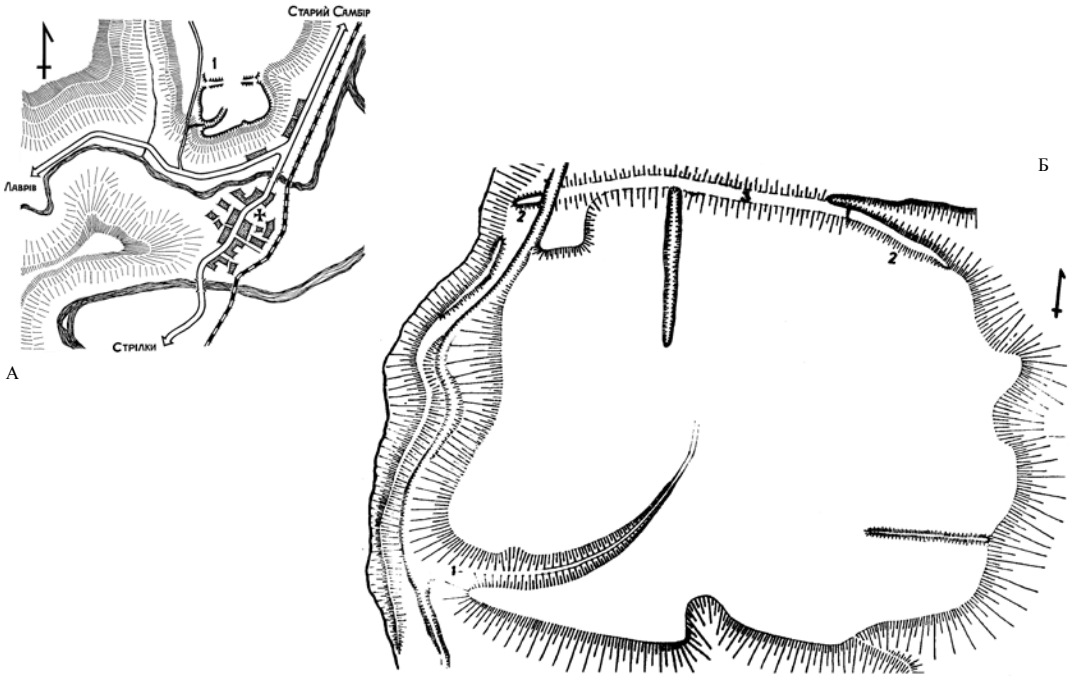

Рис. 10. Тершів. Окомірний план городища в ур. Загородище. А. Ситуаційна схема. Б. План.
1 – в'їзд на городище, 2 – залишки оборонного валу, 3 – реконструкція оборонного валу.

“тверді”. Розташування міста на лівому березі Дністра не є випадковим. Правий берег річки низинний, а тому доволі часто його заливає паводками, які характерні для усіх карпатських річок¹⁰³. Місто розташоване між невисоким хребтом (із західного боку) та Дністром, а тому дорогу, що проходила в тому місці, могли добре контролювати його укріплення.

Дорога з боку Карпат на Старий Самбір теж мала попередній оборонний пункт в урочищі Загородище, який знаходився в сучасному с. Тершів за 3 км на південь від Старого Самбора. Городище із західного, південного та східного боків оточене природними схилами, які особливо стрімкі з півдня та сходу. Загальна висота мису над прилеглою долиною в окремих місцях доходить до 40 м. Лише з північного, напільного боку городище захищене валом довжиною понад 200 м, від якого нині залишилася незначна частина довжиною 27 м (рис.10). Через ліквідацію валу без спеціальних досліджень неможливо відповісти на питання, чи існував там ще додатково оборонний рів. Побічним доказом цьому може бути яр, який проходить поряд з валом з напільного боку. Причиною його утворення могла бути ерозія ґрунту водою, яка витікала з дна рову. Східний та південний боки городища мають стрімкі схили, що вказує на їх спеціальну підготовку – ескарпування. Із західного боку воно відділене від урочища Поруб (Посіч) невеликим потоком. У північно-західній частині природний схил городища дещо пологіший, а тому там простежуються додаткові укріплення у вигляді валу. В'їзд на територію городища проходив з південно-західного боку у вигляді земляного тунелю, який прорізує стрімкий схил і продовжується до 100 м довжиною, виходячи на поверхню укріплення. Ширина проїзду невелика (2,25 м), і, відповідно, стрімкі бічні схили значно спрощували оборону воріт при побудові таких захисних споруд. Навіть найпростіші оборонні конструкції у вигляді частоколу, поставлені по периметру городища та на його валу, сприяли його надійному захисту. Ширина основи валу з напільного боку становила майже 20 м і вказувала на його значну висоту (від 6 до 10 м). Характерною рисою цього городища є його стратегічність, адже воно водночас контролювало дві дороги, одна з яких йшла у напрямку до перевалу, інша – вздовж р. Лінина до сіл Лаврів,

¹⁰³ Воропай Л., Куниця М. Українські Карпати. – К., 1966. – С. 65–72.

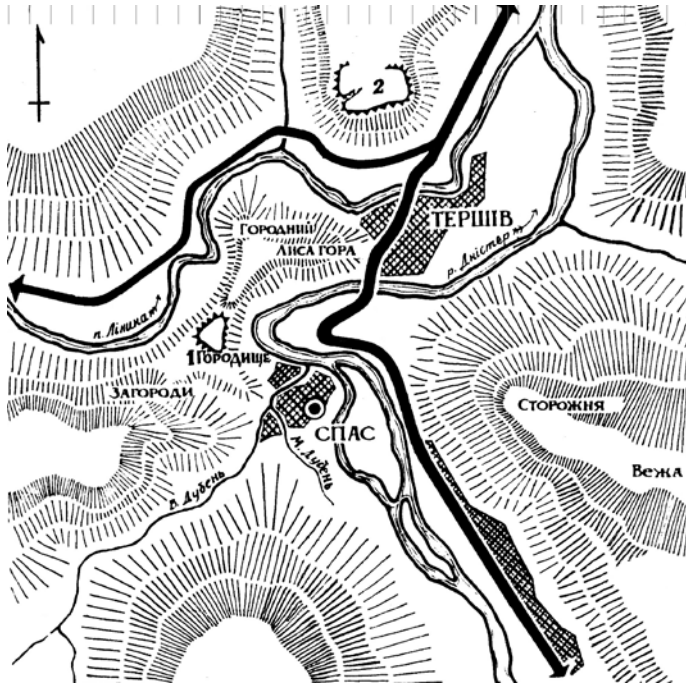

Рис. 11. Схематичний план розміщення оборонних об'єктів у селах Спас та Тершів.

Волошинове та інших населених пунктів цього району. Розміщення такого оборонного пункту поблизу Старого Самбора сприяло захисту міста ще на першій фазі небезпеки.

Піднімаючись угору Дністром, не можна обминути с. Спас, яке розташоване на лівому березі цієї річки, при впадінні в неї р. Великий Дубень. На території цього села локалізовано монастир княжої доби, неподалік якого на Замковій горі знаходилось городище, функціональне призначення яких полягало у контролі за цим відтинком шляху¹⁰⁴. Наявність на території укріплення колодязя, на що вказує лійкувата яма діаметром 13 м, є доказом перебування там значного гарнізону, який міг витримувати тривалу облогу (рис. 11).

На протилежному, правому березі Дністра, в тому місці, де віднога хребта утворює невеликий природний перевал, а сучасна дорога біжить далі до верхів'я цієї річки, відомий топонім Сторожня. Вище від нього по хребту є другий топонім – Вежа. Існування таких топонімів вказує на функції об'єктів, якими вони іменуються. Це доволі легко зрозуміти, якщо проаналізувати географічне положення Сторожні, Вежі та Замкової гори. Із Сторожні добре проглядається нижня частина Дністра до Тершова, Старого Самбора, Смільниці й до повороту ріки біля с. Бачина. З хребта видно і верхню течію Дністра в напрямку на перевал. Візуальний сигнал про небезпеку (можливо, димовий) з Вежі могли передавати на Сторожню або безпосередньо до монастиря та укріплення на Замковій горі. У цьому випадку маємо справу з добре організованим єдиним оборонним комплексом з чотирьох об'єктів, призначення якого – контроль та охорона дороги.

Перед с. Спас розходяться дві вітки доріг, одна з яких тягнеться уздовж Дністра до Ужоцького перевалу, а друга, проходячи берегом р. Лінини, приводить до недалекого с. Лаврів, виникнення якого нерозривно пов'язане з історією відомого Василіанського монастиря св. Онуфрія, походження якого відносять до княжого періоду¹⁰⁵. Ця сакральна споруда знаходилася на відстані 7 км від Спаського оборонного комплексу й 9 км від Тершівського городища. Неподалік с. Лаврів у сусідньому до нього с. Волошинове знаходиться ще одне мисове городище (урочище

104 Докладніше див. с. 83–88.

105 Докладніше див. с. 89–96.

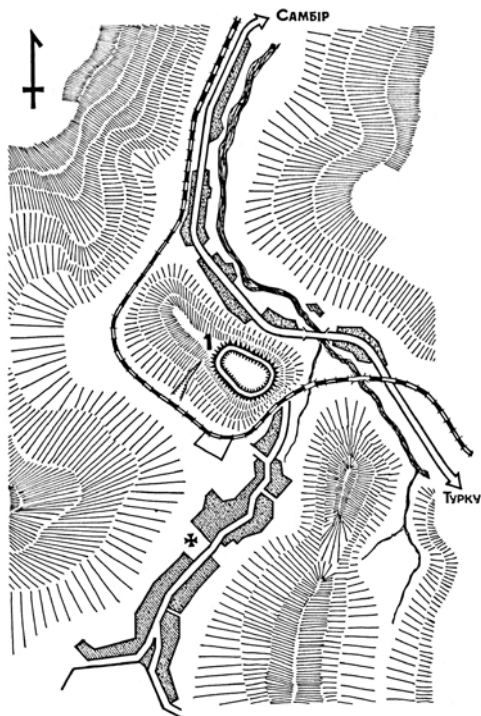

Рис. 12. Розлуч. План городища в ур. Підзамче.

Наступним оборонним об'єктом на шляху до Ужоцького перевалу було городище в смт. Розлуч (рис. 12). Гірські хребти впритул підходять до вузької долини річки, утворюючи разом з урочищем Підзамче природні “ворота” на в'їзді до сучасного селища, які було легко перекрити засікою. Вершина гори з оборонними спорудами домінувала над дорогою до перевалу і добре її контролювала. Розміри городища становлять 45×35 м. За формою воно нагадує прямокутник і займає практично лише південну вершину гори. Городище має дві лінії оборони, з яких перша знаходиться на зовнішньому валу, а друга збудована безпосередньо по периметру укріплення на краю широкого рову. Рів та вал, що оточують городище, не мають слідів в'їзду, який, очевидно, проходив по постійному або підйомному мосту і надійно захищав підступи до воріт.

Весь комплекс природних і штучних укріплень вказує на добре продуманий та чітко здійснений план у певній багаторядній системі оборони кордонів і сухопутних магістралей. Розташування оборонних споруд у горах, їх відірваність від хліборобських центрів свідчило про їхню державну належність, коли залога такого “орлиного гнізда” була на повному централізованому забезпеченні й відбувала лише ратну повинність. Наявність добре розгалуженого оборонного комплексу, який охоплював значну частину Лісистих Карпат, – яскраве підтвердження тому, що ця територія була заселена ще в княжу добу. “Освоєння карпатських пусток” та формування їхньої “цивілізації” в XIV ст. є тенденційними вигадками окремих учених, фальсифікацією історії та виправданням загарбницької політики сусідніх держав.

Окіп). Залишки майже знищеного кладовища, церкви та оборонних ровів і валів вказують на те, що це був ще один оборонний монастир.

Село Грозьова розташоване за невеликим перевалом у південно-західному напрямку від Лаврова, біля витоків Дністра. Там, на вершині гори Магура-Лімнянська (висота 1027 м), в урочищі Окіп обстежено ще одне городище. Воно має круглу форму, невелике за розмірами (75×65 м), а по периметру оточене валом, який дуже зруйнований. Наявність городища на такій висоті свідчить про його особливе призначення. Це мав бути прикордонний оборонний пункт, який контролював околиці¹⁰⁶.

Визначальне місце у комунікаціях передгір'я Карпат належало оборонному пункту, розташованому неподалік сучасного селища міського типу Стрільки у верхів'ях Дністра¹⁰⁷. Саме з цієї місцевості, яка являє собою своєрідну “стрілку”, розгалужувалися три шляхи. Один з них проходив через Топільницю, Тур'є в напрямку до Дрогобицьких соляних джерел, другий – через сучасну Ясеницю-Замкову, Розлуч до Ужоцького перевалу та верхів'їв Стрия, на Руський путь. Врешті, третій повертав через Головецьке на Грозьову.

106 Докладніше див. с. 35–36.

107 Докладніше див. с. 41–42.

Оборонні пам'ятки середньовічної доби у передгір'ї Карпат (матеріали до каталогу)¹⁰⁸

Верхнє Синьовидне, Сколівський р-н, Львівська обл.

Селище міського типу Верхнє Синьовидне розташоване на шляху, що веде до карпатських перевалів. Його територія, яка охоплює долину р. Опір у місці її впадання в р. Стрий, відіграла роль своєрідних “воріт” до Ворітського (Верецького) та Скотарського (Воловецького) перевалів. У комплексі з оборонними спорудами Тухольських воріт в ур. Колодка це поселення відіграло роль контрольного пункту. Саме цією дорогою тікав у 1015 р. до Угорщини князь Святослав від дружини київського князя Святополка “Окаянного” і був убитий за сучасним містом Сколе (його могила знаходиться в долині Святослава між м. Сколе та с. Гребенів). Про значення цього поселення як оборонного комплексу свідчить наявність на його території чотирьох оборонних об'єктів. До таких об'єктів належать оборонний вал, городище-сховище, городище (ур. Золота гора) та монастир Пресвятої Богородиці (рис. 13).

Оборонний вал¹⁰⁹ знаходиться біля північного схилу ур. Городище. Це залишки земляних оборонних споруд, що проходять перпендикулярно дорозі, яка веде до невеликого перевалу (дорога простягається до сіл Побук і Труханів). Вал незначної висоти (до 1 м) сильно заплив, його довжина сягає 60 м. Із зовнішньої сторони насип зберігся значно краще, аніж із внутрішньої, а посередині він розрізаний дорогою. За своїм характером та розташуванням це укріплення є частиною оборонного комплексу в ур. Городище, який призначався для контролю над дорогою, що вела до соляних центрів Болехова, Долини, а також до Галича. На підставі історичних джерел можна зробити висновок, що саме цією дорогою на початку Х ст. з Галича рухалися угорці на чолі зі своїм вождем Альмошем до Ворітського перевалу і далі в Паннонію.

Городище-сховище¹¹⁰. Пам'ятка розміщена на віддалі 1,5 км у північно-східному напрямку від селища Верхнє Синьовидне в ур. Голий горб, яке часто помилково називають Городищем. Це мисове городище омивається із заходу водами р. Опір, а зі сходу – р. Стрий. Його територія з трьох боків по периметру оточена крутими схилами, а з напільного – окремим ровом та валом. Вал проходить півколом і зберігся на висоту від 6 до 8 м. Із внутрішнього боку городища насип майже повністю знищений окопами, із західної сторони його частково зруйнували кар'єром для видобування каміння. В'їзд на територію городища був організований з південно-західного боку, а розміщення пам'ятки між двома річками підвищувало її обороноздатність.

Городище розміщене в ур. Золота гора і займає мисове підвищення першої надзапальної тераси р. Опір. Площа пам'ятки становить 4,5 га. З північного заходу круті схили доповнює болотиста місцевість, а з південного сходу його територія відділена глибоким яром. З напільного боку (південний захід) територія підвищення відділена валом і ровом, який зберігся на довжину 110 м. Південно-західна частина валу знищена загорожею кладовища. У збереженій частині вал має висоту від 1,6 до 2,7 м, а ширину підніжжя – від 5 до 8 м. О. Ратич провів незначні за обсягом археологічні дослідження поблизу південно-східного краю пам'ятки на межі з монастирем княжого часу. Археологічний матеріал вказує на існування в цьому місці дерев'яної забудови стовпової конструкції Х–ХІ ст.¹¹¹. У 1989 р. розвідковий загін КААЕ Інституту суспільних наук АН УРСР (керівник Р. Сулик) провів додаткові дослідження з південно-західного боку городища¹¹². У процесі досліджень встановлено, що в'їзд на територію

108 Текст публікується вперше. Каталог уклад М. Рожко у процесі написання незавершеної монографії.

109 Виявлений КААЕ ІСН АН УРСР у 1983 р.

110 На території пам'ятки 1973 р. розвідкові дослідження провів О. Ратич. Обміри городища виконала КААЕ ІСН АН УРСР в 1981 р.

111 Ратич А. Разведка по реке Опор // АО 1973 г. – 1974. – С. 333.

112 Сулик Р. Звіт розвідкового загону Карпатської архітектурно-археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР //

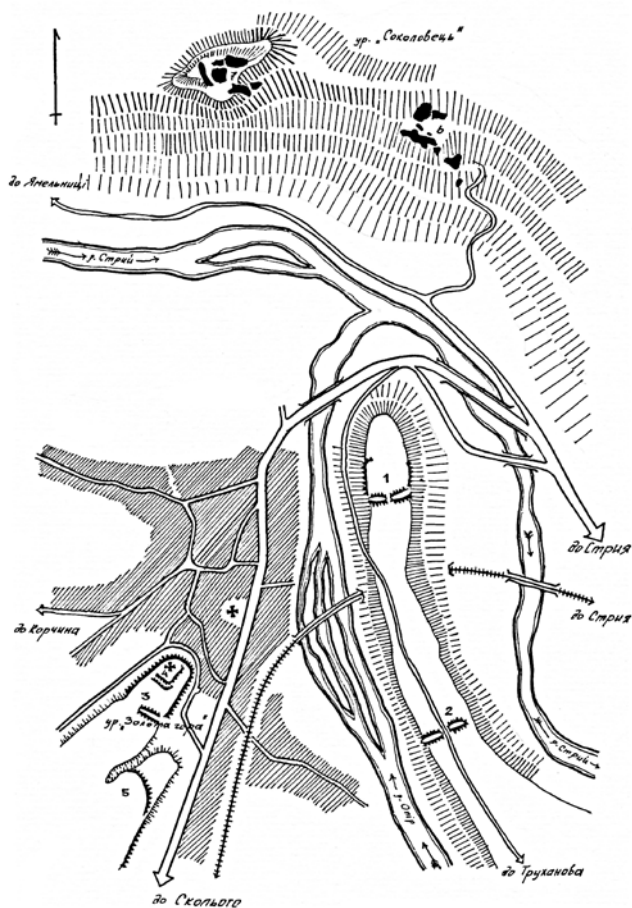

Рис. 13. План розміщення оборонних об'єктів в с. Верхне Синьовидне.
1 – городище, 2 – вали, 3 – городище, 4 – монастир Пресвятої Богородиці, 5 – раннє поселення, 6 – печера, 7 – капище.

На територію колишнього монастиря ведуть два входи – з північного і південного заходу, останній з яких виходив на територію городища. Північний в'їзд був, очевидно, зовнішнім, і по ньому безпосередньо можна було виїхати в долину р. Опір та р. Стрий (відповідно на шляхи, що ведуть до різних карпатських перевалів). На території монастиря збереглися споруди сакрального призначення – дзвіниця бойківського типу XVIII ст. і церква XX ст. (перебудована 1945 р.). Вся територія монастиря нині зайнята кладовищем, яке сильно зруйнувало давні оборонні укріплення. Принагідно зазначимо, що на території монастиря археологічні дослідження не проводилися. Хіба що винятком є обміри та фіксація пам'ятки, які здійснила КААЕ ІСН АН УРСР в 1981 р. (керівник М. Рожко).

Монастир Пресвятої Богородиці пов'язаний з перебуванням у ньому Данила Романовича. Після захоплення Києва Данило Романович поїхав до Угорщини задля організації спільного опору монгольській навалі. Для цього він хотів одружити свого сина Лева з донькою угорського короля Констанцією. Проте угорський король недооцінив навислої загрози і відмовив Данилові у сватанні. Данило Галицький, повертаючись з Угорщини, змушений був зупинитися на нічліг у монастирі. Саме цей факт вказує на те, що монастир св. Богородиці на той час був надійним

пам'ятки проходив з південно-східного боку. З напільної сторони, окрім наявного валу, виявлено ще внутрішній насип, який від зовнішнього відділявся ровом. Його ширина становить 5 м, а для укріплення зовнішніх країв валу було набито стовпці та обплетено їх гілками.

Монастир Пресвятої Богородиці вперше згадується в Галицько-Волинському літописі під 1240 р.¹¹³ Він розміщений на північному краї мисового городища (ур. Золота гора). Укріплення монастиря підтрапецієподібної форми розмірами 60×85 м (площа 0,5 га). З чотирьох боків монастир оточений ровами шириною від 8 до 15 м. Висота зовнішнього схилу валу близько 7 м, але насипи практично повністю знищені на вершині розташованим там кладовищем. Вали лише частково збережені з північно-східного і південно-західного боку пам'ятки. З північно-західного і північно-східного боку територія монастиря добре захищена крутими схилами природного підвищення і доповнена ровами, які повністю оточують площу. На кутах укріплення виокремлюються овальні майданчики для дерев'яних веж.

На територію колишнього монастиря ведуть два входи – з північного і південного заходу, останній з яких виходив на територію городища. Північний в'їзд був, очевидно, зовнішнім, і по ньому безпосередньо можна було виїхати в долину р. Опір та р. Стрий (відповідно на шляхи, що ведуть до різних карпатських перевалів). На території монастиря збереглися споруди сакрального призначення – дзвіниця бойківського типу XVIII ст. і церква XX ст. (перебудована 1945 р.). Вся територія монастиря нині зайнята кладовищем, яке сильно зруйнувало давні оборонні укріплення. Принагідно зазначимо, що на території монастиря археологічні дослідження не проводилися. Хіба що винятком є обміри та фіксація пам'ятки, які здійснила КААЕ ІСН АН УРСР в 1981 р. (керівник М. Рожко).

Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1989. – С. 11–14.

113 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 787; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталюгу // Записки Чину святого Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2. – Вип. 1/2. – С. 96.

оборонним пунктом. Планувальна структура монастиря¹¹⁴ і городища як єдиного цілого повністю підтверджує його високу обороноздатність. Сюди входять укріплення самого монастиря, розміщеного на крутому краї мису, а також подвійна лінія оборони городища, що захищала монастир з південного боку. Археологічний матеріал датується XII–XIII ст., що вказує на більш ранній час виникнення монастиря, ніж перша літописна згадка про нього.

Чотири оборонних об'єкти на території смт. Верхнє Синьовидне свідчать про його використання на перехресті карпатських шляхів як контрольного пункту.

Грозьова, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Село розташоване за невеликим перевалом у південно-західному напрямку від Лаврова, біля витоків Дністра. Природний перевал розділяє долину Дністра, а також долину р. Сян, завдяки чому він має стратегічне положення. У цьому місці одна з трьох вершин Магури-Лімнянської, що має висоту 1022 м, отримала назву Окіп, або ж Замчище. На вершині знаходиться городище, яке є практично круглої в плані форми (рис. 14). Про оборонний пункт у Грозьовій писав Б. Януш, однак вперше його дослідив 1932 р. В. Кобільник¹¹⁵, а згодом Т. Сулімський – доцент кафедри археології Львівського університету. В післявоєнний період його обстежував В. Ауліх, у 1980-х роках – автор¹¹⁶, а в 1994–1995 рр. пам'ятку в Грозьовій обстежив О. Корчинський.

Городище на Магурі-Лімнянській є невелике за розмірами – 67×65 м, з погано збереженими валами висотою до 1 м та ровами, що сильно запливли. Вершина з городищем віддалена на 3 км від села в південно-західному напрямку. У північно-західному напрямку пам'ятка пошкоджена меморіальним монументом. Оборонні вали, очевидно, є залишками земляних відкосів, які були насипані вздовж зовнішнього боку наземних дерев'яних споруд. Враховуючи ширину валу (6–8 м), такий відкос, очевидно, мав висоту щонайменше 3 м. Незначна ширина рову (3–4 м) дає підставу припускати, що саме з нього ґрунт було використано для насипання відкосу. Два розриви шириною 6 м та 4,5–5 м між насипами вказують на існування тут двох в'їздів. Додатково проведені археологічні дослідження дають підставу стверджувати, що забудову житлових і господарських споруд здійснювали лише вздовж внутрішнього боку укріплення¹¹⁷. Цю гіпотезу засвідчують прошарки вугілля, залізні шлаки, шматки перепаленої глини та фрагменти керамічного посуду.

Уздовж внутрішнього підніжжя валу у шурфах на глибині 0,3–0,6 м було виявлено фрагменти ліпного та кружального посуду, який датується IX–XI ст. і XII–XIV ст.¹¹⁸. Без широко розкопаних площ важко говорити про планувальну структуру забудови укріплення. Утім, на нашу думку, це були традиційні дерев'яні пустотілі зруби, які використовували для проживання залоги та господарських потреб. Із зовнішнього боку дерев'яні зруби були підсилені земляною підсипкою, яка додатково відіграла захисну роль від швидкої пожежі. На наявність такої підсипки вказує залишок невисокого ґрунтового валу по периметру городища.

Розташоване на висоті понад 1000 м, городище, не маючи інших виразних особливостей, вирізняється своєю важкодоступністю. Ще одна особливість доповнює його позитивні характеристики. Перед вершиною (неподалік від городища) протікає невеликий струмок. Круті схили вершини та наявність джерела робили ці укріплення потенційно довготривалим опорним пунктом.

Природне розміщення городища сприяло його обороноздатності, а також добре контролювало обидві річкові долини. З вершини легко можна було передати візуальним (світловим)

114 Рожко М. Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X–XIV вв. // Научные труды Львовского сельскохозяйственного института. – Л., 1974 – С. 100–104.

115 Кобільник В. З археологічних дослідів на Бойківщині за рік 1931 і 1932 // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – №. 2. – С. 30–31.

116 Городище повторно обстежене 1982 р., його обміри виконала КААЕ ІСН АН УРСР.

117 Корчинський О., Литвин Т., Осаульчук О. Дослідження городищ IX–XIV ст. у Карпатах // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 38.

118 Там само. – С. 38.

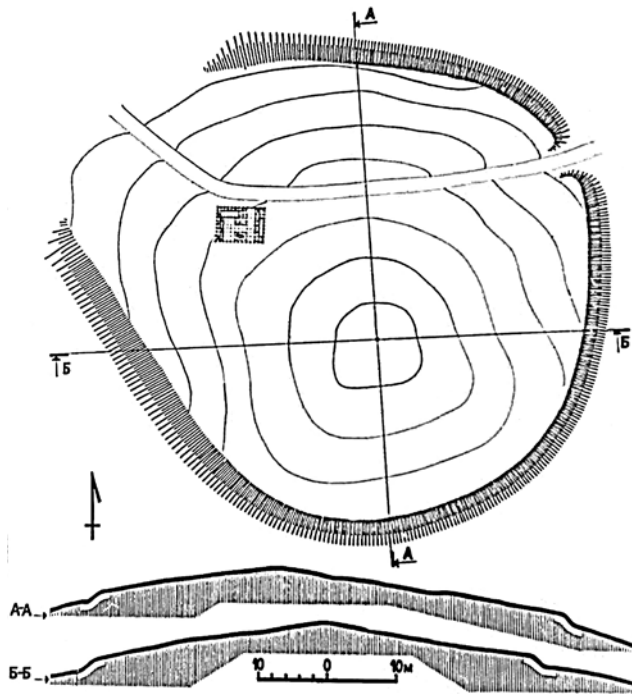

Рис. 14. Грозьова. План і перетини городища на горі Окіп.

сигналом про наближення небезпеки. Кругова оборона об'єкта, певна відірваність від населених пунктів вказують на те, що тут мусив бути пункт оборони, який мав централізоване забезпечення – належав до державних, княжих замків, де залога, відбувши певний час, замінювалася іншою. Укріплення Грозьової були нероздільною складовою Карпатської лінії оборони.

Городисько, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Конусоподібне городище знаходиться на північний захід від однойменного села на схилі г. Магура. Інформацію про укріплення “княжої доби” у Городиську подав ще В. Кобільник у “Літописі Бойківщини” за 1936 р.¹¹⁹. Урочище, в якому локалізований цей оборонний пункт, має назву Південне, або ж Під Пасікою. На вершині мисового відрогу знаходиться невисока (до 0,5 м) платформа, на якій стоїть дерев'яна церква і розміщене сільське кладовище (Рис. 15). Мис із церквою і кладовищем має круті схили з південного та східного боків, а з південно-західної сторони захищений земляним валом довжиною до 80 м, що перекриває вузький перехийок з напільного боку.

Зі східного боку над рельєфом місцевості піднімається стрімке конусоподібне підвищення, що має ширину в основі близько 50 м. Із найнижчого боку його вершина піднімається над територією на 5 м, а схили мають крутизну до 45°. З боку мису конусоподібне підвищення відрізане ровом, з якого брали ґрунт для підсилення вершини. Вершина по периметру дещо овальна, розмірами 25×28 м, оточена валом, який завдяки тому, що покритий кущами, є добре збереженим¹²⁰. Вивчення території дає підставу вважати, що це оборонне укріплення, яке в науковій літературі має назву “конусоподібні городища”. Такі невеликі городища, зазвичай, були місцями лицарських садиб.

119 Кобільник В. З археології Бойківщини // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – №. 7. – С. 4.

120 Тут і далі використано власні матеріали досліджень городища в листопаді 1987 р. Дослідження проводила КААЕ Інституту суспільних наук.

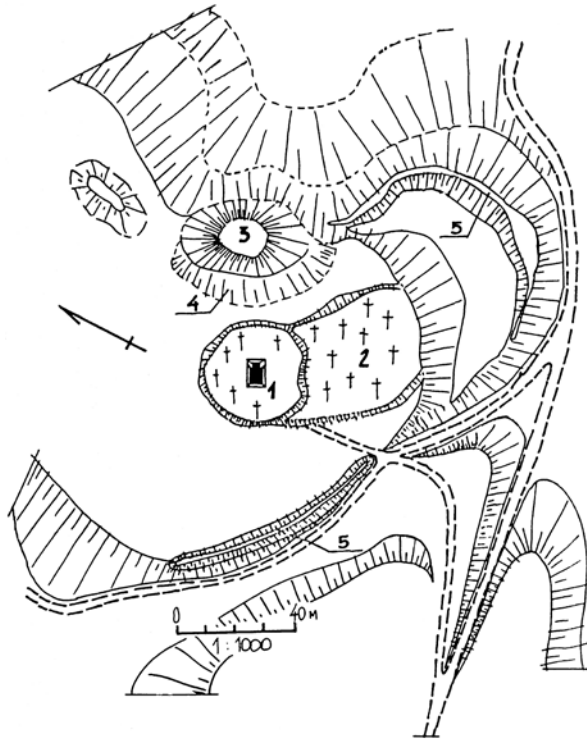

Рис. 15. Городисько. Окомірний план городища. 1 – церква св. Юра, 2 – цвинтар, 3 – “Стіжок”, 4 – пониження – вибраний ґрунт, яким насипано “Стіжок”, 5 – вали – зовнішні укріплення городища.

Зародження оборонних лицарських садіб у Європі датують IX–X ст., проте значного поширення вони набирають лише в XI–XII ст.¹²¹. В основному вони належали дрібним і середнім лицарям, які часто були опорою в освоєнні нових територій та захисті пограниччя. Садіба лицаря, споруджена на конусоподібному городищі, була доволі великою. Це була прямокутна споруда розмірами 10–14 м, на що вказують розміри валів по периметру, а також ширина внутрішнього майданчику. Вежа мала господарські, житлові, а також оборонні функції. Такі садіби, оточені частоколом, не мали внутрішнього двору, а вхід до них знаходився, як правило, лише на другому поверсі. На верху споруди головним було житлове приміщення, а також спеціальна галерея для оборони. Функціональне призначення цього об'єкта зафіксувалося навіть у його назві Вежа, або Вишка.

З південно-східного боку до Вишки підходить вал, який півколом обходить основу підвищення з церквою. Насип із внутрішнього боку пологіший, але стрімкіший із зовнішнього. У південно-східному напрямку вал розширюється в майданчик розміром 4×8–10 м. На такій площі могла стояти оборонна вежа, яка мала б значні розміри. Довжина валу – 64 м, а висота його найвищої відмітки дорівнює 3 м. Територію, обмежену валом, очевидно, використовували для господарських потреб. Тут можна було утримувати коней для воїнів, худобу, харчові та фуражні запаси. Простий підрахунок обсягу оборонної забудови дає підставу вважати, що лише у вежі-донжоні могло проживати близько 50 осіб. Враховуючи наявність єдиного оборонного комплексу Вежі, своєрідного господарського Підгороддя та мисового укріплення, бачимо, що був це важливий пункт.

Потрібно зауважити, що Вишка – лицарська садіба, розміщена на хребті Магури, з якої добре проглядається аналогічний об'єкт у с. Комаровичі та городище на г. Радич в ур. Спалисько. Центром цього трикутника є селище Нове Місто, в околицях якого розміщені приблизно

121 Kaminska J. Obronność siedzib rycerskich w swietle archeologii // Początki Zamków w Polsce. – Wrocław, 1978. – S. 23.

на однакових віддальх усі три об'єкти. Окрім того, воно має доволі ранню дату заснування¹²². Місце під забудову вибране не випадково, позаяк всі вони знаходяться в полі візуального контролю. Контролюючи широку територію Підкарпаття, вартіві з опорних пунктів передавали візуальні сигнали в глибину Карпат. Лицарська садиба в Городиську входила в третю лінію Карпатської системи оборони, а також захищала шлях, який вів до Перемишля та соляних центрів на Прикарпатті.

Комаровичі, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Конусоподібне укріплення розміщене на схід від села на віддалі 500–700 м. Воно знаходиться на підвищеній рівнинній території й доволі чітко проглядається з усіх сторін. Разом з тим з вершини городища так само добре проглядається все передгір'я. Серед місцевого населення цей об'єкт має назву Могила або Фігура. Основа підвищення має ширину близько 50 м і висоту 6 м, вершина кругла, розмірами 17×17 м. По периметру вершини проходять залишки валу, віддаль між якими становить 12 м. Практично по центру знаходиться яма, що є залишком нижньої частини вежі з шириною дна 3,40 м. Виходячи із ширини валів на вершині, можна припустити, що їх висота могла бути не більше як 3 м¹²³. Зважаючи на добре стратегічне розміщення конусоподібного укріплення та його візуальний контроль довколишньої території, воно частково знищене вогневими точками під час військових дій 1939–1945 рр. Часткове руйнування основи укріплення пізнішими окопами не дає можливості відповісти на питання, як виглядала зовнішня лінія оборони: чи тут був рів з валом, чи лише частокіл по периметру.

На вершині конусоподібного укріплення стояла дерев'яна вежа-донжон. У плані вона не перевищувала квадрат шириною 9–10 м, проте навіть з тими розмірами була достатньо високою. З вершини Могили добре проглядається урочище Спалисько (Посада Новомиська) та Вежа (с. Городисько). Укріплення в Комаровичах також входили у третій пояс сторожових укріплень Карпатської лінії оборони. Весь зовнішній вигляд Могили дає підставу впевнено говорити про її штучне походження.

Окрім вищезгаданого об'єкта, в околицях села відомо ще два конусоподібних городища – в ур. Гаї та Гостра гірка¹²⁴. Наявність такої кількості оборонних об'єктів княжого періоду в одній околиці та їх візуальний зв'язок між собою вказує на їхнє особливе стратегічне призначення. Саме тут контролювали шляхи на Перемишль, а також магістралі до соляних промислів Підкарпаття. Ці оборонні об'єкти також контролювали систему доріг, що проходили до Ужоцького перевалу, а також Лупківського та Дукельського, які виходили в Європу через Карпати.

Новоселиця, Долинський р-н, Івано-Франківська обл.

Городище¹²⁵ знаходиться на лівому березі рік Мізунки та Свічі в ур. Замчище на стрімкому мисовому березі на захід від с. Новоселиця. З боку р. Мізунки (південна сторона) мис завершується стрімкими скельними урвищами неправильної форми. Східний схил дуже стрімкий, західний – пологіший. Мис завершується майданчиком з окремими виходами каменю шириною 7–8 м та довжиною 10 м, край якого дуже стрімкий, а з північного боку додатково обмежений валунами. Майданчик переходить у вузький перешийок шириною 3 м, який поступово розширюється до 16–18 м і має загальну довжину 187 м. З напільного боку городище (з північно-західної сторони) захищене валом і ровом. Насип дещо дугоподібної форми та має загальну

122 История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К., 1978. – С. 638.

123 Обстеження конусоподібного городища Могила біля с. Комаровичі автор здійснив у складі розвідкового загону КААЕ ІСН АН УРСР у 1987 р.

124 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982. – С. 186.

125 Про укріплення в с. Новоселиці писав А. Ступницький, про нього було відомо Я. Пастернаку, окрім того, про це городище присутні згадки й в іншій літературі: Кобільник В. З археології Бойківщини // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч. 7. – С. 4; Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 225.

довжину 45 м. Він складається з двох частин. Розрив валу шириною 3 м є воротами для в'їзду на територію укріплення. Західний відрізок валу дещо нижчий (висота 1,50 м), шириною 10 м, але його вершина завершується площадкою шириною 4 м, що вказує на існування тут дерев'яних оборонних зрубних споруд. Із зовнішнього боку крутизна схилів валу досягає 45°. Східний відрізок насипу має ширину в основі 10 м та висоту 2,5 м. Його первісна висота могла бути 5 м, а вузький гребінь вказує на існування тут частоколу. Зі зовнішнього боку насипу його опоясував рів глибиною до 0,40 м.

Перед валом з напільної сторони наявна берма шириною 9–11 м. Основний ґрунт для насипання валу брали з рову, який викопаний з північно-західного боку перед валом і площадкою. Він також складається з двох відрізків, розділених між собою вузьким перешийком шириною 1,5 м. Ширина рову становить 9–11 м. Південно-західна частина рову, яка проходить по схилу, викопана двома уступами загальною довжиною 20 м, що надавало можливість воді затримуватися на дні рову, створюючи додаткові перешкоди. За таким принципом викопаний північно-східний рів, який складається з трьох відрізків довжиною 8, 11 і 14 м, що мають між собою перемички для збереження на дні води.

Укріплення в урочищі Замчище¹²⁶ немов розділене на два окремих пункти. Південний – невеликий (розмірами 8×10 м) – відігравав роль сторожового пункту, з якого чудово проглядається долина р. Свіча (дорога до Вишківського перевалу). Відсутність валів і земляних насипів може вказувати на те, що тут могли бути дерев'яні зрубні споруди, а також сторожова вежа. В іншій частині (розмірами 90×45 м) знаходилися основні укріплення, захищені з напільного боку валом та дерев'яною забудовою. Залога цього укріплення стояла на захисті “соляної” дороги з Долини до Карпатських перевалів. Крім участі у широкій програмі захисту пограниччя, укріплення безпосередньо захищало переправу через Свічу, а також прикривало дорогу, яка проходила вздовж долини р. Мізунка. Про значення цього оборонного пункту та постійний характер його існування свідчить і наявність на його території криниці, від якої залишилася округла яма діаметром 8 м.

Долиною Мізунки, як і Свічі, можна було вийти до Вишківського перевалу. Одна з вершин, що домінує над с. Вишків, має назву Городище і вказує на правильність таких висновків. У безпосередніх військових діях це укріплення не зафіксовано, але в 1931 р. під час оранки в сусідньому с. Мізунь знайдено 40 римських монет, які були передані до НТШ¹²⁷. Знахідки римських монет ще раз підтверджують важливість шляху по долині р. Мізунка та р. Свіча, а також вказують на його прадавнє існування.

Посада-Новоміська (ур. Спалисько), Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Городище Х–ХІ ст. знаходиться на одному з відрогів г. Радич в ур. Спалисько¹²⁸. Пам'ятка займає вершину відрогу висотою близько 700 м н. р. м., яка витягнута у напрямку південний схід – північний захід. Вершина не має великого рівного майданчика, а тому укріплення переходить на її схили, які є стрімкими і важкодоступними. Городище має багаторядну систему оборони та протяжність понад 300 м. З напільного (північно-західного) боку центральна частина укріплення відділена трьома валами. Між першим і другим валом віддаль 75 м, а між другим і третім – 44 м. Центральна частина – дитинець – має довжину близько 170 м.

На південно-східному краю городища існували специфічні додаткові укріплення. Це незначна територія прямокутної форми, обмежена валом розміром 21,5×17,5 м. Із внутрішнього боку по периметру валів викопаний рів, а центральна частина підвищена. Це вказує на специфічність такого додаткового укріплення, яке уже саме знаходилося на дитинці. Наявність рову з внутрішньої сторони вказує, що він був додатковим укріпленням перед особливо важливою спорудою і його обов'язково доповнювали з внутрішнього боку частокіл або оборонна стіна.

126 Городище обстежила у 1989 р. КААЕ ІСН АН УРСР.

127 Кобільник В. З археології Бойківщини // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – Ч. 2. – С. 50.

128 Додатково городище в ур. Спалисько обстежила КААЕ ІСН АН УРСР в 1986 р.

Підвищення посередині дає можливість чіткіше уявити собі характер такої споруди. Це традиційна житлово-оборонна вежа значних розмірів. Вона була розміщена на найвищій точці укріплення і домінувала в системі оборони. Вежу додатково захищав частокіл або стіна. Між частоколом і валом розміщувався рів. Усе це сприяло підвищеній обороноздатності. У практиці оборонного будівництва княжої доби широко використовувалися оборонно-житлові вежі. Такі вежі існували у Вишні (Судова Вишня), Спасі (монастир, замок), Городиську, Комаровичах, Бубнищі, Холмі та ін. Вежі-донжони, побудовані в камені у XIII ст., мали значне поширення на Волині під назвою “волинські вежі”¹²⁹. З південно-східного боку городища також наявні оборонні вали, що розміщені від дитинця на віддалі 15, 11 та 72 м.

Городище, яке датоване у межах X–XI ст.¹³⁰, входило в багаторядну систему оборони Південно-Західної Русі. Разом із оборонними укріпленнями в с. Городисько і с. Комаровичі воно створювало єдину систему візуального контролю і забезпечувало надійний контроль значної території, якою проходив шлях з Перемишля, що мав міжнародне значення.

Смільниця, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Для захисту підступів до Старого Самбора в його околицях існувало чотири монастирі, які склали окрему оборонну систему. У сучасному присілку Смільниця (урочище Кляштор) існував один з монастирів, які оточували місто. З літератури відомо, що 1387 р. Володислав Опольський заклав монастир оо. Василіан. М. Ваврик згадує, що Смільниця числиться між наданням перемишльського владцтва у грамоті короля Ягайла для єпископа Атанасія з серпня 1405 р. На його думку, тут був чоловічий монастир, що існував до 1698 р. і був згодом замінений на жіночий¹³¹. Йосиф II (1741–1790) зруйнував його¹³² після того, коли Галичина увійшла до складу імперії Габсбургів.

Первісний монастир, очевидно, був дерев'яний, а тому важко говорити про його планувальну структуру (згодом тут був побудований мурований храм, який існував недовго). В. Кобільник у 1930-х рр. мав можливість спостерігати не лише залишки церкви, які стоять і зараз, а й залишки монастирських споруд¹³³, від яких тепер практично нічого не залишилося.

Залишки стіни кам'яної церкви, які збереглися в урочищі Кляштор, за даними досліджень М. Малевської (Санкт-Петербург), датуються XVII ст. Вчена 1978 р. на території Смільниці провела дослідження залишків кам'яної церкви оо. Василіан. Церква була тридільною і складалася з центрального прямокутного нефу, квадратного притвору та округлої апсиди. До північно-східного кута храму прилягала невелика в плані ризниця. Церква мала довжину 24 м і ширину 10 м, товщину стін 1,40–1,50 м, а також 1,20–1,25 м. Від церкви залишився фрагмент стіни, яка збереглася до висоти 4,6–5,8 м, та залишки вікна, розміщеного на висоті 4 м¹³⁴. Незважаючи на фрагментарність залишків стіни, на ній можна простежити ряд будівельних прийомів, і зокрема сліди дерев'яних круглих субструкцій, які проходили вздовж стін.

Значно цікавішим є більш ранній період Смільниці. Ще В. Кобільник у своїх дослідках вказує на знахідки керамічного матеріалу княжої доби¹³⁵. Він також робить припущення про невеликий гарнізон-залогу, який мав постійно вартувати на цьому місці та давати світлові сигнали запаленою смолою, від чого походить назва Смоляниця, Смільниця. У 1946 р. дослідження І. Свешнікова підтвердили раннє походження Смільниці. Тут було досліджено низку поховань, які датуються XI ст.¹³⁶

129 Раппопорт П. А. Вольские башни // МИА. – Ленинград, М., 1952. – № 31. – С. 202–203.

130 Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976. – С. 76–77; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – С. 186.

131 Ваврик М. Историчний нарис чернеого життя та Василіанських монастирів на Бойківщині. Друге поправлене видання із збірника “Бойківщина”. – Нью-Йорк, 1982. – С. 5, 31, Пос. 11.

132 Кобільник В. З археологічних дослідів Бойківщини за рік 1931 і 1932 // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – № 2. – С. 30.

133 Там само. – С. 28.

134 Матеріали досліджень церкви див.: Малевская-Малевич М. В. Отчет о работе Галицкого отряда архитектурно-археологической экспедиции 1978 г. – Ч. 1. – С. 30–33.

135 Кобільник В. З археологічних дослідів Бойківщини за рік 1931 і 1932... – С. 29.

136 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – С. 186.

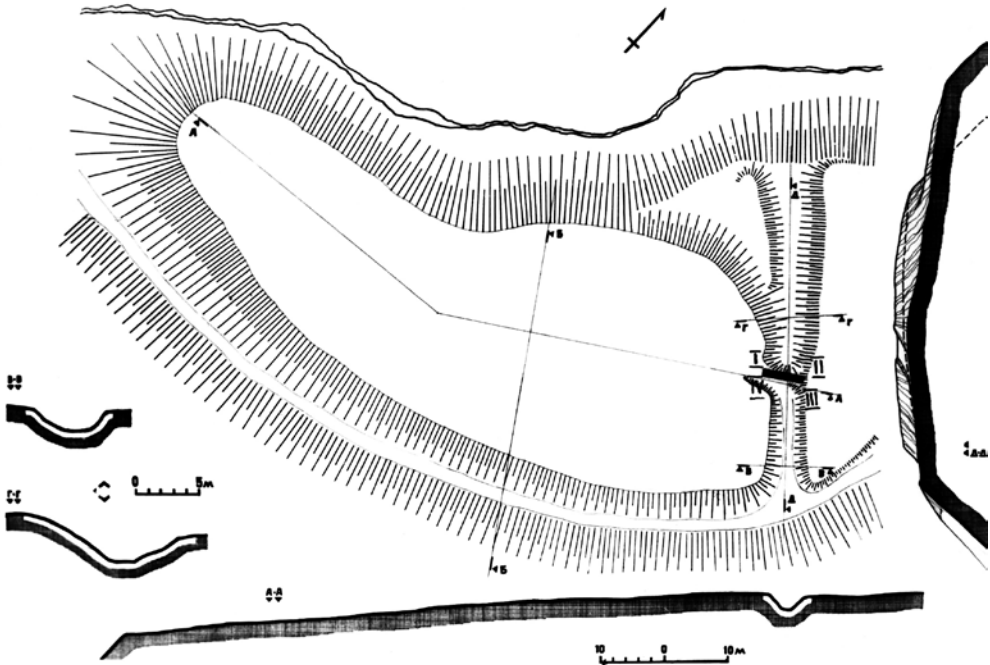

Рис. 16. Стрілки. План городища в урочищі Замок. I-II-III-IV – межі розвідкового шурфа.

Повертаючись ще раз до території пізнішого монастиря, можна констатувати: видовжений мис закінчується невеликим майданчиком, який піднімається на висоту 15 м. З напільної сторони він був додатково захищений валом і ровом. З огляду на незначну висоту природних схилів вони були спеціально підрізані (ескарповані) для ускладнення доступу нападників на територію укріплення. В'їзд організований так, що нападники, піднімаючись до укріплення, знаходяться в зоні постійного обстрілу з боку захисників. Незважаючи на незначну висоту природного рельєфу, з цієї території прекрасно проглядається вся долина Дністра, а також дорога, яка веде до Ужоського перевалу та на Руський путь. Якщо Старий Самбір виступає своєрідними "воротами" в Карпати, то Смільниця, очевидно, була одним із заслонів цих воріт з боку долини.

Стрілки, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Селище міського типу розташоване на берегах верхньої течії Дністра. Поселення розміщене на своєрідній "Стрілці" – розгалуженні трьох шляхів. Звідси дороги проходять через с. Топільницю, Тур'є в напрямку до Дрогобицьких соляних джерел, через Ясеницю-Замкову, Розлуч до Ужоського перевалу та верхів'їв Стрия на Руський путь. Третя дорога зі Стрілок повертає через Головецьке на Грозьову.

На перехресті доріг лівого берега Дністра в урочищі Замок збереглися оборонні укріплення у вигляді городища. Вибір місця під оборонні споруди дуже вдалий. Пам'ятка знаходиться на краю видовженого мису, утвореного крутими схилами першої тераси Дністра. Додатковими перепонами, що захищали укріплення, є русло р. Ясениці та р. Дністер. Урочище Замок знаходиться на віддалі 3 км від смт Стрілки в південно-західному напрямку. Городище належить до типових мисових, витягнутої форми, довжиною понад 100 м при ширині 40 м. Його орієнтація – з південного заходу на північний схід. З північно-західної сторони городища знаходяться стрімкі урвища, доповнені невеликим потоком, а з північно-східного, напільного боку воно додатково відрізане ровом, який повністю перерізає мис. Ширина рову 12–15 м, а глибина – 5 м (рис. 16).

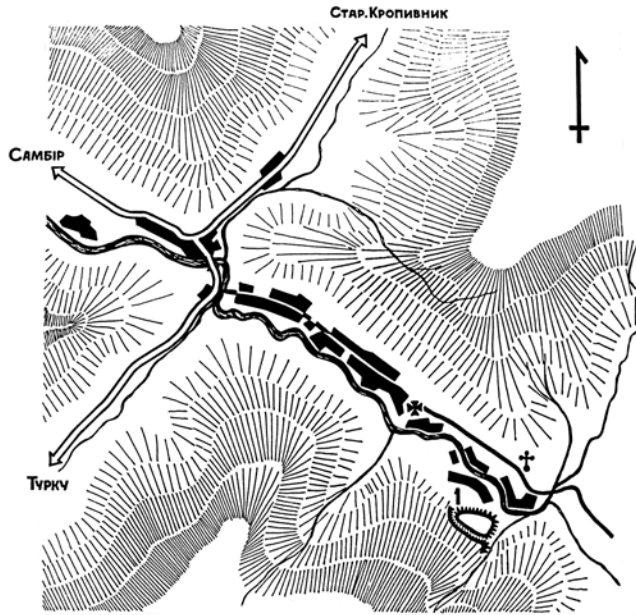

Рис. 17. Тур'є. Схема розміщення городища. 1 – городище.

На територію городища можна потрапити лише крутою, вузькою дорогою, що проходить уздовж південного схилу, а потім повертає в оборонний рів. З рову дорога виводить на територію городища. З напільного боку укріплення захищали також дерев'яні споруди. Тут, очевидно, були і в'їзні ворота. На колишній денній поверхні дна рову простежено сліди згорілих конструкцій. По периметру городища відсутні вали, що побічно може вказувати на існування тут частоколу або пустотілих зрубів-клітей, які могли слугувати житлом для гарнізону.

Околиці Стрілок відомі здавна. Топонім “Лисячий брід” зафіксований у грамоті Льва Даниловича ще до 1301 р. Безпеку середньовічних шляхів гарантували не лише добре озброєні загони охоронців, а й наявність певної кількості оборонних пунктів, віддалі між якими була не більша за денний перехід. Аналіз вивченої території на віддалі між оборонними об'єктами в Карпатах уздовж сухопутних шляхів підтверджує правильність такого висновку і для княжого періоду.

Ступниця, Дрогобицький р-н, Львівська обл.

Ступницьке городище розташоване на північний схід від однойменного села, на правому мисоподібному березі р. Бистриця, який здіймається над долиною на висоту близько 20 м. Пам'ятка має тричленну планувальну структуру й складається з укріплених дитинця і посаду та неукріпленого пригороддя. Дитинець (ур. Монастирець або ж Монастирище) овальної в плані форми, його розміри становлять 120×150 м. За винятком сторони, зверненої до ріки, дитинець оточений валом, найкраще збереженим з південно-східного боку. Тут його висота від приярку зі зовнішньої сторони, де був оборонний рів, сягає 6,5 м, а від поверхні дитинця – 7,0 м. Крутий схил утворюється також з північного заходу, де висота валу від дна рову становить 8,5 м, а від рівня дитинця – 5,5 м. Вал зі східного боку Монастирища має розрив з пологими схилами, що свідчить про існування в цьому місці в'їзної брами. Окрім того, на дитинець можна було дістатися зі заходу, де досі крізь пониження валу проходить дорога до церкви св. Юрія, яка функціонує на території дитинця. Стратиграфія валу, що простежується в місці руйнування північно-західного насипу, свідчить про часті пожежі, які супроводжували існування городища.

Тут після 10–15 см шару деревного вугілля зафіксовано потужні страти випаленої до червоного кольору глини, які через кожних 20–30 см перестелені деревним вугіллям.

З півдня та сходу до дитинця прилягає відносно рівне плато (ур. Масьова гора), яке з південно-східного боку стрімким схилом спускається до Ялини, правої притоки Бистриці. З північного боку плато завершується кількома доволі крутими уступами, а з південно-східної (напільної) сторони обмежується валом та ровом. Вочевидь, на цій території функціонував посад (“окольний город”) Ступницького городища. Його вал розташований на відстані 300 м від оборонних споруд дитинця, практично впритул наближається до сучасного сільського цвинтаря. Цей насип зберігся фрагментарно, але по його деструкціях можна стверджувати, що він простягався у південно-західному напрямку аж до глибокого заболоченого яру, яким протікає річка Ялина. Частина валу, яка примикає до яру, сильно поруйнована й має довжину близько 70 м. Приблизно через 20 м у північно-східному напрямку насип продовжується на відтинку довжиною 80 м. Тут його висота сягає 2 м, ширина його підніжжя коливається у межах 10–15 м, а віддаль між берегами рову становить 7 м. З півдня на іншому боці русла Ялини локалізоване неукріплене селище-супутник (ур. Тулівка). Городище датується X–XI ст., а однотипний археологічний матеріал, який походить з Монастирища, Масьової гори та Тулівки, свідчить, що ці частини городища були освоєними практично одночасно. Розміри пам’ятки, значна насиченість культурного шару, характер артефактів, зокрема значна кількість шматків виплавленої залізної руди, наштотують на думку, що Ступниця була потужним ремісничим осередком на одному з торговельних шляхів, який проходив долиною Бистриці.

Тур’є, Старосамбірський р-н, Львівська обл.

Городище розміщене в урочищі Пасіки на віддалі 1,5 км на південь від села (між Нижнім та Верхнім Тур’єм). Пам’ятка займає невелику площу підтрапецієподібної форми з розмірами сторін 22×30 м. З напільного боку городище захищене ровом та валом (наполовину зруйнований). В’їзд на територію укріплення проходив по схилу з південно-західного боку (рис. 17). Про оборонні укріплення в с. Тур’є в літературі писав ще Б. Януш¹³⁷, згодом про цю пам’ятку згадує В. Кобільник¹³⁸. Зібраний археологічний матеріал дозволяє датувати цю пам’ятку XI–XIII ст.¹³⁹.

Тухля, Сколівський р-н, Львівська обл.

Городище знаходиться в урочищі Погар на віддалі 5 км на захід від села. Пам’ятка займає схил підвищення, її розміри становлять 150×80 м (площа 1,2 га). Вали збереглися з двох сторін і мають незначну висоту – від 1 до 3 м, а з двох інших сторін вали відсутні (можливо, розорані). На території городища у 1973 р. провів розвідкові дослідження О. Ратич, у результаті яких час функціонування цього оборонного пункту визначений на X–XI ст.¹⁴⁰

Обміри укріплень частково виконала КААЕ ІСН АН УРСР. В околицях с. Тухля наявні малодосліджені городища в ур. Либохора, Зелемінь, Перенизь. Укріплення в Тухлі входило в систему карпатської лінії оборони на шляху до Скотарського перевалу¹⁴¹.

Тухольські ворота, м. Сколе, Сколівський р-н, Львівська обл.

Оборонні споруди Тухольські ворота – це два паралельних вали та рови, що проходять від правого берега р. Опір по гребеню хребта Чудилів. Укріплення Воріт знаходяться в урочищі Колодка, між вершиною г. Ключ та м. Сколе (віддаль близько 5 км). Викопані рови та насипні вали тягнуться паралельно один до одного на віддалі 50–80 м загальною довжиною

137 Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 222.

138 Кобільник В. З археології Бойківщини. – С. 52.

139 Багрий Р., Петегирич В. Исследования древнерусских памятников в верховьях Днестра // АО 1985 г. – 1987. – С. 302.

140 Ратич А. А. Разведка по р. Опор. – С. 333.

141 Рожко М. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь. Культура і традиції. – К., 1982. – С. 12.

до 400 м. Приблизно на середині хребта Чудилів зафіксовано топоніми “Башти” і “Забашти”. На північному схилі виявлено дев’ять овальних земляних насипів невідомого призначення, які розміщені півколом. Розвідкове шурфування, яке провів О. Ратич, не дало жодних переконливих аргументів щодо датування.

Пам’ятку виявив місцевий краєзнавець М. Бартків¹⁴², археологічні дослідження проводив О. Ратич 1973 р.¹⁴³. Тухольські ворота згадуються 1397 р. в королівському привілеї, але уже як топонім “Ворота”¹⁴⁴. У літературі висловлювалася думка про існування тут засік, у яких галицький князь Ярослав Осмомисл міг “заступити королеві путь”¹⁴⁵. Пам’ятка однозначно належить до оборонних, які призначалися для захисту однієї з доріг, що вела до карпатських перевалів, про що вже згадувалося в літературі¹⁴⁶.

142 Тухольські ворота // Радянська верховина. – 1972. – № 127.

143 Ратич А. Разведка по реке Опор. – С. 333.

144 Zbior dokumentów małopolskich / wyd. I. Sulkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Warszawa, 1974. – Cz. VI : Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417. – S. 141–143.

145 Головацкий Я. Карпатская Русь. – СПб., 1875. – Ч. 1. – С. 22.

146 Рожко М. Карпатські фортеці доби Київської Русі. – С. 12–20. Його ж: Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X–XIV вв. – С. 102.

Розділ 2. МОНУМЕНТАЛЬНА ТА ОБОРОННО-ЖИТЛОВА АРХІТЕКТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Міське зодчество та галицька архітектурна школа: характерні риси та особливості¹⁴⁷

Міста у княжу добу поставали з “городів” (“градів”), оборонно положених і укріплених валами, тинами, ровами¹⁴⁸. Тому у цьому тексті йтиметься не лише про класичні міста з розвинутим ремеслом і торгівлею, а й про міста-“гради” (до уваги брали те, щоб такі “гради” щонайменше мали всі ознаки ранньосередньовічного міста: укріплений дитинець, захищений посад (“окольний град”), підгороддя). Останні справедливо вважаються зародками майбутніх міських осередків, які з часом ставали адміністративними племінними центрами, порубіжними укріпленнями та місцем збору данини, мита. Закономірно, що виникнення міст завжди пов’язують із процесом формування державності.

Дослідники зауважують, що в другій половині X ст. настає період активного містобудування на Русі, особливо у Середньому Подністер’ї, на північному та південному заході країни. На думку П. Толочка, “аналіз писемних і археологічних джерел переконує, що ранне давньоруське місто становило собою найважливішу структуру державності, на перших порах фактично рівну їй”¹⁴⁹.

Літописи неодноразово згадують княжі міста, але щодо Карпат та Підкарпаття такі відомості практично відсутні. У літописах маємо згадки лише про великі центри, такі як Перемишль (981 р.)¹⁵⁰, Сянок (1152 р.)¹⁵¹, Галич (1141 р.)¹⁵², Тустань (з XIV ст.)¹⁵³. Про наявність багатьох із них стало відомо лише завдяки археологічним дослідженням: Стільсько¹⁵⁴, Тустань¹⁵⁵, Вишня¹⁵⁶, Ленківці¹⁵⁷. Слід відзначити, що в період IX–XIV ст. слово “град” (“город”), що походить від слова “городити” (відгороджувати), означало кожний укріплений пункт, незалежно від його соціального характеру. Чимало міст виникають значно раніше від перших письмових згадок про них: Галич¹⁵⁸, Чернівці¹⁵⁹, Стільсько¹⁶⁰, Тустань¹⁶¹.

Ранньосередньовічне місто – це складна соціальна структура, де водночас поєднувалися як суто міські, так і сільські види діяльності (обробіток землі, утримання худоби, садівництво тощо). Основне ядро міста завжди було огорожене оборонними стінами і на час військових дій або іншої загрози ставало безпечним сховищем не лише для городян, а й для жителів передмість чи навколишніх сіл. За плановою структурою місто поділяється на низку територій з конкретним функціональним призначенням. Дитинець був найголовнішою частиною міста,

147 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Міста // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Л., 1999. – Т. 1. Археологія та антропологія. – С. 361–411.

148 Енциклопедія українознавства. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 1587.

149 Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 173.

150 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 308.

151 Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – Т. 1. – Стб. 281.

152 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 308.

153 Monumenta Poloniae historica. – Leopoldis, 1872. – Т. 2. – S. 627.

154 Корчинский О. Городище гигант в предгорьях Украинских Карпат // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Т. 3. – Вып. 1а. – Секция 5. – С. 111–115.

155 Крушельницька Л., Рожко М. Исследования памятника древнерусской культуры в Карпатах // АО 1978 г. – 1979. – С. 355.

156 Ратич О. О. Результати досліджень давньоруського городища Замчисько в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957–1959 рр. // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 106–114.

157 Тимошук Б. Ленковецьке древнеруське городище // СА. – 1959. – № 4. – С. 250.

158 Аулич В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – К., 1980. – С. 138–150.

159 Тимошук Б. Ленковецьке древнеруське городище. – С. 250.

160 Корчинский О. Славянские раннефеодальные центры IX–XI вв. в Северном Прикарпатье // VI Международный конгресс славянской археологии: тез. докл., подготовл. советскими исследователями. – М., 1990. – С. 162–165.

161 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції. – С. 1–17.

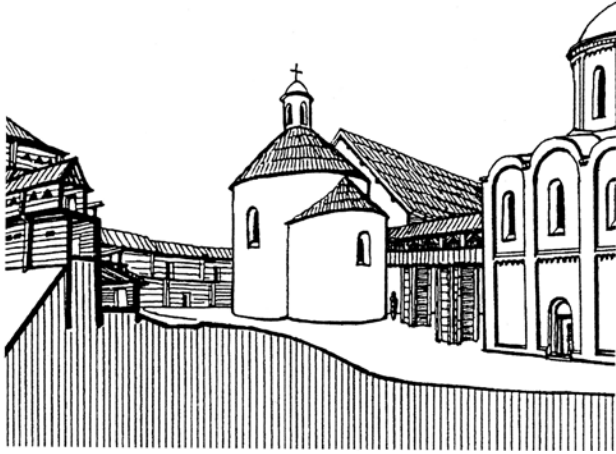

Рис. 18. Дитинець Перемишля та його фрагмент. Середина XII ст. Вигляд з південного сходу. Графічна реконструкція та рисунок В. Петрика. 1993 р.

де розміщувалося житло князя або воєводи чи феодала – власника “града”. Дитинець – це адміністративний центр, а часом і релігійний (особливо коли “град” був єпископською резиденцією). На території дитинця знаходилися двоповерхові житлові споруди-палаці князя, підлоги в яких були декоровані керамічними плитками (Галич)¹⁶². У літописах дуже скромно подано інформацію про княжі палаци як у містах, так і поза ними. Проте навіть ця мізерна інформація дає нам уявлення про їхні значні розміри. Зокрема, у поході київського князя Ізяслава та угорського короля Гейзи проти перемишльського князя Володимира Володаревича (1152 р.) саме замський княжий двір був причиною того, що, грабуючи його, вої Ізяслава не взяли Перемишля. Княжі палацидвори у містах у XII ст. становлять уже сформовані архітектурні комплекси. На думку М. Каргера, перші такі комплекси, де княжий палац об’єднаний однією композицією із

церквою, виникають в XI ст. у Києві¹⁶³. У цей період Київська держава була ще єдиною централізованою структурою, а тому формуванню таких княжих ансамблів надавали великого значення. Так, вони мали підкреслювати значимість особи князя.

Подальші архітектурні напрацювання у конструктивних вирішеннях княжого палацового комплексу незаперечно належать галицькому зодчеству. На думку М. Каргера, “вже в середині XII ст. цей тип досягає в Галичі повного розвитку”¹⁶⁴. Його особливість полягає в тому, що тепер княжий палац безпосередньо сполучається (переходами) з церквою. Один з таких переходів зафіксовано в Іпатіївському літописі в описі княжого палацу в Галичі¹⁶⁵. Такий тип княжого палацу не тільки виник у галицькому зодчестві, а й набув поширення на території усього князівства.

На території дитинця Перемишля в процесі археологічних досліджень, проведених у 1958–1964 рр., було виявлено княжий палац із церквою (рис. 18)¹⁶⁶. На думку польських дослідників, цей комплекс міг з’явитися в кінці X – на початку XI ст. Проте, за окремими даними, палац простояв до початку XVII ст.¹⁶⁷, після чого був розібраний. Отже, у княжий період він ще функціонував і його використовували за призначенням. Територіальна приналежність Перемишля в X ст. є темою суперечок польських і українських вчених. Княжий палац із ротондою в Перемишлі був одним з чільних аргументів, аби підтверджувати це. На думку А. Куниша, ці споруди показують, що “землі у верхній течії Сяну і Дністра (?) належали в кінці X ст. до

162 Археологія Української РСР. – Т. 3. – С. 227–351.

163 Каргер М.К. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII–XIII вв. // КСИИМК. – М., 1940. – Вып. 3. – С. 18.

164 Там само. – С. 18.

165 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 463.

166 Żaki A. Pierwsze zabytki budownictwa kamiennego w Przemyślu // Z otchłani wieków. – Poznań, 1960. – R. 26. – Z. 3. – S. 213.

167 Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. – Л., 1982. – Вып. Е1–47. – С. 112.

держави перших П'ястів¹⁶⁸. Археологічні пам'ятки засвідчують східнослов'янський характер цієї території¹⁶⁹.

На початку XII ст. (1119 р.) перемиський князь Володар будує на дитинці Перемишля церкву св. Івана Хрестителя, що також мала зв'язок з палацовою спорудою. Оскільки є спроби хронологічно прив'язати цей храм до польського будівництва Болеслава Хороброго, зупинимося на оцінці, яку дають йому самі польські дослідники. Зокрема, вони вважають, що храм св. Івана Хрестителя є «найдавнішою, єдиною відомою сьогодні в Польщі пам'яткою, яка, не викликає сумнівів, візантійсько-руської архітектури, була побудована з каменю в романській техніці тесання» (з тесаних кам'яних блоків. – *М.Р.*)¹⁷⁰. За матеріалами реконструкції А. Жакі, ця споруда є типовою візантійсько-київською церквою з одним куполом та позакомарним перекриттям (рис. 19)¹⁷¹. Аналіз метричних систем, використаних під час його спорудження та побудови тогочасних храмів Київської Русі, дав можливість дослідникам Ю. Лукомському та В. Петрику уточнити наукову реконструкцію храму. Відтак, дослідники вказують, що «сучасний стан дослідження пам'яток галицької архітектурної школи XII–XIII ст. дає підстави для висновку, що побудова церкви св. Івана Хрестителя в Перемишлі започаткувала новий етап у монументальному будівництві Галичини»¹⁷². Споруджена в центрі дитинця церква західним фасадом замикала невелике подвір'я перед палацом, її хори сполучалися дерев'яними переходами безпосередньо з палацом (рис. 18)¹⁷³.

У процесі археологічних досліджень, які провів у 1965–1972 рр. О. Ратич, у Звенигороді виявлено руїни храму та князівського палацу¹⁷⁴. На думку дослідника, княжий палацовий комплекс і храм, побудовані з тесаних кам'яних блоків, були з'єднані між собою переходом¹⁷⁵. У нас немає відомостей про наявність синхронних палацових комплексів в інших столичних центрах, зокрема Теревовлі та Володимирі (Волинському). Ці міста виходять за територіальні межі наших досліджень, але можуть допомогти пояснити закономірності виникнення палацових комплексів та існування їх на території Галицького князівства. Підтвердженням цього є дослідження на території дитинця в м. Холмі, які дають підставу стверджувати, що і в XIII ст. ще існувала давня традиція побудови таких палацових комплексів. Палац Данила Романовича в м. Холмі, який дослідили польські археологи, був також пов'язаний із церквою св. Івана, але побудований з глауконітного пісковика¹⁷⁶. У 1158–1165 рр. принцип побудови храму з переходом до палацу

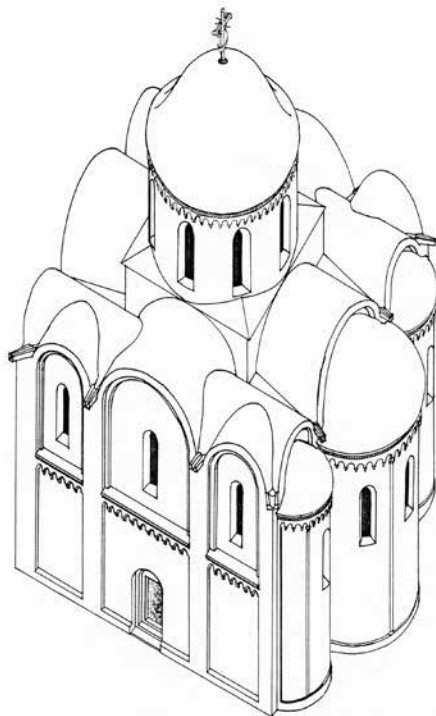

Рис. 19. Церква Івана Хрестителя в Перемишлі. Аксонометрія. Графічна реконструкція та рисунок В. Петрика. 1993 р.

168 Kunysz A. Osadnictwo wczesnośredniowieczne ziemi Przemyskiej w świetle najnowszych badań // Południowo-wschodnia Polska w pierwszym tysiącleciu naszej ery. – Przemysł, 1979. – S. 9.

169 Пастернак Я. Археологія України. – С. 543; Кучінко М. М. Историко-культурный розвиток Західного Побужжя в IX–XIII ст. – Луцьк, 1993. – С. 92–109.

170 Bargiel B., Zakościelna A. Строительный материал архитектуры польско-русского рубежа в раннем средневековье // Тезисы докладов Польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – К.; Warszawa, 1985. – S. 233.

171 Żaki A. Przemysł // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1970. – Т. 4. – S. 387, рис. 209.

172 Лукомський Ю., Петрик В. Историко-архитектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків: зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої Науковим товариством імені Шевченка в Польщі, 24–25 черв. 1994 р. в Перемишлі / за ред. С. Заброварного. – Перемишль; Л., 1996. – С. 22.

173 Там само. – С. 24.

174 Ратич О. Літописний Звенигород // Археологія. – К., 1973. – № 12. – С. 88.

175 Ратич А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 190.

176 Bargiel B., Zakościelna A. Строительный материал... – S. 234.

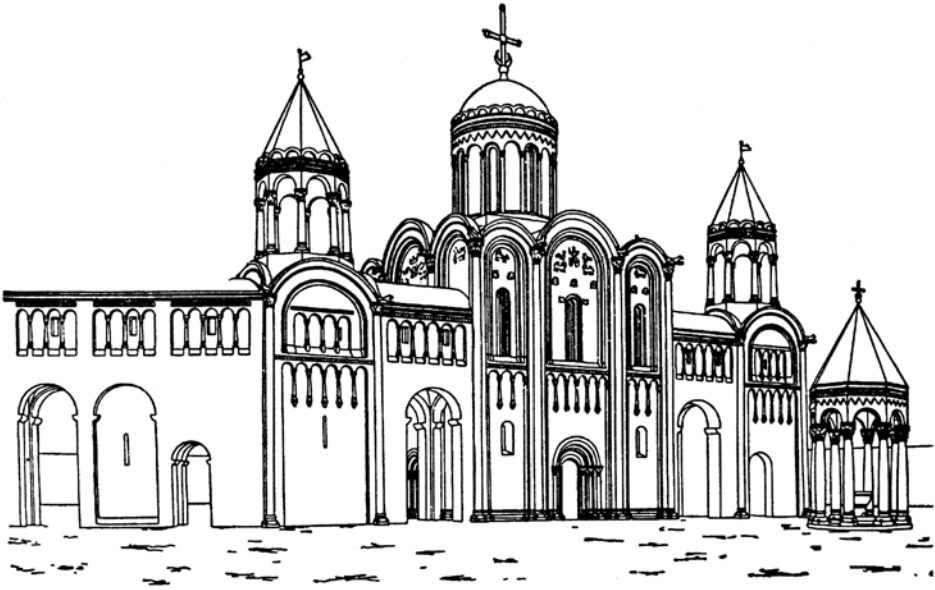

Рис. 20. Боголюбово. Палацовий комплекс з переходом до храму. Реконструкція М. Вороніна.

було повторено у Боголюбському замиському оборонному комплексі під Володимиром (рис. 20), який за своїми художніми властивостями є подібним до галицьких пам'яток.

Невід'ємним атрибутом міста княжого періоду є наявність монументальних споруд-храмів, які могли бути кафедральними (за наявності кафедри єпископа: Перемишль, Самбір, Галич). У менших за розмірами містах були парафіяльні храми, в окремих випадках їх могло бути декілька. Зокрема, в Галичі лише за археологічними даними відомо 15 кам'яних і дерев'яних храмів княжої доби¹⁷⁷. В літописному Перемишлі існувало щонайменше три кам'яних храми, два з яких знаходилися на дитинці¹⁷⁸. Беручи до уваги те, що з XII ст. у Перемишлі створено єпископство, можна припустити, що тут раніше були і дерев'яні храми. Опосередкованим підтвердженням цієї тези може стати, зокрема, Василів. Тут у процесі археологічних досліджень Б. Тимошука та Г. Логвина було відкрито кам'яний храм XII ст. (рис. 21), який збудований на місці більш раннього дерев'яного¹⁷⁹. Слід зауважити, що у Василеві релігійний центр був розміщений не на дитинці, а на посаді. На території дитинця знаходилася дерев'яна споруда з підлогою із керамічних плиток, яку Б. Тимошук класифікував як церкву¹⁸⁰. На думку дослідника, у Василеві, крім кам'яного храму, було ще декілька дерев'яних, на що вказує наявність кладовищ. Нагадаємо, що у цей час кладовища розмішувалися поряд із церквами.

Самбір (тепер Старий Самбір) – місто, відоме як релігійний центр, що мав традиції окремого єпископства¹⁸¹. Місто, розташоване у передгір'ї Карпат, відігравало важливу роль у захисті карпатських шляхів. Однак, враховуючи зовсім низький рівень його вивченості, наразі важко визначити характер та місце храмових споруд¹⁸². Виникнення Ужгорода як укріпленого міста датується IX ст.¹⁸³. Проте останнім часом у науковій літературі висловлюються думки, що давній Ужгород знаходився не на Замковій горі (місце середньовічного замку), а на місці передмістя

177 Лукомський Ю. Монументальна архітектура давнього Галича: нові відкриття // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доп. та повідомлень Міжнар. наук. конф., Галич, 19–21 серп. 1993 р. – Л., 1993 – С. 64.

178 Zaki A. Przemysł. – S. 386–388.

179 Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 152.

180 Там само. – С. 138.

181 Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – С. 32.

182 Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 90.

183 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – С. 112.

Горяни¹⁸⁴. За твердженням дослідників Степана та Павла Пеняків, у Горянах, крім гальштатського городища, відкрито “шари першої половини I тис. н. е., ранньослов’янський VI–VII та IX–XIII ст.”¹⁸⁵. У центрі городища знаходиться добре збережена ротонда, до якої пізніше був добудована нава (рис. 22). Оскільки за валом знаходиться поселення княжого періоду, то городище було, очевидно, дитинцем із цегляним храмом, про який буде сказано далі.

Слід зауважити, що побудовані на дитинцях храми мають широку географію поширення, відтак, це вказує на спільність традицій християнського світу. Кам’яні (цегляні) храми, зокрема кафедральні, були споруджені на території Київського дитинця в X–XI та XII–XIII ст.¹⁸⁶. У давньому Мінську на дитинці також був споруджений кам’яний храм в XI ст.¹⁸⁷ Аналіз планувальної структури “градів” княжого періоду вказує, що храми на дитинцях будували не лише у столицях удільних князівств (Чернігові, Переяславі, Путивлі, Володимирі-Волинському, Луцьку), а й на території менш важливих центрів, до яких варто віднести Вишгород, Білгород, Любеч. Аналогічну картину спостерігаємо на території дитинців – градів західних слов’ян, зокрема Праги¹⁸⁸. Таку ж ситуацію простежуємо у Кракові, де, зокрема, були рано побудовані центричні храми¹⁸⁹.

З цього можна зробити висновок, що традиція побудови кам’яних храмів на дитинцях є характерною для території Київської Русі, а потім міст-градів удільних князівств. Наявність цієї традиції на такій широкій території вказує на єдність матеріальної культури досліджуваної місцевості Українських Карпат та України-Русі. Заразом є всі підстави думати, що роль дитинців сформувалася на теренах Слов’янщини ще в той період, коли між ними було більше спільного, ніж відмінного.

У межах середньовічної забудови міст, крім кафедральних соборів, були й інші храми, серед яких виділялася група споруд із центральним вівтарем. За планувальною структурою їх поділяють на центричні, тридільні та хрестовобанні. Центричні храми (ротонди, або квадратифолії) належать до найдавніших з-поміж досліджених на нашій території. Найбільш ранньою (на теперішній стадії дослідження) є ротонда в Перемишлі (рис. 23). Польські дослідники, зокрема А. Жакі, датують її побудову X–XI ст. або 1018–1030 рр., коли Перемишль повторно захопив Болеслав Хоробрий. Аналіз літописних статей привів учених до висновку, що причиною поспішної втечі Болеслава Хороброго з Києва був не виступ киян проти “ляхів”, а внутрішня політична криза в Польщі¹⁹⁰. В. Королюк дає відповідь на питання про характер конфлікту: на його думку, це був конфлікт між церковною ієрархією та польським князем¹⁹¹. Опосередковано цю подію підтверджує запис Києво-Печерського патерика, згідно з

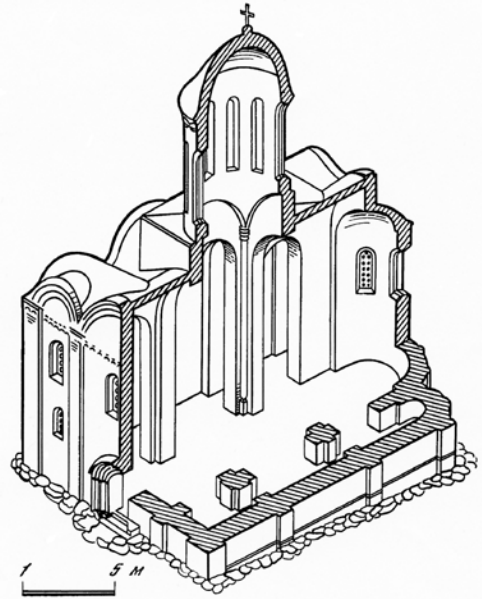

Рис. 21. Василів. Храм. XII ст. Реконструкція Г. Логвина.

184 Пеняк С. До питання про виникнення Ужгорода // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1991. – С. 75.

185 Пеняк С., Пеняк П. Городища Закарпаття // Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр: тези доп. та повідомлень Міжнар. археол. конф., Львів, 27–29 верес. 1994 р. – Л., 1994. – С. 16.

186 Килиевич С. Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII вв. – К., 1982. – С. 57–70, 101–120.

187 Загоруйский Э. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – С. 189–202.

188 Vančura J. Hradčany, Pražský hrad. – Praha, 1976. – S. 63, 74.

189 Всеобщая история архитектуры: в 12 т. – М., 1966. – Т. 4. – С. 553.

190 Головок А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С. 32.

191 Королюк В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Славяне и восточные романцы в эпоху славянского Средневековья: политическая и этническая история. – М., 1985. – С. 117–119.

Рис. 22. Горянська ротонда. Вигляд зі сходу. Світлина М. Рожка.

яким дружина князя Ізяслава – “Ляховица” нагадує своєму чоловікові про невтішні наслідки вигнання Болеславом “чорноризців” з Польщі¹⁹². Як бачимо з цих коротких згадок, Болеслав Хоробрий не мав ніякої потреби, а також можливостей у короткий термін спеціально будувати в Перемишлі храм східного обряду. Датування Перемиської ротонди слід віднести до X ст., часу, коли ця територія, заселена хорватами, перебувала під впливом Великоморавської держави. Проте до цього питання ми повернемося дещо пізніше. Очевидно, не випадковим є те, що в Перемишлі у XII ст. була побудована ще одна ротонда св. Миколая¹⁹³.

У столиці князівства, м. Галичі, відомі й інші типи центричних храмів. Зокрема, Ярослав Пастернак тут відкрив квадрифолій (центричний храм з чотирма апсидами). Споруду повторно обстежив М. Каргер 1959 р.¹⁹⁴. Автор досліджень вказує, що стіни квадрифолію були викладені з кам'яних тесаних блоків, а його фундамент мурований з камення, “скріпленого міцним вапняним розчином з домішкою вугілля, що є типовим для галицької будівельної техніки”¹⁹⁵. Загальний діаметр квадрифолію доволі великий: 22 м по зовнішньому контуру і 15,5 м по внутрішньому. Я. Пастернак з цього приводу писав: “Тип центричного храму-ротонди надзвичайно рідко зустрічається в зодчестві XII–XIII ст. За межами Галицької землі відомі лише одиничні пам'ятки такого типу”. Проте в самому Галичі цей тип храму був популярним, а тому тут збереглося кілька пам'яток. До них слід віднести церкву пророка Іллі¹⁹⁶, яка є тридільною, де центральна частина – класична ротонда з апсидою і вежею із західного боку (рис. 24). Останній раз церкву обстежував 1987 р. Ю. Лукомський. До квадрифоліїв належить також споруда, відома в науковій літературі під назвою “Полігон”. Її повторно розкопав 1979 р. О. Іоаннісян¹⁹⁷. Не вдаючись до докладного аналізу цієї пам'ятки, хочемо дати її характеристику словами дослідника: “Існування в Галичі двох чотирипелюсткових ротонд, цілком унікальних в усьому домонгольському зодчестві, становить особливий інтерес”¹⁹⁸. Підсумовуючи досягнення вивчення квадрифоліїв, дослідник помилково відносить їх до “цікавих прикладів русько-угорських художніх зв'язків у XII ст.” (рис. 25)¹⁹⁹.

192 Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. – С. 149.

193 Żaki A. Przemyśl. – S. 388.

194 Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. // КСИА. – 1976. – Вып. 146. – С. 56.

195 Там само. – С. 57.

196 Пастернак Я. Старий Галич. – Краків; Л., 1944. – С. 77–78.

197 Иоаннісян О. Новые исследования одного из памятников Галицкого зодчества XII века (т. н. “Полигон”) // СА. – 1983. – № 1. – С. 231–244.

198 Там само. – С. 240.

199 Там само. – С. 243.

Характеристику центричних храмів, відомих на теренах давнього Галича, варто доповнити Воскресенською ротондою, що її втретє розкопав 1989 р. Ю. Лукомський. Воскресенська ротонда, на відміну від інших, виявилася не кам'яною, а дерев'яною. Це була зрубна дво- або триярусна церква-каплиця, споруджена у XIII ст.²⁰⁰. Серед центричних споруд слід виділити Горянську ротонду в Ужгороді. Це секстаконхова ротонда, в якій шість ніш-конх, вписаних у зовні круглу форму (рис. 22). На думку Г. Логвина, Горянська ротонда збудована в середині XIII ст. за часів Данила Романовича і, можливо, галицькими майстрами²⁰¹. Горянська ротонда має поважну історіографічну базу, яку ще свого часу узагальнив Володимир Січинський²⁰². Даючи докладний огляд публікацій різних авторів, В. Січинський, зокрема, зупиняється на цікавих вислідах чеського дослідника Ф. Заплетала, який писав: "...в Середньому Подунав'ю не зохвалося досі ні одної круглої будови, котру можна було би уважати за зразок або принаймні за аналогію Горянської ротонди – зокрема, нема таких будов ні в чеському, ні в угорському середньовічному будівництві"²⁰³.

В. Січинський аналізує техніку будівництва Горянської ротонди і робить слушний висновок, що цегла, з якої вона побудована, вказує на східне візантійське походження, у той час як усі ротонди романського стилю в Середньому Подунав'ю побудовані з правильно оброблених кам'яних блоків. Узагальнюючи матеріал досліджень Горянської ротонди, автор робить висновок: "Час повстання будови встановити без ніяких документальних свідочств, розуміється, важко. Але коли прийняти її українсько-візантійське походження, то найбільш правдоподібна дата була би в межах XII–XIII ст."²⁰⁴.

У 1912 р. тут проводилися ремонтні роботи, в процесі яких вдалося ознайомитися з характером цегли, яка, за словами очевидців, була квадратного формату, тобто ближче до формату плінфи, з якої будували церкви в Києві, Чернігівщині, на Волині. У 1932 р. розпочато реставрацію фресок, яка була продовжена в 1960–1962 рр. Пам'ятка виявилася вимурованою

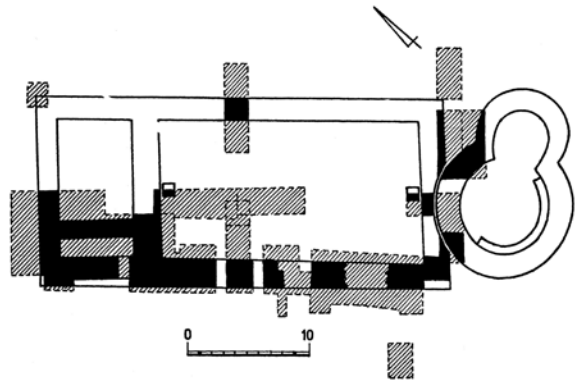

Рис. 23. План ротонди з палацом у Перемишлі (за Е. Сосновською, рис. К. Мусяка).

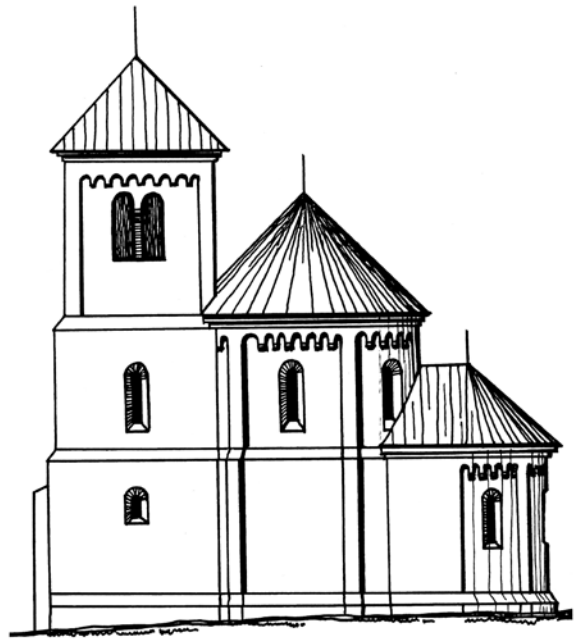

Рис. 24. Галич. Церква св. пророка Іллі. Гіпотетична реконструкція Ю. Лукомського.

200 Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 34.

201 Логвин Г. По Україні : стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 386–388.

202 Січинський В. Ротонди на Україні. Відбитка з наукового збірника за 1929 р. історичної секції Української академії наук. – К., 1929. – 32 с.

203 Там само. – С. 22.

204 Там само. – С. 25.

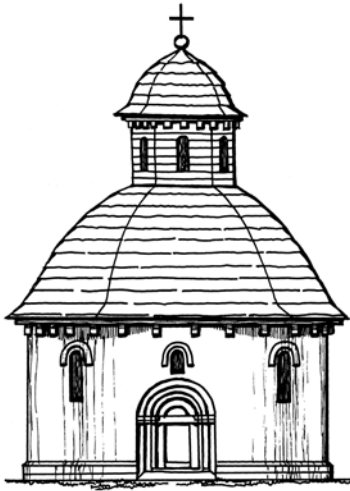

Рис. 25. Галич. Церква-квадрифолій “Полігон”.
Гіпотетична реконструкція Ю. Лукомського.

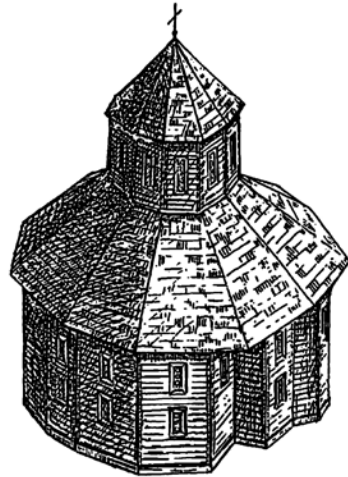

Рис. 26. Олешківська ротонда.
Реконструкція Б. Томенчука.

з цегли розміром $35 \times 17,5 \times 4,5$ см, але її датування залишилося в межах XII–XIII ст.²⁰⁵. Розміри цегли Горянської ротонди знаходять свої відповідники у розмірах плінфи, яку використовували під час побудови Успенського собору Києво-Печерської лаври (XI ст.)²⁰⁶. Це опосередковано може вказувати на її побудову в XI ст. І. Могитич датує спорудження ротонди-секстаконху кінцем X ст. і вбачає найближчі аналоги цієї споруди у Криму або на території Великої Морави²⁰⁷.

Підсумовуючи матеріали вивчення Горянської ротонди та наявні археологічні дані, необхідно погодитися з думкою С. Пеняка та П. Пеняка, що первісний Ужгород, очевидно, знаходився на місці передмістя Горяни, де наявне городище-дитинець. Побудова ротонди на території давнього дитинця є закономірним продовженням давніх традицій спорудження храмів на основній території міст-градів.

До цікавих центричних дерев'яних храмів слід віднести ротонду в селі Олешків (Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.). Тут у 1981–1982 рр. Б. Томенчук відкрив і дослідив споруду, побудовану на городищі княжого періоду (XII – перша половина XIII ст.) (рис. 26). На думку дослідника, “відкритий зовсім невідомий не лише в давньоруській, а й у середньовічній архітектурі тип дерев'яної ротонди”²⁰⁸. Ротонда, споруджена на кам'яному фундаменті, мала в плані розікнутий дванадцятигранник з трьохапсидним прирубом зі сходу. Діаметр розбивочного кола – 18,5 м. У центрі ротонди по колу знаходилася колонада з 10 стовпами, а вся площа підлоги (крім апсидної) була викладена керамічними плитками²⁰⁹. Підсумовуючи результати археологічних досліджень Олешківської ротонди, Б. Томенчук датує її побудову серединою XII ст. На думку цього дослідника, враховуючи архітектурно-археологічний комплекс цього поселення, що складається з двох городищ і посаду, городище Замчище було укріпленим приміським монастирем²¹⁰. Думка автора (з посиланням на О. Іоаннісяна) про те, що “більшість відомих центричних будівель пов'язана з монастирськими садибами”, не відповідає дійсності. Нам не відомо стільки центричних споруд в околицях Галича або іншого міста, які могли би покрити численні монастирі, які там були. Та й, зрештою, ротонди на дитинці в Перемишлі

205 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: в 4 т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 162–163.

206 Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 198–199.

207 Могитич І. Нариси архітектури української церкви. – Л., 1995. – С. 6.

208 Томенчук Б. Олешковская ротонда // Проблемы изучения древнерусского зодчества: по материалам архитектурно-археологический, посвящ. памяти П. А. Раппопорта, Санкт-Петербург, 15–19 янв., 1990 г. – СПб, 1996. – С. 79.

209 Там само. – С. 79–80.

210 Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // ЗНТШ. – Львів, 1993. – Т. 225. Праці Історико-філософської секції. – С. 95.

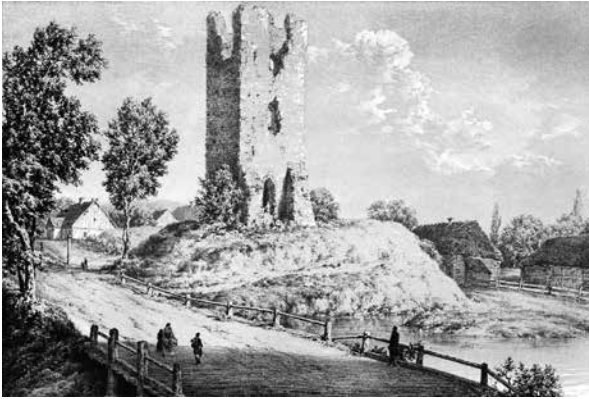

Рис. 27. Вежа у Столп'ю. Літографія Наполеона Орди, 1882 р.

Рис. 28. Володимир-Волинський. Василівська восьмиконхова ротонда. Світлина поч. ХХ ст.

й Ужгороді (Горянах), Празі, Кракові, Микульчицях, про що вже писалося, заперечують цю думку, позаяк тут їх функція зовсім інша і більше репрезентативна.

Аналіз топонімів не дає підстав погодитися з тезою О. Іоаннісяна та Б. Томенчука про таке визначення архітектурно-археологічного комплексу. Слід зауважити, що топонім “Замок”, “Замчище”, як правило, завжди пов’язаний з існуванням дитинця, який входить у складнішу систему оборони. Дитинець Перемишля знаходився на території “Замок”²¹¹. Замкову гору зустрічаємо у Львові, Замчище – у Василеві, Замок – Стіжок та ін.²¹² Отже, Замчище в Олешкові – це, очевидно, насамперед дитинець, а не замський монастир. Додатковим підтвердженням запропонованого положення є планувальна структура “града”, який має ще додатковий захист воріт. В’їзд на городище знаходиться з південно-східного боку, а поряд з ним наявне підвищення висотою 3 м, де в давнину стояла вежа²¹³. Дещо висунута вперед, вона була добрим захистом в’їзду на територію дитинця. Своєрідність цього захисту полягає в тому, що нападники, штурмуючи ворота, мали в себе за спиною (чи збоку) оборонну вежу, що значно знижувало ефект штурму. Аналогічний захист був організований у пограничному пункті Сутейську, який побудував у 1031–1039 рр. Ярослав Мудрий²¹⁴. У більш ранній період цей засіб захисту воріт був використаний у Вишні (Судовій Вишні), яку досліджував О. Ратич²¹⁵. Отже, варто думати, що Олешківська ротонда також стояла на дитинці і закономірно вписувалася в коло згаданих пам’яток.

Олешківська ротонда, що була споруджена з дерева, дає підставу стверджувати, що на досліджуваній території добре освоїли будівництво центричних храмів не лише в камені та цеглі, а й дерев’яних. Додатковим підтвердженням стійкої давньої традиції є наявність центричних споруд за межами Українських Карпат та Прикарпаття. Зокрема, такі храми споруджено на території Волині. До них слід віднести каплицю Столпінської вежі, яка була на останньому ярусі забудови (XIII ст.) (рис. 27), та восьмиконхову ротонду у Володимирі (Волинському) (рис. 28)²¹⁶.

Отже, можемо констатувати, що центричні храми (ротонди, квадрифолії, октогони та ін.) мали значний ареал поширення, зокрема на територіях, що прилягали до Українських Карпат. Аналіз цих пам’яток на теренах, що перебували під впливом Великої Моравії, показує, що

211 Sosnowska E. Przegląd badań archeologicznych na wzgórzu zamkowym w Przemyślu w latach 1956–1993 // Rocznik Przemyski. Archeologia. – Przemyśl, 1994. – Т. 29/30, з. 1. – С. 18.

212 Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА СССР. – М., 1967. – № 140. – С. 13, 26, 33.

213 Там само. – С. 20.

214 Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim // Swiatowit. – Warszawa, 1958. – Т. 22. – С. 28.

215 Рожко М., Токарський Ю. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста) // ЗНТШ. – Л., 1994. – Т. 227. Праці Секції мистецтвознавства. – С. 263–264.

216 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 2. – С. 55.

Рис. 29. Галич. Успенський собор. Гіпотетична реконструкція Ю. Лукомського і В. Петрика.

вивчена на матеріалах археологічних досліджень, вказує на його високий рівень. Майстри такої кваліфікації могли створювати і рідкісні храми. До них слід віднести, зокрема, Успенський собор давнього Галича, який став своєрідним підсумком галицького зодчества і тривалого архітектурного процесу. Він був лише на півтора метра меншим за своїми розмірами від Софіївського собору в Києві (розміри 32,4×37,5 м) і стояв на третьому місці серед храмів княжої доби (після Десятинної церкви та Софіївського собору). Успенський собор Галича з круговими галереями “добре виражав ідею єднання, об’єднання та охоплення широких мас, на що працювали й історичні асоціації, які повертали в архітектуру Ярослава Мудрого” (рис. 29)²¹⁹. Дослідження Успенського собору має обширну літературу, а підсумки археологічних досліджень Я. Пастернака було узагальнено у його монографії “Старий Галич”²²⁰. Оскільки будівництво собору вписується в канву зрілого розвитку галицької архітектури, то інтерес до її генези і розвитку є, закономірно, дещо підвищеним. Але це має своє підґрунтя, пов’язане зі станом збереження пам’яток галицької архітектури.

У відносно доброму стані (з пізнішими перебудовами) збереглася лише церква св. Пантелеймона (с. Шевченкове) (рис. 30). Цей храм, очевидно, був збудований у 90-х рр. XII ст. На це вказує збережене графіті, яке Т. Рождественська датує 1194 р.²²¹. Церква побудована на найвищому узгір’ї правого берега Дністра, а залишки оборонних валів вказують на існування тут оборонного форпосту на підступах до Галича або, щонайменше, монастиря. Пам’ятка постійно привертає увагу дослідників з середини XIX ст. Певною мірою це пов’язано з доволі раннім датуванням храму та його хрестобанним планом і романським декором фасадів. І. Могитич найближчими аналогами церкви св. Пантелеймона називає церкву св. Якова в м. Регенсбурзі та споруди Угорщини²²². Щоправда, згодом автор схиляється до думки О. Халпахчяна про вірменські впливи.

217 Świechowski Z. Sztuka romańska w Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 14.

218 Świechowski Z., Nowak L., Gumińska B. Sztuka romańska. – Warszawa, 1976. – S. 19.

219 Вагнер Г. К. Архитектура эпохи “Слова о полку Игореве” и ее заказчики // “Слово о полку Игореве” и его время. – М., 1985. – С. 289.

220 Пастернак Я. Старий Галич (археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.). – Краків; Львів, 1944. – 238 с.

221 Рождественская Т. Надписи-графити XII–XIII веков в памятниках зодчества Вольни и Галича // Проблемы изучения древнерусского зодчества. – СПб., 1996 – С. 91.

222 Могыльч И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // КСИА АН СССР. – М., 1982. – Вып. 172. – С. 69.

у них дуже широкий діапазон використання: церкви, хрещальні, церкви-усипальниці або каплиці, пов’язані з садибами князів або вельмож²¹⁷. Популярність цих храмів пов’язана з їхніми конструктивними особливостями, і першочергово, з ідеологією християнства. Мотивуючи шляхи запозичення побудови ротонд, відомий польський дослідник З. Сьвеховські зазначає, що “найчастіше під безпосереднім впливом подорожі до Святої Землі фіндовано будівництво центричних споруд на зразок ерусалимської ротонди Святого Гробу”²¹⁸.

Узагальнюючи характеристику будівництва сакральних споруд, хочемо відзначити, що будували їх насамперед з каменю та цегли. Собори і церкви були збудовані на кошти князя, духовенства, бояр або громад окремих містградів. Техніка кам’яного будівництва,

Церкву Івана Хрестителя в Перемишлі в 1412 р. передав латинянам польський король Ягайло, який наказав викинути поховані в храмі останки (можливо, й князя Володаря) і переосвятити церкву на костел. Уже в 1470 р. церква була розібрана, а з її каміння побудовано католицьку катедру²²³. В наш час, коли рештки церкви археологічно було досліджено, їх свідомо не вводять в експозиційний показ залишків княжого періоду на території Перемиського замку²²⁴. Лише завдяки збереженим пам'яткам, які побудували галицькі майстри на території Володимиро-Суздальщини, є певна можливість вивчення специфічних рис галицької архітектури.

Високий рівень будівельної техніки викликає закономірне запитання щодо витоків галицького зодчества. Відсутність достовірних даних породжує гіпотези, які доволі часто є суперечливими або взаємовиключають одна одну. Не вдаючись до деталізації обґрунтування, хочемо наголосити, що в історії розвитку галицького зодчества окреслено низку ліній, які прямо мають переконати дослідника в зовнішніх впливах і прямих запозиченнях. Ці лінії впливів ось такі:

- I. Польські впливи (П. Раппопорт, О. Іоаннісян).
- II. Угорські впливи (М. Каргер, О. Іоаннісян).
- III. Вірменські впливи (О. Шуазі, О. Халпахчян, І. Могитич).
- IV. Володимиро-Суздальські впливи (В. Суслов, М. Воронін та ін.).
- V. Чернігівські впливи (Е. Воробйова, А. Тіц).

За всього розмаїття та численності пам'яток галицької архітектури (хоч і не збережених) таких впливів буде, очевидно, забагато. Спробуємо коротко аргументувати думки про впливи різних авторів.

I. До так званого приходу малопольської артілі на територію Галицького князівства в Перемишлі було збудовано княжий палац з ротондою. Будівничими цього комплексу не могли бути з певних причин польські володарі, про що уже згадувалося. Погоджуючись із прямим впливом великоморавських та чеських майстрів на появу ротонд у Кракові та Перемишлі, польський дослідник Вітольд Дальбор вказує на шлях, яким проходили ці впливи на згаданій території. Він зазначає, що ця дорога проходила "через Болгарію, Далмацію, на Велику Мораву, а далі на Русь, Чехи і Польщу, а звідти на північ, до Скандинавії"²²⁵. Отже, у Перемишлі, очевидно, уже в X–XI ст. виникає можливість формувати свої будівельні артілі.

О. Іоаннісян зробив спробу аргументувати думку, яка "дає змогу стверджувати, що витoki галицького зодчества належить шукати в романській архітектурі Польщі"²²⁶. Цю думку автор конкретизував з докладним визначенням певних місць у Польщі, "звідки прийшли майстри в Галицьку землю. Цим районом виявилася Малополяща"²²⁷. Найближчими аналогами для галицьких храмів було названо костел св. Андрія у Кракові, костел Івана Хрестителя у Прандоціні та колегіати у Віслиці. Аналіз польської літератури дає дещо відмінні висліди. З. Сьвеховські переконливо обґрунтовує, що костел св. Андрія у Кракові має свого однозначного попередника

Рис. 30. Галич. Церква св. Пантелеймона. Видляг зі сходу. Світлина М. Рожка.

223 Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль – західний бастион України. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. – С. 14.

224 Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі. – С. 25.

225 Dalbor W. Wczesnośredniowieczny gród w Gnieźnie // Światowit. – Warszawa, 1955. – Т. 21. – С. 210.

226 Иоаннисян О. М. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши // ААС. – 1988. – Т. 27. – С. 197.

227 Иоаннисян О. М. Основные этапы развития Галицкого зодчества XII века // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 44–45.

– храм, побудований біля Гослару (Генденберг, Саксонія), фундації канонічного уставу²²⁸. Отже, костел св. Андрія у Кракові побудували майстри, які перед цим будували в Саксонії, а тому перенесли знайомий їм готовий взірць до Кракова. Побудова костелу Івана Хрестителя у Прандоцині та “костелу у Чхові і колегіати у Віслиці вказують на довготривалу діяльність прирейнських майстрів у Малополющі в першому і другому тридцятилітті XII століття”²²⁹.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в галузі скульптурного декору. О. Іоаннісян вважав, що “для польських пам’яток вказаної групи (маємо на увазі Малополющу. – *М.Р.*) характерна майже повна відсутність кам’яної різьби ...”, а та нечисленна, яку все ж використовували зодчі, “повністю збігається з аналогічними мотивами в ранніх галицьких і володимиро-суздальських спорудах”²³⁰. Ця риса польського архітектурного декору має дещо інше пояснення й цілком пов’язана з розвитком романської скульптури. Зародження місцевих польських мистецьких середовищ припадає лише на XIII ст., а “до цього часу скульптурна пластика залишалася монополією прибульців з Півдня і Заходу”²³¹. З цієї короткої аргументації стає зрозуміло, що навіть приватних майстрів Володар Ростиславович не міг запросити для будівництва першого білокам’яного галицького собору з сусідньої Малополющі. Їх просто там не було, тому що білокам’яні храми Малополющі в XI–XII ст. будували майстри з прирейнських (надрейнських) територій та Саксонії.

У цьому випадку слід ще зазначити, що з самого початку свого правління в Перемишлі Володар вів постійні війни з поляками. М. Грушевський, посилаючись на Я. Длугоша, пише: “Володар часто нападав на польські землі й забирав добичу, поки його поляки не зловили підступом в однім нападі, 1122 р.”²³². Викуп за нього складав фантастичну на той час суму у 20 тис. гривень, яку заплатив Василько (Теребовельський)²³³.

Врешті, не можемо ігнорувати оцінку першого білокам’яного храму в Перемишлі у зіставленні з іншими польськими пам’ятками, яку дали польські дослідники Б. Баргел та А. Закосцельна: “найдавнішою єдиною відомою сьогодні в Польщі, що не викликає сумнівів, пам’яткою візантійсько-руської архітектури, є залишкові елементи церкви князя Володаря в Перемишлі з початку XII ст.”²³⁴.

II. Угорські впливи на галицьку архітектуру ротонд (квадрифоліїв) опосередковано ствердив М. Каргер після досліджень галицьких пам’яток²³⁵. Стала очевидною відповідь, хто будує з білого каменю в романській техніці в Суздалі, Переяславі та інших містах Володимиро-Суздальської землі. Галицька будівельна артіль переїхала на запрошення Юрія Долгорукого для успішного розширення своїх досягнень на чужих територіях, проте в Галичі також продовжувалося будівництво величного Успенського кафедрального собору в середині XII століття.

Окремі дослідники стверджували, що артіль у повному складі виїхала у Заліські землі (чи існувала в Галицькій землі лише одна артіль?). Галич з невідомих причин, на думку окремих дослідників, мусив чомусь залишитися без будівничих. Отже, хто продовжує галицьку архітектурну традицію? Відповідь на це питання пропонує О. Іоаннісян: “якщо перша галицька артіль генетично пов’язана з архітектурою Малополющі, то нові майстри є вихідцями з іншого архітектурного середовища. Характер білокам’яної різьби Успенського собору і його застосування в системі декору споруди вказує на Угорщину як на батьківщину цих майстрів”²³⁶.

У процесі обґрунтування рис подібності будівельно-технічних особливостей галицького Успенського собору з традиціями угорської архітектури було названо базиліку в Секешфехерваре, відому з XI ст.²³⁷. Закономірне запитання, яке виникає тут: чому галичани запрошують польських

228 Świechowski Z. Sztuka romańska w Polsce. – S. 24.

229 Świechowski Z. Sztuka romańska w Polsce. – S. 22.

230 Иоаннісян О. М. Основные этапы развития Галицкого зодчества XII века. – С. 45.

231 Świechowski Z., Nowak L., Gumińska B. Sztuka romańska. – S. 245.

232 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 415.

233 Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С. 32.

234 Bargiel B., Zakoscielna A. Строительный материал... – S. 233.

235 Каргер М. К. К истории галицкого зодчества XII–XIII вв. – С. 59.

236 Иоаннісян О. М. Основные этапы развития Галицкого зодчества XII века. – С. 49.

237 Там само. – С. 49.

будівничих, а не використовують угорських уже на першому етапі становлення галицької архітектури? Якщо ця схожість уже зафіксована в ранніх угорських пам'ятках, то обидва періоди формування галицької архітектури могли відбутися під безпосередніми угорськими впливами. Щоб краще зрозуміти можливість існування або відсутності угорських впливів, звернемося до історичних етапів розвитку її архітектурних традицій.

Про передчасне виникнення власних угорських будівельних артлей говорити не доводиться з кількох причин. Від того часу, як угорці перейшли до осілого способу життя, їхня матеріальна культура формується на місцевій слов'янській основі. І ще довгий час після того, як 974 р. Гейза прийняв хрещення, в Угорщині точиться міжусобна війна за стару язичницьку віру супроти нової, християнської, яка наприкінці XI ст. завершилася остаточною перемогою останньої. Отже, в Угорщину мусили прийти зайшли майстри-будівничі з чужими для неї ідеями. Після придушення повстання опозиції на чолі з Копані король розділяє конфісковані землі між німецькими лицарями та представниками Церкви. В 1000 р. Стефан дістав титул короля від папи римського Сильвестра II і титул апостольського представника Римської церкви для формування структури угорської. Угорська церква тепер безпосередньо підпорядковується Римові²³⁸, а перші храми Угорщини побудовані монашескими орденами. Романські базилікальні костели були споруджені в Калочі, Естергомі, Панонгальмі, Шекесфегерварі. Монаші ордени принесли з собою “знання конструкцій і готові взірці”²³⁹. Найбільша заслуга на цьому полі діяльності належить монахам бенедиктинцям, які з 1002 р. до XII ст. вибудували багато костелів. Це в першу чергу тринавові базиліки, безтрансептові, масивні за конструкцією, з двоважовими фасадами. На перших порах такі храми перекивали дерев'яними стропилами і плоскою стелею, і лише згодом склепінням. Конструкції і декор споруд вказують на італійсько-далматинські впливи²⁴⁰.

Як бачимо, за жодними ознаками будівничі – пришельці в Угорщину – не могли бути будівничими галицького Успенського собору. Аналіз літописних даних не залишає жодних сумнівів щодо особливих “дружніх” відносин Галицького князівства з Угорщиною. Сучасник і автор “Слова про Ігорів похід” однозначно стверджує про Ярослава Осмомисла, що він “підпер гори Угорські своїми залізними полками, загородив королеві путь”. Тексти літописів фіксують й затяжну міжусобну війну ще між галицьким князем Володимиром Володаревичем та Ізяславом Мстиславовичем. Відомо, що дружиною князя Володимира була донька угорського короля Кальмана. Зятем князя Ізяслава був угорський король Гейза II, який активно допомагав Ізяславу Мстиславовичу в боротьбі з Володимиром. У 1151 р. Володимир Володаревич наздогнав угорське військо, що йшло на зустріч з Ізяславом: “і було перед світом, і вдарив на них Володимир галицький, і мало їх захопили – всіх побили”²⁴¹. Отже, такі відносини не могли сприяти запрошенню угорських будівничих для спорудження Успенського собору, якщо його почав будувати Володимир Володаревич.

За другим варіантом, побудову Успенського собору пов'язують із княжінням Ярослава Осмомисла. У ті часи відносини з Угорщиною на державному рівні були також далекими від дружніх. Візантійський імператор Мануїл I Комнин весь час намагався захопити належні Угорщині області Далмацію і Кроацію. В цю боротьбу був втягнутий і Ярослав Осмомисл. Л. Махновець з цього приводу пише: “Мануїл прикликав сербів, найняв орду печенігів і спонукав свого союзника, руського князя Ярослава, послати допоміжні війська і зажадати назад свою дочку, котра уже перебувала в Угорщині на вихованні як наречена короля Стефана. Таким чином, до шлюбу між дочкою Осмомисла і Стефана III не дійшло, а дійшло до війни”²⁴². Як бачимо, у територіальних претензіях і впливах між Візантією та Угорщиною Галич був на боці Візантії²⁴³.

238 Słownik Starożytności Słowiańskich / pod red. G. Labudy i Z. Stiebera. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – Т. 3. – Cz. 2. – S. 536.

239 Świechowski Z., Nowak L., Gumińska B. Sztuka romańska. – S. 146.

240 Świechowski Z. Sztuka romańska w Polsce. – S. 146.

241 Літопис Руський за Іпатським списком. – С. 249.

242 Махновець Л. Про автора “Слова о полку Ігоревім”. – К., 1989. – С. 58.

243 Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – С. 34.

III. Вірменські впливи на візантійську архітектуру, і зокрема на зодчество Русі, свого часу обґрунтовував ще Огюст Шуази, припустивши, що “культові пам’ятки південної Росії займають, очевидно, проміжне положення між константинопольською і вірменською архітектурними школами, але ближче до вірменської. Подібно до візантійської, у слов’янській школі відсутня стрільчастість, але, подібно до вірменської, вона любить стрункі пропорції”²⁴⁴. Оскільки основною ознакою схожості з вірменською архітектурою є кладка стін з каменю, то ці впливи були штучно “перенесені” на зодчество Галицької та Володимиро-Суздальської Русі. Власне, лише дві останні території широко використовували будівництво з каменю. Некритичний підхід О. Шуази до вірменських впливів демонструє його робота, що має низку суперечностей. На ці недоліки, зокрема і на так зване поширення впливів на територію Русі, вказував ще А. Некрасов у примітках до перекладу книги О. Шуази російською мовою²⁴⁵. Однією із суперечностей погляду про вірменські впливи О. Шуази називає те, що “вірменська архітектура почала розвиватися до XI ст. Проте з середини XII ст. вона була вже в занепаді”. Згодом автор зауважує, що “до цього часу вже остаточно склалася візантійська архітектура, й Вірменія запозичила в неї загальний план своїх церков. Вірменський план є варіантом грецького плану X ст.”²⁴⁶. Автор завершує свою думку тим, що загальну подібність вірменських споруд з пам’ятками романської архітектури можна пояснити лише спільністю походження. Враховуючи те, що така думка є об’єктивною в оцінці витоків архітектурних впливів, можна було би на цьому зупинитися. Проте думки окремих авторів з цього приводу є більш категоричними, а тому проаналізуємо їх докладніше.

О. Халпахчян, даючи характеристику вірменській архітектурі, є більш одностороннім і категоричним: “Про вплив вірменського зодчества на архітектуру країн Східної Європи – Сербії, Болгарії, Молдавії, Румунії і навіть Галицького князівства – свідчать збережені пам’ятки і дослідження сучасних вчених. Не меншою мірою впливи Вірменії простежуються на фортечних і культових спорудах Франції, Англії, Італії і Піренейського півострова”. Ареал цих впливів автор значно розширює також на Східну Європу, зауважуючи наступне: “Велика роль вірменського зодчества, особливо його будівельних засобів, простежується в архітектурі Великого Болгара на Волзі. Впливи Вірменії відбилися також на будівництві Володимиро-Суздальського князівства, і зокрема на його будівельній техніці”²⁴⁷.

Добре усвідомлюючи шкоду від надміру зтяжного цитування, перейдемо до оцінки історичних реалій. Вірменська церковна архітектура почала розвиватися лише після офіційного визнання християнства як державної релігії. Це відбулося за часів правління імператора Костянтина I (306–337 рр.). До виникнення християнства на території Вірменії існували храми, що були відголоском впливів античної культури, яскравим прикладом яких є храм у Гарні²⁴⁸. Основним будівельним матеріалом виступає камінь, запаси якого тут є в необмеженій кількості, а тому технологія будівництва безпосередньо пов’язана із муруванням з кам’яних блоків. Зовнішні стіни викладали з добре оброблених блоків значної величини (довжина до 3,5 м). Згодом, у VI–XII ст., блоки стали меншими, а їх необроблену внутрішню поверхню заливали в’яжучим вапняним бутобетоном і заповнювали відходами тесання кам’яних блоків²⁴⁹. Подібна техніка будівництва існувала і на територіях сусідніх країн – Грузії і Кавказької Албанії, які перебували в зоні культурних і політичних впливів Візантії.

Зіставляючи техніку кам’яного будівництва, легко помітити, що вона має значно ширший масовий і територіальний ареал поширення. Зокрема, розглядаючи характер будівництва з тесаних блоків, зауважуємо дивну подібність кладки романської Європи з кладкою Візантії. Тут вона має специфічну назву “opus emplectum” (emplectos)²⁵⁰. У цій системі кладки зовнішній бік

244 Шуази О. История архитектуры. – М., 1937. – Т. 2. – С. 53.

245 Шуази О. История архитектуры. – С. 81, прим. 64–69.

246 Там само. – С. 51.

247 Всеобщая история архитектуры. – М., 1966. – Т. 3. – С. 298–299.

248 Халпахчян О. Архитектурные ансамбли Армении. VIII в. до н. э. – XIX в. н. э. – М., 1980. – С. 51–57.

249 Всеобщая история архитектуры. – Т. 3. – С. 201.

250 Słownik terminologiczny sztuk pięknych / pod red. S. Kozakiewicza. – Warszawa, 1976. – S. 313.

стіни викладають з добре підігнаних тесаних блоків, а середину забутовують дрібним камінням, відходами тіски блоків та заливають розчином²⁵¹.

Отже, стає зрозумілим, що вірменська, або “кавказька”, кладка є не що інше, як античне мурування, яке отримало продовження життя в романську епоху. Така кладка має тепер зовсім іншу назву, а часом і інше цільове призначення. Аналізуючи кладку церкви св. Пантелеймона в Галичі, О. Халпахчян пише: “Як і у Вірменії, конструкція стіни складалася з кам’яних блоків, які утворювали зовнішню поверхню і всередині були заповнені бутобетоном. Гладкі поверхні стін вражають характерною вірменському зодчеству віртуозністю виконання кам’яної кладки із швами без розчину (?)”²⁵². Висновки О. Халпахчян робить наступні: “Архітектурно-технічні особливості церкви Пантелеймона, її графіті і вірменські написи (чомусь до уваги не взяті більш ранні слов’янські, що датуються 1194 р. – *М.Р.*) мимоволі наштовхують на думку, що в будівництві цієї споруди брали участь вірмени, які відігравали немалу роль у житті Галицького князівства”.

Характеризуючи кладку стін з тесаних блоків, І. Могитич називає її “принципово новою технологією зведення стін”²⁵³. Розвиваючи думку про ймовірне джерело запозичення, автори вказують на Закавказзя, наголошуючи, що на Русь цю техніку, “найімовірніше, занесли вірмени”²⁵⁴. Автори розвивають думку, що носіями були жителі колоній на Подністер’ї і Передкарпатті, відомі з XI–XII ст.²⁵⁵. Ця деталізація є, очевидно, надмірною, але вона спростовує попередню думку з діаметрально протилежною орієнтацією.

Дещо раніше в публікації, присвяченій лише одній галицькій пам’ятці, церкві св. Пантелеймона, І. Могитич висловив думку, “якщо план церкви Пантелеймона має традиційну для Русі чотиристовпну центральнокупольну структуру з трьома апсидами, то об’ємно-просторове рішення, і особливо архітектурний декор, як відзначали багато дослідників, має чисто романський характер”. Далі автор розширює своє бачення цієї проблеми: “Найбільше спільних рис, і навіть аналогічних деталей в архітектурному оздобленні та об’ємно-просторовому рішенні спостерігається у спорудах XI–XII ст. м. Регенсбурга на Дунаї, і особливо в церкві св. Якова”²⁵⁶. На нашу думку, ця точка зору є ближче до відповіді на питання про напрямки впливів на галицьку архітектуру. П. Раппопорт також був переконаний, що галицьке зодчество XII ст. відрізнялося великою роллю зовнішніх (романських) впливів, тих, що йшли із Заходу, а не з Вірменії²⁵⁷.

Я. Дашкевич справедливо вважає, що поки не знайдено переконливих слідів діяльності вірменських будівничих у Південній Русі. Відтак, “перебування їх у торговельних, за своїм характером, колоніях не здається нам правдоподібним. У Київській та Галицькій Русі не знайдено типових проявів діяльності вірменських майстрів...”²⁵⁸. На нашу думку, прямого вірменського впливу на галицьку білокам’яну архітектуру не було. Це питання є штучно створеним, де бажане видається за дійсне, що добре підтверджують самі автори таких теорій. Зокрема, О. Халпахчян зауважує, що споруди, які будували вірмени в перший час після заснування колоній, “були дерев’яними. З покращенням матеріального стану вірмен їх (будинки) заміняли на кам’яні, спочатку прості, а пізніше, особливо з отриманням дозволу на самоуправління,

251 Ibid. – С. 480.

252 Халпахчян О. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении. – М., 1977. – С. 16. Варто зауважити, що О. Халпахчян цим самим заперечує участь вірменів у будівництві галицьких храмів. За даними дослідника, кладку без розчину у Вірменії виконували лише під час будівництва з великих блоків, довжиною 3,5 м. Такі блоки важко укладати на розчині. Згодом, на відміну від колишньої сухої кладки, міжстінні проміжки заповнювали в’язучим вапняним бутобетоном. Цю технологію використовували в VI–VII ст., а забутовка займала товщину 1/3 стіни: Всеобщая история архитектуры – Т. 3. – С. 201. Отже, на час побудови церкви св. Пантелеймона у Галичі (XII ст.) вірменські будівничі (навіть якщо вони там і були) мали вже забути свої будівельні традиції п’ятсотлітньої давності.

253 Могитич І., Могитич Р. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.) // Археологія. – К., 1990. – №4. – С. 59.

254 Там само. – С. 60.

255 Там само. – С. 61.

256 Могытыч И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича. – С. 69.

257 Раппопорт П. Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С. 94.

258 Дашкевич Я. Русь і Вірменія. Конфесійні і культурні контакти IX – першої половини XIII ст. // ЗНТШ. – Л., 1993. – Т. 225. Праці історично-філософської секції. – С. 180.

художньо виразні з багатою орнаментациєю²⁵⁹. Ця інформація в корені суперечить висунутій тезі про впливи. Вірменія, бідна на ліс, не мала практики дерев'яного будівництва, а тому не могли вірмени будувати самостійно з дерева на чужій території. Якими були пізніші вірменські споруди з каменю на чужій території, здогадатися не складно. Отже, за словами Я. Дашкевича, “емоційні спроби виводити всю білокам'яну архітектуру Південної Русі безпосередньо з Вірменії лише на тій підставі, що вона кам'яна, не витримують критики²⁶⁰”.

IV. У науковій літературі кінця XIX – середини XX ст. дуже гостро точилася полеміка про джерела виникнення та шляхи розвитку і взаємовпливів двох архітектурних шкіл білокам'яного будівництва. Лише два регіони Русі – Галицьке і Володимиро-Суздальське князівства – вели монументальне будівництво з тесаних кам'яних блоків. Залежно від надання переваги і визнання пріоритетів тих чи інших зодчих робилися висновки про те, чи галицька архітектура була первинною до володимиро-суздальської, чи навпаки²⁶¹. Як наслідок довготривалої полеміки про галицькі впливи та участь галицьких будівничих у спорудженні храмів Володимиро-Суздальської землі з'явився висновок Д. Бережкова, який вважав, що Галич запозичив будівельну культуру із Заходу: “Більш культурний Галич впливав на повністю дику Заліську землю (якою був, без сумніву, Володимиро-Суздальський край в XI–XII ст.)²⁶²”. Ця суперечка пріоритетів спалахнула з новою силою після археологічних досліджень в Боголюбові (1934–1939 рр.). Матеріали досліджень виявили різочу подібність не лише загальних архітектурних рішень, а й цілої низки дрібних деталей володимиро-суздальської і галицької архітектури. У 1940-х рр. М. Воронін “обґрунтував” погляд про володимиро-суздальські впливи на галицьку архітектуру²⁶³. Передусім, потрібно зауважити, що це “обґрунтування” базувалося на аналізі пізніших пам'яток відносно більш ранніх галицьких.

Не вдаючись до характеристики численної літератури з проблематики взаємовпливів, слід наголосити, що уже в 1960-х рр. М. Воронін змінив свої погляди. Характеризуючи будівництво Юрія Долгорукого, він писав: “Геометрична чіткість планів і об'ємів споруд, досконалість техніки свідчать про великий досвід будівничих... Все є доказом того, що в Суздальську землю прийшла нова артіль будівельників...”²⁶⁴. Далі, визначаючи територіальну приналежність будівельної артілі, він наголошує, що “це були майстри з Галицької Русі, де ми знаходимо ту ж техніку білокам'яної кладки...”²⁶⁵.

Очевидним фактом є “переорієнтація” впливів. У кінці 40-х рр. XII ст. силами галицьких зодчих почалося монументальне будівництво в Північно-Східній Русі²⁶⁶. Це мусила бути високопрофесійна будівельна артіль (структура), яка за короткий час підготувала на чужій території кваліфікованих помічників і побудувала серію храмів. У 60-х рр. XII ст. в Північно-Східній Русі склалася потужна будівельна організація, у якій поряд із західноєвропейськими і місцевими майстрами продовжують працювати галицькі²⁶⁷. Правда, незрозуміло, чому ті ж галицькі майстри у себе вдома не можуть організувати аналогічну артіль, а запрошують іноземців (з Угорщини).

Аналіз володимиро-суздальської архітектури дає підставу впевнено говорити, що галицькі митці-зодчі були тут популярні й у XIII ст. Зокрема, в 1230–1234 рр. у Юрієві-Польському було споруджено Георгіївський собор (рис. 31). Головним майстром скульптурного декору собору виступає виходець із Галичини Бакун²⁶⁸. Цей майстер накреслив своє ім'я поряд з виконаною роботою. На думку Г. Вагнера, пластика Георгіївського собору є вінцем досягнення розвитку

259 Халпахчян О. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении. – С. 8.

260 Дашкевич Я. Русь і Вірменія. Конфесійні і культурні контакти IX – першої половини XIII ст. – С. 180.

261 Каргер М.К. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII–XIII вв. – С. 20.

262 Бережков Д. О храмах Владимиро-Суздальского княжества XII–XIII вв. // Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир, 1903. – С. 2, 125.

263 Воронин Н.Н. К вопросу о взаимоотношении галицко-волынской и володимиро-суздальской архитектуры XII–XIII вв. // КСИИМК. – 1940. – Вып. 3. – С. 22–27.

264 Всеобщая история архитектуры. – Т. 3. – С. 601.

265 Там само. – С. 601.

266 Раппопорт П. Зодчество Древней Руси. – С. 95.

267 Там само. – С. 97.

268 Вагнер Г. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. – М., 1964. – С. 164.

володимиро-суздальської скульптури (рис. 32)²⁶⁹.

V. Питання чернігівських впливів на галицьку архітектурну школу спробували розв'язати Е. Воробйова і А. Тиц. Ці дослідники висловили наступну гіпотезу: “Аналіз архітектурних форм Успенського собору і їх порівняння з давньоруськими пам'ятками дає підставу говорити про творчі взаємозв'язки й обмін майстрами між князівствами. Відповідно початкові етапи монументального будівництва в Галичі пов'язані з чернігівською архітектурною школою”²⁷⁰. В іншому місці своєї публікації автори деталізують цю думку: “Аналіз показує, що вчителями галицьких будівничих Успенського собору були, очевидно, чернігівські майстри. В усякому разі галицькі будівничі були знайомі з характерними для чернігівської архітектурної школи прийомами розбивки основи і використовували їх у своїй практиці”. Додатковим підтвердженням участі чернігівських майстрів у розбитті плану галицького собору є часте використання розміру в 152 см (простий сажень). Цей розмір “зустрічається на початку й у середині XII ст. винятково у спорудах, пов'язаних із чернігівською школою зодчества”²⁷¹.

Галицька архітектурна школа є настільки оригінальною і самобутньою, що претендентів на її “вчителів” надто багато. Галицькі майстри справді були обізнані з прийомами “розбивки основи” і використовували їх під час будівництва навіть периферійних храмів. Зокрема, у процесі дослідження білокам'яного храму у Василеві на Дністрі (XII ст.) на плиті саркофага зодчого знайдено “вавилон” (пропорційна схема метричних співвідношень)²⁷². Що ж до розмірів у 152 см, то простий сажень широко відомий і використовувався на всій території Русі. Широкий діапазон метричних значень, і в тому числі простий сажень, добре зафіксований у вигляді пазів та врубів наскельної фортеці Тустань²⁷³. Хронологічні межі зафіксовані слідами в місцях існування дерев'яної забудови IX–XIII ст. Очевидно, лише на основі використання простого сажня (наземні оборонні стіни 15 м 27 см) було би нелогічно говорити про чернігівських майстрів як

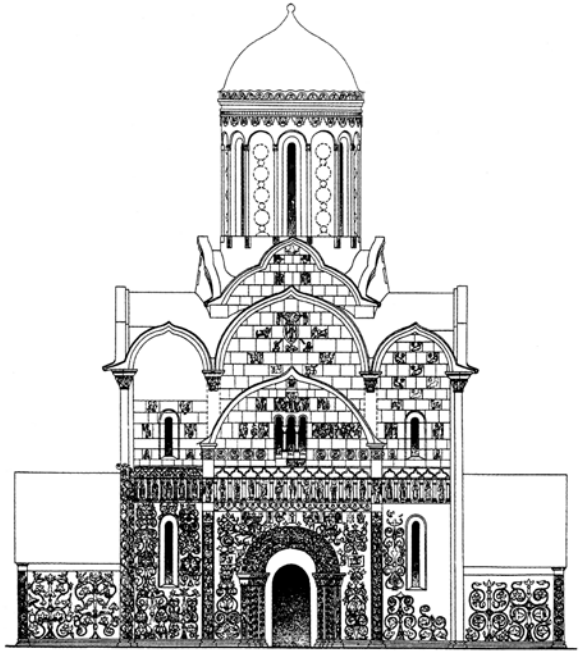

Рис. 31. Юр'єв-Польський. Георгіївський собор.
Гіпотетична реконструкція Г. Вагнера.

Рис. 32. Юр'єв-Польський. Георгіївський собор.
Скульптурні рельєфи. Світлина М. Рожка.

269 Вагнер Г. Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева-Польского. – М., 1966. – С. 30.

270 Воробьева Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче // СА. – 1983. – № 1. – С. 229.

271 Воробьева Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче. – С. 215.

272 Русанова И., Тимошук Б. Древнерусское Поднепровье. – С. 113–116.

273 Рожко М. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.). – С. 43–44.

будівничих Тустані. Також нелогічно було б говорити про карпатських (галицьких) майстрів, що “накинули” чернігівським майстрам простий сажень лише тому, що в Тустані його використовували дещо раніше (IX ст.), ніж у Чернігові (XII ст.).

Незважаючи на певну суперечність висновків про “чернігівські впливи”, “архітектура Галича відображає духовне життя порубіжного князівства, яке стояло на західних кордонах давньоруської держави, майстри якого всотували і творчо переробляли досягнення культури багатьох народів на базі високих традицій античності, асимільованих народною творчістю слов’ян”²⁷⁴. У цьому, очевидно, і полягає розгадка “запозичень” і “впливів” на галицьку архітектуру школу.

Незважаючи на такий широкий аналіз шляхів виникнення галицького зодчества, ми далекі від думки про готову однозначну відповідь. Вивчення цього питання не є закінченим, а тому висновки мають лише попередній характер. Свого часу дослідники зауважили, що романська техніка мурування, яскраво виражена в галицьких білокам’яних храмах, з’являється на початку XII ст. у кількох регіонах Європи, зокрема Чехії, Моравії, Польщі, Угорщині і Галицькому князівстві²⁷⁵. Як розвиток цієї думки згодом було поставлено завдання, яке зводиться до того, що “проблему походження майстрів, які започаткували білокам’яне будівництво в Галичині, треба вирішувати в контексті вивчення архітектурних зв’язків країн Центральної Європи на зламі XI–XII століть”²⁷⁶.

Отже, на нашу думку:

1. Поява перших кам’яних монументальних споруд у Перемишлі в X–XI ст. уже не викликає жодних застережень про великоморавську будівельну традицію. Лише в одних Микульчицях відомо про існування трьох ротонд IX ст., з яких одна була дерев’яною²⁷⁷.

2. Будівництво церкви Івана Хрестителя в 1119 р., яке здійснив Володар, було явищем неординарним. Володар був у поганих відносинах з київським, волинським та польським князями. Отже, просити у них зодчих було би безглуздо – відповідь була відома наперед. Тим не менше пам’ятки в романській техніці будівництва споруджуються в Перемишлі, Звенигороді, Василеві, Галичі. Лише в Галичі досліджено понад 15 пам’яток церковного будівництва²⁷⁸.

У 40-х рр. XII ст. будівельна артіль від’їжджає до далекого Суздаля і там далі продовжує свою працю разом із західними майстрами (Успенський собор, Володимир). З цього можна зробити висновок, що галицька архітектурна школа переросла в самостійну, яка, зберігаючи візантійську планову структуру, широко використовує елементи романської (західної) пластики. Першочергово, це ґрунтується на високому рівні народного дерев’яного будівництва, підтвердженням якого є церкви Звенигорода, Галича, Василіва, Мартинівки, Олешкова. Значною мірою таким тенденціям сприяли запаси будівельних матеріалів, зокрема каменю-пісковика, який легко піддається обробці.

Ще одним аргументом на користь самостійної галицької архітектурної школи є керамічні покриття підлог у храмах. Романська Європа широко використовує керамічні плитки для мощення підлоги храмів у техніці мозаїки або інкрустації. Такі плитки за формою квадратні, прямокутні або шестигранні²⁷⁹. Вони є плоскими або з прошкрябаним рисунком, заповненим кольоровою глиною. На території Русі з X до XIII ст. також широко використовувалися керамічні плитки, однокольорові, без образотворчих мотивів²⁸⁰. Лише на території Галицького князівства знайдено значну кількість керамічних плиток із рельєфним орнаментальним сюжетом (птахи, грифони, сирина та ін.) (рис. 33). Такі плитки знаходили Я. Пастернак, В. Гончаров, М. Каргер, Б. Тимошук, Б. Томенчук, М. Рожко та ін. Вони відрізняються надзвичайним багатством декору.

274 Воробьева Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче. – С. 227.

275 Петрик В. До проблеми формування Галицької архітектурної школи // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – С. 67.

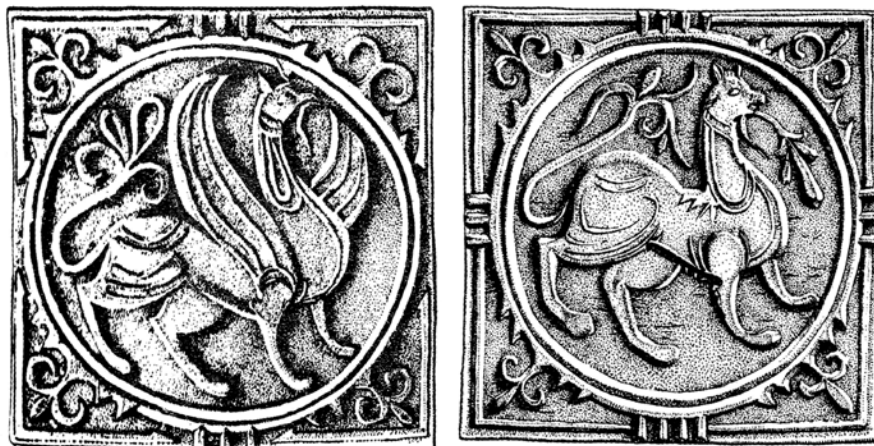
276 Лукомський Ю., Петрик В. Історико-архітектурна реконструкція княжого замку в Перемишлі. – С. 22.

277 Váňa Z. Objevy ve světe dávných Slovanů. – Praha, 1977. – S. 67.

278 Лукомський Ю. Монументальна архітектура давнього Галича: нові відкриття. – С. 64.

279 Morant Henry de Historia sztuki zdobniczej od pradziejów do współczesności. – Warszawa, 1981. – S. 271–272.

280 Малевская М. В., Раппопорт П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenska archeologia. – Bratislava, 1978. – R. 26–1. – S. 93–94.

0 5 cm

Рис. 33. Рельєфні керамічні плитки, знайдені на території Галича (за П. Раппопортом).

Оцінку цьому явищу дали М. Малевська та П. Раппопорт, наголосивши, що “досконалість виконання рельєфних зображень робить галицькі плитки яскравим явищем в історії середньовічного мистецтва”. Ця оцінка явищ галицької архітектури дає, зокрема, відповідь на її виникнення і самобутність, адже “у галицькій архітектурній школі можна побачити складне, але органічне поєднання форм руського зодчества, яке склалося на перероблених візантійських традиціях і елементах романської архітектури”²⁸¹.

Своєрідною особливістю історичного розвитку Галицького князівства є його географічне розташування, позаяк тут схрещувалися шляхи з півночі на південь, а також із заходу на схід. Певна політична ізоляваність князівства змушувала його народ шукати нетрадиційні шляхи розвитку власної культури. В першу чергу це було збереження візантійсько-київських традицій в архітектурі та широке використання романської технології будівництва і скульптурної пластики. Через територію Карпат з Угорщини проходила одна із віток трансконтинентального шляху Португалія–Китай²⁸². Іншу вітку цього шляху, яка проходила через Перемишль, визначає академік Я. Прицак²⁸³. Про обшир і своєрідність передачі набутих майстрами знань в романський період писав ще пресвітер Теофіл: “І хай ніхто не затаює досягнутого в мішку зависті і не ховає в шакалці впертого серця, але, відкинувши всяке прагнення до слави, з радістю і простодушшям викладає всім, хто шукає”²⁸⁴. Набуття того чи іншого досвіду було лише питанням необхідності, часу і бажання.

Літописи неодноразово згадують про пожежі у княжих містах на території Русі, що вказує на дерев'яний характер їхніх оборонних споруд та житлової забудови. Невипадково в літописах, коли йдеться про побудову нових міст, вживається дієслово “рубати”. Підтвердження цьому одержуємо в процесі археологічних досліджень багатьох міст і градів. Проте незначні археологічні дослідження самих міст за соціальним характером не дають повного розкриття різновидів міської забудови княжого періоду. Жодне з міст Русі-України досі археологічно не досліджене повністю. Проте навіть скромні наявні матеріали все ж дають певну підставу говорити про існування дерев'яної зрубної забудови, що проходила вздовж периметра оборонних валів, і зокрема градів.

Оборонні споруди на Замковій горі в с. Спас, які проходили по периметру забудови, були зрубними²⁸⁵. Такі зруби характерні і для невеликих феодальних “градів”, зокрема Чорнівсь-

281 Малевская М. В., Раппопорт П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича. – С. 96.

282 Даркевич В. Аргонавты средневековья. – С. 90.

283 Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія і культура. – Л., 1996. – С. 9.

284 Даркевич В. Аргонавты средневековья. – С. 131.

285 Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 94.

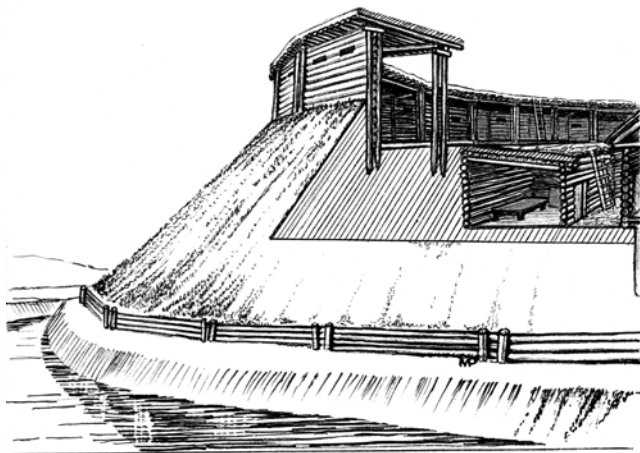

Рис. 34. Ленківці. Зрубні споруди в системі оборонних валів. Реконструкція Б. Тимощука.

кого укріплення²⁸⁶. У багатьох випадках зрубна конструкція безпосередньо була пов'язана із земляними валами і використовувалася для господарських та житлових потреб²⁸⁷ (рис. 34). Аналогічна забудова простежена й поза межами території досліджень, зокрема у княжій Теремовлі, де зруби мали ширину 3 м²⁸⁸. Ця система зрубів у вигляді городень (зрубів, заповнених землею) зафіксована у Белзі. Паралельно до лінії городень з внутрішнього боку валу проходили пустотілі зруби, що використовувалися для житлових і господарських потреб²⁸⁹. Схожу систему розміщення жител уздовж оборонних валів спостерігаємо й у вятичів²⁹⁰. Такий збіг використання будівельної техніки на обширній території не є випадковим – це вказує на спільність розвитку матеріальної культури в той час, коли ця територія входила до складу єдиної держави – Київської Русі.

Свого часу Г. Логвин висловив цікаву думку щодо міст княжого періоду. Вона зводиться до того, що наземні дерев'яні оборонні стіни з протипожежною метою обмащували глиною, а потім білили²⁹¹. На його думку, звідси назви *Біла Вежа*, *Біла Церква*, *Білгород*, і зовнішній вигляд таких міст мав бути дуже ефектним. Ця думка є досить цікавою, але в системі сучасного вивчення міської забудови княжого періоду обґрунтувати її правомірність досить складно. Археологічно це вдалося підтвердити лише на одній пам'ятці: наземні дерев'яні оборонні стіни Тустані висотою 15 м були обмащені шаром глини товщиною до 20 см²⁹². Чи була глина білена – невідомо, але її колір – голубувато-білий або зеленкаво-білий – уже виконував ту ж функцію. Опосередкованим підтвердженням цієї тези є згадка в Галицько-Волинському літописі (XIII ст.) про дерев'яну вежу в Холмі, що стояла на кам'яному цоколі і була “убелена, яко сир”²⁹³.

Міська забудова складалася з окремих садиб та ремісничих комплексів. Це характерно для великих міст, зокрема Галича (рис. 35). Забудова, крім зрубної, була і каркасно-стовповою конструкції (Звенигород). Дещо складнішим є питання вивчення висотної забудови в містах, оскільки до нас вона дійшла в археологічних залишках. Лише в Бубнищі та Тустані чітко зафіксовано відповідно три- та п'ятиповерхову житлову забудову (рис. 36). Схожа ситуація, очевидно, існувала і в інших містах та градах, на що вказують матеріали археологічних досліджень. Зокрема, двоярусна забудова зафіксована під час досліджень Звенигорода, а також у Львові

286 Возний І. Чорнівецьке городище XII–XIII ст. Феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – С. 44.

287 Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 74.

288 Тимошук Б. Исследования в Теремовле // АО 1986 года. – 1988. – С. 341.

289 Павлів Д., Петегирич В. Исследования Сокальской экспедиции // АО 1986 года. – С. 323–324.

290 Никольская Т. К вопросу о феодальных “замках” в земле вятичей // Культура Древней Руси. – М., 1966. – С. 187.

291 Логвин Г. О внешнем облике древнерусских городов // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Т. 3. – Вып. 1а. – Секция 5. – С. 166.

292 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 80.

293 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 844.

(рис. 37)²⁹⁴. У системі забудови міст, крім невеликих однокамерних жител, були і двокамерні. В окремих випадках такі будинки мали значну довжину. Так, серед забудови Галича зафіксовано споруду, яка мала довжину понад 12 м²⁹⁵.

Для вивчення благоустрою міста єдиним матеріалом є археологічний, який отримуємо в процесі досліджень. Проте цей матеріал, як правило, є доволі скромним. У Звенигороді зафіксовано плетені плоти та мощені деревом дороги²⁹⁶. Дороги, мощені каменем, зафіксовані у Стільську²⁹⁷ та Тустані²⁹⁸. Надзвичайно цікаві матеріали щодо благоустрою вулиць міста отримано 1992 р. під час археологічних досліджень у Львові²⁹⁹. Тут зафіксовано вулиці, мощені плахами, дерев'яні містки, укріплені береги потоків тощо. Безперечно, Львів не входить до території наших досліджень, але добре зафіксовані традиції благоустрою на обширних територіях дають змогу ретроспективно використати ці матеріали для реконструкції забудови інших міст. Доцільно згадати й численні ремісничі майстерні та комплекси на території міст. Проте ці відомості стосовно досліджуваної території є дуже несистематизованими і не дають повного уявлення про стан вивчення ремесел.

Одним з найяскравіших і найважливіших елементів княжого міста є ворота, а часом декілька. Назва воріт здебільшого була пов'язана з населеним пунктом, куди вела дорога з міста (Галицькі, Краківські, Львівські тощо). Ворота львівського замку мали дві вежі (рис. 38). Добрим оборонним комплексом виступають ворота Вишні

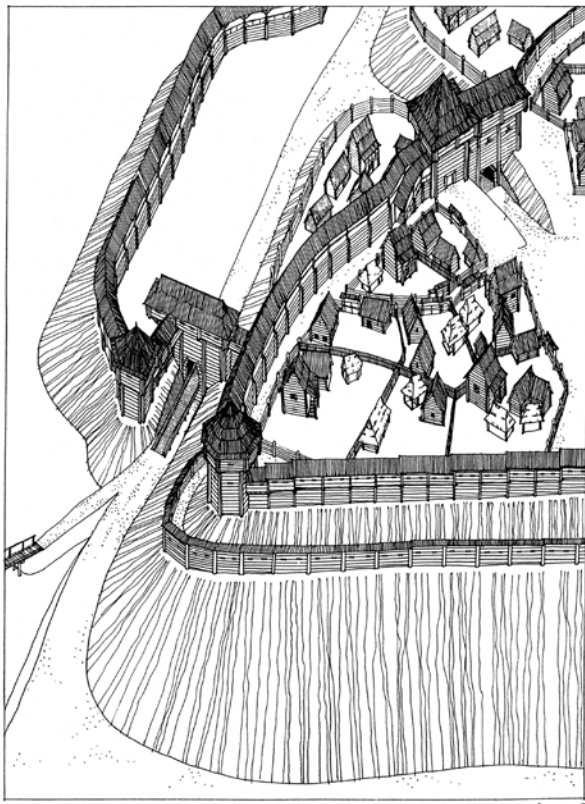

Рис. 35. Галич. Графічна реконструкція садибної забудови в ур. Вивози. Реконструкція В. Петрика за матеріалами археологічних досліджень В. Ауліха. Рис. В. Петрика.

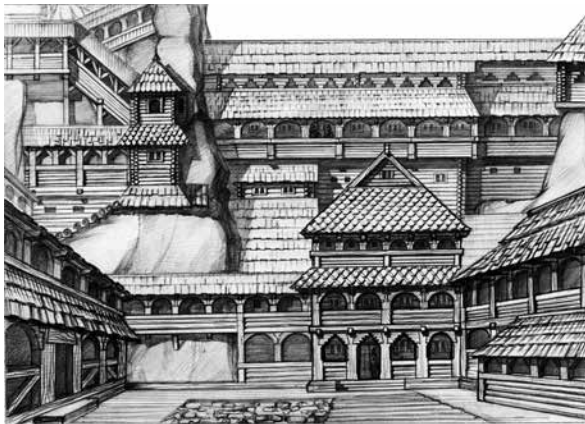

Рис. 36. Тустань. Двір. Житлова забудова. Графічна реконструкція М. Рожка.

294 Петегирич В., Івановський В. Середньовічна археологія Львова: підсумки та перспективи // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – С. 42.

295 Археологія Української РСР. – Т. 3. – С. 226.

296 Свешников И. Исследования древнерусского Звенигорода под Львовом // АО 1986 г. – С. 335.

297 Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 16.

298 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 121.

299 Івановський В. Археологічні дослідження Львова у 1992 році // Studia archeologica. – Л., 1993. – Вип. 1. – С. 74–75.

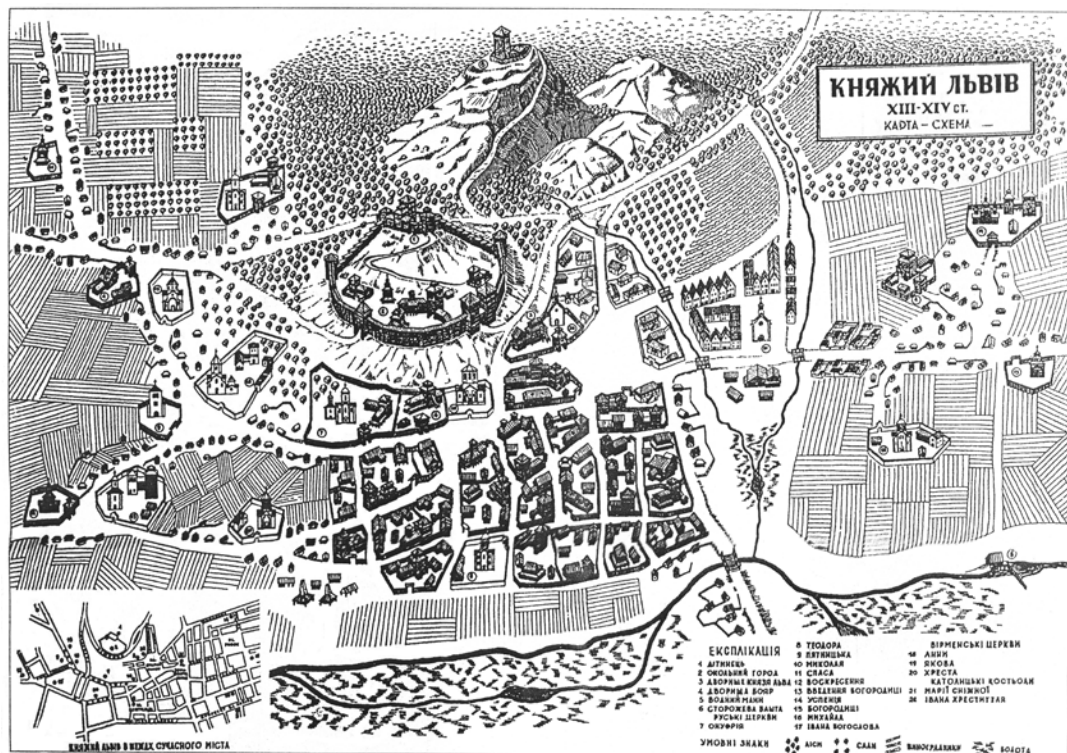

Рис. 37. Львів. Забудова княжого замку та міста. Гіпотетична реконструкція і рисунок І. Базарника.

(рис. 39). Загалом зазначимо, що ворота завжди були захищеними як штучними спорудами, так і природними³⁰⁰.

У XIII–XIV ст. на Буковині освоюють дещо відмінний тип захисту воріт, пов'язаний із штучними укріпленнями. За допомогою штучних захисних споруд потік нападників направляють у зону найбільшої небезпеки, тобто під прицільний вогонь захисників (Щецино, Перебиківці)³⁰¹. Для ускладнення доступу до воріт використовували і природний рельєф. Так, у Василеві дорога починалася в ярі, пізніше переходила в оборонний рів. Окрім того, дорога та ворота додатково були захищені оборонною вежею³⁰². Дорога до воріт Тершова також проходила глибоким узвозом, у якому спорудили проїзну вежу (рис. 40). У давньому Галичі в урочищі Вивози ворота були захищені двома вежами, які стояли на схилах узвозу перед в'їздом (рис. 35). Ще цікавіше були організовані ворота в урочищі Погарище, які прикривали дві вежі, розміщені збоку на схилах вивозу (рис. 41).

Традицію застосування природних чинників захисту воріт успішно використовували і на суміжних територіях. З'ясовано, що в'їзд до середньовічного міста Кам'яця-Подільського проходив по дну природного каньйону³⁰³. Досить часто навколо міст виникали додаткові сторожові пункти, а також оборонні монастирі, що ставали форпостами захисту на підступах до міст (Галич, Самбір (Старий Самбір))³⁰⁴.

300 Рожко М., Токарський Ю. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста). – С. 260–264.

301 Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 88, 97–99.

302 Томенчук Б. Исследование летописного Василева // АО 1977 г. – 1978. – С. 393.

303 Пламеницкая О. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архитектурное наследие. Город и его застройка. – М., 1985. – № 3. – С. 53.

304 Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость. – С. 26–33.

Рис. 38. Львів. Ворота княжого замку XIII ст. Реконструкція І. Базарника.

Узагальнюючи інформацію про міста та гради досліджуваної території, потрібно наголосити, що актуальний писемний та археологічний матеріал не може забезпечити повне об'єктивне висвітлення питання характеристики навіть тих міст, які уже потрапили в літературу, з території Українських Карпат. Наша характеристика міст і градів базувалася в більшості випадків на нових даних археологічних досліджень, проведених в останні десятиліття. Для реконструкції забудови і характеру міст частково використано матеріали із сусідніх територій, якщо вони збігалися за етнічним та технологічно-будівельним характером.

Міста і гради на досліджуваній території виникали в хронологічних межах IX–XIV ст., хоч окремі з них існували, можливо, раніше (Галич, Ужгород). Вони формувалися як столиці удільних князівств (земель) (Перемишль, Звенигород, Галич, Стільсько), адміністративні центри (Самбір, Ступниця, Тустань, Ревне, Ленківці тощо). Гради виступають як центри захисту (своєрідні “ворота” в Карпатах), релігійні центри (Спас, Лаврів, Синьовидне, Розгірче та ін.). Гради добре перекривають сітку торговельних і стратегічних шляхів, які проходили через Карпати та становили для них надійний захист. Низка міст виникає як центри соляних промислів (Коломия, Долина, Стебник, Дрогобич, Сіль, Сянок) або на перехресті торговельних магіст-

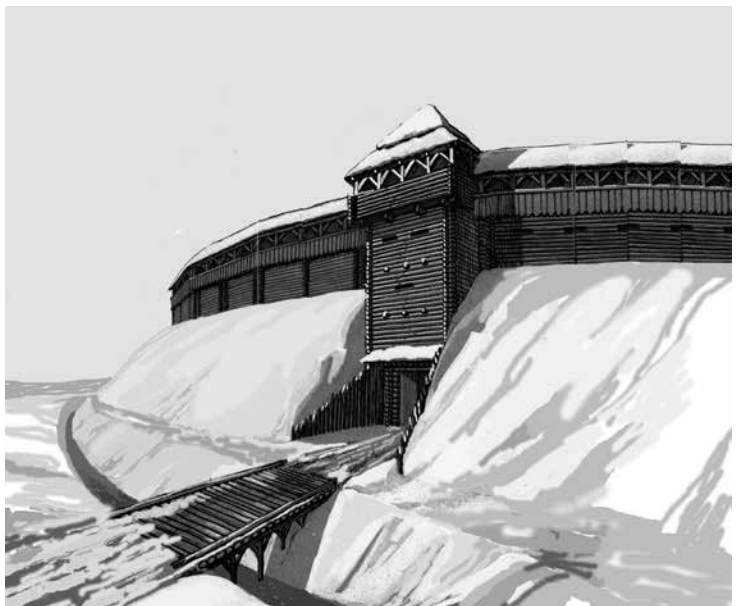

Рис. 39. Вишня. Ворота. Гіпотетична реконструкція М. Рожка.

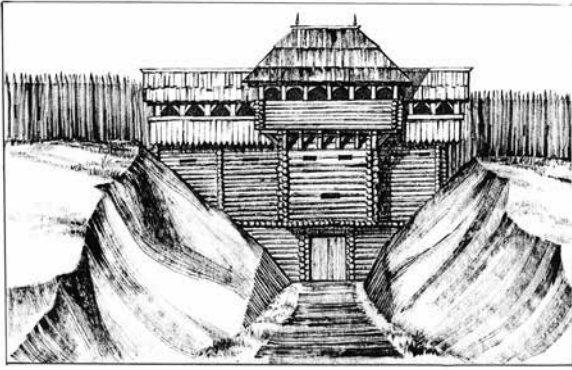

Рис. 40. Ворота укріплень Тершова.
Гіпотетична реконструкція М. Рожка.

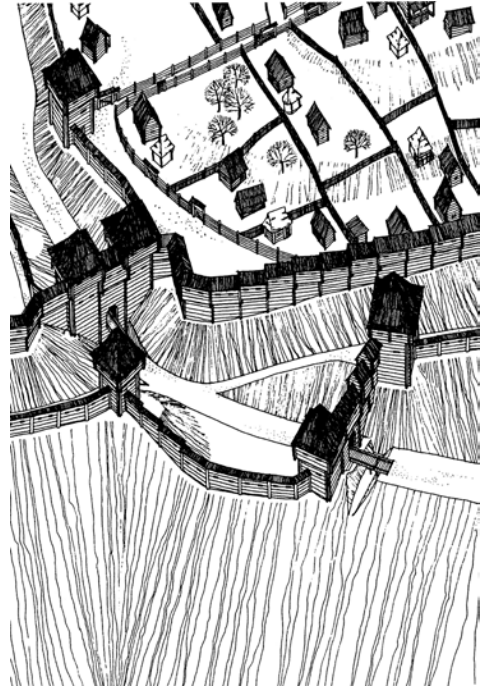

Рис. 41. Галич. Урочище Погарище. Захисні споруди воріт.
Графічна реконструкція і рисунок В. Петрика.

ралей, що широко поєднують Північ–Південь та Захід–Схід (Перемишль, Сянок, Ужгород, Свалява, Мукачеве, Хуст тощо).

Аналіз матеріалів дослідження значної території Русі дає підставу вважати X ст. часом активного містобудування. Як вказує А. Куза, “особливо інтенсивно цей процес проходив у Середньому Подністер’ї, на південному і північному заході країни. Складається типова планова структура давньоруського міста: фортеця і незахищена частина. Територія, захищена укріпленнями і відділена ними від решти поселень, стає його суспільно-політичним і культурним центром”³⁰⁵. Ще один висновок, який виокремлюється відносно житлової забудови міст: оскільки місто стадіально є типом поселення дещо пізнішим, то міська житлова забудова виникла на основі сільської.

Слов’янський елемент мав певний вплив і на формування німецьких міст. Е. Грінмут-Даллмер зауважує: “В цілому німецьке середньовічне місто, наділене сукупністю прав, було завершенням процесу диференціації і концентрації, яка почалася в ранньослов’янський час, що привело через проміжні ланки до тих основних форм, які є характерними і для сучасного топографічного ландшафту”. Спільним тут виступає і те, що ранні центри політичного панування були перш за все пов’язані з фортецями (тобто дитинцями нашої території. – *М.Р.*)³⁰⁶.

На території Польщі міста обнесені оборонними стінами, але “град” (дитинець) займає завжди окрему морфологічну одиницю³⁰⁷. На відміну від території Українських Карпат польські міста і гради мали зовсім іншу конструкцію оборонних валів та стін. Її особливість полягала в тому, що оборонні вали будували способом суцільного перекладання колод, які потім засипали землею (рис. 42). “Руштові” – перекладна система, додатково укріплена гаковою конструкцією. У Познаньському граді нижня частина була виповнена камінням³⁰⁸.

305 Куза А. Древнерусские города // Древняя Русь. – М., 1985. – С. 53.

306 Гринмут-Даллмер Е. Исторические предпосылки возникновения городов в районе между Эльбой и Одером // Тезисы докладов делегации ГДР на V Международном конгрессе славянской археологии. – Берлин, 1985. – С. 23–25.

307 Noszyk-Siwkowska S. Заметки о пространственном развитии западнославянских городов в X–XIII вв. // Тезисы докладов польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – К., Варшава, 1985. – С. 51.

308 Sosnowski O. Dzieje budownictwa w Polsce. Do połowy XIII wieku. – Warszawa, 1964. – Т. 1. – С. 18.

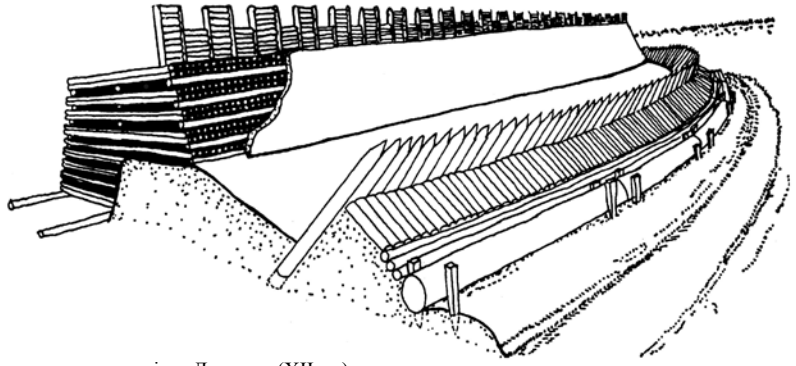

Рис. 42. Реконструкція укріплень польського міста Ленчиця (XII ст.).
(Historia kultury materialnej Polski, 1978, T. 1. S. 224)

Варто відзначити ще один важливий чинник дерев'яного будівництва міст, який полягає у спорудженні житлово-господарських комплексів за принципом зрубної техніки. До 80% усієї забудови, відомої за матеріалами археологічних досліджень, є побудованими у зрубній техніці. Ця система добре простежена на сусідніх територіях, зокрема на матеріалах польських міст³⁰⁹. Така ситуація дає підставу стверджувати, що зрубна техніка будівництва, очевидно, виникла ще в часи загальнослов'янської спільноти, коли формувалися основи матеріальної культури.

³⁰⁹ Mierosławski M. XIII i XIV-wieczne konstrukcje drewniane odkryte w grodzie w Pułtusk // Тезиси докладов польської делегації на V Міжнародному конгресі славянської археології. – К.; Варшава, 1985. – С. 178.

З історії середньовічного дерев'яного будівництва: конструктивні особливості житлової архітектури³¹⁰

Однією з найцікавіших проблем дослідження території Українських Карпат та їх околиць є народне будівництво. Багато поколінь учених бачило територію Карпат як один із центрів формування слов'янства. На цій території значно довше, ніж в інших місцях Європи, збереглися давні форми життя, давні традиції, архаїчні риси спадковості в розвитку матеріальної культури. Окремі дослідники дерев'яного будівництва вважали Карпати прабатьківщиною первісного зодчества слов'ян, які, спустившись з Карпатських гір, розійшлися по Європейській рівнині³¹¹. Як вказується в історіографії, “слов'янин був уродженим теслею і в тому напрямку виконував роботу від найпростішої аж до такої, яка викликала подив тогочасних літописців, а відкриття археологів, незважаючи на те, що дерево є нетривким матеріалом, підтверджують ці дані”³¹². Загальне будівництво на території Східних Карпат велося в основному з дерева, оскільки його природні запаси тут були доволі багатими.

Основою композиції дерев'яних архітектурних споруд був зруб – кліть. Слово “кліть” добре відоме не лише східним слов'янам, а й західним³¹³. Це вказує на приналежність цього слова і його значення ще до періоду загальнослов'янської єдності. Покладені одна на одну колоди з врубаними на перехрестях чашками для з'єднання вінців зрубу в “обло” були тим еталоном, за яким визначалася висота забудови. Врубка в “обло” збереглася в пізнішій технології українського народного дерев'яного будівництва до XIX ст., що вказує на тривкі традиції³¹⁴. Кількість вінців у висоту залежно від товщини деревних колод диктували пропорції споруди. Дешевизна будівельного матеріалу (дерева), масштаб поширення, простота будівництва з нього відкривали широкі перспективи його використання.

Для того, аби краще зрозуміти складність вивчення історії дерев'яного зодчества княжої доби, джерел його виникнення та шляхів становлення, звернемося до конкретних прикладів. Житлові споруди стоять, як правило, 100–150 років, культові – 300–350 років, і лише у виняткових випадках до нас доходять пам'ятки XIV–XV ст. Найдавніші оборонні пам'ятки, побудовані з дерева, які нам відомі або дійшли до нас у частково збереженому вигляді, датуються XVII століттям (рис. 43)³¹⁵. Житлові споруди, реконструйовані лише за матеріалами археологічних досліджень, часто мають жалюгідний вигляд (рис. 44). За даними П. Раппопорта, з часів Київської Русі до нашого часу на поверхні землі збереглося близько 30 більш-менш вцілілих споруд, що були побудовані з каменю або цегли в X–XIII століттях³¹⁶. Станом на 1980-ті рр., за матеріалами досліджень археологів, загальна кількість пам'яток, побудованих з каменю або цегли і відомих на той час, становила лише 248 одиниць³¹⁷. Якщо до цього додати, що в цей список входять всі відомі муровані пам'ятки, що розкинулись по величезній території Київської Русі до середини XIII ст., то стане зрозумілим, наскільки неповними є наші відомості з історії кам'яної архітектури.

310 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Дерев'яне будівництво // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – С. 411–426.

311 Красовский М. Деревянное зодчество. – С. 5.

312 Tymiński K. Ciesle // Słownik Starożytności Słowiańskich / pod red. G. Labudy i Z. Stiebersa. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – Т. 1. Cz. 1. – S. 270.

313 Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 21.

314 Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – С. 89.

315 Ополовников А. В., Крадин Н. П. Юлийский острог на реке Казым // Архитектурное наследие. – М., 1978. – № 26. – С. 67–74.

316 Раппопорт П. Архитектура городов Древней Руси рубежа XII–XIII вв. // Советская археология в X пятилетке: Всесоюз. конф.: тез. пленар. докл. – Л., 1979. – С. 45.

317 Раппопорт П. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 115.

Для вивчення особливостей дерев'яного будівництва свого часу було залучено матеріали понад 2000 жител, які існували в хронологічних межах від VI до XIII століть³¹⁸. Незважаючи на таку значну кількість використаного матеріалу, на думку П. Раппопорта, даних для характеристики жител все ще недостатньо. Особливо складним питанням залишалася наукова реконструкція споруд. Узагальнюючи матеріали дослідження дерев'яного житла, П. Раппорт писав: "Складність, а в багатьох випадках і суперечливість реконструкції верхніх частин слов'янських і давньоруських жител роблять поки що неможливим достатньо переконливе графічне відтворення їхнього первісного зовнішнього вигляду. Для такого завдання зараз ще недостатньо даних навіть за деякими основними елементами конструкції стін і даху..."³¹⁹.

Підсумок дослідження дерев'яної архітектури княжого періоду в колективній праці "Древняя Русь" можливості реконструкції висотної забудови визначено так:

"Жалюгідні залишки, які знаходять під час розкопок, дають змогу запропонувати в кращому випадку тільки дуже гіпотетичну реконструкцію, і то лише у вигляді загальної схеми"³²⁰. Неоднозначність даних, отриманих у процесі археологічних досліджень, призводить до того, що у відтворенні дерев'яної забудови наявний значний відсоток гіпотетичності. Це підтверджується й оглядом спеціальної літератури, яка вражає примітивністю поданих у ній реконструкцій дерев'яних споруд княжого періоду³²¹. Матеріали реконструкції рядового житла є настільки примітивними, що зовсім випадають з контексту існування монументальної архітектури того ж періоду.

Аналогічна ситуація склалася у процесі вивчення дерев'яного будівництва на території Східних Карпат – складової Південно-Західної Русі. За браком широкомасштабних археологічних досліджень ми не володіємо ґрунтовним матеріалом, який би стосувався дерев'яної архітектури. Зокрема, навіть у реконструкції житла переважно бачимо переспіви та "запозичення" з матеріалів інших авторів. Щодо житла, то маємо цілий ряд схем забудови "під Раппопорта", які в жодному разі не передають місцевих відмінностей, але все ж вони присутні в наявних дослідницьких реконструкціях археологічних матеріалів.

Досвід аналітичної оцінки дерев'яної забудови на великій території Русі та наявність даних археологічних досліджень можна ретроспективно використати для реконструкції дерев'яної забудови Карпат і Прикарпаття. Значним доповненням таких даних є підсумки вивчення дерев'яної забудови на прикладі пам'яток з наскельною забудовою, якої торкнемося нижче. Отже, висновки, побудовані на матеріалах археологічних та наскельних пам'яток про дерев'яну забудову, такі:

1. Серед споруд, побудованих з дерева, переважали рядові житла в містах і сільських поселеннях. Проте існували і громадські споруди, так звані "довгі житла". Вони були на-

Рис. 43. Оборонна вежа Братського острога XVII ст. Перенесена до музею. Коломенське (Москва). Світлина Н. Крадіна.

Рис. 44. Реконструкція "напівземлянки" з м. Суздаль (за А. Дубініним).

318 Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 116.

319 Там само. – С. 136.

320 Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 143.

321 История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 210; История українського мистецтва. – К., 1966. – Т. 1. – С. 141; ВИА. – Т. 3. – С. 518.

земними і мали розміри 37×5–6 м (Ревне I, X ст.)³²². На Ленковецькому городищі зафіксовано дещо менші будинки з розмірами 6,6×7 м, які мали вертикальне членування на дві частини: верхню (житло) та нижню (підкліть для господарських потреб)³²³.

2. На території, що розміщувалася на захід від Дніпра, там, де були відомі житла VI–VII ст., збереглися традиції ще від того більш раннього часу, коли у забудові переважали житла зрубної конструкції. На цій території немає жодного поселення, у якому б переважала стовпова конструкція. У деяких районах лісостепу в Галицькій і Волинських землях (у тім числі, в зоні Українських Карпат) наземні житла в X–XI ст. стали основним типом житла і майже повністю витіснили напівземлянки³²⁴. Проаналізувавши значний матеріал, П. Раппопорт дійшов висновку, що новий тип планової структури житла, який склався тут у X–XIII ст., зафіксований на цій території і в XIX ст.

Сформований тип зрубного житла та його планувальна структура не лише розвиваються тут, а й впливають на сусідні території. Зокрема, легкі житла наземного типу археологи зафіксували в поселеннях X–XI ст. на території сучасної Молдавії. Слов'янські наземні житла XI – початку XII ст. відомі також на території Румунії³²⁵. Такі прямі запозичення мають свою історичну підоснову, позаяк найбільш ранні із збережених пам'яток румунської архітектури не мають прямого спадкового зв'язку із зодчеством попередніх епох. Пам'ятки архітектури, споруджені в X–XII ст., належать лише до того періоду розвитку території сучасної Румунії, коли вона, будучи у васальній залежності від сусідніх, більш ранніх і потужніших держав – Болгарського царства, Галицько-Волинського князівства і Угорського королівства, – формувалася під їх впливом³²⁶.

Зрубна забудова наявна і на території сусідньої Польщі, де серед інших типів споруд відрізняється певною цілістю. Але розвиток зрубної забудови тут відбувався повільно, із заміною споруд стовпової конструкції та напівземлянок. Наприклад, у Вроцлаві ще в XI ст. були напівземлянки, хоч археологічний матеріал вказує на високий матеріальний стан їх мешканців. Напівземлянки функціонували у Познані в кінці XII – на початку XIII ст., хоча в той самий час у Гданську та Ополью ставили наземні будинки зрубної конструкції³²⁷. Суттєвою особливістю зрубної забудови території Польщі є влаштування дверних прорізів. Двері були невисокими (приблизно 135 см), але влаштовані на значній висоті (від підлоги на 60–80 см, від основи на 95–120 см)³²⁸. Споруд такого типу найбільше зафіксовано у Гданську. Цікавою рисою цього будівельного способу є те, що такі елементи влаштування дверей невідомі польській етнографії. Польські дослідники стверджують факт відсутності в літературі подібного зафіксованого явища, підтвердженого археологічно³²⁹.

Дані вивчення наскельних споруд дають підставу вважати, що висота житла постійно зростає: від 2,16 м (IX–X ст.) до 3,5–3,75 м (XIII ст.)³³⁰. Окрім того, добре простежується тенденція до три-п'ятиповерхової дерев'яної забудови у XII–XIII ст. (Тустань, Бубнище)³³¹. Це явище однозначно зафіксоване лише на матеріалах пам'яток з наскельною забудовою. Побутування такої забудови в зоні Українських Карпат дає підставу думати, що вона мала, очевидно, значно більший ареал поширення. Опосередкованим підтвердженням сказаного є матеріали археологічних досліджень з різних територій. Зокрема, у процесі досліджень території Києва традиційне уявлення про його землянкову та напівземлянкову забудову переглянута на “користь відносно висотної (переважно двоповерхової) забудови давньої столиці...”³³².

322 Михайлина Л., Русанова И., Тимошук Б. “Длинный” дом X в. на городище Ревно I // АО 1981 г. – 1983. – С. 289–290.

323 Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 74–76.

324 Раппопорт П. Древнерусское жилище. – С. 166.

325 Там само. – С. 166.

326 Ионеску Г. Архитектура Молдавии и Валахии. – С. 465–467.

327 Podwińska Z. Zabudowa // Historia kultury materialnej Polski w zarysie. – Т. 1. – С. 208–209.

328 Ibid. – С. 214.

329 Gupiecic-Barnycz R. Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X–XIII wieku. – Gdańsk, 1974. – С. 114.

330 Рожко М. Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. Південно-Західної Русі // Старожитності Південної Русі : матеріали історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.” – Чернігів, 1993. – С. 152–161.

331 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 162–163.

332 Толочко П. Древний Киев. – С. 112.

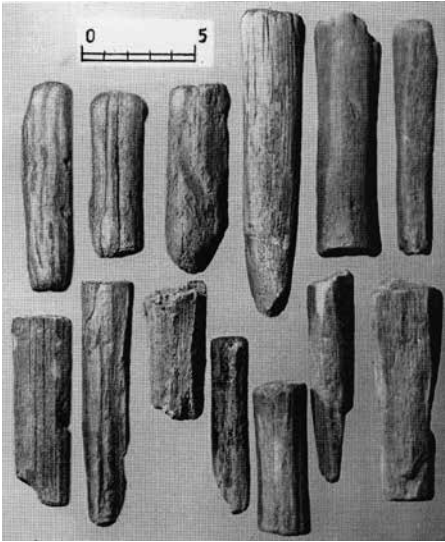

Рис. 45. Дерев'яні тиблі зі забудови Тустані. Світлина М. Рожка.

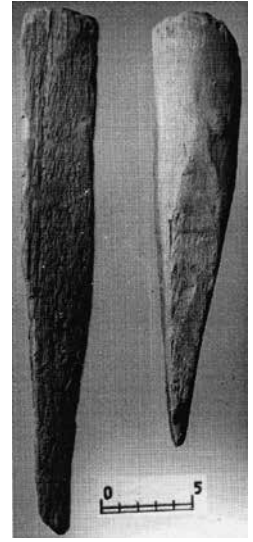

Рис. 46. Дерев'яні клини для розколювання колод (матеріал археологічних досліджень Тустані). Світлина М. Рожка.

Крім зрубних, стіни споруджували і в стовповій конструкції. Для такої забудови використовували в окремих випадках колоди діаметром 0,55–0,65 м³³³. У зрубній забудові товщина колод була тим еталоном, що визначав висоту і пропорції забудови. З'єднання вінців здійснювали за допомогою врубок в “обло” з випустом, а в технічних спорудах використовували врубки “ластівчин хвіст”. По висоті зрубу окремі колоди між собою кріпили за допомогою дерев'яних кілочків-тиблів діаметром 3 см³³⁴ (рис. 45). Цей технічний прийом народного дерев'яного будівництва добре відомий і в пізніші часи. На території Східних Карпат він проіснував включно до ХХ ст., що вказує на тяглість традицій та їх глибокі корені³³⁵. Тиблі широко використовували для кріплення дерев'яних конструкцій, які з'єднувалися між собою. Крім звичайних, на території Тустані археологічно зафіксовано металеві тиблі, які використовувалися для з'єднання вінців зрубу між собою. Такі тиблі мали довжину 15 см та поперечник 1,5 см, їх вбивали гострими кінцями між колодами³³⁶. Для зведення стін жител використовували колоди товщиною 0,27–0,32 м (Тустань, Бубнище). Крім кругляків і брусів, у будівництві використовували колене дерево. Додатково, крім сокири, тут широко застосовували дерев'яні клини. Вони були довжиною 0,24 м, 0,30 м та більше і товщиною 5–8 см, виготовляли їх з твердої породи (рис. 46)³³⁷.

Перед житлом споруджували галереї стовпової конструкції, що захищали від надмірних атмосферних опадів у Карпатах (Розгірче, Бубнище, Тустань) (рис. 47). Матеріали досліджень наскельних споруд дають підстави стверджувати, що широкі піддашся та виноси дахів, галереї, добре відомі в пізнішій бойківській і гуцульській архітектурі, формуються на цій території ще в ІХ–Х століттях. Стелі покривали повалом з колод (ІХ–Х ст.)³³⁸, який засипали зверху землею товщиною до 0,20 м (рис. 48). У ХІІ–ХІІІ ст. зустрічаємо за сволоковою конструкцією повал з товстих плах (Тустань). Ця традиція бере свій початок з житлових споруд, які органічно входили в систему забудови оборонних валів. Саме тут була необхідна міцна основа стелі, на якій зверху ще додатково влаштовували бойові галереї. Засипку землею в першу чергу використовували як теплоізоляційний засіб та захист від атмосферних опадів. На це вказує нахил даху до внутрішнього боку укріплення. Нахил повалу, зафіксований у Тустані в ІХ–Х ст., наяв-

³³³ Рожко М. Тустань... – С. 140–142.

³³⁴ Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскельної фортеці Тустань Урицьким розвідковим загonom в 1982 р. – С. 4–5, табл. 42, рис. 64.

³³⁵ Народна архітектура Українських Карпат ХV–ХХ ст. – С. 96.

³³⁶ Рожко М. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки наскельного будівництва давньоруської фортеці Тустань // Науковий архів ІУ НАН України. – Л., 1986. – Табл. 64, рис. 84.

³³⁷ Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскельної фортеці Тустань Урицьким розвідковим загonom в 1982 р. – Табл. 47, рис. 71–72.

³³⁸ Рожко М. Тустань... – С. 139.

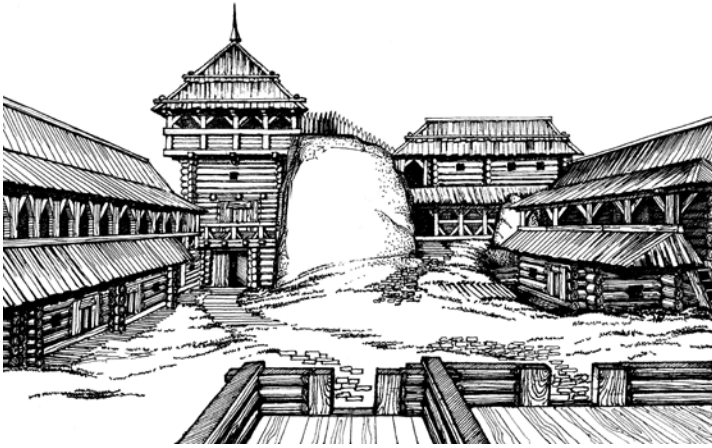

Рис. 47. Тустань. Двір. Житлова забудова з галереями. Реконструкція і рисунок М. Рожка.

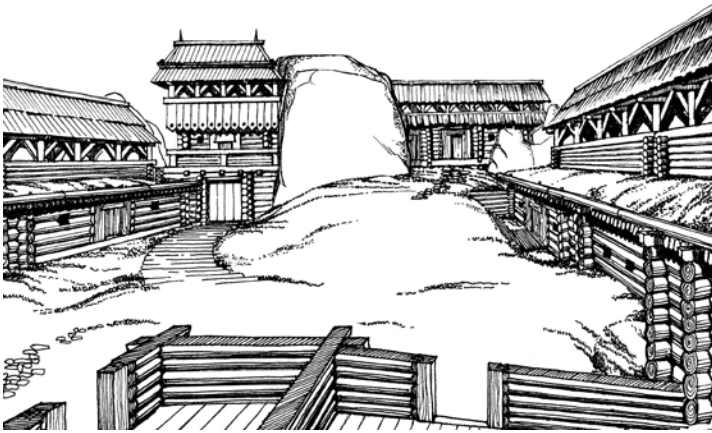

Рис. 48. Тустань. Двір. Повал з колод в житловій забудові. Реконструкція і рисунок М. Рожка.

ний і у XII столітті (Ленківці). Популярність засипки повалу ґрунтом у XII–XIII ст. вказує на поширення цього будівельного прийому за межами досліджуваної території (Райки, Колодязин)³³⁹. Перекриття у вигляді повалу зустрічається й у середньовічних дерев'яних спорудах, зокрема оборонних.

Традиція покриття приміщення повалом успішно переходить у народне житло і зберігається на всій території Українських Карпат. Ще в XIX ст. та на початку XX ст. повал з присипкою або обмазуванням глиною зустрічається на обширній території Гуцульщини, Бойківщини та Лемківщини³⁴⁰. Цікавим є те, що традиція присипки стелі (піском, землею, обмазування глиною) збереглася далеко за межами досліджуваної території. Ці явища, зокрема, зафіксовані на території Полісся, де вони збереглися до XX ст.³⁴¹

На пам'ятці наскельного будівництва в Бубниці зафіксований вирубаний у скелі профіль даху у вигляді поздовжньо-вінчатого зрубу. Основа даху у формі колодного повалу була влаштована над двоповерховою спорудою зовнішньої оборонної лінії. Ширина пазів дає можливість визначити поперечники колод накату і товщину переkritтя драницями (рис. 49). Такі дахи, як і колодні (балкові) повали, мали, очевидно, значно більше поширення на території України. На це вказують реліктові пам'ятки з аналогічним покриттям, які зафіксували науковці експе-

339 Археологія Української РСР. – Т. 3. – С. 270–275.

340 Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – С. 82, 99, 105.

341 Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків: конструктивно-технологічний та обрядовий аспект // Народознавчі зошити. – Л., 1996. – № 2. – С. 89.

диції Інституту народознавства НАН України на радіоактивно забрудненій території Полісся. На підставі зібраної інформації Р. Радович та Р. Сілецький дійшли висновку, що колодний накат у житлових дахах простежувався ще до кінця XIX століття. Проте дослідники зафіксували суцільний накат вже лише у коморах³⁴². Цей приклад ще раз підтверджує тяглість традицій українського народного будівництва.

За археологічними даними, колодний накат даху фіксується не пізніше XII–XIII століть (Бубнище). Крім колодного повалу, дахи мали сохову або напівсохову конструкцію. Зверху їх покривали драницями, які мали декоративне завершення, а також лемехом (церкви, громадські споруди). Для покриття даху широко використовували гонт. Цей матеріал покриття даху має пряме продовження у традиції пізнішої бойківської архітектури. Проте гонт, що його використовували для покриття дахів княжого періоду, якісно відрізнявся від пізнішого, аналогічно виготовленого, своїми розмірами. Так, збережена довжина гонту, знайденого у процесі археологічних досліджень (первісна довжина залишається невідомою), становить 1,05 м при ширині 0,18 м³⁴³.

Дещо складнішим є питання вивчення, характеру виготовлення та декорування обрамлення вікон і дверей. У першу чергу це пов'язано з відсутністю збережених у природі залишків дверних одвірків або вікон. Зокрема, за великої кількості досліджених житлових і господарських споруд у Києві “даних про верхні частини (вікна, двері, покриття) київських споруд X–XIII ст. є надзвичайно мало”³⁴⁴. Це явище є масовим далеко за межами Південної Русі, зокрема, зустрічається під час дослідження таких великих центрів зі значною дерев'яною забудовою, як Новгород³⁴⁵. Відомо лише, що півциркульні романські портали мали значне поширення у княжі часи при спорудженні кам'яних галицьких храмів (церква св. Пантелеймона³⁴⁶). На жаль, ми нічого конкретного не можемо сказати про характер порталів чи одвірків у масовій забудові, оскільки останні не збережені. Хоча доволі цікавий матеріал було отримано під час вивчення печерного комплексу Розгірча і особливо криниці Тустані. Тут уперше в заповненні криниці виявлено шість верхніх частин, або фрагментів, дверних одвірків-порталів³⁴⁷.

У забудові основи дерев'яних оборонних споруд під час спорудження технічних конструкцій, зокрема загат, гребель, зафіксовано використання кашиць, заповнених камінням. Ця дерев'яна конструкція добре відома на території Українських Карпат. Зокрема, її вивчено археологічно у процесі дослідження Тустані. Тут кашиці використовували як своєрідний фундамент під житлову та оборонну забудову³⁴⁸. Слід зауважити, що характер спорудження кашиць, виявлений археологічно, віддаль між дерев'яними стінами та кам'яне заповнення повністю збігаються із значно пізнішими етнографічними прикладами XIX–XX ст.³⁴⁹. Це ще раз підтверджує сталість народних традицій, які протягом століть могли вдосконалюватися і шліфуватися.

Рис. 49. Бубнище. Слід колодного повалу даху, врубаного в скелю. Світлина М. Рожка.

342 Там само. – С. 78–79.

343 Рожко М. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки наскельного будівництва давньоруської фортеці Тустань. – С. 20.

344 Толочко П. Древний Киев. – С. 116.

345 Всеобщая история архитектуры. – Т. 3. – С. 524.

346 Там само. – С. 596.

347 Див. розділ 1.1.

348 Рожко М. Тустань... – С. 137.

349 Глушко М. С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX – поч. XX ст. – К., 1993. – С. 35–36.

Оборонні споруди та системи їх захисту у княжі часи³⁵⁰

Оборонне будівництво кожного народу завжди перебуває у тісному зв'язку з географічними умовами конкретної території навіть у тому випадку, коли цей народ володіє певними будівельними навиками та має високий рівень розвитку матеріальної культури. Цей зв'язок залишається тісним й тоді, коли високий розвиток держави та її широкі міжнародні контакти дають змогу завозити необхідні будівельні матеріали для будівництва, відсутні на її території. Масове оборонне будівництво не може скористатися такими контактами для задоволення своїх потреб, а тому залишається залежним від конкретних географічних умов.

Першочерговим завданням оборонних комплексів і споруд був захист залоги від несподіваного чи заздалегідь запланованого нападу. Оборонні споруди мусили мати максимум таких умов, які гарантували гарнізону довготривалу життєздатність на час облоги. Фортифікаційний комплекс мав бути споруджений з урахуванням усіх попередніх умов, але у максимально короткий термін. Докладніше зупинимося на деяких питаннях обороноздатності та використання захисних властивостей фортифікаційних споруд IX – першої половини XIV ст.

Серед численних вимог до оборонних об'єктів однією із головних виступає проблема тривалості будівництва. Тривалість будівництва укріплень безпосередньо залежить від будівельного матеріалу, з якого його здійснюють. Серед різних будівельних матеріалів лише один за своєю простотою, дешевизною та часовими затратами у давнину не мав конкурентів – дерево. Матеріали архітектурно-археологічних досліджень підтверджують думку, що переважна більшість оборонних поселень мали дерев'яні стіни. Попри нетривкість та підвищену вогнебезпечність дерева, воно мало одну незаперечну перевагу – його було багато. Східна Європа, вкрита пралісом, була природною базою будівельних матеріалів. Систематичні згадки літописів про будівництво міст у своїй основі мають слово “рубати”, вказуючи таким чином на основну форму будівництва. Серед порід дерева перевагу надавали дубові, який відзначається особливою міцністю. Великою популярністю користувалися й хвойні породи дерева, і насамперед ті, що, будучи смолистими, не піддаються такому швидкому гниттю, як інші. Окрім того, вони відзначаються винятковою прямизною, а також мають достатню твердість деревини, легко піддаються коленню та обробці простим інструментом, що сприяло широкому використанню такої деревини в будівництві оборонних споруд.

Вагомим чинником оборонно-життєздатної функції укріплень є наявність, окрім міцних захисних стін, відповідної господарської житлової площі, придатної для довготривалого перебування оборонців. На час небезпеки в укріплених пунктах могло збиратися населення з околиць, щоб перечекати лихоліття, і тому для них також були необхідні побутові умови тимчасового проживання в межах оборонного комплексу. Аналіз багатьох таких комплексів, як великих, так і посередніх, незалежно від того, з якого матеріалу побудовані стіни, дає підставу вважати, що житлово-господарські споруди будували під оборонними стінами для кращого захисту від ворожого обстрілу. Центральна частина, вільна від забудови, була тим запасним простором, який давав можливість в екстремальних умовах облоги концентрувати за оборонними стінами не тільки людей, а й їхнє майно, худобу. Так, на території двору Райковецького городища у процесі археологічних досліджень виявлено згорілі стоги сіна та соломи для годівлі худоби, а в оборонних валах виявлено 52 житлові кліти та 25 господарських³⁵¹.

Для забезпечення оборонців від несподіваного або запланованого нападу було декілька шляхів організації захисту з допомогою штучних укріплень. Зіставлення оборонних елементів

350 Підрозділ ґрунтується на текстах неопублікованої монографії М. Рожко та статті: Рожко М. Оборонні споруди // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – С. 443–459.

351 Археологія Української РСР. – Т. 3. – С. 272.

відносно визначеного способу захисту є системою оборони. Лише правильний вибір системи оборони гарантує захисникам довготривалий і надійний захист на час запланованої або непередбаченої агресії. За її наявності або виявлення у процесі досліджень можемо впевнено говорити про оборонний комплекс, його важливість у загальній системі оборони або його другорядне значення. Залежно від цих чинників вибирають різноманітні системи захисту. Укріплення з найдавніших часів поділяють на тимчасові та постійні (стаціонарні).

Перші призначалися для недовготривалого перебування військових підрозділів або значної кількості мирного населення на території, яка не відповідала певним вимогам оборони. В тому випадку приступали до побудови тимчасових укріплень, що мали захистити від несподіваного нападу ворога. Галицько-Волинський літопис подає низку прикладів, які є підставою вважати, що систему тимчасових оборонних споруд успішно використовували впродовж століть³⁵².

Тимчасовою спорудою, яку використовували під час оборони, але яка навіть у такому простому вигляді давала певні гарантії захисту, була засіка (літописна назва “осік”)³⁵³. Це найпростіший елемент оборони, який складається із зрубаних дерев, повернутих кроною в бік нападників і викладених в одну лінію. Стовбури покладених одне на одного дерев часто були додатково засипані землею з боку захисників, що мало ускладнити нападникам можливість швидкого розбору завалів дерев. Ця споруда не вимагала великих матеріальних затрат і фізичної праці для будівництва. Галицько-Волинський літопис наводить приклад, що навіть військова дружина не могла з першого разу взяти штурмом такі укріплення³⁵⁴.

Конструктивно засіка – це певна кількість зрубаних дерев, які самі по собі уже могли перегороджувати дорогу в найвужчому місці. Відомі й інші приклади таких засобів захисту, що широко використовувалися в інших народів. В окремих випадках дерева обрубували від гілок і укладали в певному порядку, створюючи таким чином складнішу систему захисту. Окрім того, гілки дерев, направлені в бік ворога, додатково загострювали, що значно ускладнювало їх штурм. Засіки з повалених дерев з обрубаними і загостреними гілками додатково ще засипалися землею, що не давало можливості швидко їх розібрати.

Така споруда була набагато надійнішою і давала певні гарантії безпеки. Вона вже мала елементи, характерні для сталих оборонних споруд, хоч на її побудову вимагалось значно менше часу. Засіки додатково обороняли люди, що знаходили за ними свій захист і притулок. Будували їх насамперед у важкопрохідних місцях, на переправах, блокуючи броди, в лісистій місцевості, й особливо широко їх використовували в горах. Там достатньо було закрити дорогу або перевал, і ворог не мав можливості швидко знайти іншого шляху серед недоступних вершин.

Так, засіку використали угорці для захисту країни від монголо-татарського нападу на початку 1241 року, коли легка кіннота татар прорвала оборону карпатських перевалів у комітаті Березький (очевидно, теперішній Ворітський (Верещинський) перевал)³⁵⁵. Угорський король наказав палатину Діонісію Томаї організувати захист карпатських перевалів від основних сил монголо-татар. Перш за все були направлені військові з'єднання для будівництва сильних лісових засік в околицях Руських Воріт (теперішні Верхні або Нижні Ворота Закарпатської обл.)³⁵⁶. Цей легкодоступний засіб оборони використовували впродовж століть, часто навіть у часи існування вогнепальної зброї (XV–XVII ст.). Але такі найпримітивніші оборонні споруди мали все ж обмежену зону використання.

Галицько-Волинський літопис говорить, що військові загони під час вимушених тривалих зупинок захищали свої табори “острогом” (частокіл, палісад)³⁵⁷. Для оборонних потреб використовували також цілу систему укріплень (палісад-частокіл, острокіл, острог), основою якої є дерев'яні колоди, вбиті або вкопані у ґрунт у вигляді стіни. Незважаючи на простий спосіб виконання, частокіл мав широкий часовий діапазон використання, про що мова піде нижче.

352 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 852.

353 Там само. – Стб. 827.

354 Там само. – Стб. 882.

355 Panic I. Katastrofa węgierska w latach 1241–1242 // AAC. – Kraków, 1988. – Т. 27. – С. 231.

356 Ibid. – С. 232.

357 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 811.

Найпримітивніші форми такого захисту відомі вже в неоліті. Однак широкого застосування для захисту польових таборів ця оборонна споруда набуває з римського часу, бо її швидко будували і водночас вона була надійним захистом. Галицько-Волинський літописець вказує, що, навіть зупинившись на нічліг, воїни для власної безпеки “обострожували” польовий табір. У спільному польсько-галицькому поході 1248 р. на ятвягів з’єднані сили ставали на нічліг окремими таборами. “Ляхи обострожились, а руси не острожились”, згодом ятвяги напали на польський табір – “острог проломити збиралися”³⁵⁸.

Оскільки табори завжди мали тимчасову оборону, укріплення для них споруджували з підсобних матеріалів. Цікаво, що оборонні табори одночасно могли використовувати як нападники, так і захисники. Так, під час штурму м. Ярослава об’єднаними військами сина чернігівського князя Ростислава Михайловича та угорського короля 1245 р. нападники також спорудили перед містом власний оборонний табір³⁵⁹. Такий засіб у першу чергу був продиктований вимогами безпеки та необхідністю захисту об’єднаних військ від надміру активних оборонців м. Ярослава, які часто контрнаступали.

Ще іншим засобом захисту тимчасових укріплень чи таборів було обкопування їх ровами та насипання валів. Вали не були особливо потужними, оскільки були призначені для тимчасового захисту і розраховані на короткий термін використання. Крім того, у місцях можливого наїзду на табір дно рову та його схили додатково укріплювали вбитими під кутом кілками, загостреними на кінцях. На територію табору провадив один або декілька (залежно від його величини) в’їздів, які також мали додатковий захист.

Постійні (сталі) укріплення належали до довготривалих, а тому мали значно ширші технічні можливості. Вони завжди були розраховані на стабільний захист оборонців окремих опорних пунктів або цілих міст, мали значний часовий проміжок існування – від виникнення до завершення свого функціонування слугували засобом захисту для багатьох поколінь.

На території Карпат були свої фортифікаційні традиції, а також технологія їх будівництва. Проте основним в оборонних спорудах залишається його стара будівельна техніка, яка сформувалася на території Галицько-Волинського князівства, а також на всій території колишньої Київської Русі. У другій половині XIII ст. волинський князь Володимир посилає мужа-умільця на ім’я Олекса, “який і за (часів Василька), отця його, багато городів рубав”, “зрубати” укріплення у верхів’ї р. Лосини, що було успішно виконано³⁶⁰. Це ще раз вказує на основний будівельний прийом – “рубати” укріплення.

У постійних оборонних комплексах використовували такі штучні укріплення, як вали з ровами, з внутрішньою конструкцією або без неї, частоколи, стіни “столпіє”, наземні дерев’яні або кам’яні стіни. В окремих випадках для особливо важливих опорних пунктів згадані елементи укріплень могли використовуватися у поєднанні з природними чинниками захисту.

Система оборонних стін, що належить до найстаріших, складалася з дерев’яних стін стовпової конструкції (частокіл або горизонтальні колоди, закріплені стовпами з двох боків). Ззовні їх укріплювали земляними укосами, зсередини – різнотипними будинками. Система оборонних стін, що мали в основі земляні вали, була доповнена на вершині пустотілими зрубами – бойовими камерами. Усередині такі вали були зміцнені дерев’яними зрубними конструкціями. Система оборони з ровом і валом передбачає захист за допомогою оборонних елементів: остроколу, частоколу, палісаду, – та їх використання в поєднанні із земляними насипами для захисту конкретної території. Елементами валової системи оборони є рови і вали. Вали мають різноманітні складові, серед яких нас цікавлять такі:

- вали з основою, викладеною сирцевою цеглою та дерев’яними конструкціями (подекуди об’єднані в одну конструкцію);
- вали з городнями;

358 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 811.

359 Там само. – Стб. 801.

360 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 876.

– вали зі зрубною конструкцією – пустотілими клітями, які використовували для житла та господарських цілей;

- вали зі змішаною системою зрубних конструкцій – клітями і городнями;
- вали з наземними елементами захисту (частоколом, палісадом, “столпієм”);
- вали з наземними стінами у вигляді дерев’яних зрубів (городень або клітей).

Стінова система оборони призначалася для захисту стратегічно важливої території за допомогою елементів оборони – стін, які пристосовані до фронтальної оборони. За технологією будівництва вони мали широкий діапазон використання:

- стіни дерев’яні з плотовою конструкцією;
- стіни з горизонтальних колод, розміщених між вертикальними стовпами;
- стіни з горизонтальних колод, впущених між зрубними конструкціями;
- стіни з наземними городнями;
- стіни зрубні, пустотілі;
- стіни зрубні, пустотілі або городні, завершені галереями або заборонами.

Повернемось до характеристики окремих елементів оборони, що є складовими вищезазначених систем захисту. Слід зауважити, що частокіл, острокіл і палісад споруджували з круглої деревини – колод різної товщини, які, як правило, мали вертикальну орієнтацію.

Острокіл – конструкція оборони у вигляді вертикальних загострених колод, які закопані в землю навхрест або у вигляді завуженої букви “X”. Їх переважно використовували у простих системах оборони або як доповнення до інших систем. За своїм виконанням острокіл не є трудомістким, а тому мав значний ареал поширення.

Частокіл – вертикальні загострені дерев’яні колоди, вкопані в землю одна біля одної. Вони можуть мати різну товщину та довжину. Через простоту виконання цей елемент оборони мав широке використання. Цьому сприяла і природна структура дерева. Колоди, покладені горизонтально, швидко старіють, а їхні вінці, навіть з найміцнішого дерева, з часом дають осадку. Стоячі колоди сохнуть і вбирають вологу зовсім по-іншому – значно повільніше, ніж горизонтальні. Природно всохла деревина ще довго стоїть на пні і не падає. Скандинавські будівничі, споруджуючи храми, спочатку, вибравши в лісі відповідне дерево, обрубували його верхину. Стовбур деревини висихав незрубаним 4–5 років, і лише після цього його використовували у будівництві дерев’яних церков. Саме цим можна пояснити збереженість скандинавських церков стовпової конструкції, окремі з яких побудовані ще 1150 р.³⁶¹

Очевидно, та природна властивість стоячої деревини гарантувала значно довший термін зберігання частоколу порівняно з іншими стіновими конструкціями з горизонтальним розміщенням колод. Власне, це було першою причиною його широкого використання.

Частокіл використовували як самостійну систему захисту або в доповненні із земляними валами. Відомо, що тин (одна з назв частоколу), крім валу, ставили на дні рову або його краю із зовнішнього боку. Він переважно завершував оборонні вали. Цей факт підтверджений результатами численних археологічних досліджень. Як правило, на гребені валу, де стояв частокіл, залишається канавка, яку легко простежити у процесі археологічних досліджень. Зокрема, у Білгороді простежено частокіл з дубових колод, від якого залишилися напівзотлілі кінці колів.

Аналогічний елемент оборони входив у систему захисту ранніх укріплень Зимного. Як адміністративний, ремісничий, а можливо, і політичний центр, зимнівські укріплення були доповнені частоколом³⁶². На ранній стадії існування давнього Києва також зафіксовані укріплення у вигляді “дерев’яної стіни із вертикально вбитих у землю колод”³⁶³. З боку схилу її основа була укріплена великими гранітними валунами, а час побудови датується VII–VIII ст., а можливо, і раніше³⁶⁴.

361 Swiechowski Z., Nowak L., Gumińska B. Sztuka Romańska. – S. 131.

362 Аулік В. Зимнівське городище – слов’янська пам’ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К., 1972. – С. 19.

363 Толочко П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 21.

364 Толочко П. Нове у вивченні Києва // Археологія. – К., 1978. – № 26. – С. 85.

В. Довженок у своїй роботі, присвяченій військовій справі Київської Русі, цитує спогади єпископа Брунона про укріплення пограниччя держави Володимира Великого. З-поміж іншого Брунон занотував: “Руський князь два дні проводжав мене сам з військом до останньої межі своєї держави, яку (межу) він захистив звідусіль найміцнішим частоколом на дуже великому просторі”³⁶⁵. У цих спогадах йдеться про укріплення, відомі під назвою Змієві вали. Щодо цих укріплень, то достовірність спогадів єпископа Брунона та наслідки археологічних досліджень заперечив П. Толочко³⁶⁶. Він вважає, що цього не могло бути, оскільки для оборони відрізка, який нараховував сотні кілометрів, був необхідний постійний військовий гарнізон з метою власної охорони. Частокіл був складовою оборони і великих міст, до яких варто віднести Рязань³⁶⁷. Дослідники уже давно помітили, що однакові форми оборонних конструкцій, і зокрема частокіл³⁶⁸ (острокіл, палісад, тин), виступають у різні часи і в різних народів.

Окрему увагу варто звернути на оборонні споруди княжого Галича. Підбиваючи підсумки археологічних досліджень оборонних валів Крилоського городища (давнього Галича) за 1992–1994 рр., В. Баран і Б. Томенчук подають інформацію про використання в системі його захисту частоколу. На їхню думку, “внутрішній схил валу положистий. На його вузькій вершині, очевидно, стояла дерев’яна стіна стовпової конструкції”³⁶⁹, а вал № 3 “складався з двох конструктивних частин, насипаних по обидва боки потужної дерев’яної стіни – частоколу”. У четвертому валі виявлено сліди окремих пустотілих зрубів, але для нас важливо те, що “зовнішня частина валу мала сліди потужного частоколу”³⁷⁰.

Слід зауважити, що в часи дослідження П. Раппопорта вали були значно краще збережені. На це вказують їхні фактичні розміри, що є значно більшими від тих, які збереглися на час дослідження В. Барана і Б. Томенчука. В основі рову, що прилягав до основного валу дитинця, П. Раппопорт зафіксував канавку, яку він вважав залишками похилого частоколу³⁷¹. Цей частокіл ускладнював доступ до валу з боку нападників. Широкі археологічні дослідження, які провів на Буковині Б.О. Тимошук, дають підставу говорити про розлогий часовий і територіальний діапазон використання частоколу в оборонних комплексах. Його використовують як другорядні укріплення в Карапчеві, Ревному, а у Дарабанах частокіл був безпосередньо поєднаний зі зрубами оборонного валу³⁷². У другій оборонній лінії Ленковецької фортеці, розташованій на відстані 200–300 м від головного валу дитинця, частокіл був з’єднаний з ровом, наповненим водою³⁷³.

Очевидно, перелік укріплень княжого періоду, в яких використовується частокіл за літописними та археологічними даними, може бути доволі довгим. Варто лише зауважити, що в укріпленнях Тустані його застосовували на ранніх фазах існування фортеці (IX–X ст.) або у другорядних лініях захисту³⁷⁴. Зокрема, він доповнює захист переходу до вежі воріт. Про це дуже красномовно говорить паз криволінійної форми, який дугою прорубаний на східному боці вершини Малого Каменя. Ширина та глибина паза вказує на його значну потужність.

Швидкість побудови захисних споруд за допомогою колод робить цей елемент оборони популярним і в пізньому середньовіччі на території України³⁷⁵. Зокрема, в системі оборони волинського міста Острога цю систему захисту передмістя зустрічаємо не лише в XV–XVI ст., а навіть і в XVII ст.³⁷⁶. У побудованому в XVI ст. Бердичівському замку зустрічаємо ті ж компоненти: “А і цьому замку спочатку вежа велика над валами збудована ... наприкінці горо-

365 Довженок В. Військова справа в Київській Русі. – К., 1950. – С. 41.

366 Толочко П. Київська Русь і кочовики південноруських степів у X–XIII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 83.

367 Монгайт А. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани // КСИИМК. – Ленинград, М., 1947. – С. 28–37.

368 Wartolowska Z. Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. – Warszawa, 1958. – С. 62.

369 Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 14.

370 Там само. – С. 14.

371 Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 118.

372 Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 44, 116.

373 Там само. – С. 70.

374 Рожко М. Тустань... – С. 142–162.

375 Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 53–54.

376 Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – С. 88.

дище острогом (палями) обставлено, навкруги ж замка пригородок острогом (стіною) обмуровано³⁷⁷. З 1679 р. за сприяння гетьмана Івана Самойловича почалося нове будівництво укріплень Києво-Печерської лаври. Поряд із найсучаснішими елементами фортифікації (бастіонами, редутами та ін.) тут і далі наявні традиційні елементи захисту. До них слід віднести рови, вали та дерев'яний частокіл “із загостреними верхніми частинами колод”³⁷⁸. Дещо нове переосмислення такого давнього елемента оборони, як частокіл, зустрічаємо в архітектурі XVII ст. в Росії. В укріпленнях, розрахованих лише на вогнепальну зброю, він доповнює дерев'яні вежі і є фактично стінами для Братського острога, Царицина, Самари, Тюмені, Юільського острога та ін.³⁷⁹.

Палісад – вертикальні, загострені колоди, вкопані в землю попарно. Проміжок між двома парними колодами доповнювала коротка, яка в поєднанні з довгими (спареними) закривала розрив, що відіграв роль вертикальних бійниць. Цей різновид укріплень, маючи багато спільного з частоколом, складно виявити археологічно, оскільки в землі збережена лише нижня основа, яка не дає уявлення про верхню частину. Палісад у літературі окремо не виділяють, а здебільшого вживають у значенні “частоколу, столпів або тину”³⁸⁰. Найчастіше синонімом до нього є “паланок, частокіл, або навіть паркан”. Палісад не має чіткого визначення і на інших територіях, зокрема в Польщі. Стефан Фуглевич у своїй роботі палісад подає разом з частоколом та паланком³⁸¹. Група авторів під керівництвом Я. Богдановського у своєму “Малому словнику...” термін “палісад” не розглядають, а відправляють читача до “частоколу”³⁸². Натомість Ришард Бохенек палісад подає як похилий частокіл у бік нападників, який має ще додаткове кріплення³⁸³. На території України цей елемент оборони функціонує поряд з іншими включно до XVIII ст. У замку І. Мазепи в Любечі згадуються “вправо від вежі дві городні з палісадами, в дві стіни”³⁸⁴.

Отже, на досліджуваній території зафіксовано все розмаїття оборонних споруд з IX до XIV ст. Це великі оборонні об'єкти (фортеці, замки) зі складною системою оборони, що були побудовані з каменю або за традицією земляних укріплень. Вони поділяються на державні (княжі) та феодалні. Крім згаданих, були невеликі, але добре укріплені лицарські садиби (Городисько, Тур'є, Комарів). У цей неспокійний час добре були укріплені навіть монастирі чи окремі церкви (Синевідсько, Лаврів, Спас, Горяни та ін.). Укріплення будували іноді довкола одного центрального пункту, створюючи оборонні системи – гнізда із розгалуженою системою оборони (Галич, Львів, Перемишль, Звенигород, Синьовидне, Тустань, Старий Самбір, Радич). Через Прикарпаття і Карпати проходили відомі міжнародні торгові шляхи, що йшли зі сходу на захід, із півдня на північ. Дороги пролягали і через перевали Українських Карпат, що відмічено в літописах (Руський путь, Королівська дорога, Шлях на Родню, Ворітський перевал, Торунський (Вишківський) перевал).

Для посилення охорони пограниччя Південно-Західної Русі та захисту торгових доріг широко використовувалася практика спорудження спеціальних укріплень – “воріт”. Їх будували у вузьких, важкопрохідних місцях для затримання вільного проходу ворожих військ через перевали (Ворота, Угорські ворота, Руські, або Галицькі ворота, Тухольські ворота). Дослідженнями підтверджено наявність таких укріплень, розташованих у пограниччі та пов'язаних з охороною шляхів.

Для захисту укріплень ескарпували природні схили, копали рови, насипали вали. Наземні споруди, побудовані з дерева, для протипожежного захисту обмазували шаром глини товщиною до 0,20 м (Тустань). Крім широко відомих оборонних веж, у XII ст. з'являються вежі, основою

377 Цит. за: Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2. – С. 69.

378 Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века: историко-архитектурный образ. – К., 1982. – С. 63.

379 Крадин Н. Русское деревянное оборонное зодчество. – С. 13, 54–55, 63–64, 142.

380 Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 168–169.

381 Fuglewicz S. Ilustrowana historia fortyfikacji. – Warszawa, 1991. – S. 4.

382 Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce / opracowali: Bogdanowski J., Holcer Z., Kornecki M., Swarczewski A. – Kraków, 1986. – S. 37–64.

383 Bochenek R. H. 1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach. – Warszawa, 1980. – S. 187.

384 Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – С. 29.

яких були природні скелі висотою до 30 м (Бубнище, Тустань). У конструкції оборонних воріт були підйомні мости (Тустань, Бубнище, Мукачеве). Для додаткового захисту оборонних пунктів широко використовували водні перешкоди, створені штучно з допомогою гребель та гатей (Галич, Звенигород, Стільсько, Белз, Тустань, Бубнище, Буковина). Цей захист був поширений не лише на території Карпат і Прикарпаття, але й на сусідніх територіях, зокрема в Нітрі³⁸⁵.

Матеріалів для детального аналізу планувальної структури міст і відкритих поселень є недостатньо, а тому утримаємося від їх характеристики. Планувальна структура ранніх оборонних пам'яток, відомих за археологічними дослідженнями, є загальною для всіх слов'ян. Тут наявні усі форми планів укріплень: мисові, острівного характеру (часом на значній висоті), овальні або круглі, підтрикутної форми або прямокутні. План укріплень повністю залежить від географічних умов кожної території, а тому не має суттєвих відмінностей. Система оборони (однорядна чи багаторядна) також пов'язана з навколишнім середовищем або стратегічною важливістю самого об'єкта. Проте відмінними залишаються конструкції оборонних споруд, планувальна структура житлових і господарських приміщень, метрична система забудови, які мають чітко виражений східнослов'янський характер.

385 Šašky L. Kamenná krása našich miest. – Martin, 1981. – S. 51.

Спасопреображенський монастир у Спасі³⁸⁶

Предметом дослідження в цьому параграфі є Спаська обитель у передгір'ї Карпат, яка діяла до 1786 р. у с. Спас поблизу Старого Самбора (Львівська область). Історична традиція пов'язувала заснування монастиря з особою князя Лева Даниловича³⁸⁷. Для кращого розуміння причин виникнення, специфіки існування монастиря у Спасі необхідно розглянути навколишній терен з точки зору функціонування сусідніх населених пунктів. Насамперед це головний з них – Самбір (первісний, тобто теперішній Старий Самбір)³⁸⁸ з єпископською катедрою та низкою давніх монастирів у Спасі, Созані, Смільниці і Лаврові. Монастирі оточували Самбір і утворювали сильну оборонну лінію. У процесі вивчення Карпатської лінії оборони з'ясовано, що серед серії “воріт”, які прикривали доступ до Карпат, знаходиться і Старий Самбір. Властиво, його оборонний комплекс дозволяв контролювати комунікаційні шляхи до Ворітського, Ужоцького, Солінського, Лупківського перевалів, а також дорогу на Руський путь³⁸⁹. У цьому контексті можна висловити іншу гіпотезу про походження назви Самбір. Так, згідно з Ю. Костжевським: “Самбір” – найстаріший тип оборонної споруди, яка є проізною (воротною) вежею, що завершується приміщенням для сторожі. Старослов'янське значення “самбора” (samborza) – “столи”³⁹⁰. Цей термін здавна на українських землях пов'язувався з житлово-оборонною вежею, передовим форпостом оборонних комплексів або захисних систем³⁹¹. Отже, комплекс оборонних споруд у передгір'ї Карпат не випадково асоціювався з воротами, “самбором” (воротами з охороною).

У княжий період ланцюг оборонних поселень оточував Київ, Галич, Тербовлю, що наводить на думку про столичний характер і Самбора. На в'їзді і виїзді з нього відомі оборонні комплекси Смільниця і Тершів. Останній з його городищем водночас був і передовим укріпленням для Спаса³⁹². Ця його функція посилилася, коли в Тершові на початку XV ст. заснували монастир Введення Матері Божої³⁹³. Тершів розміщений на північ від с. Спас і має автономний оборонний комплекс-городище, який розташований з північного заходу, поблизу поля Княже. Це городище контролювало дорогу на Спас і Лаврів (рис. 11)³⁹⁴.

Село Спас розташоване на лівому березі Дністра, де до нього впадає р. Великий Дубень. З південного сходу на північний захід протікає невеличкий потік Малий Дубень, що, з'єднавшись з Великим Дубенем, створює водну межу села. У цьому межиріччі і локалізується територія Преображенського монастиря. Під такою назвою він відомий уже на початку XV ст. Первісним же місцем замешкання у Спасі була гора Замчище (Княжа, гора Князя Лева), що вже припускав В. Кобільник³⁹⁵. Археологічні дослідження, які провела 1978 р. М. Малевська за участю автора

386 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Преображенський монастир в с. Спас на Старосамбірщині // Старосамбірщина : альманах. – Старий Самбір, 2001. – С. 7–14.

387 Грамоти XIV ст. / упорядкув., вступ. ст., комент. і слов.-показч. М. М. Пешак. – К., 1974. – С. 9–11; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 520–521; На тему дослідження Спаського монастиря автор опублікував ряд повідомлень: Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 91–95. Його ж: Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 171–179. Його ж: Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Лавра: часопис Монахів Студитського Уставу. – 1999. – № 1. – С. 42–49. Його ж: Оборонне будівництво Данила Галицького // Галицька брама. – 2001. – № 9 (81–82). – С. 28.

388 Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – № 10. – С. 26–33.

389 Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 91–95.

390 Kostzrewski J. Kultura prapolska. – Poznań, 1949. – S. 103.

391 В європейській термінології “столи” тотожний з донжоном, що означає житлово-оборонну вежу: Рожко М. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці, 1997. – С. 150.

392 Рожко М. Тустань... – С. 160–171.

393 Ваврик М. Історичний начерк чернечого життя та василіянських монастирів на Бойківщині // Записки ЧСВВ. – Філадельфія; Нью-Йорк, 1980. – С. 5.

394 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 160–171.

395 Кобільник В. З археологічних дослідів на Бойківщині // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – № 2. – С. 24.

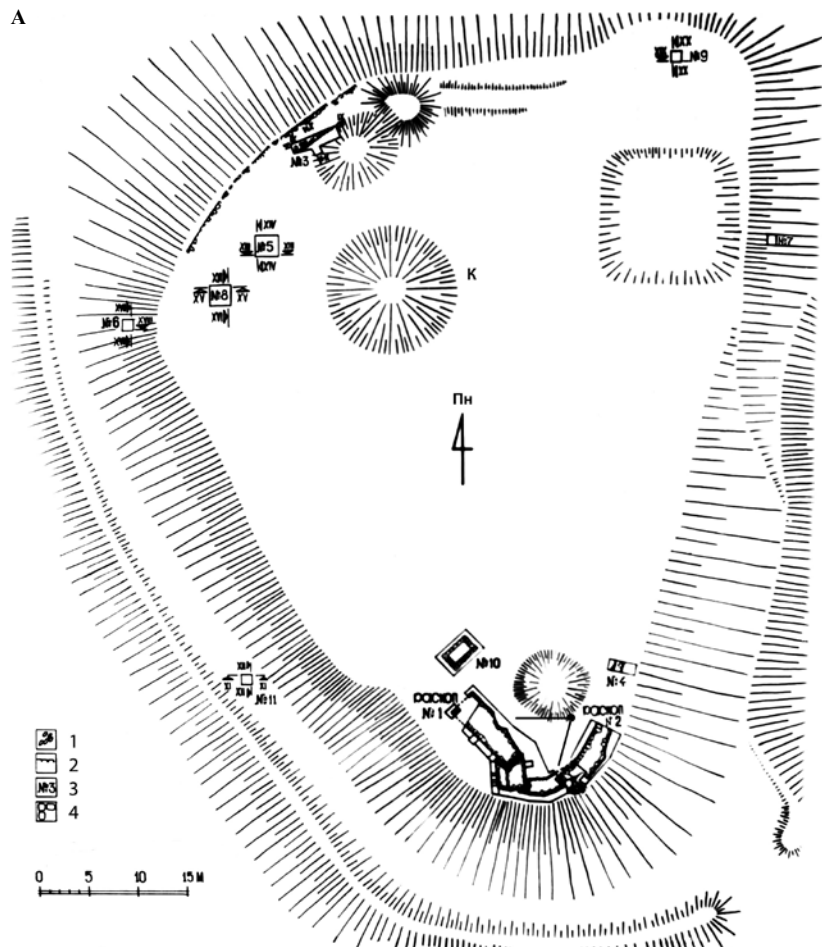

Рис. 50. Спас. План городища в ур. Замкова (Княжа) гора (А). Розкоп 1978 р. (Б).
 1 – мурована стіна; 2 – розвал каміння;
 3 – нумерація шурфів; 4 – кам'яна кладка в розкопах і шурфах; К – криниця.

на Замковій горі, підтвердили цю гіпотезу³⁹⁶. Зокрема, тут було виявлено оборонні укріплення XII ст. (рис. 50). Цього ж року розпочато пошуки місця знаходження монастиря, який наприкінці XVIII ст. заклав австрійський уряд (рис. 51). Збережений опис монастирських приміщень, складений 1788 р.³⁹⁷, давав уявлення про характер планування монастиря на час припинення

³⁹⁶ Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области // АО 1978 г. – 1979. – С. 360–362.

³⁹⁷ Центральный державный исторический архив Украины у Львові. – Ф. 159. – Оп. 9. – Спр. 3767. – Арк. 3–30.

ж і вдалося встановити місце Спаського монастиря, який частково знаходився на території тодішнього учнівського табору, в центрі села.

В цьому місці було виявлено залишки фундаменту з місцевого каменю-плитняку, складеного насухо. Фундамент має ширину 1,4–1,5 м, глибину закладки 1,2 м та загальну довжину 30 м (рис. 51). М. Малевська зробила висновок, що це “монастирська стіна”, побудована не раніше як XIV–XV ст.⁴⁰¹. У північно-східному напрямку від монастирської стіни розкопані залишки оборонної вежі. Вона виявилася квадратною в плані (8,8×8,7 м) з входом із західного, внутрішнього боку монастиря. Ширина стін – 2,3–2,5 м⁴⁰². Внутрішнє, трохи заглиблене приміщення (3,9×3,9 м) було перекрите склепінням, викладеним з тонкого каміння. Вхід до вежі містився посередині західної стіни. Зовнішня вузька частина проходу вимощена плоскими кам'яними плитами й обмежена за вежею з двох боків вузькими стінками шириною 0,30 м, що мало стримувати нападників під час штурму входу вежі. Вежа була споруджена на необжитій місцевості, а культурний шар почав наростати лише з часу заснування монастиря (90-ті рр. XIII ст.).

Підсумовуючи наслідки археологічних досліджень 1978 р. та 1980 р., можна зробити такі висновки: територія Спаського монастиря знаходиться на невисокому підвищенні, де до нашого часу ще добре проглядається природний рельєф, значно знівельований у процесі побудови садиб. Хоча вежа знаходиться на нижній, східній частині мисової території, однак на панівному підвищенні, яке в північно-східному та південно-східному напрямках від вежі понижується до 3 м. Монастирська кам'яна стіна та оборонна вежа розташовані паралельно один до одного, що вказує на єдиний оборонний будівельний ансамбль. Територія під забудову монастиря вибрана досить вдало, в межах річки Дністра та потоків, які творили природну перепону на невисокій мисовій платформі. Характер забудови території виразно вказує на те, що він був оборонним. Датування виявленої в процесі археологічних досліджень кам'яної стіни XIV–XV ст. дає підставу вважати, що перші оборонні стіни були дерев'яними, і лише пізніше їх побудували з каменю. Дерев'яною була й житлова забудова монастиря. Таку зрубну споруду виявлено в культурному шарі під час дослідження вежі. Вона могла входити в оборонну систему монастиря або безпосередньо належала до самої вежі. Центральним оборонним пунктом на території монастиря, безперечно, була кам'яна вежа. Характер її будівництва, місце розташування, розміри, план – усе вказує на її оборонне призначення. За всіма зовнішніми та конструктивними ознаками маємо справу з типовою вежею-донжоном⁴⁰³.

Цілком обгрунтованою є думка М. Малевської, що Спаська вежа аналогічна волинським й наразі єдина на території Галичини, яка датується XIII – першою половиною XIV ст.⁴⁰⁴ Ця схожість повторюється навіть у характері розміщення на рельєфі. Вежа, як і волинські, знаходиться на невеликому підвищенні. Якщо взяти найменшу висоту і план волинських веж, то висота Спаської має бути не менше як 18 м. Спаський монастир з оборонними спорудами, до яких входила кам'яна вежа “столп” (донжон), був типовим у цьому як для української території, так і для сусідніх народів. Про схожу оборонну вежу в польському Любліні знаємо з повідомлення Галицько-Волинського літопису⁴⁰⁵.

Як уже зазначалося вище, 1978 р. поряд з дослідженнями монастирської території були проведені археологічні розкопки на території Замчища (Княжої гори)⁴⁰⁶. Княжа або Замкова гора знаходиться на захід від с. Спас. Вершина її орієнтовно піднімається угору до 400 м н. р. м. і

401 Малевская М.В. Отчет о работе Галицкого отряда архитектурно-археологической экспедиции 1978 г. – Л., 1978. – Ч. 1. – С. 5.

402 Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. – СПб, 2000. – С. 96–98.

403 Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 93.

404 Малевская М.В., Кос А.И., Рожко М.Ф., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области. – С. 360.

405 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 910. Ця монастирська вежа мала значні розміри, коли в ній, крім монахів, могли знайти притулок бояри і слуги.

406 Археологічні дослідження на Замковій горі с. Спас проведено 1978 р. у складі Галицького загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области : Малевская М.В., Кос А.И., Рожко М.Ф., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области // АО 1978 г. – 1979. – С. 360–362.

Рис. 52. Спас. Замкова гора.
Реконструкція дерев'яної
забудови XIII ст. М. Рожка.

являє собою трикутник, у якого довгий бік (східний) проходить з північного сходу на південний захід, а північний кут зрізаний (рис. 50). Городище на Замковій горі давно привертало увагу дослідників. У 1930-х рр. там проводили обстеження й розвідкові археологічні дослідження в його західній та північно-східній частинах. Городище обстежували 1935 р. Т. Сулімірський, 1962 р. – П. Раппопорт і 1969 р. – І. Свешніков. Загальна площа дослідженої території на Замковій горі становить 168 м².

Підбиваючи підсумки археологічних досліджень на Замковій горі, можна констатувати:

1. Поява оборонних споруд на Княжій, або Замковій, горі в княжу добу зумовлена насамперед її природними властивостями. Цьому сприяли річкові перепони Лінини, Дністра та Великого Дубеня, а також природні стрімкі схили вершини. Вони залишали лише єдиний, і то дуже складний підхід до гори. Природні стрімкі схили вершини з трьох боків і важкодоступний південний підхід були вагомими чинниками у виборі місця для побудови там укріплень.

2. Збудовані укріплення на Замковій горі були повністю підпорядковані природному рельєфу. Відсутність культурного шару в центральній частині городища та наявність його по краях вказують на те, що забудова існувала лише по його периметру. Така ситуація характерна для більшості городищ княжої доби. Можливий підхід до вершини з південного боку значно ускладнювався природним рельєфом, окрім того, його захищали додатковий вал і рів, які проходили із заходу до південного сходу. Невеликий розрив валу з південного боку вказує на те, що саме там існував в'їзд на територію укріплення (рис. 52).

3. Планувальна структура городища та характер слідів його забудови вказують на те, що первісні оборонні споруди, очевидно, були дерев'яними, зрубної конструкції, тому що по периметру не зафіксовано залишків валів або слідів частоколу. Окрім того, за межами оборонної території відсутні виступи майданчика, які залишаються від оборонних веж, а про наявність таких свідчать ями від забудови, що знаходяться на внутрішньому боці городища (рис. 52).

4. Аналіз пізніших кам'яних укріплень, їхньої планувальної структури дає підставу вважати, що вони повністю повторюють план будівель княжої доби. На це вказує відсутність за межами кам'яних стін оборонних кам'яних веж, які є характерними та обов'язковими компонентами пізньосередньовічних оборонних пунктів.

5. На користь оборонних дерев'яних зрубних стін свідчить наявність культурного шару лише по периметру городища. Це може вказувати на часткове використання пустотілих зрубів

під житло (у випадку заповнення дерев'яних зрубів оборонних стін ґрунтом на поверхні городища після їх знищення залишаються насипи у вигляді валів).

У південній частині городища виявлений значний завал цегли-“пальчатки” зі штукатуркою та фресковим орнаментальним розписом. Її наявність, а також виявлені кам'яні блоки-наріжники вказує на існування тут громадської споруди з житловими функціями. Призначення та функції такої вежі добре описані в Галицько-Волинському літописі: “І почали вони собі думати, як узяти город, бо перед воротами городських стін стояла башта кам'яна висока, і в ній заперлися були пруси. І не [можна] було їм [русичам], мимо неї піти до города, бо побивали вони з башти тієї. І тоді пішли вони до неї приступом, взяли її. І страх великий і жах напав на город, і стояли вони, [городяни], наче мертві, на заборолах після взяття башти, тому що то була надія їх”⁴⁰⁷. Споруда на Замковій горі була, очевидно, саме таким “столпом” – оборонно-житловою вежею⁴⁰⁸, що додатково засвідчує виявлене вітражне скло.

Таким чином, проведені археологічно-архітектурні дослідження дозволили виявити добре організований комплекс, призначений для контролю та охорони торговельно-стратегічної дороги в Карпати. Він складався з чотирьох об'єктів (рис. 11), важливе місце серед яких посідав монастир Преображення Господнього, заснований, можливо, князем Львом Даниловичем наприкінці XIII ст.

407 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 878.

408 Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 95; його ж: Тустань... – С. 178;

Святоонуфрїївський монастир у Лаврові⁴⁰⁹

Серед пам'яток середньовічного українського будівництва особливе місце займає Святоонуфрїївський монастир у Лаврові поблизу Старого Самбора. У давні часи обитель була славноєдиними у Східній Європі мощами св. Онуфрія. В одному джерелі згадується, що “князь Лев Данилович відновив монастирі, і велів замість старої дерев'яної вибудувати церкву з матеріалу твердого”⁴¹⁰. Існує традиція про поховання в ній цього володаря Галицько-Волинської держави. На основі аналізу літописних і документальних даних було висунуто гіпотезу про існування монастиря вже в 1255 р. і про перебування в ньому тоді відомого церковного діяча архимандрита Григорія⁴¹¹.

На думку низки дослідників XIX – першої половини XX ст., первісно монастир розташовувався на території сучасного кладовища на горі Іванівській, між лісами Грабова та Бучина. Нібито перша церква – Івана Хрестителя – була дерев'яною, як і оборонні укріплення всього монастиря⁴¹². У вказаному місці, на терені кладовища, і тепер наявні фундаменти невеликої церкви, яку радянська влада знищила після Другої світової війни. Дослідження, які 1973 р. провів Львівський історичний музей та 1980 р. петербурзький археолог М. Малєвська, констатували зведення храму у XVII–XVIII ст.⁴¹³. Інші дослідники локалізували обитель поблизу нинішньої церкви св. Онуфрія та пізніших монастирських споруд⁴¹⁴. На підставі лише архітектурних досліджень В. Січинський визначив час будівництва храму на кінець XV – першу половину XVI ст.⁴¹⁵. За відсутності археологічних матеріалів і докладних архітектурних обмірів таке датування стало загальноприйнятим⁴¹⁶.

Упродовж 1983–1986 рр. уперше було проведено ґрунтовне комплексне археологічно-архітектурне вивчення території монастиря та церкви св. Онуфрія⁴¹⁷, яке дозволило по-новому датувати пам'ятку. В основу концепції дослідження сакральної споруди було покладено інформацію про невідповідність східної та західної осей церкви, що мало би говорити про існування або, щонайменше, про закладання двох різночасових храмів, можливо і різномісних⁴¹⁸.

Розкоп біля північно-західного стовпа (рис. 53) мав дати відповідь на питання про наявність північної стіни, яка з'єднувала східну та західну частини первісного храму. Знявши бетонну підлогу та незначний шар ґрунту, дослідники відкрили надгробну плиту, орієнтовану в напрямку схід–захід, яка лежала на перекритті склепу⁴¹⁹. В ньому виявлено три поховання.

409 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження Лаврівського монастиря // Давні обителі України. Архітектура : темат. зб. Святопокров. жін. монастиря Студійського Уставу. – Л., 2002. – Вип. 13. – С. 16–22.

410 Коссак М. Короткий погляд на монастирі і на монашество руске от заведеня на Руси віри Христової аж по нинішнє время // Шематизм Провінції св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції. – Л., 1867. – С. 189.

411 Мицько І. Про початки Святоонуфрїївського монастиря у Лаврові // Лавра. – Л., 1999. – Ч. 6. – С. 27–35.

412 Січинський В. Архітектура Лаврова. – Л., 1936. – С. 4.

413 Малєвская М.В. Архитектурно-археологические исследования в Львовской области // АО 1980 г. – 1981. – С. 277–278

414 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 3. – С. 209–210.

415 Січинський В. Архітектура Лаврова. – Л., 1936. – С. 29.

416 Мистецтво XIV – першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва. – Т. 2. – С. 49; Архітектура України // Архітектура Росії, України і Белорусії XIV – першої половини XIX вв. – С. 358.

417 Дослідження розвідкового характеру вперше провів Львівський історичний музей 1973 р., зокрема Роман Багрій. У пізніших публікаціях помилково зазначали час комплексних досліджень 1980 р.: Могьтєч І.Р. Архітектура Галицької і Волинської земель XII–XIV вв. в свете новых открытий // Архитектурное наследие. – М., 1990. – Вип. 37. – С. 217. Ще раз розвідкові дослідження проводила Маріанна Малєвська у 1980 р., але вони стосувалися лише церкви Іоана Хрестителя, залишки якої збереглися на кладовищі. Ґрунтовні архітектурно-археологічні дослідження почалися з 1983 р. і їх проводила Карпатська архітектурно-археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). У складі експедиції були: начальник експедиції Михайло Рожко, з 1984 р. – архітектори Юрій Лукомський, Роман Сулик, історик Ігор Мицько.

418 За основу було взято обмірні креслення Інституту “Укрзахідпроектреставрація”, виконані під керівництвом Уляни Піхурко.

419 Плита мала окантовку по периметру у вигляді канавки. Жодних написів на плиті не зафіксовано. Після її усунення і подальшого розчищення виявлено склепіння, викладене з місцевого каменю-плитняку. Оскільки не вдалося знайти слідів входу до склепу, було розібрано частину кладки.

Аналіз археологічних і писемних матеріалів дозволяє вбачати в них поховання Перемиського владики Антонія Винницького († 26. X. 1679) та Костянтина і Неделі Басарабів († бл. 1674–1684)⁴²⁰. Розширивши розкоп у північному та південному напрямках, виявлено дренажний канал⁴²¹. У боковій стіні канави зафіксовано аркосолію з похованням XVII ст.

Залишивши в центрі підкупольного простору контрольну смугу, розкоп було переміщено на його південну сторону. На незначній глибині тут залягала цегляна підлога⁴²², настелена після 1666 р. (саме з цього року походить виявлений під нею мідний шеляг, т. зв. “боратинка”). У культурному шарі під підлогою знайдено багато фрагментів збитих фресок, своєю основою відмінних від збережених на стінах бабинця. Між північними підбаневими стовпами зафіксовано кам’яну розпірну стінку, в розчині якої виявлено фрагменти фресок, аналогічних знайденим у розкопі. Це вказує на закладання стінки не раніше як у другій половині XVII ст.

Важливі матеріали отримані у східній частині церкви⁴²³ (рис. 53). Для встановлення часу будівництва конх розкопом було охоплено додатково північну та південну конхи. У склепі південної конхи знайдено поховання Стефана та Марії Петричайків⁴²⁴. Склеп віднайдено і біля північної конхи⁴²⁵. Надзвичайно цінним для історії храму стало виявлення у триконху трьох безінвентарних поховань, захоронення яких відбулося ще до побудови святині, що вказує на існування тут більш раннього храму.

Чимало нових відомостей принесли архітектурні дослідження. Вперше встановлено одночасність закладення фундаментів усіх трьох конх, які були впущені у фундаментні рови. До викопаних ровів уклали каміння різних розмірів, поступово їх вирівняли дрібним камінням, пролитим зверху розчином. Фундаментна кладка залягає на глибині 1,70–1,76 м від рівня підлоги і покладена на материкову глину, без попередньої підготовки розчином. Висота самого фундаменту – від 0,90 до 0,95 м, а завершувався він полицею завширшки 0,13–0,26 м.

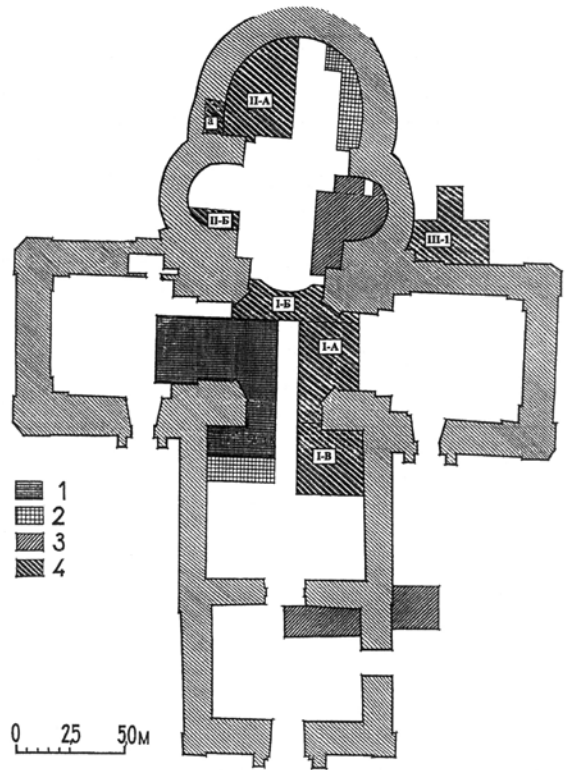

Рис. 53. Зведений план розкопів у церкві св. Онуфрія.

420 По краях лежали в залишках трун чоловічий та жіночий прах в анатомічному порядку. Труни, виготовлені з дерева хвойної породи, були оббиті мішковиною та синім сукном і закріплені цвяхками з декоративними головками. Середнє поховання було дещо знижене вапном, що вкривало значну частину поховання. Імовірно, дві труни були впущені в склеп, у якому вже лежав небіжчик. Для дезінфекції його, очевидно, посипали вапном. Біля жіночого поховання виявлено фрагменти тканин, зокрема парчі; залишки шкіряного гаманця. В ньому були дуже знищені “боратинки” – мідні соліди, які карбували в Речі Посполитій у 60-х рр. XVII ст. Про цих діячів див.: Лукань Р. Могила князя Лева і Лаврівський некропіль // Лавра. – Л., 1999. – Ч. 4. – С. 44.

421 Він виводив ґрунтові води з північної та південної крипт за межі церкви. Згодом в саду було виявлено і сам водозбірник.

422 Підлога була викладена з цегли форматом 28×28 см або 14×28 см, що дозволяло створювати певний рисунок-орнамент.

423 Тут також було залишено контрольні брівки для спостережень за стратиграфією розкопу.

424 В їхній склеп також можна було потрапити лише через виламану східну стіну. У склепі виявлено перезахоронення, які були орієнтовані по осі північ – південь. Це викликано тим, що під час перебудування церкви необхідно було розширити південно-східний стовп. Він виходив на склепіння, а тому будівельники, імовірно, засумнівалися у його міцності. Вони перезахоронили Петричайків упоперек склепу із східного боку, а склепіння під стовп розібрали, щоб поставити його на материк. Про це подружжя див.: Лукань Р. Могила князя Лева і Лаврівський некропіль. – С. 44.

425 Він виявився безінвентарним, з добре помітними слідами розширення у східному напрямку. Перебудова храму в другій половині XVII ст. зачепила склеп. Північно-східний пілон врізався у його західну частину, на місці входу.

Рис. 54. Східна конха. Прикладка південно-західної лопатки. Вигляд зі сходу.

Рис. 55. Північний бік східної конхи з розкритою аркосолією (1). Вигляд з південного сходу.

На спряженні малих і великої (східної) конх чітко виступають внутрішні лопатки-пілястри, що є основою підпружної арки. Південно-східна з невідомих причин не була закладена одночасно з фундаментом, що вказує на відхід від первісного архітектурного задуму вже під час будівництва (рис. 54). Під час наступних перебудов храму ці лопатки були значно розширені. Докладена лопатка вказує на те, що в первісному варіанті підпружні арки барабану, очевидно, не були передбачені⁴²⁶.

На північному боці східної конхи (рис. 53) на рівні фундаменту в кладці стіни виявлено нішу довжиною 1,50 м та шириною 0,90 м (рис. 55). Врахувавши певне заокруглення цієї ніші, неважко визначити її функцію⁴²⁷. Це аркосолія, тобто ніша, призначена для Perezaxоронення (рис. 56). Хронологічні межі аналогічних архітектурних елементів – княжий період, а територія поширення охоплює Волинь (Володимир, Підкамінь), Галичину (Розгірче, Лаврів), Крим (Херсонес) та ін.

У розкопі східної конхи на глибині 0,55–0,60 м, що збігається з рівнем полиці фундаменту, чітко простежується прошарок глини товщиною від 3–4 до 15 см. Це глиняна підготовка підлоги, про що свідчить і знахідка керамічних підложних плиток, які використовували до середини XIII ст. Плитки не лежали *in situ* і тому засвідчують існування тут підлоги, але більш раннього храму, очевидно дерев'яного. Підтвердженням такої гіпотези є те, що глиняна підсипка підлоги перекриває гумусний шар, у якому знайдено фрагменти керамічних посудин XII–XIII ст.

Отже, закладка фундаменту триконху могла відбутися лише в другій половині XIII ст. Оригінальна кам'яна кладка стіни цієї частини церкви піднімається на висоту 1,66 м від фундаменту. Далі стіни були вимуровані з цегли⁴²⁸. Від рівня сучасної підлоги вони отиньковані міцним цементним розчином, однак нижче від її рівня зберігся оригінальний тиньк часів побудови храму. Східна апсида мала три вікна розміром 2,80×1,40×1,50 м з віконним прорізком 2,08×0,70–0,74 м.

426 Вони кладені в процесі будівництва і тому на рівні фундаменту відсутня перев'язка кладки, що було виправлено у верхніх верствах мурування.

427 Її верх забетонований під час пізніших реконструкцій.

428 Розміром: 25×14×7; 25–26×13×7,5; 26×13×7,5; 25–27×14×7–7,5; 26–27×13×7; 27,5×14×7; 29×14×6,5 см.

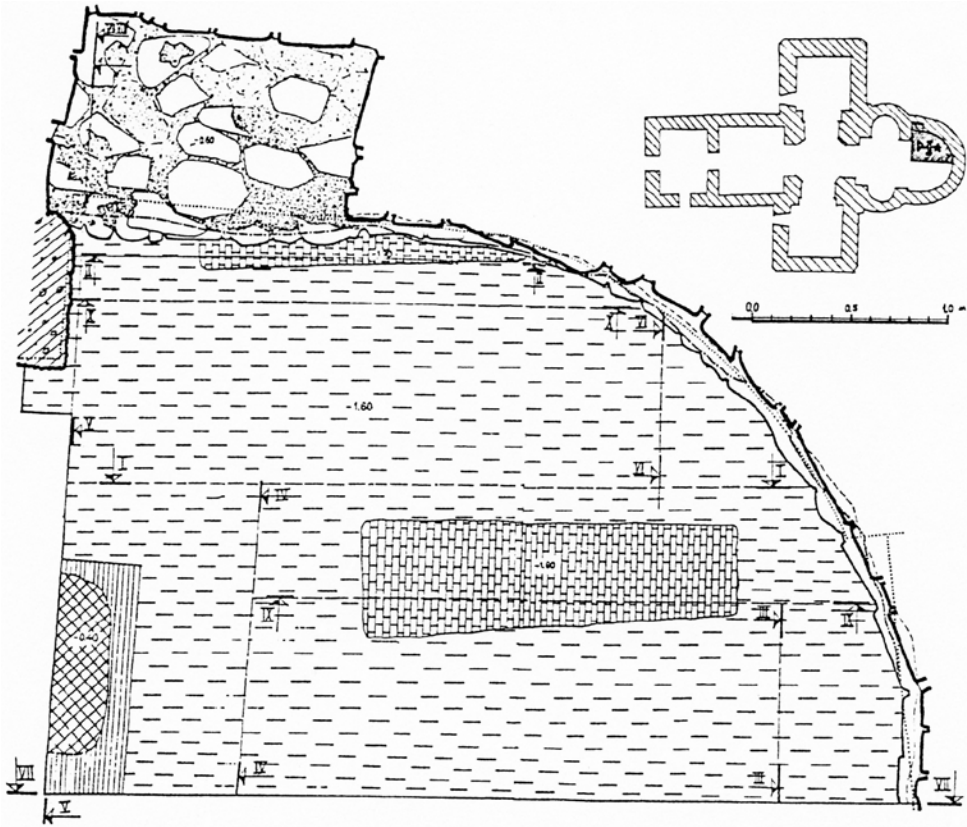

Рис. 56. Розкоп П-А. Східна конха з аркосолією.

На схрещенні конх збереглися підпружні арки. Дві великі розташовувалися впоперек осі храму, а дві малі (бічні конхи) – вздовж осі. Їх висота вказує, що вони були основою для барабану, який завершував первісний храм. Бічні стіни (північна і південна) західної частини храму зараз майже повністю втрачені. Південна увійшла залишками фундаменту у забудову крипти, а північна була, очевидно, знищена повністю під час закладення крипти та склепу, побудованого між північними пілонами.

У процесі досліджень 1986 р. південно-східної частини бабинця між пілоном та південною стіною було досліджено фундаменти одного з віктарів (рис. 57). Після розчищення верхніх нашарувань між фундаментом та контрольною брівкою виявлено фундаментний рів, з частково вибраним камінням кладки⁴²⁹.

Поглиблення розкопу на місці стику південної стіни бабинця з кладкою дозволило докладніше вивчити характер первісної забудови. Західна стіна проходила під певним кутом до теперішніх пілонів підкупольного барабану, але перпендикулярно основній осі триконха. Це вказує на її одночасне закладення із фундаментами східних мурів храму. Було висловлено думку, що теперішня західна частина храму (бабинець) побудована на початку XIII ст. як первісний храм⁴³⁰. У ньому мала бути втоплена у стіну апсида замість традиційної зовнішньої. Як показали матеріали наших археологічних досліджень, бабинець насправді добудований до триконху лише в XIV ст.

429 Його продовження з північно-східного боку бабинця було зафіксовано в попередньому археологічному сезоні. Під час перебудови храму (добудови бабинця) західна стіна була розібрана, а фундамент вибрано. Проте його фрагмент зберігся лише частково у нижній частині пізнішого фундаменту віктаря (рис. 57).

430 Могьгич І.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII–XIV вв. в свете новых открытий. – С. 219. Цю думку автор повторював в інших публікаціях: Могитич І. Нариси архітектури української церкви. – Л., 1995. – С. 33.

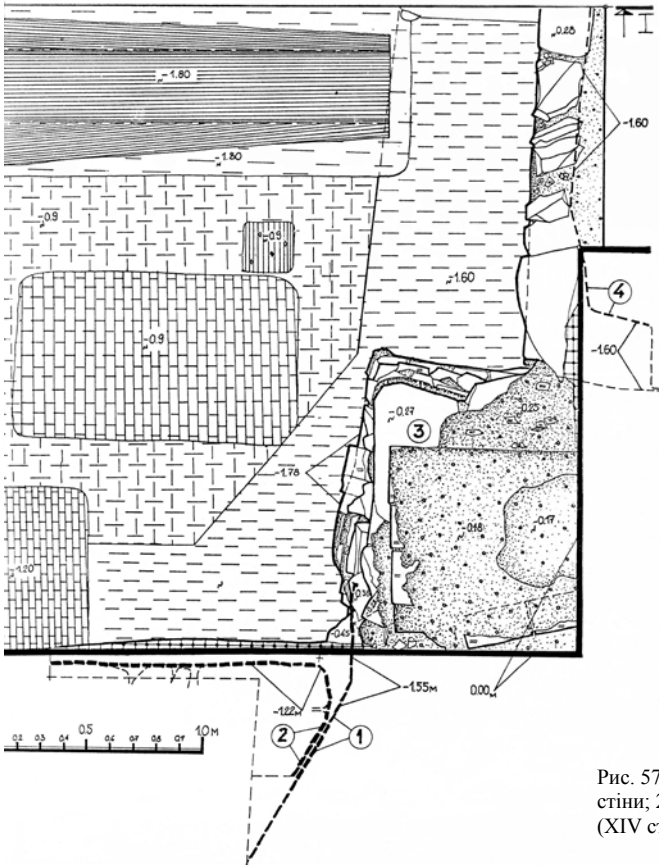

Рис. 57. Розкоп I-B. 1 – контур первісної західної стіни; 2 – контур південно-східної стіни бабинця (XIV ст.); 3 – фундамент під пізніший вівтар.

У нижній частині разом зі стіною обстежено частину збереженого контрфорсу. Він зроблений разом із основною кладкою і зафіксований на довжину до 1 м (глибше розкопати не вдалося). Кладка фундаменту стіни та контрфорсу одночасна (рис. 58)⁴³¹.

Цікаві результати дало дослідження південно-східної стіни бабинця, яка прилягає до цієї кладки⁴³². Стратиграфія тут наступна⁴³³: зверху керамічна та бетонна підлога XX ст., стіни до підлоги XVII ст. тиньковані; наступними є шари гумусу і глини та знову шар чистого гумусу. На глибині 0,72 м простежується прошарок спресованого деревного вугілля товщиною 1 см. Цей шар утворився під час пожежі на колишній відкритій денній поверхні. Пожежа сталася після 1351–1354 рр., бо саме в ці роки карбували знайдений тут руський напівгріш Казимира III⁴³⁴. Після вугілля знову залягав шар гумусу до глибини 0,90 м⁴³⁵.

Отже, за всіма даними у XIV ст. храм перебудовували. Принагідно потрібно зауважити, що свого часу у літературі була висловлена думка про первісне спорудження саме цієї частини церкви (з пізнішою добудовою триконха)⁴³⁶. Археологічно-архітектурні дослідження 1983–

431 Вона акуратна, гладка, з перев'язкою, а глибина закладення збігається із заглибленням фундаменту конх (1,70–1,78 м).

432 Глибина закладення фундаменту бабинця, на відміну від триконха, лише 1,20 м (рис. 57), що вказує на різночасовість закладення. Докладка чітко відділена нерівним швом. Нижня частина фундаменту викладена неакуратно, з великих валунів, які покладені майже насухо.

433 За даними ями № 9.

434 Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій половині XV ст.: іст.-нумізмат. дослідження. – К., 1968. – С. 53–54, рис. 1. Такі монети були в обігу до початку XVI ст.

435 Він перерізаний фундаментом бабинця, який, на відміну від конхових, неакуратний, із незначною кількістю розчину, який проливався по великих валунах, вирівняних дрібним камінням. Аналогічний фундамент виявлено з північно-західного боку під час попередніх археологічних сезонів.

436 Могытч І.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII–XIV вв. в свете новых открытий. – С. 219–219; Могитич І., Могитич Р. Архитектура Галицкой земли княжого периода // Народознавчі зошити. – 2002. – № 2. – С. 209.

Рис. 58. Розкоп I-B. Вигляд стіни бабинця, прибудованого до західної стіни з контрфорсом.

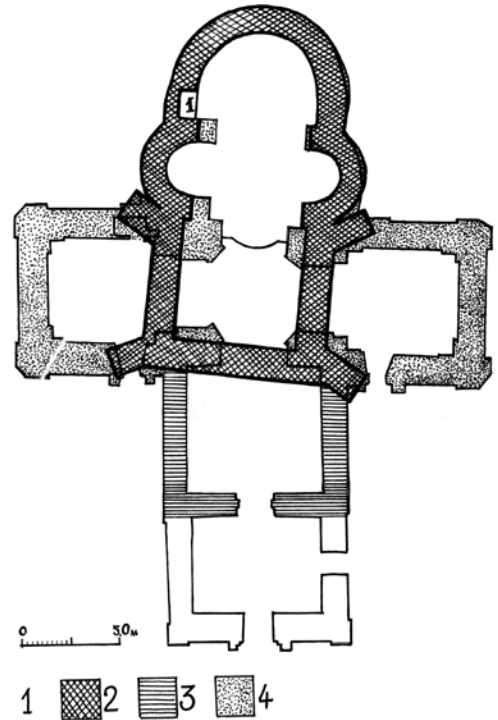

Рис. 59. Схема забудови церкви св. Онуфрія. 1 – аркосолія; 2 – храм XIII ст.; 3 – західний бік храму XIV ст.; 4 – забудова XVII ст.

1986 рр. дають можливість по-новому висвітлити історію будівництва Святоонуфріївського монастиря. Можна з упевненістю стверджувати, що він існував у XII–XIII ст. Проте на місці мурованої церкви св. Онуфрія, очевидно, був дерев'яний храм. На це вказують поховання та зруйнована пізніше глиняна підсіпка для підлоги з керамічних плиток. Така підлога простежена лише в межах триконха. Слідів існування будь-якого мурованого храму не виявлено. Археологічний матеріал XII–XIII ст. добре зафіксований у культурному шарі під глиняною підлогою попередньої, дерев'яної церкви.

У другій половині (в кінці ?) XIII ст. закладають триконх з невеликим бабинцем (рис. 59). Фундаментні рови перерізають глиняну підлогу та культурний шар XII–XIII ст., але не доходять до попередніх поховань. Фундамент та основу стіни мурують з каменю-плитняку. У первісному варіанті лопатки підпружних арок на стику конх не були передбачені, і тому були докладені до стіни з рівня фундаменту і перев'язані у наступних верствах. Так само спершу не були передбачені контрфорси (рис. 60) між бабинцем і конхами. Контрфорси не перев'язані з кладкою конхи, але мають схожий розчин і техніку кладки. Отже, у процесі будівництва уже відбулися зміни. Проте західні контрфорси уже закладені одночасно із західною стіною. Отже, контрфорси первісного бабинця вказують на його висотний, вежеподібний характер. Центральна частина первісного храму завершувалася барабаном із внутрішнім діаметром 3 м.

З північно-західного боку східної конхи була споруджена аркосолія для Perezaxoronnennya. Її розміщення та розміри наводять на думку про можливе Perezaxoronnennya праху Льва Даниловича у Лаврівській церкві св. Онуфрія. Проте під час мощення цегляної підлоги у другій половині XVII ст. аркосолія була вже без поховання, заповнена будівельним сміттям.

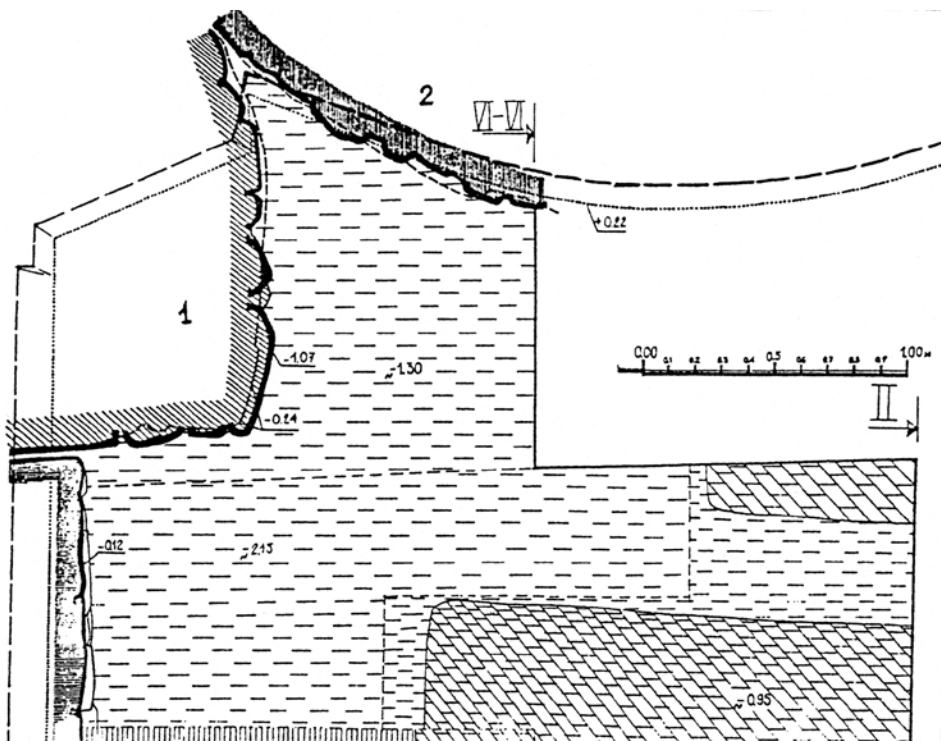

Рис. 60. Шурф 1. 1 – добудований контрфорс; 2 – фундамент східної конхи.

У другій половині XIV ст. добудовують приміщення теперішнього бабинця, попередньо повністю розібравши західну стіну попереднього храму⁴³⁷. Вже в цьому, новому приміщенні компонується фресковий розпис⁴³⁸. Північна стіна первісного храму була зруйнована під час будівництва в XVII ст. бокових крил церкви та склепу (для Антонія Винницького та Басарабів). Південна стіна увійшла в конструкцію забудови крипти. З невідомих причин вісь орієнтації новозбудованого бабинця змістилася у південно-західному напрямку. Це могло бути пов'язане з іншою, новою присвятою цієї частини храму (наприклад, Богородиці).

Проведені дослідження дають можливість визначити загальні розміри першої мурованої церкви: довжина – 18 м, ширина – 9–10 м і ширина за конхами 11–12 м. Наявність контрфорсів у західній частині церкви та на стику з північною і південною та східною конхами (рис. 60) вказує на висотність західної забудови, її оборонний характер. План цієї частини забудови близький до квадрата, тобто вона мала баштоподібний вигляд. Аналогічні оборонні вежі досить давні. У церкві XI ст. Остерського городка над кам'яною спорудою була побудована “прямокутна зрубна вежа”, з якої у випадку “військових дій біля стін фортеці був зручний обстріл ворога”⁴³⁹. Як показали наші дослідження, над трьома конхами Лаврівського храму спершу існував барабан, який завершував східний бік церкви.

Церква побудована на місці давнього кладовища і більш раннього храму (правдоподібно, дерев'яного). Розкопки всередині триконху та центральної частини церкви, а також археологічні дані дають підставу говорити про побудову її наприкінці XIII ст. – на початку XIV ст.

437 Кладку розібрали навіть у фундаментному рові, хоч окремі камені та розчин залишилися на дні. Непорушним залишився лише контрфорс і фрагмент стіни, що закладені значно нижче.

438 На користь такого твердження говорить розміщення сюжетів, які вписані в цей об'єм: Рогов А. И. Фрески Лаврова // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: искусство и культура. – М., 1973. – С. 341. При цьому фресковий розпис північної стіни перейшов на значно тоншу верхню частину стіни, яка була зведена, очевидно, перед розписом.

439 Богусевич В.А. Остерский городок // КСИА АН УРСР. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 37–39.

Виявлений археологічний матеріал датує монастир, який існував на цій території, XII–XIII ст. Він, вочевидь, був дерев'яним. Наступна забудова комплексу прослідковується у пізніших джерелах, і вона мала прямокутну форму. Вежі, які виходять на половину за оборонні стіни, вказують, що такий план території сформувався ще у XIV ст.⁴⁴⁰. Опис монастиря П. Волянського 1767 р. фіксує чотири наріжні вежі та вежу із дзвонами і годинником⁴⁴¹. У Лаврові обстежено збережену північно-західну вежу, вимуровану в основному з каменю (лише перший поверх мав цегляне склепіння та бокові стіни вікон і дверей, облицьовані цеглою)⁴⁴². До неї з південного та східного боків колись прилягали стіни товщиною 1,30 м з галереями, покритими гонтом. Вузькі стрільниці використовували для стрільби з лука або легкої вогнепальної зброї. Залишки ще однієї вежі виявлено у південно-західній частині монастирської території. Вхід до монастирського комплексу простежено із західного боку. Докладніше вигляд всього Лаврівського монастиря можливо відтворити, лише провівши нові археологічні дослідження території та дослідивши низку галицьких ікон св. Онуфрія XVII–XVIII ст., на яких зображено обитель⁴⁴³.

Святоонуфріївська церква у Лаврові – унікальна пам'ятка давньоукраїнської архітектури. Вона є єдиним збереженим галицьким монастирським храмом XIII ст. У ній, правдоподібно, був похований князь Лев Данилович. У зв'язку з цим, необхідно продовжити дослідження храму і території монастиря, об'єднавши зусилля археологів, істориків, архітекторів.

440 У сусідньому Спаському монастирі в XIV ст. також споруджена кам'яна стіна: Малевская М.В., Кос А.И., Рожко М.Ф., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области. – С. 361.

441 Січинський В. Архітектура Лаврова. – С. 25–26.

442 Розміри вежі: 7,5×7,5 м, товщина стін – 1,30 м. Вхід (шириною 0,8–0,9 м ззовні та 1,30–1,50 м всередині) був на східному боці.

443 На реалістичність цих пейзажів уперше звернув увагу І. Мицько: Мицько І. До історії львівських церков // Львів: історичні нариси. – Л., 1996. – С. 93. Найдавніше зображення монастиря – на іконі першої половини XVII ст. – виявив та опублікував О. Сидор (див: Лавра. – 1999. – Ч. 6. – С. 29).

Розділ 3. АРХІТЕКТУРА НАСКЕЛЬНИХ ОБОРОННИХ СПОРУД ТА ПРОБЛЕМА НАУКОВОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЗАБУДОВИ КНЯЖОГО ПЕРІОДУ

Наскельні споруди княжої доби: проблеми дослідження та інтерпретації⁴⁴⁴

Багато технічних і композиційних прийомів дерев'яної архітектури, які вийшли з єдиного джерела – культури Київської Русі, вписали яскраві сторінки у всесвітню історію архітектури. На території Русі існували тисячі оборонних пам'яток різних епох, які не дійшли до нас, але відомі завдяки відкриттям археологів. На цьому матеріалі до певної міри можна простежити еволюцію фортифікації, але лише за наявності конкретних залишків дерев'яних споруд або вивчення мурованих.

На теренах України доля збереження дерев'яних пам'яток є дуже сумною. Як зазначає О. Мацюк, “століттями населення України вело неспокійне і тривожне життя. Відкриті простори її земель були постійними об'єктами нападів, спершу монголо-татарських орд, а пізніше кримсько-татарських і турецьких військ... За підрахунками дослідника Е. Руліковського, навіть у XVI–XVII ст. унаслідок хижацьких набігів татарських орд приблизно що двадцять років кожне українське село щезало з лиця землі”⁴⁴⁵. Зараз нам відомо лише п'ять частково збережених, спотворених реконструкціями, веж сибірських острогів, які побудовані лише в XVII ст.⁴⁴⁶. На це свого часу звертав увагу М. Крадін, зауважуючи, що оборонне зодчество залишається маловивченим, першочергово тому, що відсутні матеріальні залишки дерев'яних фортець. Єдиними достовірними джерелами і надалі залишаються писемні джерела, а також археологічні матеріали.

Дослідження пам'яток архітектури довгий час проводили на засадах загальноархеологічної методики, яка не могла врахувати специфіки архітектурних пам'яток, що у свою чергу призвело до втрати найважливіших даних про споруди, які розкопували. На думку П. Раппопорта, “для успішного проведення такої роботи мінімумом архітектурних знань повинен володіти сам керівник розкопок, який ставить завдання цих досліджень”⁴⁴⁷. Найважливішим доробком, який внесли археологи у вивчення історії архітектури, є історичний підхід. Історію давньої архітектури стали розглядати як невід'ємний елемент історії культури в нерозривному зв'язку із соціально-економічною і політичною історією⁴⁴⁸. Постійний процес археологічних досліджень дозволив поступово ввести у науковий обіг нові пам'ятки архітектури, серед яких значний відсоток припадає на споруди, побудовані з дерева. Станом на 1985 р. у науковий обіг введено 1397 пам'яток (маємо на увазі лише поселення, “гради”, міста). Досліджено тисячі об'єктів фортифікації, храмів і житлових комплексів, які були побудовані з дерева. Проте колосальний багатотисячний матеріал дерев'яного будівництва не може остаточно відповісти на питання наукової висотної реконструкції таких об'єктів. Не в останню чергу така ситуація спричинена тим, що жодна з дерев'яних фортифікацій того часу не збереглася⁴⁴⁹.

444 Підрозділ ґрунтується на тексті статей: Рожко М. Архітектура наскельних споруд та проблема наукової реконструкції дерев'яної забудови княжого періоду // Народознавчі зошити. – Л., 2000. – № 2. – С. 213–221; Його ж. Наскельне дерев'яне будівництво Перемиської землі (проблеми дослідження та інтерпретації) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 9–18.

445 Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Л., 1997. – С. 5.

446 Ополовников А., Крадін Н. Юильский острог на реке Казым. – С. 67–74.

447 Раппопорт П. Архитектура Древней Руси и археология // КСИА. – М., 1982. – Вып. 172. – С. 6.

448 Раппопорт П. Основные итоги и проблемы изучения зодчества Древней Руси // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII вв. – М., 1988. – С. 11.

449 Ополовников А., Крадін Н. Юильский острог на реке Казым. – С. 67–74.

Думка про достовірність висотної та об'ємної реконструкції залишалася незмінною: "Слід визнати, нарешті, що археологічні дані для реконструкції навіть таких споруд, від яких збереглися зовсім виразні залишки, ніколи не бувають настільки вичерпними, наскільки це вимагається для створення повних, в усьому довершено визначених і детальних креслень первісного вигляду цих споруд. Зображення їх все ж неминуче мають більш чи менш схематичний характер і при цьому здебільшого залишаються гіпотетичними"⁴⁵⁰.

Наукова реконструкція історичного об'єкта є наслідком аналізу архітектурно-археологічного дослідження пам'яток і більш чи менш деталізовано відображає первісний вигляд споруди на кресленнях чи рисунках. Матеріали багатьох науковців, отримані після довготривалих досліджень, підтверджують, що під час наукової реконструкції забудови з дерева (житлової або оборонної) є значний відсоток гіпотетичності та теоретичного розрахунку. Такий рівень реконструкції за повної відсутності наземних залишків дерев'яної архітектури княжого періоду не міг дати однозначної відповіді на низку запитань щодо об'ємної реконструкції.

Зокрема, залишається нез'ясованою висота наземних дерев'яних стін. У кожному з конкретних випадків не вдається визначити кількість та висоту окремих поверхів у житловій забудові; характер і нахил дахів; розміри дерев'яних балок міжповерхових перекриттів; розміри і характер конструкцій основи бойових майданчиків, фортечних веж; величину, зовнішній вигляд і конструкції колодязів або цистерн, які були призначені для забезпечення гарнізону водою. Окреслені проблеми, а також низка інших можуть бути вирішені лише за наявності конкретних даних натурних обмірів.

Вивчення наземних дерев'яних споруд (оборонних чи житлових) з використанням матеріалів натурних обмірів слідів колишньої забудови для багатьох дослідників є невирішеною проблемою. Її розв'язання, здавалося б, не має жодних перспектив, проте розглянемо це докладніше.

Під час вивчення дерев'яних конструкцій оборонних валів Ярославового міста Києва висоту окремих зрубів було простежено за їх слідами до 4,4 м. Досліджуючи Золоті ворота у Києві 1972–1973 рр., на зовнішній стороні мурованої кладки стіни у свіжому розчині прослідкували відбитки торців колод поздовжніх городень. Оскільки стіни Золотих Воріт були прикладені до наявних зрубів, то тут відбився не лише шестигранний профіль брусів зрубів, а й їх конструкція та висота, яка дорівнювала 9,55 м. Чи були зруби вищими – невідомо, оскільки верхня частина кладки з відбитками не збереглась повністю і дійшла до нас у зруйнованому вигляді.

На сучасній стадії дослідження дерев'яної архітектури можемо впевнено говорити про висоту, ширину та інші планові показники наземних дерев'яних споруд, документованих натурними обмірами їх слідів, але цього разу зафіксованих на скелях. Сліди, вирубані на скельних стінах у тих місцях, де дерев'яні конструкції прилягали до каміння, зберегли всі особливості забудови та її розміри. Завдяки цим дослідженням є підстави говорити про відбитки на скелях наземних дерев'яних стін висотою 13–15 м; у житловій забудові ця висота зафіксована на відмітці 17,5 м. Це стало можливим завдяки вивченню пам'яток зі слідами наскельної забудови⁴⁵¹. Принцип зведення наскельних споруд полягає в тому, що паралельно розташовані скельні складки, або об'єми, утворюють природні "стіни", з'єднані дерев'яними конструкціями. Вирубані вертикальні або горизонтальні пази та вруби у місцях з'єднання забудови зі скельними масивами забезпечували стійкий зв'язок дерева з каменем. Вони є натуральною проекцією не лише на плановій основі, а й по висоті. Сліди, вирубані на скелях, дають унікальну можливість для однозначної реконструкції забудови у тривимірному просторі, яка була б максимально достовірною.

450 Спегальский Ю. Жилище Северо-Западной Руси IX–XIII вв. – Ленинград, 1972. – С. 16.

451 Матеріали обмірів та архітектурного вивчення наскельної забудови подані в таких публікаціях: Рожко М. Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X–XIV вв. – С. 100–104; Йою ж. Особенности деревянной застройки древнерусского периода на примере наскельных сооружений крепости Тустань // Архитектура, планировка сельских населенных мест западных областей УССР и МССР. – Л., 1978. – Т. 80. – С. 31–37; Йою ж. Крепость Тустань // КСИА. – М., 1981. – Вып. 164. – С. 99–106; Йою ж. Карпатські фортеці доби Київської Русі. – С. 12–20; Йою ж. Особенности оборонительных сооружений древнерусского города (на примере наскельной крепости Тустань) // Древнерусский Город: материалы Всесоюз. археол. конф., посвящ. 1500-летию города Киева. – К., 1984. – С. 106–108; Йою ж. Тустань – давньоруська карпатська твердина // Жовтень. – 1984. – № 6. – С. 98–103.

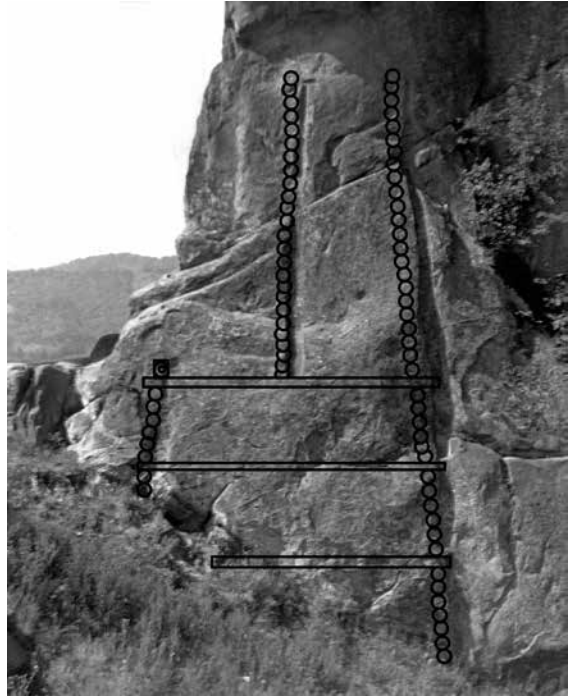

Рис. 61. Тустань. Вертикальні пази 15-метрових наземних дерев'яних оборонних стін. Світлина М. Рожка.

Пам'ятки з наскельною забудовою – це споруди, які знаходяться безпосередньо на скелях і утворюють органічне поєднання дерев'яної забудови з каменем. Використовуючи скельні об'єми як природні “стіни”, добудовуючи до них штучні, дерев'яні в місцях їх прилягання до каменя, будівничі зафіксували це надійними слідами, вирубаними на скельних стінах.

Сліди в місцях існування наскельних споруд, на відміну від наземних, зберігаються в незмінному вигляді навіть тоді, коли самого дерева давно вже не існує. У місцях, де забудова прилягала до скельних об'ємів, вирубані і збережені пази та вруби від багатьох будівельних періодів, які тут колись існували, є своєрідним комплектом “архітектурного конструктора”, з допомогою якого можна відтворити певні періоди забудови. Вони дають унікальну можливість однозначної реконструкції дерев'яної забудови в тривимірному просторі. Проте, це може стати реальністю лише за умови наявності точної “монтажної схеми”, тобто матеріалів архітектурних обмірів.

Попри різноманітність обстежених скельних груп зі слідами наскельної дерев'яної забудови вони об'єднані спільними рисами:

- у місцях прилягання споруд до скель довбали вертикальні пази та вруби за профілем наявної тут оборонної чи житлової забудови (рис. 61);
- скельні стіни, доповнені дерев'яною забудовою, становили цілісний єдиний комплекс;
- складна система пазів та врубів, що є проекцією дерев'яної забудови, є своєрідним кресленням, вирубанім на скелях, у натуральну величину; вони знаходяться у відкритому вигляді на поверхні скель і становлять близько 80% наявних слідів; їх можна вивчати за допомогою архітектурних обмірів, і лише на їх основі виконати однозначну та обґрунтовану наукову реконструкцію;
- характер та розміри збережених на скелях слідів є основою для визначення розмірів дерев'яних конструкцій, які використовували під час будівництва, висоти наземних стін, кількості поверхів та їх конкретних розмірів по висоті у кожному з конкретних випадків;
- наскельні сліди є підставою для реконструкції міжповерхових перекриттів, основи бойових веж, побудованих на камені, загального вигляду виносних галерей-заборол;

Рис. 62. Тустань. Дерев'яна житлово-оборонна забудова на камені. Ворота. Реконструкція М. Рожка.

– унікальним у вивченні дерев'яної забудови княжого періоду є відтворення на основі вирубаних на скелях слідів нахилу розмірів та характеру конструкції дахів (Тустань, Бубнище) (рис. 48, 49).

За численними пазами та врубами, яких лише на Камені нараховується понад 4 000, у місцях існування дерев'яної забудови є можливість уперше виконати наукову реконструкцію з високим відсотком (до 90%) достовірності (рис. 62). Переважна більшість наявних пазів та врубів на скелях відповідає системі мір довжини, вираженій у сажнях, ліктях, п'ядях, тобто давньоукраїнській антропометричній системі. Варто нагадати, що цю систему мір віддавна використовували на території України-Русі і вона зафіксована ще під час будівництва Успенського собору Києво-Печерської лаври, про що згадується в Патерику⁴⁵².

Виникнення наскельної архітектури дозволяє класифікувати її як певне суспільне явище на значній території, підготовлене перебігом будівельних процесів та рівнем технічного розвитку. Очевидно, варто наголосити, що технічний прогрес будівельних процесів на цій території відомий нам лише завдяки унікальному явищу, безпосередньо пов'язаному зі збереженістю на скелях слідів дерев'яної забудови. Наскельне будівництво могло з'явитися лише після того, коли майстри – “здателі” довели технологію дерев'яного будівництва до вершин досконалості, усвідомили себе творцями, яким скорилося дерево. Важко визначити хронологічні межі такого становлення, проте станом на IX ст. вже маємо перші наскельні споруди.

Можливість документального відтворення споруд, побудованих з дерева в хронологічних межах IX–XIII ст., за їх проєкціями на скелях у вигляді довбаних пазів та врубів, а також відсутність збережених об'єктів дерев'яної архітектури X–XIII ст. у Європі ставлять пам'ятки з наскельною забудовою в ряд унікальних.

Беручи до уваги відсутність у науковій літературі широкої інформації про пам'ятки з наскельною забудовою та їх велике значення у достовірному відтворенні дерев'яної архітектури X–XIII ст., зупинимося на цьому дещо докладніше. На сучасному етапі досліджень відома ціла низка пам'яток зі слідами наскельної архітектури. Найкраще збережені та вивчені скельні

⁴⁵² Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – С. 3.

комплекси, розташовані на теренах Західної України. Серед цих пам'яток найкраще вивчена Тустань⁴⁵³ – місто-фортеця, яка була споруджена на трьох скельних групах біля с. Урич Львівської обл. Цей унікальний комплекс, побудований з дерева, існував протягом IX–XIII ст. Він відіграв вирішальну роль у формуванні Карпатської лінії оборони, п'ять разів був перебудований, а на останньому етапі мав п'ятиповерхову житлову забудову⁴⁵⁴. У процесі дослідження наскельної забудови Тустані апробовано і доведено вперше такі положення:

- уведено в науковий обіг матеріали дослідження невідомої раніше у слов'янському світі наскельної ранньосередньовічної фортифікації;
- встановлено висотні параметри дерев'яної наземної забудови на підставі натурних обмірів слідів, вирубаних у скелях;
- простежено еволюцію розвитку дерев'яної житлової та оборонної забудови, п'яти будівельних періодів Тустані від IX до XIII ст.;
- за відбитками на скелях у місцях існування споруд встановлено ширину і висоту наземних дерев'яних оборонних стін (13–15 м), відтворено за безперервними пазами багатопверховість забудови, зафіксовано п'ятиповерхову житлову забудову станом на XIII ст. з висотою поверхів від 3,5 до 4 м;
- зафіксовано в натуральну величину профіль поздовжньовінчатих дахів, які були врубані в скельні стіни;
- вивчено систему захисту криволінійної основи дерев'яних оборонних стін, зафіксовану в кам'яній фортифікації Європи під назвою талус⁴⁵⁵, але невідому на пам'ятках, побудованих з дерева;
- вивчено в дерев'яних наскельних укріпленнях використання додаткових входів-хвірток, невідомих із попередніх досліджень наземних пам'яток княжого періоду;
- вивчено і реконструйовано ворота фортеці з висотним в'їздом-пандусом, який знаходиться на висоті 3 м;
- виконано графічну реконструкцію діючих механізмів звідного моста та здійснено їх інженерну реконструкцію для трьох будівельних періодів (XII–XIII ст.), що підтверджує літописні дані про виникнення і розвиток звідного моста, який уперше виник на території Русі і значно випередив Європу;
- ґрунтовно вивчено і науково реконструйовано дерев'яні виносні галереї-заборолу, які виникали на два століття раніше і випереджали європейські аналоги;
- підтверджено глибокі корені традицій народного будівництва, які були започатковані в X–XIII ст.⁴⁵⁶. Вони добре збереглися у вирубаних пазах та врубах, мають неперервність традиції у декілька століть. Зокрема, такі тенденції добре виражаються в системі забудови, характері зрубів, конструкції покриття приміщень, стель, дахів, одвірків, матеріалі покриття даху, підкосів тощо.

Феномен наскельної фортифікації, вперше зафіксований і вивчений на території Карпат, потребував належного аналізу та зіставлення із синхронними пам'ятками цієї території, а також

453 Про дослідження наскельних споруд на території Карпат і України див. публікації автора: Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. Південно-Західної Русі // Старожитності Південної Русі: матеріали іст.-археол. семінару “Чернігів та його округа в XII–XIII ст.”. – Чернігів, 1993. – С. 152–161; Stan badań archeologicznych budowli obronnych na Bojkowszczyźnie // Bojkowszczyzna. Plaj: тези міжнар. конф. Карпатського товариства “Бойківщина”. – Лісок; Warszawa, 1993. – № 6. – С. 130–134; Висотна забудова та поверховість у дерев'яному будівництві слов'янських “градів” // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 198–204; Проблеми вивчення наскельних споруд та методика їх дослідження // Склелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: зб. тез, повідомлень та доп., Львів, 2–3 лют. 1995 р. – Л., 1995. – С. 82–84; Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.). – С. 37–47; Тустань. Державний історико-культурний заповідник // Сколівщина. – Л., 1996. – С. 38–69; Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. – С. 361–460; Архітектура наскельних споруд та проблема наукової реконструкції дерев'яної забудови княжого періоду. – С. 268–276; Узагальнюючі дані 25-річних досліджень наскельних споруд автор висвітлив у монографії: Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – 240 с.

454 Рожко М. Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. Південно-Західної Русі. – С. 157.

455 “Талус” – розширення основи оборонних стін: архітектурний прийом, який широко відомий в оборонних спорудах Давнього Єгипту, Близького Сходу, Середньої Азії. У Європі з'явився після перших хрестових походів, його широко використовували під час спорудження оборонних об'єктів у XII ст. Див.: Шуази О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 514–517; Воронина В. Л. Из истории среднеазиатской фортификации // СА. – 1964. – № 2. – С. 40–54.

456 Рожко М. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. – С. 411–426.

з пам'ятками, побудованими з використанням скель на території Русі-України. Узагальнюючи весь матеріал щодо оборонних скельних об'єктів на окресленій території, можна зробити такі висновки:

1. На цій території в різні часи будували оборонні комплекси, складовими частинами яких були скелі, доповнені земляними валами, дерев'яними або мурованими стінами.

2. Скелі були не лише складовими планів оборонних об'єктів, вони виступають своєрідними фундаментами для побудови наскельних споруд, окремих веж або цілих "верхніх" замків.

3. У разі використання груп скель їх доповнювали муруванням, поєднували підпружними арками, на яких стояли стіни, вежі тощо. В окремих випадках скелі обрубували, стісували, довбали спеціальні печери, які значно розширювали житлову площу часом невеликих фортифікацій.

4. У випадку незначної площі (в плановому відношенні) скелі використовували у вертикальному плануванні.

Як підсумок можна стверджувати, що для скельного зодчества, незалежно від того, в якій країні воно виникло, характерна одна особливість: у скелі навічно відбито конструктивно-архітектурні форми і декоративні мотиви, які були вироблені в нетривких матеріалах масового будівництва (дерево, глина, цегла та ін.)⁴⁵⁷. Отже, пам'ятки наскельного та печерного зодчества є новим, надзвичайно важливим джерелом вивчення дерев'яного будівництва, яке дає можливість відтворити загублені і забуті в століттях форми і прийоми дерев'яної архітектури.

Пам'ятки наскельної забудови Центрально-Східної Європи⁴⁵⁸

Наскельні споруди Українських Карпат та проблеми їх функціонування отримали вже чимало інтерпретацій у літературі, натомість про аналогічні об'єкти Європи вести мову доволі складно. Очевидно, буде зайвим думати, що поза межами Українських Карпат ніколи не існувало аналогічних пам'яток. Навіть поверховий аналіз літератури дає поважні підстави переконатися у протилежному. Складність полягає в тому, що в нашому розумінні наскельних споруд і методичних засад їх дослідження європейська наука не має послідовників. Справа у тому, що аналогічні пам'ятки дослідники трактують лише як носіїв кам'яної (мурованої) архітектури й фактично не звертають уваги на сліди дерев'яної забудови, які залишили на скелях попередні покоління. Так, чеська дослідниця Доброслова Менилава серію пам'яток зі слідами наскельної дерев'яної забудови трактує як "скельні гради", які, першочергово, є основою для мурованої фортифікації.

З огляду на складність вивчення питання наскельної забудови Європи лише на підставі літератури зразу треба наголосити на основних засадах оцінки матеріалу. Першочерговою інформацією про об'єкти наскельної фортифікації та забудови є ілюстративний матеріал. Лише після ознайомлення з конкретним об'єктом доцільно братися до ознайомлення з історією пам'ятки та її значенням у контексті історичних подій певної території. Узагальнювати об'єкти та відносити їх до категорії наскельних чи звичайних наземних пам'яток можна лише після комплексного вивчення матеріалу.

Наявну інформацію можна розділити на такі складові:

1. Пам'ятки фортифікації, основою яких є скельні масиви, виступи, окремі скельні групи, що мають довершені штучними спорудами вершини.
2. Пам'ятки фортифікації, в яких скелі є органічними складниками забудови оборонних комплексів (скелі пов'язані між собою в плані штучними валами, стінами, вежами).
3. Пам'ятки, в яких наявні чіткі вертикальні або горизонтальні пази чи вруби, що можуть вказувати на повну або часткову дерев'яну забудову. Така інформація може бути підставою для реконструкції процесу забудови та освоєння пам'яток з наскельною забудовою.

Очевидно, зайвим було би наголошувати на тому, що Європа, зокрема Центрально-Східна, широко використовувала рельєф і особливо скельний для побудови фортифікацій. Вибираючи місце для забудови, перевагу надавали тому, де сама природа подбала про неприступність.

Наскельні споруди на території Німеччини. Короткий огляд розпочнемо з території Німеччини. Тут не було феодальних відносин, а політичному сепаратизму князів відповідала буйна воля численного лицарства, яке часто займалося відкритим розбоєм. Гори й урвища Німеччини всіяні руїнами пам'яток цієї анархії в такій кількості, що її часом вважали коліскою архітектури замків. Їх оборону забезпечували не так засоби архітектури, як природна неприступність місцевості. Один з дослідників архітектури Німеччини писав, що "оборонні укріплення міста і потужні твердині діють сьогодні як знамена країв, навіть як символи племен, серед яких їх споруджено".

Потрібно звернути увагу на освоєння басейнів річок Одери та Ельби. Серед активного освоєння території вздовж Ельби і верхньої Найсе нас цікавить слов'янський період "вторгнення", яке сталося найпізніше у VII ст. Укріплення виникали там як центри більших об'єднань-

⁴⁵⁸ Текст публікується вперше, М. Ф. Рожко уклав його у процесі написання незавершеної монографії. На жаль, рукопис цього параграфу, який дійшов до упорядників, не містить покликань на літературу, проте враховуючи важливість поданої тут інформації для розкриття теми було вирішено опублікувати матеріали у збереженому вигляді. Частина підрозділу також ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Наскельні оборонні комплекси Карпат на території України і Польщі (Проблеми дослідження та інтерпретації) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнар. наук. археол. конф., Львів, 30–31 берез. 2001 р. – Л., 2001. – С. 268–276.

поселень. Виразні центри поселень тягнуться поміж Баутценом і Каменцом з великою кількістю укріплень, розміщених дуже близько одне біля одного. Те, що межа сербських мов на час найбільшого вторгнення слов'ян лежала далі на північ, свідчить, що поширення їх у напрямі гір у той час прогресувало. Більшість побудованих до X ст. укріплень використовували й пізніше. Зразок оригінального самостійного будівництва сербів, який зустрічається найчастіше, демонструє замок Кіршау. Тут, вище за течією Шпрее, був здійснений серйозний пролив у “верхню область” і одночасно створений важливий оборонний пункт для пізніших часів. Боротьба між молодією польською державою та імперською державною силою, що дуже повільно зміцнювалася під орудою саксонських королів, не могли привести ні до спокійного розвитку, ані до активізації заселення.

Деякі укріплення, такі як родові помістя Будишін, у той же час дедалі більше виступають як центри політичних подій. У кінці X і XI ст. за цю територію боролися німці й поляки: 1018 р. вона переходить до поляків, 1031 р. – стала землею Рейху. У 1084 р. цю територію дістає як придане від Вратіслава Богемського під час одруження з його дочкою Юдіт, Віпрехт з Гройчу і тримає тут до 1108 р. свій двір. У 1135 р. область перейшла до Собеслава Богемського, певний час (до 1157 р.) вона належала до Майсенської Марки.

З кінця XII ст., а в основному з XIII ст., німецькій стороні за активної підтримки з боку сербів вдається інтенсивне і систематичне здобуття нових земель у передгір'ї і майже у загальному гірському районі, яке лише у пізніші часи стане повністю дійовим. Відповідно до природи краю це були у першу чергу замки, оточені водяними ровами, у деяких випадках також вежі на схилах гір без навколишніх водяних ровів, які репрезентували резиденції місцевих володарів. Про архітектурні принципи цих споруд стало відомо внаслідок археологічних розкопок. Наприклад, у Верхній Лужиці в результаті дослідження Барутега добре видно фундаменти могутньої полігональної дерев'яної вежі з подвійним частоколом (Уферпалісаде), широким водяним ровом, дерев'яним мостом і зовнішніми укріпленнями. Тут йдеться про дуже поширений тип феодалів-лицарів, який виступав на сході вже принаймні з XI ст. Заселення нових земель чітко виявляється насамперед на великих і менших річкових потоках і біля струмків угору за течією.

Шлях через Дону і Кульм був найкоротшим зв'язком з Богемією (Чехією) і дуже важливим з військової точки зору. Проте уздовж Ельби лінія укріплення виражена значно чіткіше, оскільки заселення йшло саме туди, у верхів'я Ельби.

Угору за течією зустрічаємо замок Веллен, побудований на горі як резиденція майсенського роду Де Вілен. Незважаючи на невеликі розміри, укріплення було побудоване за всіма правилами фортифікаційної науки.

Серед укріплень уздовж Ельби виділяється укріплення Альтратен. Воно побудоване на скельній основі між Ельбою і Велленгрундом. Це типова фортифікація з житловою оборонною вежею квадратної форми та укріпленнями по периметру. Планування класичне для укріплень з вежами-донжонами. Воно поділене на два оборонні двори, що можуть автономно витримати облогу. Питання виникнення Альтратена (Старий Ратен) необхідно пов'язувати з резиденцією феодала (XIV ст.), яка була доповнена додатковим укріпленням Нойратен (Новий Ратен).

Пам'ятка для нас особливо важлива. Це відчайдушно сміливо міцно укріплена будова, де максимально використано скелі. Основна частина укріплень, точніше приміщень, вирубана в скелі, але доповнена мурованими конструкціями, які споруджені на підпружних арках. Основні будівлі – приміщення, які вирубані в скелі, по периметру укріплення доповнені тоншими конструкціями. По периметру скель, в зоні можливої оборони, над скелями проходили дерев'яні помости, що виконували роль бойової галереї. В центрі укріплення був невеликий двір – дитинець – і сторожова вежа, влаштована на скелі. Додатково замок був добре забезпечений водою, яку зберігали в цистерні. Усвідомлюємо, що наявний матеріал не повністю розкриває спорудження наскельної забудови, проте він найближчий до нашої тематики. Археологічні дослідження, що тривають тут понад 30 років, дають можливість по-новому подивитися на проблему.

На Кьонігштайні (Королівському камені), на іншому березі Ельби, вище за її течією в 1241 р. було споруджено Верхньолужицьку договірну границю між Королівством Богемією і

Єпископством Майсен. Під 1289 р. у документах згадуються укріплення на високій скелі, де на вершині виступає основний будинок-вежа, оточений ровом і валом. Така сама система виступає і в Лілієнштайні, де виділяється природне ізольоване скельне плато. Безпосередньо на правому березі ріки високо над містом Бад Шандау, на стрімкій скелі зафіксовано аналогічний Лілієнштайну чотирикутник укріплення 20×45 м, з напільної сторони захищений подвійним ровом.

У Гонштайні також використано скелю, яка стоїть осібно і з трьох боків стрімко обривається, а вузький підйом захищений ровом. Це укріплення засноване щонайменше в XIII ст., а серед науковців звучала думка про первісний дерев'яний варіант побудови укріплень.

Значно раніше, в 1222 р., зустрічається згадка про резиденцію дворянина Стольпен. Укріплення було на базальтовій горі і, очевидно, мало лише одну вежу, кілька споруд і кільце муру. В області між Бауценом і Гьорліцом фортифікації виникають в основному на базі слов'янських споруд (укріплень), як правило, на одиноких вершинах гір (Штрамберг, Гохштайн, Ляуске, Гутберг, Гьорліц).

Гоге Штрасе (висока вулиця, дорога), яка перебувала у середньовіччі під богемським верховенством, вела через Кьонігсберг, Каменц, Баутцен, Льобау і потім на схід до Гьорліца через Циттау до Богемії. На гірському перевалі вона потребувала особливої охорони, і тому гора Карльсфрід відома нам як основний пункт захисту перед люккердорфським перевалом.

Ще в кінці епохи бронзи плато гори Ойбін мало укріплене поселення, яке зникає на 2000 років з лиця землі. В середині XIII ст. тут було збудовано потужний оборонний комплекс, згодом додатково обмурований міцними стінами та вісьмома вежами. Ойбін контролював основне сполучення Центр–Північ–Південь (через люккердорфський перевал) тогочасного торгового шляху. Укріплення максимально вписане у природний рельєф, де скелі є основою під муровані вежі та стіни. Невелика площа розділена на самостійні оборонні двори, серед яких вписано споруду замкової каплиці.

Карл IV заклав “Новий дім” (Ное гаус) – Карльсфрід для охорони доріг, а також для збору мита (1357 р.). Він також належить до скельних замків, які розвинулися протягом XIII–XIV ст. і функціонально відрізняються розмірами, але входять до розряду укріплень з “головними вежами” – донжонами. Основні укріплення розміщувалися на стрімкій скельній вершині, дуже виділяються вежа і окреме приміщення, оточені по периметру кам'яними стінами. На протилежному боці невеликої долини, замкнутої скельним хребтом з двох сторін, знаходиться ще одна вежа, яка прикриває оборонну стіну.

З X ст. виразно розширюється територія слов'янського розселення, яка в кінці XII ст. піднімається до гірської області, демонструючи справжню колонізацію. В пізніший час резиденції володарів, які з'являються на колонізованій території, є невеликими (вежа з ровом або водою). Адміністративні центри, як правило, мають дещо більші розміри. Рідка сітка ранньонімецьких укріплень малих розмірів відображає резиденції дрібних феодалів.

Упродовж XII ст., а згодом у XIII ст. виразно посилився процес інтенсивної і систематичної колонізації гірських районів вже за активної участі німецького елемента.

Аналіз планів, схем забудови укріплень у допливах Одеру і Ельби чітко вказує на активне використання природних факторів захисту. Часто мало пристосовані до повного забезпечення при функціонуванні, укріплення використовували найголовнішу умову – природний захист. Схема забудови і захисту укріплень є стандартною і добре відомою в Європі. Центральна вежа роз'єднує житлові та оборонні функції і розміщена в найнепрístupнішому місці. До неї, у кращому випадку, додається ще ряд приміщень або лише безпосередньо оборонні стіни, вали, рови.

Наскельні споруди на території Македонії. Поблизу м. Прилеп знаходиться гірський хребет Маркові Кулі. Власне тут у процесі археологічних досліджень було виявлено сліди пам'ятки з наскельною забудовою, зокрема важкодоступна скельна гряда, де в середньовіччі довкола скель вулканічного походження було збудовано укріплення. Найстаріші поселення відомі на схилах гірського хребта, починаючи з епохи бронзи і аж до середньовіччя. Перші пись-

мові згадки припадають на початок XI ст., коли перший раз згадується укріплення м. Прилеп. Про нього згадує й І. Скіліца. Цікаву згадку зустрічаємо в описі повстання Петре Дельяна проти Візантії (1040–1041 рр.): в кінці повстання керівник військового з'єднання Мануель Івок організував оборону за якоюсь “дерев'яною заслоною біля Прилепу”.

Забігаючи наперед, хочемо наголосити, що цією “дерев'яною заслоною” були дерев'яні наскельні споруди на вершині Маркових Куль. Археологічні дослідження, проведені під керівництвом Б. Бабича, підтвердили наявність пазів та врубів на скельній основі (інформація отримана в усній формі від Б. Бабича під час V Міжнародного конгресу слов'янської археології у Києві в 1985 р. – *М.Р.*).

Прилеп був, безперечно, одним з головних центрів заселення родючої Пелагонії, адже він розміщений на краю рівнини на перехресті важливих комунікаційних шляхів, які перебігають через найближчі гірські перевали. Середньовічний комплекс заселення у Прилепі систематично досліджують з 1958 р. за активної участі польських учених. З 1977 р. на найвищій частині оборонної забудови Маркових Куль – Чардаку проводили дослідницькі та консерваційні роботи спільні югославо-польські експедиції. Найвища забудова – найдавніша і є складовою частиною великого комплексу, витягнутого з півдня на північ і умовно розділеного на сім частин. Сам Чардак широкою стороною витягнутий із заходу на схід і також розділений на умовні площини з буквеним позначенням. Найвищою частиною є сектор “А”. Стіни найстарішої частини забудови споруджено з каменю і малої кількості керамічних плиток, але без дерев'яних субструкцій (від них збереглися відтиски та гнізда). Товщина стін невелика: від 0,75 до 1 м. Крім житлової забудови, тут зафіксовано канал для відводу дощової води, який проходив уздовж вертикальної стіни. Мурована забудова попередньо датована XIII–XIV ст.

Частина висотного дитинця під назвою “В” належить до найважливіших частин високого замку. Тут було виявлено велику цистерну для збору дощової води. Ця частина скельного дитинця була розділена на чотири тераси з різними функціями. Скельний відрізок відділений кам'яною кладкою від інших частин дитинця Чардак. Частина дитинця “В” і “А” виявилися найстарішою і найголовнішою частиною Маркових Куль. Археологічний матеріал датований XII–XIV ст.

Частина “С” є найбільш висунутою на північ скельною групою. Тут знаходиться головна брама (пішохідна), яка вела до секторів “В” і “С”. Під час побудови переходу використано коридор між скельними брилами, над якими було збудовано вежу. Тут зафіксовано три різночасові хвіртки, що у своїй конструкції мають багато спільного із забудовою Тустані та інших аналогічних пам'яток. Слід зауважити, що найстаріша хвіртка мала ширину 1,3 м, друга – 1,4 м і остання – 1,35 м. Частина “D” дитинця Чардак є найнижчою серед згадуваних територій і найбільш західною. Тут була потужна західна брама, а сам сектор “D” був ніби передсінком до високого замку. Очевидно, що лише з літератури отримати повної інформації не можна. Проте після ознайомлення з рядом фотоілюстрацій впадають у вічі деталі, які не зафіксовані в тексті, але добре проглядаються на одному з рисунків, вміщеному в публікації.

Аналізуючи цей рисунок, легко зауважити вирубаний зі східного боку в скелі прохід (ворота, хвіртку). Ця частина укріплення доволі чітко передає характер слідів наскельної забудови. На похилих скельних площинах добре читаються вруби під горизонтальні балки або підкоси. На розміщеному під кам'яною стіною скельному об'ємі добре проглядаються полиці для зрубних стін. Все це дає підставу погодитися з усною інформацією Б. Бабича про попереднє існування дерев'яної забудови, яка передувала пізнішій кам'яній. На жаль, доступна автору інформація не може повністю відповісти на питання щодо існування більш ранньої наскельної дерев'яної забудови.

Наскельні споруди на території Чехії. На початку виникнення Чеської держави тут будували численні гради та фортифікації, які споруджували з дерева, каменю і доповнювали земляними валами. За останні десятиліття досліджень на цій території вивчено численні кам'яні замки і фортеці. Серед них значна кількість тих, які безпосередньо стосуються нашої тематики – наскельної забудови. Ще раз хочеться нагадати про безнадійність пошуків прямих відповідей

на питання, які нас цікавлять. Цю інформацію більшою або меншою мірою можемо отримати лише на підставі матеріалів дослідження.

Одним з перших у цьому списку розглянемо град Пржімда, який належить до найстаріших мурованих і збережених у камені оборонних споруд у Чехії. За даними хронік, у 1121 р. німці (тевтонці) поставили на внутрішніх кордонах “град на стрімкій горі”. Це ізольований скельний гребінь, який має висоту 837 м і розділяє пограничні гребені гір. Власне тут проходила стара давня дорога з Праги через Пльзень, Кладруби, Розвадов (згадується 1115 р.) на богемську Вогенштрассе. Вузький скельний гребінь (близько 10 м), який дещо розширюється в північному напрямку, має лише одну споруду – вежу, побудовану із західного боку гребеня. Дорога проходила зі східного боку скельного гребеня (між стіною і скелями) і через вузький прохід входила на верхній двір невеликих розмірів. Згідно з описами XVI ст., із західного боку скельного гребеня була пристосована дерев’яна драбина, яка виводила на довгий балкон (галерею), що вів до західної прибудови. Прибудова виконувала функції самостійної вхідної вежі, характерної для донжонів Європи. Посередині укріплення була криниця (студня). Зауважимо, що наявні згадки вказують на обов’язкову рубку колодязів “за кражу, за грабунок”. Згідно з описами замку XIV ст., тут серед кам’яної забудови була значна кількість дерев’яної, яка органічно поєднувалася з природним рельєфом.

Орлік – типовий острожний град, поставлений на високій скелі на лівому березі Влтави. З трьох боків він настільки неприступний, що для укріплення не було потреби будувати навколо стіни. Лише з південного боку існувала певна загроза, але вона зводилася до мінімуму ландшафтом. Виступ природної скелі був обрубаний таким чином, що виходив скельний щит товщиною до 20 м. З цього боку у скелі був зроблений перекоп.

З південного-західного боку поставлена округла вежа з шириною поперечника 8,5 м і товщиною стіни 2,7 м. Проїзд на територію пролягав через тунель, який проходив крізь скелею та муровану стіну і був додатково захищений звідним мостом.

Перша письмова згадка про Орлік, за всіма даними, припадає на 1287 р. Він був збудований на збори короля і таким вважається ще в XIV ст. Планувальна структура граду класична: потужна вежа, здатна захистити в’їзд, та забудова по периметру двору.

У скельному “щиті” можна побачити на плані низку невеликих приміщень, сходів і т.п. На жаль, більшого з цього взяти неможливо. З іншого боку, це типовий град. Штучні будови тісно пов’язані з природними скелями і утворюють з ними одне ціле.

Фрідштайн біля Турнова належить до класичних скельних градусів. Він був закладений на вершині пісковикового гребеня, який круто піднімається до висоти 500 м н. р. м. Цілий град складається зі старішої верхньої частини із забудовою та круглою вежею і південної частини, дещо молодшої, де знаходяться кринична вежа і господарські будівлі. Спочатку його побудували з дерева, і лише пізніше вимурували з каменю. Верхня частина укріплення приступна з півночі, а тому захищена невеликим передграддям, оточеним кам’яною стіною.

До внутрішнього граду можна було потрапити пішки по вирубаних у скелі сходинках. Вузька брамка (хвіртка) виводила в розширену скельну тріщину, яка утворювала потужний двір. Ворота охороняла висока округла вежа шириною 9 м, поставлена на вершині скельного блоку, що виступає як велика башта до передграддя.

У південно-східному кінці подвір’я поставлено загальні поверхові споруди, приєднані високою оборонною стіною до великої вежі. Північну сторону двору творила скельна стіна блоку з двома комірками і ворітною сторожою, видовбаними в пісковіку. Під ними в пісковіку були видовбані склепи. Скельні світлички ззовні були прикриті кам’яною кладкою, але в первісному вигляді вони мали дерев’яні стіни. Одне з приміщень вважають капличкою. З нижньої частини забудови можна піднятися до верхнього маленького дворика поряд з великою вежею. Єдиний доступ до вежі можливий з півдня через високо розміщений вхід.

З південного боку скельного крила напроти головного входу веде брамка до сусіднього, дещо нижче покладеного, заднього передграддя, тепер прихована за великою округлою вежею, поставленою біля входу над студнею чи цистерною. При ній внизу була викута приступна

ззовні світличка. Дорогу, що вела з південного заходу, переривав глибокий перекоп, з дна якого піднімаються два пілони пісковика. Колись вони несли залишки помосту, а також були опорою для звідного моста. Господарські споруди, що розміщувалися навколо криниці (цистерни), однозначно були дерев'яні, проте від них не залишилося зовсім нічого.

Історія граду Фрідштайн маловідома і загадкова. Припускають, що він виник у другій половині XIV ст. Його будівельний образ і тип сформований як в усіх скельних замках, але стрільчата арка portalу вежі підтверджує, що він мусив бути поставлений у першій половині XIV ст. Наявність вертикальних пахів на скелях дає підставу впевнено говорити про ранішу дерев'яну забудову.

Добре усвідомлюємо, що узагальнювати та зараховувати до розряду наскельних чи звичайних наземних пам'яток можна лише після повного ознайомлення з пам'яткою в натурі. Отже, наші висновки можуть мати лише попередній характер.

Наскельні споруди на території Польщі. Польський дослідник Януш Богдановскі класифікує пам'ятки з наскельною забудовою на теренах Польщі лише з погляду їх оборонних властивостей. Відповідно до його схеми, скельні об'єкти, доповнені штучними стінами (валами), належать до "стінової" системи оборони⁴⁵⁹. Згідно з класифікацією Я. Богдановскі, до "вежових" належать пам'ятки з використанням скель як природних веж або основ для побудови мурованих веж на них (Окєнник, Городиско Вали)⁴⁶⁰.

Анджей Жакі, подаючи морфологічну типологію середньовічних городищ Малопольщі, зараховує пам'ятки з наскельною забудовою до другого типу⁴⁶¹, хоч за плановою структурою вони вписуються у "стінову" систему Я. Богдановского. Варто зауважити, що А. Жакі вказує на відсутність відповідників цим пам'яткам на польських землях, але найближчим аналогом за межами Польщі називає Тустань. Він наголошує на винятковості такого явища і на чужих теренах.

Зіставивши вищезазначену інформацію, не важко побачити схожі риси наскельних споруд Українських Карпат та згадуваних пам'яток на теренах Польщі. "Для скельного зодчества, незалежно від того, в якій країні воно виникло, характерна одна особливість: у скелі навічно відбито конструктивно-архітектурні і декоративні мотиви, які були вироблені в нетривких матеріалах масового будівництва (дерево, глина, цегла та ін.)"⁴⁶².

У печерно-скельних комплексах зафіксовано лише ті будівельні конструкції, зокрема дерев'яні, які були добре знайомі будівничим. Крім вікон та дверей, у скелях фіксували несучі балки, стелі (часом зі сволоками), профілі дахів та ін. Виконані у твердому матеріалі (скельній породі), такі споруди не піддаються будь-яким змінам, пов'язаним з перебудовою, а тому вибиті сліди є натуральним, документальним підтвердженням колишніх споруд чи конструкцій.

Розглядаючи рельєф Юри Краківсько-Чєнстоховської, Я. Богдановскі в першу чергу виділяє первісні форми найпримітивнішого захисту природних печер штучними загорожами-"обарисками". Серед них виділяється печера Темна⁴⁶³. Суть захисту полягає у природно сформованому середовищі, яке замикає певну територію стрімкими скелями. У пізніших дослідженнях Я. Богдановскі розширює цю тезу і деталізує. Вона полягає в тому, щоби втекти з відкритої місцевості через пасивне прикриття до наявного у природі безпечного місця. Ілюстрацією цієї тези є докладніше опрацювання схеми печери Темної в Ойцові⁴⁶⁴.

Природне середовище визначає самі ці вищезазначені засади, воно захищене скельним гребенем Рукавиці і має єдиний доступ з півночі. Перехід з однієї захисної зони до іншої доповнюють природні переходи, які існують у скелях. Ця система захисту, незважаючи на свій

459 Bogdanowski J. Dawna linia obrony Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problem konserwacji i adaptacji dla turystyki // Ochrona Zabytków. – Warszawa, 1964. – № 4. – S. 10.

460 Ibid. – S. 9.

461 Zaki A. Archeologia Malopolski wczesnosredniowiecznej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 41–47.

462 Всеобщая история архитектуры. – Т. 1. – С. 401–402.

463 Bogdanowski J. Dawna linia obrony Jury Krakowsko-Częstochowskiej. – S. 6, 9, ryc. 5 A.

464 Ibid. – S. 6, 9, ryc. 5 A.

примітивізм, існувала довго. Печера як місце поселення людини була освоєна в неоліті (приблизно 5000 р. до н. е.), але використовували її в часи середньовіччя (XII–XIII ст.)⁴⁶⁵.

Наступними об'єктами виступають скельні групи, пов'язані зі штучними укріпленнями. Я. Богдановські трактує їх як “стінову систему оборони” і пов'язує зі “скалистими важкодоступними узгір'ями”. Суть такої системи укріплень полягає в доповненні скельних стін додатковими поперечними валами (стінами), які з'єднують їх і утворюють замкнуту захисну територію⁴⁶⁶. Власне, ця система є максимально наближеною за своєю схемою до захисних споруд Тустані та Бубнища.

Скельний комплекс Окопи поблизу Ойцова орієнтовно датується (за Ленчиком) XI–XII ст.⁴⁶⁷. Це дає підставу зробити обережне припущення про існування там дерев'яних наскельних споруд.

Значно цікавішим виступає у другій групі городищ (за А. Жакі) городище Біров (Підзамче, Юра Краківсько-Ченстоховська). Тут скелі розташовані амфітеатром, а тому вал є досить коротким і з'єднує крила скель. На думку А. Жакі, природні укріплення (з використанням скель) мали, напевно, суцільно військовий оборонний характер і їх могли використовувати ще в гальштатський період, а потім у середньовіччі. На це вказують в'їзди на їх територію, які ведуть через важкодоступні “брами” і “барбакани”, влаштовані у скелях (Підзамче)⁴⁶⁸.

Серед скельних об'єктів зустрічаємо вже праформу вежі (скельної) на городищі Океннік Великий. Тут скельний гребінь увінчаний вертикальною вершиною у вигляді природної вежі. У ній розміщений великий “сховок” (приміщення). Доступ до вершини та приміщення можливий лише “скельним кошином” – своєрідним вертикальним тунелем, вхід до якого знаходиться із зовнішнього боку скельного гребеня⁴⁶⁹. Слід зауважити, що цей в'їзд із зовнішнього боку є на висоті близько 4 м над рівнем рельєфу (аналог Тустані). Доступ до скельної вежі з території дитинця був можливий ще по спеціальному пандусі. До цього слід додати, що на території дитинця була криниця (цистерна ?), що наближує цей комплекс до наскельних.

Анджей Жакі про аналогічні об'єкти пише: “На польських землях немає їм відповідника, але і на інших вони є великою рідкістю. Датування їх за браком більших досліджень є ще неточним”⁴⁷⁰. Ці пам'ятки він датує останньою фазою середньовіччя.

Слід зауважити, що “найближчим городищем цього типу” він називає Тустань “в Уричу в Українських Карпатах”. Отже, про цю пам'ятку напевно можемо сказати, що вона належить до наскельних і згадуваних раніше. Польський дослідник, подаючи літературу про Тустань, з невідомих причин вказує, ніби її побудував король Казимир Великий. Згодом подає і датування Тустані – XI–XII ст., тобто княжий період. Посилаючись на матеріали досліджень П. Раппопорта, він подає цю пам'ятку пізнішою (в П. Раппопорта X–XI ст. – *M.P.*).

До цікавих скельних укріплень на території Польщі належить лицарський замок у Мірові, руїни замку Кам'янець в Оджиконю, Оградзеньцю, скельний замок в Ойцові, Ольштині, Остренжніку та ін. Лицарський замок у Мірові збудований на вапняковому узгір'ї Краківсько-Ченстоховського узвишшя. Це була сторожова погранична споруда, яку збудував, за легендою, Казимир Великий для охорони кордону. З матеріалів досліджень дізнаємося, що первісна сторожня займала вершину скельних брил висотою 13–17 м. Оточена стінами, без веж, вона мала площу лише 270 м². Для нас цікавим є те, що в скельній основі були вирубані нижні приміщення, льохи. Аналіз ілюстративного матеріалу вказує на цікаве органічне поєднання природних скель зі штучними мурами.

У тих місцях, де скелі між собою на значній відстані, для кладки кам'яної стіни спочатку були виведені стрільчаті підпружні арки, які стали основою стіни і поєднували скелі в одне ціле.

465 Ibid. – S. 6, 9, ryc. 5 A.

466 Ibid. – S. 6, 9, ryc. 5 B.

467 Bogdanowski J. Dawna linia obrony Jury Krakowsko-Częstochowskiej. – S. 6, 9, ryc. 5 B.

468 Ibid. – S. 6, 9, ryc. 5 B.

469 Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa; Kraków, 1996. – Tabl. 38.

470 Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. – Tabl. 38.

Цікавим є те, що окремі ілюстрації передають вертикальні пази можливої дерев'яної забудови. Повну відповідь на це питання може дати лише натурне обстеження пам'ятки.

Наступною цікавою пам'яткою польського скельного будівництва виступає Одриконь. Руїни замку під назвою Кам'янець знаходяться на високій скельній вапняковій горі. Тут добре простежується чітка структура верхнього замку, розміщеного на скелях, середнього та двох нижніх. Скельні виходи у структурі замку добре пов'язані із мурованими стінами. Ілюстративний матеріал дає певне уявлення про характер використання скель. У тих місцях, де була забудова, чітко виступають певні врубки та площини на скельній основі. Можна припустити існування дерев'яних конструкцій. Дещо докладніше використання скель описане в сучасніших матеріалах обмірів об'єкта. На опублікованому матеріалі добре простежуються міжскельні приміщення, що наближає цей об'єкт до типових наскельних.

Оградзенец також належить до тих пам'яток, у яких добре прослідковується система наскельної забудови. Верхній замок чіткого плану доповнений різними за величиною та характером дитинцями. На вузькій скелі, яка замикала дитинець зі сходу, був дерев'яний будинок, згодом замінений мурованим, що мав три приміщення. В'їзд до замку був з південного боку, між близько розміщеними скелями. Згодом, у XIV ст., тут було споруджено в'їзну вежу. Зараз важко визначити, якого характеру були перші ворота, але їх розміщення між скельними об'ємами вказує на певні паралелі з пам'ятками Українських Карпат. Додатковим підтвердженням цього є наявність двоповерхових пивниць, вирубаних у потужній скелі, яка була основою забудови будинку з південного боку замку.

До подібного типу пам'яток належить скельний замок в Ойцові, збудований, очевидно, у XIV ст. на вапняковій скелі. Він також складається з двох частин, одна з яких є окремою вежею, збудованою на висоті 12 м на скельній основі. Дитинець повністю замкнутий і мав на своїй території криницю.

Ольштинський замок споруджено у XIV ст. з широким використанням скельних груп як складових частин комплексу. Він традиційно розділений на верхній (скельний) і нижній, у якому скелі включені до забудови. Доступну сторону прикривала циліндрична вежа висотою понад 20 м. З північно-східного боку верхнього замку (біля основи скель) була збудована триповерхова вежа, нижні приміщення якої поєднані з печерами, влаштованими в рельєфі. Ілюстративний матеріал не дає відповіді на всі питання, але з літератури відомо, що деякі споруди були заглиблені у скельну породу, що дає підстави припускати наскельний характер забудови.

До аналогічних пам'яток належить і скельний замок Остренжнік, хоч про нього помітно мало інформації. Він так само складається з верхнього (скельного) та нижнього замків. Підзамче було оточене овальними в плані земляними валами, що може вказувати на їхнє раннє походження. На стрімких скелях знаходилися муровані стіни верхнього замку, в якому з північного боку збережені залишки оборонної або ворітної вежі.

До цікавих пам'яток, де в системі захисту поєднано скельний об'єм та інші структури фортифікації, належить Крайовіце "Голеч" у Польських Карпатах. Пам'ятка знаходиться на незначній висоті (320 м н. р. м.). Замок Голеч займає вершину гори, яка оточена ровом і має невелику площу – 30×40 м². Для нас цікавим є використання скельного останця. Його вершина, очевидно, рівно зрубана і має поверхню 3–4 м². На цій поверхні вирубано заглиблення в середньому шириною 0,40 м і глибиною 0,60 м. До цього місця провадять кам'яні східці.

Поданий у публікації план вказує на існування нерегулярного в плані замочку з прямокутною і двома круглими в'їзними вежами. По зовнішньому краю рову проходить вал, який безпосередньо включає скельний останець. За поданим планом, він розміщений навпроти в'їзної вежі. В'їзд до замку проходив дном рову.

Базуючи свої висновки на наявній скупій інформації, можемо запропонувати два варіанти функціонального призначення цього останця:

1. Оскільки скельний останець розміщений навпроти в'їзної вежі, то він міг бути основою конструкції мосту. Додамо, що його висота повинна збігатися з висотою проїзду.

2. Якщо зазначений на плані в'їзд до замку проходив дном, то в цьому випадку скельний останець був основою оборонної споруди типу вежі. Аналогічна “скельна вежа”, точніше дерев'яне завершення скельного останця, прикривала підступи до дитинця Бубнища.

На жаль, нам невідома довжина скельних пазів Голеча, але якщо провести паралелі за поперечними перетинами пазів з оборонною вежею на Окремому Камені Тустані, отримаємо такі дані: Тустань – 0,70×0,35 м; Крайовіце “Голеч” – 0,60×0,40 м. Отже, наявні вихідні дані дають підстави зробити висновок, що Голеч був доволі потужною дерев'яною оборонною спорудою.

Узагальнюючи скупий матеріал огляду оборонних скельних об'єктів на території Центрально-Східної Європи, можна зробити такі висновки:

1. На території Польщі, як і на теренах Словаччини, Чехії, Македонії, Німеччини, Болгарії, в різні часи будуються оборонні комплекси, в яких скелі є складовими частинами, доповненими земляними валами або муrowаними стінами.

2. Скелі є не лише складовими у плані оборонних об'єктів. Вони виступають своєрідними фундаментами для будівництва наскельних споруд. Тут вони є основою для побудови окремих веж або цілих “верхніх” замків.

3. У разі використання розчленованих скель їх доповнювали муруванням або з'єднували підпружними арками, на яких мурували стіни, вежі тощо.

4. Ілюстративний матеріал дає підстави впевнено говорити, що в окремих випадках скелі підлягали спеціальній обробці. Їх обрубували, стесували, довбали спеціальні печери, які значно розширяли житлову площу часом невеликих фортифікацій (в Українських Карпатах – Бубнище, Розгірче, Тустань).

5. У разі незначної природної площі (у плані) скелі використовували у вертикальному плануванні. Зокрема, вертикальне планування Окенніка наближує його до оборонних комплексів Тустані, Бубнища.

6. Матеріал, що став підставою для аналізу, є дуже випадковим, а тому, відповідно, недостатнім. Це вказує на те, що тему наскельних споруд на території Центрально-Східної Європи дослідники окремо не проробляли. Вищезгадані об'єкти розглядають лише як об'єкти фортифікації, які входили до системи захисту кордонів або комунікацій. Хочеться вірити, що спільними зусиллями українських та зарубіжних дослідників згодом вдасться вирішити проблему вивчення наскельних фортець і споруд.

Середньовічна наскельна фортеця Тустань⁴⁷¹

Характеристика писемних джерел. Тустань – місто-град – несподівано з'являється у літературі лише у XIV ст. поряд зі Львовом, Галичем, і в переліку міст його зазначено восьмим. Особливий інтерес до Тустані виникає у XIX ст. і не зменшується до наших днів. Він викликаний незвичайним використанням скель під забудову, а також обмеженою кількістю достовірної інформації щодо її заснування та руйнування. Історики різних часів намагалися зібрати максимум інформації, але з плином часу це стає дедалі важче зробити.

До нашого часу дійшла відносно обмежена кількість писемних матеріалів, пов'язаних із градом Тустань. Відсутні достовірні відомості про час і обставини його заснування. Дослідники XIX–XX ст. виявили поодинокі наративні, епістолярні, документальні (актові) матеріали, принагідні свідчення польських хроністів XIV–XVI ст., окремі дані соціально-економічного характеру (з люстрацій королівських маєтностей, привілеїв, надань) щодо Урича, де розташована Тустанська фортеця, та навколишніх сіл.

У цьому огляді спробуємо проаналізувати джерела, які виявили попередні дослідники, а також ті, які ми знайшли та уточнили у процесі власних досліджень. Залучимо також і етимологічний аналіз слова *Тустань*.

Давність заселення місцевості, де розташована Тустань, засвідчує вже сама її назва. Вперше на це звернув увагу І. Свенціцький. «Належить тут згадати ще про інтересні останки групи *tust* з очевидним слідом південнослов'янського *tut* у виразах: *Тустановичі*, *Тустань* – з первісного *Тльст*. Сучасне сербське *тустина* – товщ, *суниці з зльньц* – сучасне сербське *суниця*, лісова ягода, земляника, *розіотка*, та *хустти*, великоросійське *холст*⁴⁷²».

Перші фіксації назви, переважно уже як городища, належать до XIV ст.: *Tustan*, 1340 р.⁴⁷³, *w tustanskoj vōlosthy*, 1395 р.⁴⁷⁴, *Tustan*, 1398 р.⁴⁷⁵, а також *pod grodziskiem Tustaniem*, 1565–1566 рр.⁴⁷⁶.

Як вважає О. Купчинський, назва *Тустань* є праслов'янським утворенням⁴⁷⁷. За своєю структурою географічна назва *Тустань*, як і деякі інші слов'янські топоніми (укр. *Радомишль*, *Ярослав* від давнього *Ярославль*, *Добромиль*, *Перемисьль*, болг. *Преслав*, рос. *Ярославль*; макед. *Радовиште* від давнього **Radoviždb*), належить до типу присвійних, тобто означає приналежність поселення якійсь особі (наприклад, *Ярославль* (тепер *Ярослав*) – місто, закладене князем Ярославом).

В наведених топонімах був наявний праслов'янський присвійний суфікс **j*, який додавався до антропонімічної основи. Внаслідок різних фонетичних процесів суфікс **j* не завжди зберігся в первісному вигляді. В деяких випадках цей суфікс залишив слід у вигляді пом'якшення кінцевого *ль* або кінцевого звука основи. Пізніше у слов'ян, зокрема у східних, суфікс **j* у топонімічному словотворі відживає, замінюючись повністю суфіксами *ов*, *ин*.

На думку О. Купчинського, антропонім *Тустан* (твірна основа географічної назви *Тустань*), за структурою є двочленним і складається з компонентів *ту* і *стан*. Такий тип власних імен відомий в санскриті, давньогрецькій, кельтській мовах. Двокореневий тип власних номінацій притаманний багатьом індоєвропейським мовам. Зокрема, таку словотвірну структуру

471 Підрозділ ґрунтується на тексті: Рожко М. Історія дослідження Тустані – оборонного комплексу з наскельною забудовою // Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 25–44, 136–164.

472 Свенціцький І. Нариси з історії української мови. – Л., 1920. – С. 37.

473 Monumenta Poloniae historia. – Т. 2. – С. 627.

474 Dodatek tygodniowy przy "Gazecie Lwowskiej". – Lwów, 1857. – № 40.

475 Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1878. – Т. 7. – С. 41.

476 Жерела до історії України-Руси. Описи королівщини в руських землях XVI віку / видані під редакцією Михайла Грушевського. – Л., 1895. – Т. 1. – С. 204.

477 Автор вдячний О. Купчинському за підготовку матеріалів до публікації щодо назви *Тустань*.

мають імена слов'ян, відомі з давніх пам'яток, датованих VI–VII ст., наприклад, імена антських вождів і візантійських воєначальників слов'янського походження: *Доброгост*, *Калігост*, *Межмир*, *Татимир*, *Хвалибуд* та ін. Двочленна іменна структура знайшла широке відображення на східнослов'янських територіях, у тому числі у топоніміці України⁴⁷⁸. Другий компонент назви – *стан* – відомий в антропонімії майже всіх слов'ян: укр. *Станимир*, *Нестан*, укр. і пол. *Станислав*, словен. *Stanigoj*, сербохорв. *Stanivuk*, чеськ. *Přestan* та ін. Компонент *стан* походить від праслов'янського слова **stanъ* < **stati* і означає постійність і тривалість. На думку Т. Маретича, праслов'янське **stanъ* може також означати “міцність”, “сила”, “певність”, “твердість”⁴⁷⁹.

Щодо походження і значення першого компонента твірної основи топоніма Тустань, то, як вважає О. Купчинський, однозначної думки немає. Компонент *ту-*, по-перше, можна пов'язувати з давньоруським прислівником *туть*, *тумо*, що походить від праслов'янського **uto*, який складається з двох коренів: **tu* (прислівник) і **to* (вказівний займенник). По-друге, компонент *ту-* може бути усіченою формою давньоруського прикметника *тузь* (від праслов'янського **tongъ* – “сильний”, “твердий”, “неподатливий”, “впертий”, “завзятий”, що пов'язано з дієсловом **tegti*). В такому випадку походження назви можна реконструювати як *Тустань* < **Тугостан* + *j*, що могло би означати “постійна міцність”, “постійна сила”. Третя версія походження топоніма веде до старочеського прикметника *тухъ*, що означає “відвага”⁴⁸⁰: *Тустань* < **Тухостан* + *j*.

Таким чином, бачимо дві точки зору на походження компонента *ту-*: 1) твірна основа є повною, 2) твірна основа є усіченою від *тузь* або *тухъ*. У першому випадку ім'я виражало побажання батьків своєму нащадку “бути саме тут, на цьому місці міцним, сильним, стійким”, у другому – загально “бути сильним і міцним”, “мати відвагу і силу, бути відважним і сильним”. О. Купчинський схильний вважати, що твірна основа назви *Тустань* утворена за допомогою прислівника *тут*. В такому разі це слов'янська інноваційна форма, про що свідчить рідкісне вживання прислівника *ту* в ролі першої частини твірної основи в інших слов'янських мовах.

Щодо назви *Тустань*, то вона засвідчена лише на східнослов'янських землях. Аналогічну назву має інший топонім в Україні – село Тустань Галицького р-ну Івано-Франківської обл., зафіксований в джерелах від XVI ст.: *Tustań*, 1578 р.⁴⁸¹; *Tustan*, 1653 р.⁴⁸²; *Tustań*, 1785–1788 рр.⁴⁸³. До цього ряду аналогів, очевидно, необхідно зараховувати і гідронім *Тусталь* (права притока Случі) на Рівненщині. За межами України не виявлено ані топоніма *Тустань*, ані його гіпотетичних повних форм **Тугостан*, **Тухостан*, хоч відомі сербохорватська назва *Tugomer*, старопольська *Tęgomir*, *Tęgobor*, полабська *Tangomiz*, старочеська *Tuchomir*, *Tuchomysl*, *Tuchorad*, *Utuch*⁴⁸⁴.

Звернімо увагу і на таку вагому обставину: у цій місцевості збереглися й інші двокореневі топоніми давньоруського походження: с. Доброгостів, м. Дрогобич та ін. 1387 р. недалеко від Тустані с. Тустановичі разом з монастирем Борислав (тепер місто) було подароване Юрієві та Ананію Доброславичам⁴⁸⁵. Щодо села Тустановичі, то його, без сумніву, заснували вихідці з Тустані.

Народне тлумачення походження назви (від словосполучення “тут стати”) зафіксував ше С. Сарницький у 1585 р. Його підтримує сучасна усна традиція.

478 Купчинський О. Матеріали словника двочлених патронімічних назв ич-ичі // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 100–123.

479 Maretic T. O narodnim imenina i prezimenima u Hrvata i Srba // Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i Umjetnosti. – Zagreb, 1886. – Кн. 81. – С. 128.

480 Svoboda J. Staroceske osobni imena a naše přijmeni. – Praha, 1964. – С. 89.

481 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – Т. 12. – С. 671.

482 Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 5, оп. 1.

483 Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 19, оп. XVI, s. 242.

484 Malec M. Budowa morfologiczna staropolskich zlozonych imion osobowych. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1971. – С. 118–119.

485 Matricularum Regni Polonice summaria. – Varsovia, 1915. – С. 362–363.

Про цей град немає жодних згадок у джерелах часів Галицько-Волинського князівства. Принагідно фігурує лише монастир Богородиці у недалекому с. Верхньому Синьовидному (1240–1241 рр.)⁴⁸⁶.

Найдавніша згадка про Тустань є у праці відомого польського хроніста, підканцлера короля Казимира Янка з Чарнкова (близько 1320–1387). Його літопис охоплює події 1363–1384 рр. Серед інших міст і градів, які наново укріпив король (помер 1370 р. – *М.Р.*), він відзначає після міст власне Польщі “в Руській землі місто і гради Лямбург, або Львів, місто Перемишль, місто і град Сянок, місто Коросно, гради Любачів, Теребовля, Галич, Тустань” (“In terra Russiae Lamburgam alias Lwow civitatem et duo castra, Premisl castrum, Sanok civitatem et castrum. Crosno civitatem, Lubaczow, Trebowla, Halicz, Tustan (Custan, Czustan. – *М.Р.*) castra. Hac omnes civitates et castra muris fortissimis, domibus et turribus, altis, possatis profundissimis alisque propugnaculis circumdebit in decorem genti reg nique Poloniae repugium et tutelam”)⁴⁸⁷.

Усі згадані вище міста вже існували до XIV ст., тобто до того, як їх захопили поляки. Отже, у всіх перелічених населених пунктах польський король не міг будувати нових укріплень, а лише їх “наново укріпити”, що відповідає істині. Немає можливості перевірити, наскільки правдиве свідчення хроніста стосовно величезного розмаху цих робіт, у тому числі і в українських містах та градах. Однак досить виразним є намагання автора возвеличити монарха. Це підтверджують польські дослідники. Серед багатьох оборонних “казимирових” об’єктів цілий ряд побудовано за інших часів⁴⁸⁸.

Дуже виразно ця тенденція проступає у творах Яна Длугоша (1415–1480). Коли Янко з Чарнкова нічого не згадує про те, що Казимир захопив Тустань, то Длугош говорить про це прямо під 1340 р. у главі “Король Казимир протягом одного літа захоплює під свою владу всю Русь”: “Казимир... у день народження Іоанна Хрестителя рушив до Руської землі і там опанував міста і замки Перемишль, Галич, Луцьк, Володимир, Сянок, Любачів, Теребовлю, Тустань, інші руські міста і кріпості” (“...et tam Premisliense, quam Haliciense Luczense, Wladimiriese, Sanocense, Lubaczow, Trebowla, Tusztanque castra et civitate...”)⁴⁸⁹.

Згадана Тустань і в розділі “Життя, похвальні вчинки і риси короля Польщі Казимира і які залишив після себе будівлі”. Під 1370 р. тут перераховані 69 міст і фортець королівства. Лише серед восьми українських населених пунктів бачимо “Львів, Сянок, Коросно”, які король мурами “опасав”. Також побудував гради і двори (castra et curias) “... у ... Львові, Перемишлі, Любачеві, Теребовлі, Галичі, Тустані” (“Tusztan”)⁴⁹⁰. Залежність наведеного фрагменту від твору Янка з Чарнкова безсумнівна. Натомість перший, де йдеться про захоплення низки міст 1340 р., потребує пояснення. Не будучи сучасником, Длугош, як уже доведено істориками, об’єднав дві різночасові події. Кампанія Казимира 1340 р. була короткотривалим грабіжницьким походом, тоді як захоплення Галицько-Волинського князівства відбулося через дев’ять років (останні галицькі міста Белз і Олесько захоплені лише через 100 років – *М.Р.*). Тому зараз важко сказати, коли вперше поляки оволоділи цією важливою стратегічною твердиною на кордоні з Угорщиною.

З твору Яна Длугоша ці дві згадки про Тустань перейшли до хронік М. Меховіти (близько 1457–1523 рр., Custan) та М. Кромера (1512–1589 рр., Tusztano, Tustanensem)⁴⁹¹. Останньому з них належить згадка про родовища ртуті біля Тустані (argenti viui, apud Tustanum in Russia)⁴⁹².

486 ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 787–788.

487 Kronika Jana z Czarnkowa // Monumenta Poloniae Historica. – Leopold, 1872. – Т. 2. – С. 626–627.

488 Guerguin B. Zamki w Polsce. – Warszawa, 1974. – С. 103, 106, 114, 120, 185, 197.

489 Dlugos J. Historiae Poloniae... // Dlugos J. Opera omnia. – Cracovia, 1876. – Т. 12. – С. 198. У лясціцькому виданні “Історії Польщі” згадки про Тустань немає.

490 Dlugos J. Historiae Poloniae... – С. 324.

491 Matia de Mechowia. Chronika Polonorum... – Cracovia, 1521. – P. CCXX, CCXXXII; Cromeri M. De origine et rebus gestis Polonorum Libri XXV. – Basiliae, 1554. – P. 302, 319.

492 Bielowski A. Przypomnienia z podróży po kraju // Dziennik mod paryskich. – Lwów, 1846. – № 2. – С. 4. Після опису родовищ інших металів згадуються копальні солі в Бохні, Величці, Галичі, Коломиї, Солі. Не виключено, що у джерелі, яке використав Кромер, насправді йшлося про зв’язок Тустані з поширенням солі. Ртуті (в деяких публікаціях срібла. – *М.Р.*) в цьому районі не виявлено.

Найстаріша відома документальна згадка щодо Тустані належить до 1390 р. В листі папи Боніфатія IX йдеться про певні надання Владислава Опольського новозаснованій Галицькій католицькій дієцезії. Цей князь був володарем Галичини від імені Угорщини 1372–1378 та 1386–1387 рр. Згадувана подія, напевно, відбулася у другий період його панування. У фундації йшлося, зокрема, про юрисдикцію архієпископа над м. Рогатином, градами Олеськом і Тустанню, про десятину з прибутків від солі в Дрогобичі та Жидачеві (“oppidum Rohagyn (sic.) et castra Oleszko et Tustan in diecesi Haliciensis”)⁴⁹³.

Невипадково Тустань у цьому документі фігурувала поряд із Дрогобичем та Жидачевом. Через цю прикордонну фортецю на Ворітський перевал, до Угорщини експортували сіль, видобуту і в районі перелічених міст. Однак оскільки Тустань перебувала раніше під владою перемиського католицького єпископа, то 1398 р. вона до нього і повертається. Актом краківського єпископа (єпископа) Петра як арбітра в цій справі визначено межі перемиського та львівського єпископств. Вони проходили, зокрема, по р. Стрий, від її витоків аж до впадіння у Дністер, і далі вже до верхів'я Дністра: “et sic procedendo per fluxum ejusdem fluvii Dnestr usque ad illum locum, ubi idem fluvius Strig ortus est et surrexit, et usque ad illum locum, ubi idem fluvius Strig in Dnestr fluvium introivit, inclusis castris. Tustan, Zambor, nec non districtibus Strigensi, Drohobicensi cum eorum adjacentiis universis, a parte illa dictorum fluviorum situatis”⁴⁹⁴ (“і так ідучи по течії вказаної ріки Дністер аж до того місця, де знаходяться витoki (бере свій початок) р. Стрий, і аж до того місця, де р. Стрий впадає у р. Дністер, включаючи укріплення (castris) Тустань, Самбір, які розміщені з усіма їхніми угіддями власне в округах Стрийському та Дрогобицькому між згаданими річками”). Як бачимо, наведений документ окреслює територію і Тустанської волості, включаючи два перевали – Ужоцький і Ворітський. Ця територія пізніше була поділена між іншими волостями.

Стосовно волості, то маємо принагідну згадку 1395 р. Але така адміністративно-територіальна одиниця, без сумніву, існувала значно раніше, ще за часів Галицько-Волинського князівства. П. Домбковський, спираючись на всі доступні на той час матеріали, стверджує: “Цей повіт (тобто Тустанська волость. – М.Р.), який, без сумніву, існував у XIV ст. біля Стрийського, найправдоподібніше, займав слабо заселену гірську країну, можливо від витоків р. Опору до Стрия, у східному напрямку аж до витоків р. Стрий і до державного кордону, до хребта Бескиду. У такому разі цей повіт охоплював певну територію, котра потім, у XV ст., належала до Самбірського та Саноцького повітів, і був би найдалі в гори висунутим повітом”⁴⁹⁵.

Свідчення про таку волость є і в грамоті від 4 листопада 1395 р.: “село в Тустанскей волости Крушельницю на ріці Стрий” (“selo w Tustanskej volosty Kruszelniczu na ruczcy Stryju”)⁴⁹⁶. Безперечно, до цієї волості належало і с. Підгородці, що лежить на півдороги з Тустані до Кру-

493 Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1872. – Т. 3. – С. 86. Наводимо уривок цього документа. Переклад М. Трофимука.

В Римі, 15.05.1390.

Папа Боніфатій IX наказує Перемиському єпископові Ерікові, щоб заїхав до Львова, звільнив місто від інтердикту і розпочав суворе слідство над галицьким архієпископом Бернардом.

Єпископ Боніфатій, раб рабів Бога, високодостойному брату, єпископу перемиському [бажас] здоров'я і [шле] апостольське благословіння. Особливо охоче звертаємося до тих святих слів молитов, котрими турбуємося про добробут душі і хочемо, щоб вони були почутими.

Галицька церква, що віддавна існувала у Руському князівстві до того, як бути відданою під нагляд Бернарда, єпископа Галицького, доброї слави папою Урбаном VI, нашим попередником (навернута з рук схизматиків і невірних славної пам'яті королем Угорщини Людовіком до католицької віри і послуху святей Римській церкві), довгий час була позбавлена католицького глави, існуючи під владою отих схизматиків і невірних, а тому непросто є встановити дари вказаній церкві, які були зроблені в той час (та й в інші часи). Люб'язний син, шляхетний муж Володислав Опольський, на той час князь Русі, загорівшись ревністю обитвання для блага православної віри, навечно і безповоротно відступив і віддав у дар вказаній Галицькій церкві місто Рогатин (oppidum Rohagyn, Rochatyn), замок Олесько (castra Oleszko, Olesko) і Тустань (Tustan, Tstan), котрі знаходяться у Галиції дієцезії, з округами (districtibus), хуторами (villis), майном (bonis) і всіма угіддями (pertinentiis universis), а також один дім, що знаходиться у верхній частині львівського окольного граду (круглого укріплення) (circuli oppidi Lamburgensis) поблизу границі вказаного міста, згаданий дієцезії – з усіма привілеями (правами) і всім, що до нього належить, а також десятину церковного (податку з мита?) (theologorum) у цьому місті та десятину солі у Дрогобичі і Жидачеві (Sudaczoia, Zudacsov, Zudaczow) вказаного діоцезу, які були власністю цього князя, славного титулом і землями, у прихід галицькій церкві дар і як придане пожертвували навечно.

494 Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1878. – Т. 7. – С. 41.

495 Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i belzkiego w XV wieku. – Lwów, 1939. – С. 317.

496 Zbiór dokumentów małopolskich z lat 1386-1417 / wyd. S. Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974. – Cz. VI. – S. 133. Переклад М. Трофимука.

шельниці. 1397 р. воно фігурує у грамоті, відомій у польській та латинській копіях (“u naszej wsi u Podhorodzieczach, villam nostram Podhorecze in districtu Striensi”)⁴⁹⁷. Оригінал староукраїнською мовою не зберігся, натомість латиномовна копія довільно передає текст.

Привілей на с. Крушельницю (подається зі скороченням, оригінал на пергаменті, місцями пошкоджений, знаходився в пана Карла Завадського, власника Крушельниці).

“Во ім'я Господа, аминь. Нехай цей документ буде даний навечно. Ми, Сигізмунд Август, Божою милістю король Польський, Великий князь Литовський, Руський, всієї Пруссії, а також володар і наслідник земель краківської, сандомирської, серадської, куявської, ленчицької, мазовецької, жмудської, холмської, ельбінської і поморської, оповішаєм цим документом (привілеєм) усіх, що у нашій присутності привілей на пергаменті з печаткою, написаний руськими літерами, був правильно переписаний по-польському у нашій канцелярії... і була просьба від родового шляхтича Андрія Крушельницького і сина його Матвія, щоб ми цей документ визнали, ствердили і ратифікували.

Зміст привілею такий: “Володислав, милістю Божою король Польський, Литовський і Руський, і багатьох інших земель володар, повідомляємо цією нашою грамотою [усім], хто її читати буде, або почує читаною, що ми звернули увагу на наших вірних слуг Івана і Даміана і на їхніх синів, котрі нам служать. Отже, бажаючи, щоб вони ще охочіше виконували свої обов'язки, даємо їм у дар село *Крушельницю над річкою Стрий Тустанської волості*, з усім добром. В границях, які одвіку до неї належали, з лісами, полонинами, нивами і сіножатями даруємо їм і дітям їхнім, і нащадкам на віки вічні, щоб вони нам і нашим дітям, і нашим нащадкам *служили з...*⁴⁹⁸ *того села трьома стрільцями* і наказуємо його дітям і його нащадкам, всюди, де буде потреба. А на підтвердження цього нашого документа привішено печатку в нашому с. Глинянах, [розташованому за] чотири милі від Львова напроти Уньовського монастиря в понеділок, в день по святій покрові Божої Богородиці. А при тому були свідки... логі Куровський, наш пан Кичри (Кичри, Кичрій?) і пан Данило Задеравацький і пан Стефан Боррирович (Борірович), влади коло ... і інших багато шляхтичів добрих людей було при тому... Дано (відбулося, в оригіналі – “стало”) в рік народження Христового 1395-ий”.

Наведений вище привілей, вважаючи правдивим і важливим, у всіх його пунктах визнаємо, стверджуємо і ратифікуємо і постановляємо, щоб мав відповідну силу і авторитет, доки названі угіддя будуть у власності вказаних нащадків. Як свідчення тої ухвали, привішена наша печатка до цього документа. Дано у Варшаві під час загального сейму королівства в першу суботу по празнику непорочного зачаття Діви Марії. Року Господського 1556, а нашого королівства двадцять сьомого. У присутності... (далі йде об'ємний перелік свідків, присутніх під час підписання привілею)”.

Таким чином, територія Тустанської волості простяглася від граду, через Підгородці, попри Стрий, Крушельницю (Корчин) до Синьовидного (Вижнього). Далі вверх по р. Опір до Ворітського (Верецького) перевалу (північна межа Тустанської волості пролягала вздовж р. Дністер). Територія вздовж русла р. Опір на кінець XIV ст. була, очевидно, спустошеною. Про це свідчить королівський привілей 1397 р., виданий 5 березня у Кракові⁴⁹⁹, в якому король дозволяє Мікові та Іванкові Волохам заселення сіл в лісах і пустках, названих Сколе і Тухля, якими будуть володіти спадково. У привілеї, зокрема, говориться: “Засвідчуємо присутнім і на майбутнє, що ми власною думкою розглянули ревну і продуктивну службу і вірних, котрою Міко та Йванко, вірні наші Волохи (Mico et Jwanko), рідні брати, запам'ятались, і бажаючи, щоб тепер і у майбутньому ще з більшим старанням служили і були вірними і щоб вони повністю були задоволеними, *об'єднуємо і даруємо знову їм посілість (село) у наших лісах за Брамою (за-слоном) місце, котре у народі називається по простому Ворота (Wrotha) на р. Опір і в пустих полях (? – М.Р.), які є там само, тобто Сколе і Тухля (Skola, Thuchla) (курсив наш. – М.Р.)* і з

497 Zbiór dokumentów małopolskich z lat 1386-1417 / wyd. S. Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974. – Cz. VI. – S. 146–147.

Переклад М. Трофимука.

498 Пошкоджені на документі 1396 р. місця при друкі пропущено.

499 Zbiór dokumentów małopolskich... – S. 141–143.

інших полів і лісів по обох берегах (дослівно з обох боків) вказаної р. Опір. А поселення, котре від сьогодні і назавжди вирішujemo назвати Сколе...”.

При цьому згадувалися урочища, пасовища Орів, Бутівля, Зелем'янка, Либохора, Рожанка, Славське, на місці яких існують однойменні села. В пізнішій літературі прийнято дослівне розуміння слів “пусті поля”, хоча це не відповідає дійсності. З тексту привілею чітко прослідковується думка, що Ворота під Сколе у XIV ст. – це вже є топонім. Нагадаємо, що перед Сколе в ур. Колодка існують залишки укріплень під назвою Тухольські ворота⁵⁰⁰.

Таким чином, вірогідні свідчення (виділення Тустані серед небагатьох замків і міст Галицько-Волинського князівства у записах польських хроністів, знаходження в ній волосного осередку, а також низка пізніших документів, про які йтиметься нижче) стверджують, що цей град був надзвичайним транзитно-торговельним, оборонним центром у районі трансконтинентальних перевалів через Карпатські гори.

Те, що Тустань добре знали в Європі, видно зі старовинних карт. З числа найдавніших доступних нам Тустань фіксують карти Гастальді (1548 р., у виданні 1560 р.) та Меланхтона (1554 р.)⁵⁰¹. Перша найдокладніше з усіх виявлених локалізує град між двома гірськими хребтами (а не перед Карпатами, як на інших), вказує на наявність перевалу. З найближчих українських міст на ній нанесені Самбір, Сіль (у наш час Стара Сіль. – *М.Р.*), Жидачів, Долина, тобто відомі осередки видобутку та продажу солі. Тим самим ще раз засвідчено головну на той час функцію нашого града. Упродовж XVI ст. він є на багатьох картах, обов'язково поряд із “соляними” осередками, насамперед поблизу Дрогобича⁵⁰².

Тустань нанесено й на карту XVI ст. Великого князівства Литовського – на південному сході від Дрогобича. Наявні тут і Самбір, Сіль, Долина. Місто мало би бути і на карті С. Сарницького, доданий до його опису Речі Посполитої 1585 р. Принаймні в тексті книги град згадано, вказано його координати: “Тустань 45°, 49°. Місто на самому кордоні Польщі та Угорщини. Крім цього, Тустань означає “тут стань” (“*Tystan 45°, 49°. Oppidum in ipso limite Poloniae et Hungariae. Propterea Tustan significantur, id est hic siste gradum appellatur*”)⁵⁰³.

На жодній з карт немає Урича, та й Тустань XVIII ст. вже не вміщують на картах. Як географічний курйоз можна розглядати наявність її на російській карті 1764 р.⁵⁰⁴. Такий стан повністю відбиває занепад Тустані, що підтверджують і документальні матеріали. У 1539 р. король на прохання Яна з Тарнова дарує Миколаєві Близинському та його спадкоємцям “фортецю Тустань, а власне лише скелю у стрийських горах поблизу кордону з Угорщиною”. Вони зобов'язувалися “власним коштом і заходами цей замок на згаданій скелі обороняти, відновити, укріпити і підтримувати в належному стані” (“*arcem seu fortalitium Tustan nuncupatur vel potius rupem tantum inter mentes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam... ipse autem Nicolaus Blizinski et eius Legitimi successores dictam arcem in praefata rupe construere ac munire et instaurare teneantur suo proprio sumpta et roboribus*”)⁵⁰⁵. Невідомо, чи була фортеця Тустань відремонтована та укріплена, проте 1541 р. Близинський продає село “Підгородці і фортецю Тустань” (“*Padhoroczczce et fortalitium Thustany*”)⁵⁰⁶.

Непривабливе економічне становище колишнього важливого осередку в XVI ст. засвідчене під час люстрації Дрогобицької жупи 1565 р. “Мито або цло від купців і всляких фірманів, котрі різноманітні купецькі товари через Дністер і мимо везуть з будь-якого місця і будь-куди, також і різну худобу переганяють, вибирають за стародавнім звичаєм до жупної комори на

500 Рожко М. Карпатські фортеці доби Київської Русі. – С. 12.

501 Корд В. Материали по истории русской картографии. – К., 1899. – Табл. 22; Buczek K. Wolyń w dawniej kartografii. – Rowne, 1938. – S. 8.

502 Корд В. Материали по истории русской картографии. – К., 1910. – Табл. 10, 21, 23, 24; Buczek K. Dzieje kartografii Polskiej od XV do XVIII wieku. – Wrocław, 1963. – Табл. XV, XVI; Ejsd. The History of Polish cartography from the 15th to the 18th century. – Wrocław, 1966. – Т. 21, 22.

503 Sarnicki S. Descriptio Veteris et novae Poloniae... – Cracoviae, 1585. – P. 6.

504 Корд В. Материали по истории картографии Украины. – К., 1931. – Ч. 1. – Т. 29.

505 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej // Teka Konserwatorska. Rocznik Koła C. K. Konserwatorów Starożytnych

Pomników Galicji Wschodniej. – Lwów, 1892. – S. 121; Maticularum Regni Polonice summaria. – Varsovia, 1915, – S. 137.

506 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. – S. 121; Maticularum Regni Polonice summaria. – Varsovia, 1915, – S. 137.

користь його королівської милості таким чином. Від коней, що везуть купецькі товари, дають купці або фірмани по два гроші. Так само і від волів. Від купецьких коней, які тут переганяють або перевозять на ярмарки, дають мита по одному грошеві. Від волів, які купці переганяють тут з підгірських міст в Перемиську землю до Кракова, беруть від кожного по дев'ять денарів. Так само і від ялівків і від меншої худоби беруть по три денари. Збір цього мита без винятків здійснюють в селах, які належать до стрийського староства, тобто в Довгому і в Урічі під городищем Тустанем (w Urzecz pod grodziskiem Tustaniem). Бо тут проходять купці з худобою, задля великих пасовиськ між горами над рікою Стрий, аж до Сяноцької землі. Окрім цього в тих селах за дозволом пана Тарновського (власника сіл. – *М.Р.*), жупні слуги перепиняючи, збирають мито. Яке мито від згаданих купців в минулі часи становило значний пожиток, поки окремі міста не отримали великі митні свободи. А теперішнього року, як прозвітували панські слуги (які цього перестерігають і збирають) жупникові, того мита від купців отримано 53 злотих 12 грошів". У цій люстрації в описі села Доброгостова згадується: "За лісом, який належить до того села, є село, назване Урич, під городищем Тустань (Urzecz pod grodziskiem Tustaniem). В ньому беруть мито від тих купців, котрі йдуть горами, минаючи Дрогобич. Оренда мита, як повідомив пан Найдовський, чинить лише 14 злотих"⁵⁰⁷.

Наведений документ виразно засвідчує, що фортеця, ймовірно, так і не була відреставрована, перестала функціонувати, залишився лише топонім "городище Тустань". Митний пункт тут ще функціонував. Через нього й надалі переганяють худобу, їздять купецькі валки, везуть сіль. Без сумніву, підпорядкованість Тустані Дрогобицькій жупі була пов'язана саме із цим експортом і відбивала традицію, що тривала не одне століття. Проте 1565 р. спостерігаємо, судячи з малої суми сплаченого мита, значний спад вивозу солі. Одна з його причин, як вказують укладачі люстрації, полягає у звільненні від сплати мита багатьох міст регіону.

Населений пункт у документах називається Урич. Свого часу було висловлено припущення щодо існування такої назви ще 1369 р. Підставою послужила булла папи Урбана IV цього року, де йшлося про те, що "невірні та схизматики" пограбували землі короля Казимира⁵⁰⁸. "Найбільшої шкоди вчинено чотирьом градам у Краківській дієцезії" (Castris Wrucz, Plonee, Rotemburch et Polcolsko)⁵⁰⁹. На основі близькості звучання назви першого з градів (Wrucz) та військових дій між поляками та литовцями в цей час і було ототожнено його з Уричем. Однак, без сумніву, йдеться про якийсь населений пункт в околицях Плонська, Червінська(?) (Ротенбурга), Пултуска, розташованих на північний захід від сучасної Варшави. Адже достовірно відомо про те, що литовці зруйнували Пултуськ 1368 р.⁵¹⁰, а Урич не належав у той час до Краківської дієцезії, лише до Гнезненської чи Любуської⁵¹¹.

Помилкою (писаря або видавців) можна пояснити згадку 1447 р. в документі Сяноцького суду Сенька з Урича (Sencorem de Uhricz)⁵¹². Сенько походив із с. Улюч (Уліч) на Сяночині.

Найстаріша документальна згадка, яку ми виявили, щоправда, непряма, походить з 20 грудня 1505 р. В одній справі поряд з іншими мешканцями цього регіону згадані Іван з Тустанович та Ванько з Урича (Vanconis de Uhricz)⁵¹³. Однак назва Тустань у документах і надалі фігурує окремо від назви села та лише згодом зникає⁵¹⁴.

З часом в усіх документах почали фіксувати лише найновішу назву. А. Бельовський знайшов документ, у якому йшлося про спробу перейменувати Урич. "Давніше називалося це село Ловчево, – говорить дослідник, – бо є привілей Миколи Ловчовського, виданий у Стрию в переддень свята Усіх Святих 1549 р. якомусь Захарці на закладення Ловчева, а теперішнього Урича... На урядовій карті 1783 р. села, названого Урич чи Ловчево, що належало тоді до стрийського

507 Жерела до історії України-Руси. – Т. 1. – С. 42.

508 Грушевський М. Історія України-Руси. – Л., 1903 – Т. 3. – С. 42.

509 Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lituaeniae. – Romae, 1866. – Т. 1. – P. 654.

510 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 42; Monumenta Poloniae historia. – Т. 2. – S. 631.

511 Trajdos T. Kosciol katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Wladyslawa II Jagielly (1386–1434). – Wroclaw, 1983. – Т. 1. – S. 214–215.

512 Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1886. – Т. 11. – S. 301.

513 Matricularum Regni Polonice summaria. – Varsovia, 1908. – Pars 3. – S. 165.

514 Matricularum Regni Polonice summaria. – Varsovia, 1915. – S. 70, 71. Тут 1537 р. говорить про "castris Strij et Tustan".

староства, позначений... замок зірочкою і підписаний: “Розвалини замку Тустань”⁵¹⁵. На жаль, цей відомий краєзнавець не вказав місце зберігання згаданої грамоти, і тому немає можливості дослідити її текст. Принаймні нам невідомий жодний інший випадок найменування цього села як Ловчева.

У люстрації 1565 р. йдеться про “село Уріч над потоком Уріч” (“we wsi... Urzenczu nad potokiem Urzenczem”)⁵¹⁶. Походження такого топоніму як у народі, так і деякі вчені пояснюють так: “За давньою польською орфографією наше Уріч (у ріки, над рікою) передавалось з XVI ст. як Urucz, з чого в офіційних текстах всюди втерлась назва Урич, байдуже, що така назва неясна і що народ іншої, як Уріч, не знає”⁵¹⁷. Певною мірою на користь такого припущення мав би говорити і запис на сторінках стародруку, виконаний 1680–1696 рр.: “(Сія книга) глаголила Триодь Постная у селѣ Урѣчи до храму стля Хв. Іерарх Николая... державного короля по имени Іоана титулом Собецкому так тот ... резиденции блюбивога Епископа Іннокентия на Перемишской земли, так тижь Катедральном столици Премѣское Саноцкого Повѣту у Самборского православнога Еппи... за священника урѣцкаго на той час будущего Іереа...”⁵¹⁸.

До речі, топонім Уріче не є унікальним, він трапляється в Польщі та Білорусі⁵¹⁹. Щодо самого села, то у другій половині XVI ст. воно являє собою середнє карпатське село, в якому 1589 р. сплачували податки від 7 ланів, священник з половини лана, мельник від млина з одним колом, з саду та городу (“Urzech, lan. 7 pop 1/2 lan, mol 1 rot., hort. s. agr. 1”)⁵²⁰.

На основі аналізу всіх доступних писемних джерел в сукупності із загальними даними політичної та економічної історії України можна стверджувати:

1. Тустань – прикордонний град, центр волості, що включала Ужоцький перевал, Руський путь та Ворітський і Скотарський перевали. Ворітський до середини XIII ст. являв собою ключовий пункт європейського трансконтинентального так званого шовкового шляху Китай–Португалія. Як засвідчують пізніші дослідження, Тустань за своїм територіальним розміщенням була вдало включена у міжнародні торгові зв’язки як контрольний пункт до карпатських перевалів. Підтвердженням є знахідки кількох арабських монет-дирхемів, що датуються IX–XI ст.⁵²¹. Крім цього, град був головним (у цьому регіоні Карпат) прикордонним та митним центром між Галицько-Волинським князівством і Угорщиною, а після того, як Галицько-Волинське князівство окупували польські феодалі, – між Польським королівством та Угорщиною.

У першому періоді свого розвитку Тустань виступає як великий транзитний пункт торгівлі, насамперед сіллю, а пізніше й худобою. Причому її найбільший економічний розвиток необхідно пов’язувати з видобутком та вивозом до Європи солі з розташованих неподалік Дрогобича, Солі, Жидачева, Коломиї, Долини, Галича. Функція Тустані (а пізніше Уріча) – як митної комори – проіснувала до XVI ст. З розробкою покладів власної солі в Центральній Європі потреба вивозити сіль з Прикарпаття відпадає, що негативно впливає на подальший розвиток і значення Тустані як контрольного та митного пункту.

2. Безсумнівним є й військово-стратегічне значення Тустані: контролювання, а в разі необхідності й перекриття доступу до найближчих шляхів на Угорщину. Очевидно, особливо активно центр діяв, коли столицею князівства був Галич. З перенесенням її до Холма, згодом у Перемишль, Львів починається поступовий занепад граду. До цього спричинилася, напевно, і зміна політичної ситуації у Європі, зокрема певна стабілізація відносин між Польщею та Угорщиною, а також розвиток військової тактики і техніки. З переміщенням головних шляхів особливо інтенсивно почали діяти перевали Лупківський та Дукельський, які були доступними.

Історіографія питання. Науковий інтерес до скель в Уричі виник наприкінці XVII – на початку XIX ст. Хронологічно першою публікацією, присвяченою Тустані, є краєзнавча заміт-

515 Bielowski A. Przypomnienia z podróży po kraju. – S. 4.

516 Жерела до історії України-Руси. – Т. 1. – С. 95.

517 Літопис Бойківщини. – Самбір, 1935. – Ч. 6. – С. 32–33.

518 Триодь постна. – Львів, кінець XVIII ст. Зберігається в сучасній Урицькій церкві.

519 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 12. – S. 822–823.

520 Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – Т. 18. – S. 39.

521 Lewicki T. Karpaty w opisach geografów arabskich i perskich IX–XI w. – S. 193.

ка, підписана криптонімом “Др. М-С”⁵²². Автор Др. М-С у замітці “Камінь під Уричем” повідомляв 1836 р.: “В наш час, вже на початку ХІХ ст., були тут пошуки. Провадив їх якийсь француз. Були вони результативними. Як розповів певний старий мешканець Урича, знайшли в скелях кахлі і миски із зображенням св. Юрія, посудини для плавлення дорогоцінних металів. Тоді ж виявили якийсь папір, який, проте, через старість так збутьялів, що як тільки взяли його до рук, розсипався в порошок”. Правдивість інформації підтверджено найновішими археологічними розкопками, під час яких виявлено кахлі із зображенням св. Юрія та тигельок. На нашу думку, пошук належить Бальтазару Гакету (Аке, Hacet) – відомому природознавцю, професору природознавства і медичних наук у Львівському університеті (1788–1805). Він не лише досліджував корисні копалини, зокрема нафту і сіль, а й цікавився життям та історією населення Карпат. Описуючі залізні гуті, Б. Гакет вказав на карті їх місцезнаходження у Підгородцях та Уричі⁵²³.

Автор Др. М-С описує основну групу скель, говорить про мур між двома скелями, в якому він вбачає браму з випаленої цегли (?), хоч, як сам відзначає, не знайшов жодних слідів до завіс для цієї брами. Коротко описує дві печерки з кам’яними лавами внизу і на самій вершині скелі (насправді печера на вершині скелі не має лавок). Крім того, у верхній, зокрема, описує три герби власників села. До статті додано гравюру скель з “брамою”, досить вільно трактованих, або точніше – фантастично зображених.

Зазначимо, що одним з перших дослідників Тустані, який ґрунтовно вивчав це питання, був І. Вагилевич. Учасник “Руської трійці”, вчений з широким діапазоном знань, він один з перших почав пропагувати пам’ятки зі слідами наскельної забудови (Тустань, Бубнище, Розгірче). Народ Галичини, який розбудили М. Шашкевич і “Руська трійця”, кожне нове відкриття пам’яток її історії сприймав з особливим інтересом. Свої враження від поїздки І. Вагилевич виклав у статті “Берда в Уричу”⁵²⁴. В ній узагальнено зібрані на місці матеріали наукового плану та систематизовано народні легенди. Вживаючи і в інших своїх публікаціях термін “берда”, автор роз’яснює тут, що це те саме, що в іллрійсько-слов’янській мові “скалиста гора”. Наводячи зібрані легенди та перекази, що стосуються історії наскельної забудови, І. Вагилевич робить спробу їх аналізу.

Стаття починається з широкого огляду місцевості як у географічному, так і в етнографічному розумінні, містить опис гір, потоків і річок басейну Дністра і Стрия, докладно описує топографію і розміщення скель, наводить топоніми. Серед останніх, що не змінилися до нашого часу, є цікавим, що ур. Стави він називає “ставом Буняка Шолудивого”.

Давши загальну характеристику розміщення скельних груп, автор “веде” нас на подвір’я “берд” шляхом, що пролягає з південного боку через “широку браму”, при якій була “хвіртка в стіні, мурованій з каменю і цегли”, наводить цікаву інформацію про те, що арки були “подвійними і стрільчастими”⁵²⁵.

Описуючи скельні групи, І. Вагилевич, перебуваючи під впливом народних легенд та переказів, багато уваги надає романтичному описові печер і надзвичайно мало – конкретним слідам дерев’яної забудови. Проте повз його увагу не пройшло, що “криниця завалена камінням”, а печера (на дитинці) має “видовбану кам’яну лаву”. Частково описуючи пази та вруби на дитинці, дослідник не завжди розуміє їх призначення, але, змальовуючи верхню печеру-приміщення, безпомилково вказує сліди кріплення одвірків, та на галереї, що веде безпосередньо на вершину Каменя й має вирубаний бруствер-перила.

522 Dz. M-S. Kamień pod Urzyczem // Przyjacieli Ludu. – Lešno, 1837. – № 13. – S. 103–104. Цей матеріал з вищезгаданим рисунком пізніше опубліковано у французькому виданні історії Польщі: La Pologne historique. – Paris, 1835. – Т. 3. – S. 473.

523 Hacquets B. Neuste physikalish-politische Reisen in den Jahren 1791–92 und 93. – Nürnberg, 1794. – Т. 3.

524 Wagilewicz J. Berda w Uryczu // Biblioteka naukowego zakładu Ossolinskich. – Lwów, 1843. – Т. 6. – S. 151–168.

525 Архітектурно-археологічними дослідженнями встановлено, що кладка стіни у своїй основі мала ще одну підпружну арку. Верхні, після вилому та випадання каміння, мали вигляд “воріт” або “хвіртки”. Їх завершення у вигляді стрільчастих арок зафіксовано у рисунках та фото.

Описуючи східну скельну групу Каменя, І. Вагилевич приходить до висновку: “Зрештою нічого немає в тім крилі, крім викутого рукава печери в підземелля, при вході на подвір’я, зараз заваленої”.

Подаючи опис південної групи скель (сучасна назва “Жолоб”), автор знову наголошує, що ця група не являє собою нічого цінного, окрім того, “що до них опирається кам’яний насип ставу”⁵²⁶.

Далі у статті вміщено огляд північних скель (Острого Каменя), де виявлено “студню” (цистерну). На думку автора, це головний вхід до підземелля, що мало сполучати ці дві скельні групи. Підставою для таких висновків є наявність у боковій стіні “студні” природного отвору.

І. Вагилевич звертає увагу на те, що Урич є молодим селом, закладеним лише 200 років тому, ставить закономірне питання: “Хто довбав на скелях печери, криниці, сходи і галереї, для чого й коли?”. Відповідь він сподівається знайти в народних легендах, де серед “будівничих” називають монгольського хана Буняка Шолудивого⁵²⁷. В записі народної легенди про те, як Буняк Шолудивий узяв місто Бич (Дрогобич) повністю повторена літописна легенда про те, як княгиня Ольга захопила Іскоростень. Згідно з легендою, кам’яні стіни Тустані, вал-дамбу з південного боку побудовано за розпорядженням монгольського хана Буняка.

Підкреслимо, що І. Вагилевич не мав жодного сумніву в первісному призначенні споруд на скелях. Він з певністю стверджує, що на північних скелях (Острому Камені) до сьогодні існує святиня богів з людськими і звірячими фігурами, де ще задовго до приходу християнства місцеве населення “чтило” старих богів. Це підтверджується, на його думку, і знахідками в печерах кісток, уламків металів, черепків, грошей.

Проте дослідник не сумнівається в тому, що таке недоступне місце служило і надійним захистом та притулком місцевому населенню під час нападів ворогів.

Можна було б не зупинятися на такій докладній характеристиці статті І. Вагилевича “Берда в Уричу”, якби не те, що ціла низка питань, які він порушив, підтверджена архітектурно-археологічними дослідженнями. Найцікавішим, очевидно, є те, що І. Вагилевич одним з перших розпочав вивчення наскельних споруд. До теми Тустані він повертається пізніше – у публікаціях про Бубнище (Поляницю)⁵²⁸.

Хронологічно наступною є розвідка відомого галицького краєзнавця А. Бельовського 1846 р.⁵²⁹. Якщо перша частина статті – це справді спомини про відвідини скель 1825 р., то друга – серйозна історична довідка. Саме цей дослідник на основі вивчення доступних йому джерел і старої літератури вперше ототожнив скелі в Уричі з градом Тустань, відомим із давніх польських хронік. Цінною є думка А. Бельовського стосовно того, “що спосіб, як він згадується (в розповіді про те, як Галицько-Волинське князівство захопив король Казимир. – *М.Р.*), дає право говорити, що це було одне з головних і дуже укріплених міст нашого краю”⁵³⁰. Автор коротко описує стіну “з червоної цегли” (?), печери, герби, давню криницю, на той час засипану, та аналогічні колодязі на інших скелях в околиці. Єдиний з дослідників, А. Бельовський говорить про спробу перейменувати село 1549 р. на Ловчево, згадує привілей Володислава Ягайла 1397 р. на сусідні Підгородці та надання їх 1539 р. П. Кміті. Хоч він і згадує (за М. Кромером) родовище ртуті біля Тустані, однак сам у цьому не впевнений. Дослідник інформує читачів, що С. Сарницький згадує Тустань в описі Польщі й пояснює назву граду як “тут стань”. На жаль, популярний характер журналу вплинув на те, що в статті не вказано вихідні дані стародруків, місця зберігання цитованих грамот.

Саме А. Бельовський вперше звернув увагу на те, що на давній карті Польщі поблизу Дрогобича поміщено Тустань. Щодо причин виникнення фортеці, то він у дусі свого часу пов’язував це з потребою руських князів (XIII ст. – *М.Р.*) переховуватися від татар у неприступних горах.

526 Висновок І. Вагилевича підтверджено археологічними дослідженнями 1984 р. завдяки вивченню широкого площі Тустані.

527 Слід звернути увагу, що воловецький хан Буняк Шолудивий (XII ст.) в народній легенді змальовується як татарський, з усіма казковими рисами гоголівського образу Вія.

528 Wagilewicz J. Boldy w Polanicy// Album Lwowski. – Lwów, 1862. – S. 307–315.

529 Bielowski A. Przypomnienia z podróży po kraju. – S. 2–5.

530 Bielowski A. Przypomnienia z podróży po kraju. – S. 2.

Для А. Петрушевича поштовхом для написання статті про Тустань став недоречний закид В. Зборовського⁵³¹, що будімо Петрушевич описує с. Тустановичі як підгороддя Тустані. Тому відомий західноукраїнський історик наводить окремі джерела, де згадано град, цитуючи їх мовою оригіналу, вказуючи вихідні дані (цитує відповідні фрагменти з праць Длугоша під 1370 р. та С. Сарницького). Дослідник на фактичному матеріалі обґрунтовує відомості про те, що Володислав Опольський передав Тустань під юрисдикцію львівського католицького архієпископа, акт відмежування цієї дієцезії від Перемиської 1398 р. А. Петрушевич так пояснював виникнення назв Урич та Тустановичі: “Второе поселение на месте его у верховьях здесь протекающей из Карпат “рѣчки”, проиеновалось уже “Урѣчьем”. Когда напротив того, последние жители города Тустаня, оставив свою прежнюю отчизну, переселились на другую сторону горы и там выходцы из Тустаня назвали свое новоселье Тустановичами”⁵³².

А. Петрушевич – один з перших дослідників, хто локалізував Тустань з пам’яткою наскельної забудови біля с. Урич, пояснюючи, що в Уричі він побував ще 1843 р., а тому чітко заявляє, що Тустань (тобто наскельна фортеця) знаходиться між с. Підгородці та с. Тустановичі. Посилаючись на польського історика Длугоша, А. Петрушевич першу письмову згадку про Тустань подає під 1370 р. Під цим роком згадується, як Казимир III відновлював (відбудував чи укріплював) низку міст, серед яких названа Тустань. Для переконливості своїх доказів дослідник цитує низку оригінальних латинських документів, які стосуються локалізації Тустані, що також датовані XIV ст. Він посилається і на авторів XVI ст. (Станіслав Сарницький), за життя яких Тустань мала ще своє ім’я.

Говорячи про Тустановичі, А. Петрушевич схиляється до думки, що жителі м. Тустані, переселившись за хребет, після зруйнування фортеці назвали своє нове поселення похідною від Тустані назвою⁵³³. Він зауважує, що в місцевого населення збереглася пам’ять про назву цього скельного укріплення як “замок на Тустані”.

У книзі “Мистецтво в Слов’ян”⁵³⁴ значну увагу приділено язичеським пам’яткам, до яких зараховано скелі в Бубнищі та Уричі, що й визначило характер їх інтерпретації.

Автор публікації Я. Крашевський, описуючи ці скелі, наголошує на “живому сліді зв’язку слов’янського будівництва зі східно-індійським”⁵³⁵. Для підтвердження цієї тези він використовує “Поляницькі Болди”, вважаючи їх святинею-монолітом. Описуючи всі наявні скелі та приміщення, Я. Крашевський прямо порівнює їх з індійськими пагодами, а їх призначення трактує лише як культове.

Проте, описуючи або, точніше, пристосовуючи опис під культове призначення, автор звертає увагу і на залишки оборонних споруд, припускаючи, що, очевидно, “святину” пізніше перероблено в укріплення. Хоч, на думку Я. Крашевського, святиня могла бути й оборонною.

На думку автора, печери Бубнища мали культове призначення, а у двоповерховій знаходився вівтар. Проте дослідник зауважує, що над двоповерховою печерою є сліди “прилягаючого покриття даху, який захищав від непогоди”⁵³⁶, а в третій (прямокутній, тристінній) “четверта стіна домурована, але збереглася лише у вигляді фрагмента побіленого муру”.

Повз увагу автора, що описував Бубнище, не проходить і квадратне заглиблення у вигляді “студні” (криниці), яка засипана піском і камінням. Характеризуючи кам’яне склепіння над криницею, він вказує на наявність уламків цегли серед кладки ламаним камінням⁵³⁷, що, на його думку, характерно для пізніших часів.

Деяка інформація стосовно “Урицького каменю”⁵³⁸ є у “Слові” за 1862 р. Ця краєзнавча інформація містить враження від побаченого, а тому закономірні неточності в загальному описі

531 Зборовский В. Скала над Бубнищами // Отечественный сборник. – Л., 1854. – № 1–4.

532 Петрушевич А. Каменные развалины близ села Уричьа Стрийского округа суть останки древнего русского города Тустань // Зоря Галицкая. – Л., 1854. – № 10. – С. 109–112.

533 Там само. – С. 111.

534 Kraszewski J. I. Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – Wilno, 1860. – S. 106–111.

535 Ibid. – S. 107.

536 Ibid. – S. 108.

537 Ibid. – S. 109.

538 Записки зь путешествія въ Самборскихъ и Стрийскихъ горах // Слово. – 1862. – Роч. Второй, III, ч. 22. – С. 85–86.

пам'ятки. Інформацію про “цегляну стіну”, що з'єднує скельні стіни, вміщено на сторінці 86. Цікаво, що майже всі попередні відвідувачі не бачать різниці між кам'яними і “цегляними” стінами, хоч кам'яна стіна, збережена в натурі, не має найменших слідів цегли.

У публікації звернено увагу на вертикальні пази та вруби, що стосуються дерев'яної забудови, подано опис печер, проте з певними неточностями. Згадано “велику печеру на верху Каменя”, що в дійсності є зовсім малою, та інші скельні групи, розташовані в околицях Урича, мається на увазі Острий Камінь і Мала Скеля.

С. Смолка, як і переважна більшість дослідників, починає свою публікацію із загального опису скель⁵³⁹, у тому числі й Острога Каменя, хоч він не все зрозумів правильно. Так, цистерна, що розташована на скельній групі, викликає в нього здивування своєю віддаленістю від основних скель та “відсутністю слідів забудови”, яких він тут просто не побачив.

Змальовуючи основний скельний масив, С. Смолка, як і інші дослідники, вважає кам'яну стіну вимурованою з цегли, причому цегляний стовп підпирає “браму” стіни (як уже згадувалося, дослідження не підтвердили наявності цегли в кладці кам'яної стіни).

Описуючи криницю, С. Смолка зазначає, що у XIX ст., будучи засипаною, вона мала глибину 3 сажні (понад 6 м). За попередніми висновками автор робить припущення щодо існування дерев'яної забудови на дворіщі замку, а також можливого часу його побудови. Таким часом, на думку автора, є період до XIV ст., що обґрунтовано появою цегли після XIV ст. Автор інформує читачів про наміри Польської академії наук організувати в Уричі археологічну експедицію, що вказує на зацікавленість науковців цією пам'яткою.

Польський дослідник А. Кіркор звертається до теми ідолопоклонства в дохристиянський час на території Галичини⁵⁴⁰. Докладно описуючи, на його думку, центри ідолопоклонства, А. Кіркор особливо наголошує на пам'ятках з наскельною забудовою. Він вважає, що пам'ятки типу Бубнища, Урича і Розгірча є найцікавішими не лише у нас, а й на території всієї Європи. Докладно характеризуючи пам'ятки з наскельною забудовою, А. Кіркор слушно зауважує, що з часом їх перебудовували і пристосовували для оборонних цілей. У контексті використання цих пам'яток автор намагається вирішити питання етнічної їх належності, а також заселеності Карпат.

І. Шараневич у своїй книжці “Стародавній Львів”⁵⁴¹ теж згадує Тустань. На його думку, Тустань розташована у верхів'ї річки Тисьменички, “днесь село Тустановичі близ села Урича”. Дата заснування 1240 р. подана за М. Кромером. Складно встановити, що стоїть за цією інформацією: незнання публікації А. Петрушевича та інших документів чи особисті переконання, що Тустань розташовувалася біля с. Тустановичі (тепер зона м. Борислава).

Короткі відомості про Урич І. Шараневич подав в іншій публікації⁵⁴², де підкреслює, що це є “справжнє місто поганських жертвників”. І. Шараневич наводить відомості про знахідки на території городища тиглів для виплавки металів, а також “металевих посудин із зображенням лицаря, що вбиває змію” (ймовірно, Юрія Змієборця); згадує і знахідки старовинних монет. Куди поділися ці археологічні знахідки, І. Шараневичу невідомо. Далі він пише: “Минулого літа тут розпочали пошуки за шляхетними металами за дозволом общини Урича два спекулянти з Борислава (відомого нафтового родовища біля Дрогобича) Гершек Шерер і Пауль Зінгер”⁵⁴³. За їх розпорядженням місцеві селяни усунули культурний шар з території замку. На рапорт І. Шараневича імператорській Президії Галицьких земель цим людям було заборонено подальші розкопки, а общині наказано (через Головне районне управління в Стрию) запобігати вивезенню археологічних предметів, що можуть бути тут знайдені.

І. Шараневич зазначає, що на скелях багато слідів життя і діяльності людей, що підтверджує думку про існування тут фортеці. На його думку, видовбані печери, сходи, мури мали

539 Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1871. – Т. 8. – Seria druga. – S. 76–78. Див. публікацію цього самого автора: Smolka St. Urycz.

Wycieczka w góry Styryjskie // Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego. – Kraków, 1878. – Т. 3. – S. 2–58.

540 Kirkor A. Zabytki Bałwochwalcze w Galicyi // Kłosy. – Warszawa, 1879. – Т. 28. – S. 705–730.

541 Шараневич І. Стародавній Львів. – Л., 1861.

542 Scharanewitsch I. Prahistorische und frühmittelalterliche Erdbauten in Galizien // Mittheil. d. C. – Kommission. – Wien, 1890. – S. 3.

543 Ibid. – S. 3.

ускладнити доступ і без того неприступної фортеці. Проте у автора немає чіткої відповіді на причини занепаду чи загибелі укріплення.

Певним узагальненням попередніх публікацій про Тустань є матеріали, які опублікував О. Чоловський⁵⁴⁴. Подаючи загальний опис скель, О. Чоловський упевнено стверджує: людині, яка шукала захисту на скелях, достатньо було з'єднати скелі стінами з півночі та півдня, і укріплення ставало неприступним. Залишки таких укріплень у вигляді кам'яної стіни, на думку дослідника, розташовувалися з південного та східного боків замку. Водночас він припускає, що з південного боку в стіні могла бути брама або хвіртка. Поза увагою дослідника не проходить значна кількість слідів, які, на його думку, стосуються до дерев'яної забудови. Описуючи печери (нижню у Внутрішньому дворику), О. Чоловський, як і інші дослідники, називає лави по боках печери (хоча насправді існує лише одна).

Дослідник повторює за іншими версію щодо існування двох зручних сидінь, добраних над згадуваною печерою, які більшість трактували як вівтарі для жертвоприношень (дослідження показали, що це вруби під несучі конструкції галереї). Докладно описавши штучні та природні печери, О. Чоловський стверджує, “що залишки є ідентичними зі старим руським градом Тустань”⁵⁴⁵. Далі він звертає увагу на ті документи, що стосуються історії Тустані. Повторюючи інформацію І. Шараневича, автор вказує, що 1888 р. бориславські євреї намагалися за допомогою динаміту висадити в повітря скелі, щоб знайти цінні скарби.

Підсумки багатьох попередніх публікацій про Тустань містять статті в “Словнику географічному”, і зокрема присвячені Тустані та Урічу.

Подаючи дані про Тустань⁵⁴⁶, автор замітки наводить короткі відомості про населений пункт, розміщений на віддалі 25 км від Станиславова (сучасний Івано-Франківськ) у місці впадання р. Гнилої Липи у Дністер. Автор пише, що це було містечко, яке належало до Галицького староства, і заснував його 1578 р. І. Сенявський “на пустому місці”.

Значно ширша інформація у “Словнику” стосується Тустані наскельної. Тут автор замітки, посилаючись на Янка із Чарнкова, повідомляє, що Тустань побудував або, точніше, уфортифікував заново на шляху до Угорщини⁵⁴⁷ польський король Казимир III (Великий). Далі наведено вже відомі документи, де згадано Тустань, а також окремі витяги з їх текстів. Автор роз'яснює коментарі видавця, який хибно розмістив Тустань (документ 1398 р.) біля Галича. Аналізуючи власне документ, легко переконатися у помилковості такої думки, навіть якщо не брати до уваги того, що цей документ складено значно раніше, ніж засновано Тустань-Хоростків (1578 р.).

Наступний документ, витяги з якого подано у статті, датований 1539 р. і свідчить про існування наскельної Тустані у XVI ст. Крім того, в замітці наводиться огляд літератури (точніше витяг з літератури, що стосувалася історії Тустані). Як зазначає автор, “пам'ять про замок загинула, а його залишки отримали теперішню назву “Камінь під Уричем”⁵⁴⁸. Аналізуючи інші згадки про Тустань, автор наголошує на помилці (випадковій або штучній – *М.Р.*) письменника З. Качковського, який в романі “Ольбрехтові лицарі” розмістив Тустань наскельний разом з Уричем на берегах Гнилої Липи і Дністра.

У “Словнику” вміщено ще одну статтю, присвячену Тустані, під назвою “Уріч”⁵⁴⁹. Після докладної характеристики території на околиці села автор інформує, що с. Урич входило 1588 р. до складу Стрийського староства. Далі подано відомості про Тустань, що мають географічно-історичний характер, список літератури та на завершення витяг з роботи О. Чоловського з описом характеру залишків оборонних споруд, що належать фортеці Тустань.

Розглядаючи літературу з питань дослідження Тустані, не можна обійти мовчанкою зацікавлення І. Франка до “Урича або Уріча, як називає його народ”. 1912 р. І. Франко завершив роботу над другою редакцією повісті “Петрії та Довбошуки”, до якої написав післямову. Зокрема, в ній

544 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. – S. 65–132.

545 Ibid. – S. 121.

546 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – T. 12. – S. 671–672, 821–822.

547 Ibid. – S. 671.

548 Ibid. – S. 672.

549 Ibid. – S. 821.

він підкреслює: “Щоправда, мій опис скелі в Розгірчі зовсім фантастичний, але пишучи його, я вже мав у своїх спогадах кількарізний побут в Уричу, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів. Подібні скелі звиджував і оглядав я пізніше також в Бубнищі та Синевідську Нижнім (тут І. Франко помилково називає Нижнє Синьовиднє. Скелі знаходяться у Верхньому Синьовидному. – *М.Р.*) – остання досі, здається, зовсім невідома, ані нашим туристам, ані дослідникам нашої старовини”⁵⁵⁰ (тут проводила дослідження КААЕ. – *М.Р.*).

Скелі біля с. Урич зацікавили І. Франка, коли він писав віршовану програму для студентської мандрівки 1884 р.:

“А в Уричі камінь, і ковані в нім
Покої, і брами, і льохи,
Чи велетнів се, чи розбійників дім,
Не знає ніхто анітрохи”⁵⁵¹.

У газеті “Діло” було надруковано дві його кореспонденції з подорожі, де про Урич, зокрема, згадується: “Невеличке вбоге гірське сільце Урич (або, як його називають самі селяни, Уриче) належить до тих Богом і людьми забутих куточків світу, в котрих, здається, ніколи не було і не буде якого-небудь живішого життя, движеня, руху”. Незважаючи на убогість села, І. Франко зазначає: “А прецінь в лісистих провалах на схід від того села, в величезних камінних “бовдах” якісь дивні віки, якась старинна, дивна, запропавша культура записала твердими і глибокими буквами свої сліди. З яких часів, з якої доби походять ті сліди, яку ціль мали ті люди, що їх з великим трудом в скелі вижолобили – о тім наші історичні записки нічого не кажуть, більше або менше загальну відповідь могла б дати тільки археологія на підставі докладного дослідження і порівняння всіх подібних забутків в Європі і інших частинах старого світу”⁵⁵².

І. Франко, продовжуючи кореспонденцію про Урич, дуже влучно характеризує попередніх дослідників, які залишили свої описи скель. Зокрема, він пише: “Бовди урицькі не раз доси були описувані, але жаль сказати, всі ті описи були, звичайно, дуже недокладні. Описували їх звичайно люди, котрі о походженню і призначенню їх виробили собі згори якусь теорію і оттак підносили і описували тільки те, що до тої теорії підходило, а не раз в угоду тої теорії і докомпонували багато дечого такого, чого на самих бовдах зовсім не видно і нема”⁵⁵³.

Про Урич XVIII ст. І. Франко пише і в невеликій замітці “Урицькі “князі” (війти) при кінці XVIII віку”, надрукованій у журналі “Жите і слово”⁵⁵⁴, де він згадує і скелі, в яких “є стародавні кімнати і сліди фортифікації”⁵⁵⁵.

Про Тустань пише і Корнило Устиянович у книжці “Три цікаві загадки”⁵⁵⁶. Торкаючись історії цього краю, він звертає увагу на скелі в Уричі та Бубнищі як такі, що мало відомі і недостатньо вивчені. Проте його інформація поверхова і не відзначається глибоким знанням предмету. Автор у своїй книжці називає і такі населені пункти, як Верхнє і Нижнє Синьовиднє та Сколе.

Грунтовні дослідження печер, що знаходяться на території Галичини, здійснив польський археолог В. Деметрикевич⁵⁵⁷. Базуючись на натурних обстеженнях об’єктів, дослідник конкретно розміщує скельні групи щодо села, акцентуючи основну увагу на центральній, що нагадує мальовничі руїни замку (Рис. 63)⁵⁵⁸. На його думку, скелі того самого геологічного типу, що й “болди” в Розгірчі та Поляниці. Скелі в Уричі, за його описом, складаються з двох головних

550 Франко І. Зібрання творів (у 50 т.). – К., 1979. – Т. 22. – С. 486–488.

551 Франко І. Зібрання творів (у 50 т.). – К., 1976. – Т. 3. – С. 255.

552 Діло. – Л., 1884. – Р. 5. – 26 липня (7 серп.). – С. 2.

553 Там само. – С. 2.

554 Франко І. Урицькі “князі” (війти) при кінці XVIII ст. // Жите і слово. – Л., 1894. – Кн. 1. – С. 68–70.

555 Там само. – С. 69.

556 Устиянович К. Три цікаві загадки. – Чернівці, 1902.

557 Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej pod względem archeologicznym // Materiały antropologiczne i etnograficzne. Kraków, 1903. Т. VI. – С. 51–91.

558 Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej. – С. 65, tabl. XXII.

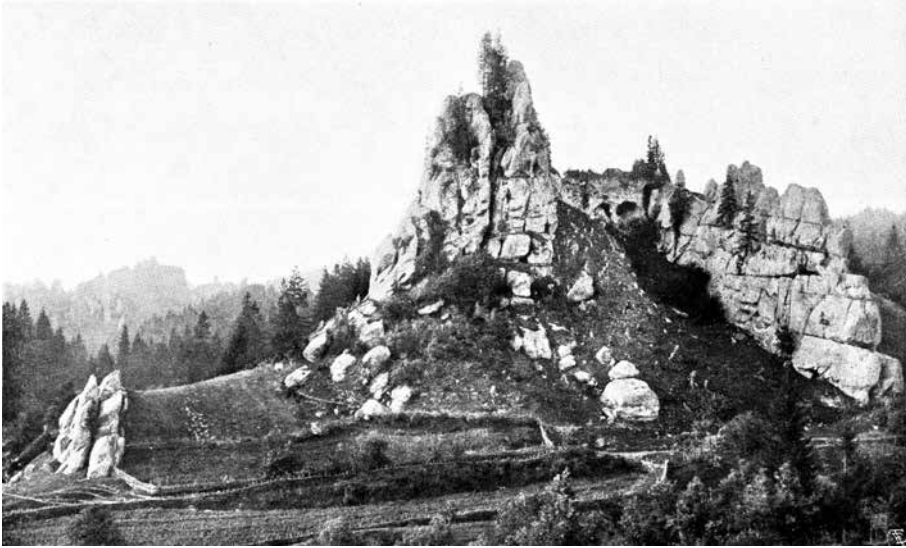

Рис. 63. Видля Каменю з південного боку. Фото В. Деметрикевича.

частин, а точніше, з чотирьох відламків, угрупованих так, що вони ніби утворюють натуральні стіни, які оточують і замикають з трьох боків невеличку поляну, або терасу, розміщену серед них на вершині пагорба площею 400–500 м². Четверта стіна з півдня, де скелі відкриті, була колись домурована з каменю. В цей спосіб виник різновид дворики, укріпленого і захищеного з чотирьох боків; там, де скелі дещо “розхилені”, їх, очевидно, доповнено муром, сліди якого добре простежуються зі сходу⁵⁵⁹. На скельних стінах з боку дворики, а головним чином із заходу, помітні видовбані різноманітні жолобки у вигляді сходинок, засік або врубок, що могли правити за опору для колод дерев’яних добудов. Автор докладно зупиняється на характеристиці двох отворів у кам’яній кладці, що привертала увагу всіх попередніх дослідників, вважаючи їх головним входом – брамою⁵⁶⁰. Одночасно він оцінює й малюнки, відомі з попередніх публікацій, де отвори трактували як аркоподібну браму.

На думку В. Деметрикевича, отвори у стіні нічого спільного не мають з арками, зображеними на малюнках стін, бо немає жодних їх слідів у мурі, а також виламаний кладці. Характер муру вказує, що виламаний він штучно, а його напівкулясте завершення утворилося завдяки постійному руйнуванню кладки стіни. Це підтверджується ще й тим, що з південного боку доступ до такої брами був неможливим і дуже складним.

В. Деметрикевич вважав, що брама була розташована на північно-східному боці дитинця (там, де і зараз. – *М.Р.*), а отвір у стіні вибитий, очевидно, для спускання якихось тягарів (вантажів) з подвір’я вниз по схилу.

Аналізуючи відомості попередніх дослідників, які через особливо живописний характер скель зі штучними врубами прагнули побачити залишки культової споруди дуже віддаленої епохи, В. Деметрикевич спростовує такі твердження, посилаючись на відсутність історичних відомостей. Сліди діяльності людських рук на цих скелях стосуються середньовічного замку Тустань⁵⁶¹. Далі автор докладно роз’яснює місце і роль пам’ятки в Уричі. Спираючись на хроніку Янка з Чарнкова, дослідник підкреслює, що замок Тустань укріплював разом з іншими галицькими містами польський король Казимир III (Великий), дає розміри печери, видовбаної у північно-західній частині скель: довжина – 4 м, ширина – 3,2 м і висота – 2 м (зі склепінням) і описує дві кам’яні лави при стінах (вище згадувалося про наявність однієї. – *М.Р.*).

559 Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej. – S. 66.

560 Ibid. – S. 68.

561 Ibid. – S. 69.

Традиційно згадує автор два “сидіння” з різновидом поруччя перед ними, розташовані вище від печери, а також саму печеру – приміщення штучного походження на вершині скель, і зазначає, що вона має сліди кріплення дерев’яних одвірків: “Тепер цей пункт є дуже важко-доступним, колись до нього доходили безпосередньо з дерев’яних добудівок, на що вказують вруби в скелі”.

Автор окремо характеризує печеру (наскрізну), що знаходиться із західного боку скель, вказуючи на складні умови дослідження, пов’язані з невеликими розмірами. Згадано у тексті й видовбане у скелі лійкувате, округле заглиблення у вигляді криниці чи цистерни, заваленої камінням, діаметром 1,5 м.

Описуючи східний бік двору, В. Деметрикевич згадує ще одну печеру (лише довжиною 1,8 м всього, шириною 0,90 м), розміщену між скелями. Критично оцінюючи опис Уріцьких скель І. Вагилевича, він підкреслює, що кам’яні брили східного боку двору не штучно оброблені та, “очевидно, не є залишками розбитої монументальної скульптури”, а подібно до “скульптури” Поляниці природного походження.

Кам’яні стіни печер-приміщень та штучні вруби (пази) у скелях Урича оброблені так само, як і аналогічні пам’ятки Поляниці та Розгірча. Зрештою, їх зовнішній вигляд засвідчує, що зроблені вони за часів середньовіччя, так само як і збережений між скелями мур.

Ці сліди на пам’ятці, очевидно, в’язалися, як у “болдах” Поляниці, з дерев’яними забудовами, спорудженими по периметру дворика.

Тогочасний стан досліджень та наявні матеріали з Урича, на думку автора, не можуть відповісти: чи існувала тут у передісторичні часи якась оселя, чи ні.

В. Деметрикевич зазначає, що, за переказами людей, у Розгірчі переховувалися розбійники або населення від татар і наводить легенду про те, як “велети” довбали печери (або Буняк Шолудивий). Зауважимо, що в описах В. Деметрикевича є певні неточності: скелі замикають подвір’я паралельними складками лише з двох боків, наведено помилкові розміри печер і криниці (що це криниця, він без досліджень знати не міг). Крім цього, В. Деметрикевич у кам’яній кладці стіни не помітив напівкруглої дуги підпружної арки, яку на той час ще добре було видно.

Останньою публікацією у довоєнний час, присвяченою Тустані, була стаття Я. Пастернака “Старовинний замок Тустань”⁵⁶², надрукована 1938 р. Зупинимось на цій статті докладніше. У тексті подано характеристику скельної групи Камінь. В описі скель автор повторює твердження попередніх дослідників про те, ніби “скелі укладені так, що творять неначе три природні стрімкі стіни... Четвертої стіни, від півдня, не було, її домурували відтак із каміння. Так повстало мале подвір’я, замкнене з усіх боків скелястими стінами й муром...”⁵⁶³.

Про це можна було б не згадувати, якби цю помилку так часто не повторювали різні автори, але насправді скелі завжди оточували двір лише з двох боків. Проте заради справедливості зауважимо, що скелі мають великий психологічний вплив на відвідувачів і останні просто “не бачать” відсутності третьої скельної “стіни”. Це певною мірою й пояснює той психологічний ефект, що діяв і на первісних будівничих під час вибору місця для забудови оборонних споруд.

Я. Пастернак, продовжуючи опис скельної групи Камінь, звертає увагу на значну кількість “жолобоків-врубів, сходів та заглиблень, які правили за опору кінців дерев’яних стін будинків”. Подальший опис стосується печер (нижньої і верхньої), а також “цистерни – збірника на воду” та другої “криниці”, що знаходиться на подвір’ї⁵⁶⁴. У загальному описі наведено інформацію і про природні печери, що, на думку автора, “в’язались з дерев’яними будинками, які стояли кругом подвір’я, а цілість складалася на оборонний, тяжко доступний, невеличкий замок”⁵⁶⁵.

План замку та споруд, на думку автора, можна визначити за допомогою археологічних досліджень. Повз увагу дослідника не пройшла кам’яна стіна – мур. Зупинимось на цьому докладніше. В публікації подано характеристику широкої діри в стіні, яку виламав величезний

562 Пастернак Я. Старовинний замок Тустань // Життя і знання. – Л., 1938. – Ч. 1. – С. 17–18.

563 Там само. – С. 17.

564 Друга “криниця”, видовбана на подвір’ї, у процесі досліджень виявилася господарською ямою глибиною близько 1,5 м. Натомість “цистерна – збірник води” у процесі подальших досліджень виявилася криницею.

565 Пастернак Я. Старовинний замок Тустань. – С. 18.

камінь, що залишився там лежати. Посилаючись на попередніх дослідників, які бачили там два отвори, але без склепіння, автор вказує, що члени новоствореного Товариства прихильників музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові підтвердили наявність над отвором мурованої стрільчатої арки. Проте автор справедливо заперечив належність цієї арки до в'їзної брами, як труднодоступної (природний схил рельєфу тут досягає 45°).

Комісія, що провадила дослідження, підтвердила наявність у мулярській заправі домішок попелу з дрібними вугликами, а у верхній частині муру над згадуваною стрільчатою аркою виявила поздовжній отвір від субструкції. Наявність у кладці дерев'яної конструкції, а в розчині – домішок попелу з вугіллям вказує на прямі аналогії з фундаментами “княжої катедри у Крилосі”⁵⁶⁶. “Ця подібність дає підставу висунути здогад, що Уріцький замок має бути датований так само, як і галицька катедра, або, точніше, він походив ще з княжих часів”. На підтвердження цієї тези подано відомості про знахідки кухонного посуду XIII–XIV ст.

Я. Пастернак коротко зупиняється на розгляді уже відомих історичних документів. Подаючи інформацію Янка із Чарнкова стосовно того, що Тустань відбудував Казимир III (Великий), автор однозначно стверджує, “що він був побудований уже давніше, за наших князів”. Дослідник не має жодного сумніву щодо призначення цього об'єкта, а тому пише: “У селі Уричі збереглася досі дуже рідка й тим цінніша українська пам'ятка – останки скельного замку із княжих часів, який разом із подібним другим замком у недалекому Бубнищі пильнував у цьому місці південної границі перемишльського князівства від ласих на воєнну здобич угрів”⁵⁶⁷.

Підводячи підсумки цієї невеликої публікації, зазначимо, що вона значно змістовніша від публікацій попередніх дослідників. Хоча В. Деметрикевич також був професійним археологом (початок XX ст.), рівень археологічних досліджень Я. Пастернака (1930-ті рр.) набагато вищий, що пов'язано із загальним розвитком історичної науки. Крім того, Я. Пастернак ще до поїздки в Урич уже мав за плечима досвід відкриття та дослідження унікальної пам'ятки княжої доби – Успенського собору в Галичі⁵⁶⁸.

Описуючи стрільчатую арку, нижче від якої був пролом у стіні, Я. Пастернак зазначив, що її закладено на первісній стадії будівництва, що повністю підтвердилося нашими дослідженнями 1979 р. Встановлено, що в основі її підшви закладені п'ять підпружної арки, що стримувала тиск стіни, ширина якої становила 2,5 м, висота – понад 14 м. Ця арка розміщувалася значно нижче від тієї, яку бачили попередні дослідники, і знаходилася під шаром гумусу. Аналіз конструктивних особливостей дає підставу зарахувати її до інженерних споруд спеціального призначення.

Інтерес до Тустані відновлюється уже в радянські часи, у 50–60-х рр. Одна з перших здогадок про Тустань є суто довідкового характеру і належить О. Ратичу⁵⁶⁹.

Серед перших дослідників Тустані цього часу був П. Раппопорт, який обстежив 1962 р. низку городищ західних областей України. Обстежуючи городища Прикарпаття, він провів розвідкові дослідження фортеці Тустань, яку, на його думку, побудував Казимир Великий у середині XIV ст.⁵⁷⁰. Проте автори публікації звертають увагу на наявність кераміки X–XI ст. на городищі, що вказує на більш раннє його заселення у княжу добу.

У загальному описі пам'ятки та її характеристиці вказано на наявність кам'яної стіни товщиною 2 м (?) з великою арочною проймою. Узагальнюючи матеріали досліджень 1962 р., П. Раппопорт включає матеріал з Тустані у свою монографію в розділі “Планування оборонних споруд”⁵⁷¹, підкреслюючи, що “в середині XIV ст. тут були споруджені кам'яні стіни фортеці

566 Пастернак Я. Старовинний замок Тустань. – С. 18.

567 Там само. – С. 18.

568 25 липня 1936 р. відкрито перші фундаменти Успенського собору в Галичі. Сучасники називали це “відкриттям століття”:

Пастернак Я. Старий Галич. – Л., 1944. – С. 65.

569 Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.

570 Раппопорт П. А., Малевская М. В. Обследование городищ Прикарпаття и Закарпаття на территории Советского Союза (итоги работ 1962 года) // ААС. – Краków, 1963. – Т. 5, № 1/2. – С. 67.

571 Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV века...

Тустань. Якими були штучні оборонні споруди в X–XI ст., невідомо”. Проте автор не сумнівається в тому, що такі штучні споруди обов’язково існували⁵⁷².

У розділі “Пам’ятки XIV ст.” дослідник зазначає: “Подекуди в скелях видно вертикальні борозни, можливо і штучного походження, для закриття проходів колодами”⁵⁷³. На підставі археологічної розвідки він доходить висновку, що “очевидно, в XII–XIII ст. ця територія була покинута”⁵⁷⁴. (Пізніші археологічні дослідження спростували думку, що ця територія не була заселена. – *М.Р.*)

У розділі “Конструкції оборонних споруд” П. Раппопорт присвячує “замку Тустань” ще кілька рядків, але як такому, що побудований з каменю. Розглядаючи будівничу діяльність польського короля Казимира III у Галицько-Волинській землі, він акцентує, що волинські та галицькі укріплення продовжують будівельні традиції своїх територій. Однак дослідник, спираючись лише на польські літературні джерела, помилково датує ряд кам’яних укріплень XIV ст., хоч його висновки щодо глибоких місцевих традицій є правильними. Підкреслимо, що, як показали дослідження, основна кількість укріплень, побудованих у камені, належить до середини або кінця XIII ст., тобто княжої доби.

До теми дослідження Тустані звертається і Р. Щур. Його “Нариси з історії Тустані”⁵⁷⁵ охоплюють широкі хронологічні межі існування фортеці. Проте наведену інформацію не підтверджують конкретні посилання на першоджерела, що дещо знижує її вартість.

У контексті вивчення історії Польщі часів Казимира Великого Тустань згадує і польський дослідник З. Качмарчик⁵⁷⁶. Інформацію про Тустань можна знайти й у матеріалі відомого польського дослідника А. Жакі, присвяченому вивченню стародавніх та середньовічних укріплень у Карпатах⁵⁷⁷. Характеризуючи скельні городища, найближчим аналогом до городищ Юри Краківсько-Ченстоховської⁵⁷⁸ він називає Тустань, вважаючи його будівництво справою Казимира III (Великого). Подаючи інформацію про датування цього об’єкта за матеріалами П. Раппопорта, помилково датує керамічний матеріал XI–XII ст. (замість X–XI ст.).

1973 р. Львівський історичний музей провадить археологічні дослідження на території фортеці Тустань. Р. Багрій⁵⁷⁹ у звіті подає коротку характеристику об’єкта та культурного шару, який, на його думку, має товщину від 0,30 до 1 м. У нижній його частині зібрано незначну кількість примітивної гончарної кераміки IX–XI ст. У повідомленні згадано залишки вогнища (розмір 1×1,2 м), а також господарську яму, вирубану в скелі (про неї згадувалося вище. – *М.Р.*). Р. Багрій результатами своїх досліджень підтвердив існування у IX–XI ст. укріпленого пункту на скельній групі Камінь.

В опублікованих тезах доповідей конференції, присвяченої найновішим відкриттям радянських археологів 1975 р., Р. Багрій підводить підсумки досліджень Тустані 1973 р.⁵⁸⁰. В них дана характеристика об’єкта, стратиграфія культурного шару, який, на думку доповідача, “має товщину від 0,25 до 1 м, під яким супісок і кам’яна порода”, описано керамічний комплекс і датовано його двома періодами: ранній за архаїчними рисами кераміки – VIII–IX ст., а пізній – IX–XI ст. Дано коротеньку характеристику металу, знайденому на території городища Тустань, і зовсім не проаналізовано наскельну дерев’яну забудову та її особливості. Як бачимо із згаданих вище джерел, інформація про Тустань є обмеженою, а тому була необхідність проведення ґрунтовніших досліджень, які й спробував зробити автор.

572 Там само. – С. 13.

573 Там само. – С. 104.

574 Там само. – С. 105.

575 Щур Р. Нариси з історії Тустані // Радянська Верховина. – Сколе, 1969. – № 9–37.

576 Kaczmarczyk Z. Polska czasów Kazimierza Wielkiego. – Kraków, 1964.

577 Żaki A. Starożytne i średniowieczne warownie Karpackie. – S. 52.

578 Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 47.

579 Багрій Р. Раскопки у с. Урыч Львовской области // АО 1973 г. – 1974. – С. 241.

580 Багрій Р. Из исследований древнерусского городища “Тустань” // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф. – К., 1975. – Ч. 3. – С. 97–98.

Рис. 64. Кладка оборонної стіни. Вигляд зі сходу.
Світлина М. Рожка.

Конструктивні особливості забудови Тустані протягом п'яти будівельних періодів. Серед наскельних пам'яток найкраще вивчене місто-фортеця Тустань, дослідження якої дали багатий матеріал для широкого аналізу дерев'яної ранньосередньовічної архітектури. Фортеця була збудована на трьох скельних групах: Камінь, Острий Камінь та Мала Скеля, що знаходяться на північ від сучасного с. Урич Львівської обл. Центральна частина укріплення була споруджена на скельній групі Камінь, де збереглося понад 4000 слідів, вирубаних у скелі. Систематизація та класифікація наявних слідів, перші спроби графічної реконструкції дали несподівані результати. З'ясувалося, що наявних слідів “забагато” для того, щоб реконструювати якусь одну забудову. Виявлені сліди дали змогу відтворити відразу кілька споруд, що заперечувало можливість одночасного їх існування. Очевидним стало те, що на скелях збереглися сліди від кількох будівельних періодів дерев'яної забудови Тустані. Розгадка ховалася в самих слідах. Вертикальні пази рубали лише до потрібної висоти тогочасної споруди. Для збільшення висоти забудови і повторного використання тих самих пазів їх просто дорубували

або перерубували до необхідних розмірів. Кожний будівельний період залишав по собі конкретні сліди з певними розмірами, які чисельно збільшувалися з кожною новою перебудовою.

Тустань з IX до XVI ст. сім разів перебудовували, проте нас цікавлять лише п'ять будівельних періодів (IX–XIII ст.), коли фортеця була споруджена з дерева. Упродовж п'яти століть змінювався її зовнішній вигляд відповідно до загальних змін, що відбувалися у процесі становлення дерев'яної архітектури Київської Русі, зокрема Галицького та Галицько-Волинського князівств. Оскільки в Тустані однозначно існувала житлова і оборонна забудова, стало можливим використання матеріалів наукової реконструкції для широкого узагальнення та проведення порівняльного аналізу із забудовою синхронних пам'яток житлового та оборонного характеру.

Процес реконструкції дерев'яної забудови Тустані базувався на обмірному матеріалі наявних пазів, вирубаних на скелях. Завдання спрощувалося тим, що в ті самі пази неможливо в один будівельний період розмістити дві стіни чи інші дерев'яні конструкції. Якщо процес будівництва фортеці завжди розвивається від невеликих розмірів, поступово збільшуючись у ширину та висоту до максимальних, то процес наукової реконструкції будівельних періодів відбувався у зворотному напрямку. Спочатку на креслення наносили ту схему будівельного періоду, що була найзрозумілішою. Після заповнення пазів, що дали профіль останнього будівельного періоду, залишалося заповнити на обмірних кресленнях ще вільні пази. В такий спосіб вдалося відтворити п'ять будівельних періодів. Щоправда, в окремих періодах існували додаткові перебудови, що не змінювали загального характеру забудови.

Навіть поверхові спостереження на території двору-дитинця Тустані вказують на існування шостого будівельного періоду. В південній частині дитинця збереглися залишки кам'яної кладки стіни, що збереглася до висоти 14 м. Кам'яна стіна товщиною 2,5 м перекрила пази, вирубані на скелях для дерев'яних стін (рис. 64). Таким чином, вона могла з'явитися лише після руйнації дерев'яних стін. Як бачимо, остання фаза п'ятого будівельного періоду закінчила існування з початком побудови кам'яної стіни. Малюнки середини XIX ст. та документальний матеріал дають уявлення ще про один період забудови – сьомий. Він виконаний у цеглі на

Рис. 65. Камінь зі залишками цегляної забудови на Верхньому майданчику. Гравюра XIX ст.

Верхній площадці (висота 68 м над рівнем долини) (рис. 65). Проте цей будівельний період належить до пізньосередньовічного часу, а тому не входить до нашого дослідження.

Як бачимо, методика наукової реконструкції базувалася насамперед на матеріалах натурних обмірів слідів, що забезпечило високий відсоток достовірності.

Перший будівельний період. На основі архітектурно-археологічних досліджень можна однозначно відповісти, що перше освоєння скельних груп Тустані почалося з найбільшої скельної групи Камінь.

Природні скельні “стіни” (складки), перерізаючи впоперек закінчення хребта Гостинця, утворюють природний двір на висоті 51 м над прилеглою долиною. Проте масивні скельні “стіни” були не єдиним природним фактором захисту. З відкритих частин двору (відповідно північно-західний і південно-східний напрямки) його доповнюють схили з ухилом 30° , а в окремих місцях він перевищує 45° . Найдоступнішим місцем двору є східний бік, де між скельними складками наявний прохід шириною в кілька метрів.

За таких природних умов достатньо було перегородити проміжок між скелями дерев’яними конструкціями, щоб отримати твердиню з неабияким природним захистом. Завдяки неприступності скель, острівному розміщенню найвищої частини – дитинця – будівничі не мали необхідності зводити дерев’яні наземні стіни з усіх боків. Їх було споруджено лише в проміжках між природними складками скель, і природна площадка перетворилася на недосяжну твердиню. Незначні розміри плаского скельного подвір’я довжиною 22, шириною 20 (південний захід) та 9 м (північний схід) з успіхом використовували будівничі саме для надання йому підвищеної обороноздатності. Для цього подвір’я було розширено за рахунок побудови дерев’яних споруд (частково на схилі), що забезпечувало різну висоту внутрішньої і зовнішньої забудови.

Найпростішим будівельним прийомом, що дозволяв досягти різниці висот внутрішнього і зовнішнього профілю земляних валів, є рови, закладені біля основи зовнішнього боку укріплення. Цей спосіб широко використовували не лише в земляних укріпленнях, а й у будовах з каміння, на скельних рельєфах. Його широко використовували хрестоносці, і, очевидно, він був запозичений у Кілікії та Північній Сирії. У замках хрестоносців на Близькому Сході в ске-

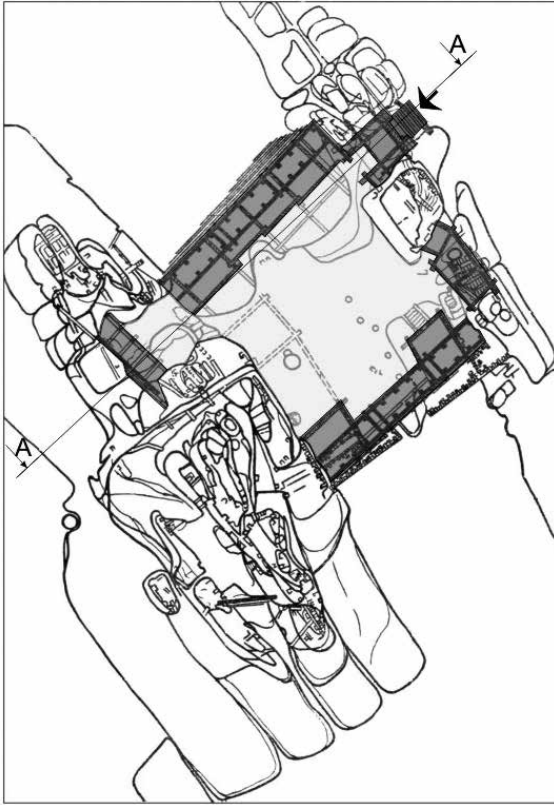

Рис. 66. План дерев'яної забудови першого будівельного періоду. Реконструкція автора.

поздовжніми врубкою “ластівчин хвіст” з інтервалом 0,5–1 м. Перев'язка верхніх колод відносно нижніх зміщена на половину відстані між поперечними колодами. Така конструкція забезпечувала не тільки міцність, а й можливість створювати криволінійні профілі. Середину кашиць заповнювали камінням, що забезпечувало міцність і масивність конструкції. На відміну від городень, де глино-піщане заповнення спричинило швидке загнивання дерев'яних колод, кашиці, заповнені камінням, не затримували воду, а відповідно і не псувалися так швидко.

У Тустані кашиці використовували з першого будівельного періоду, вони добре прослідковані з трьох боків двору. Крім вирубаних пазів на скелях, у місцях їх існування збереглися і розвали каміння, які в плані відповідають конфігурації дерев'яних конструкцій.

Дерев'яна забудова першого будівельного періоду Тустані з'єднувала природні стіни з південно-східного та північно-західного боків (рис. 66). Зі східного боку вона лише доповнювала скельну стіну Великого і Малого Крила. Система будівництва традиційна: кліті-зруби розташовані вздовж схилу, але зі значними виступами, кінці яких врубані в скелю. В місцях з'єднання дерева зі скельною стіною збереглися вертикальні пази, що відповідають товщині конструкцій, а по висоті є натуральним кресленням забудови. Товщина колод, використаних під забудову, – 0,32–0,42 м, що засвідчує ширина видовбаних пазів.

Добре збережені сліди на скелях дають можливість однозначно реконструювати висотну структуру забудови, яка збігалася з висотою внутрішніх приміщень і становила 2,16 м (рис. 67).

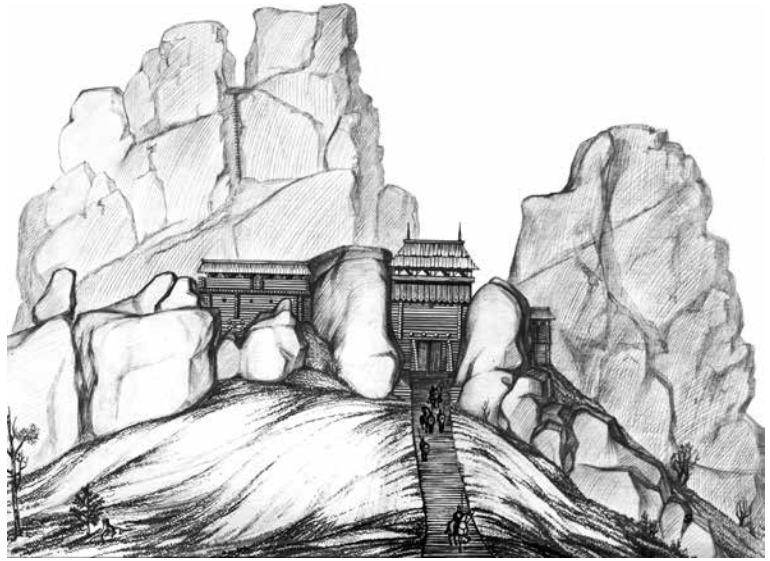
Висота внутрішнього приміщення кратна довжині навкісного сажня; аналогічно розміри пазів і врубів кратні п'ядям, ліктям, сажням, що вказує на те, що будівничі користувалися дав-

лі вирубували рови шириною до 20 м та глибиною до 12–15 м. У замку Саон (Сирія) глибина рову досягала 20 м⁵⁸¹, що значно ускладнювало доступ не лише до двору укріпленя, а й навіть до основи оборонних стін.

Дещо простий прийом розміщення дерев'яних споруд за межами природного двору, на схилі Каменя, давав змогу розширити територію двору. Проте основною перевагою цього будівельного прийому було те, що оборонні конструкції, побудовані на схилі із зовнішнього боку схилу, вдвічі перевищували внутрішні. Зруби-кліті зводили на своєрідному “фундаменті” – кашицях.

Кашиці – дерев'яні конструкції, які добре відомі в Карпатах, їх широко використовували для укріплення берегів річок. Такий тип конструкції зафіксований не лише в етнографії, а й археологічно. За своїми конструкціями та ознаками кашиці відрізняються не тільки від клітей, а й від городень. Кашиці становлять собою дерев'яні стіни, які розміщені паралельно між собою на невеликій відстані, де кожний наступний поздовжній вінець перев'язаний з перпендикулярною короткою колодою. Поперечні колоди-перев'язки з'єднані з

Рис. 67. Реконструкція дерев'яної забудови Тустані першого будівельного періоду. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.

ньослов'янською і давньоукраїнською системою мір⁵⁸². Неширокі й невисокі приміщення мали ще одну особливість. Стеля, або “повал”, була зроблена з колод і мала нахил до внутрішньої частини двору. Крім того, колоди зверху, очевидно, були засипані землею для термоізоляційності, а також захисту від опадів та пожеж. Забудова завершувалася зрубною галереєю-заборомом (рис. 67). Товщина стелі, мощеної колодами, визначається відстанню між вершиною внутрішнього паза та початком вертикального паза стіни бруствера. Така об'ємна структура забудови укріплень за периметром не є чимось унікальним і типовим лише для наскельної забудови. Вона відома на території Південно-Західної Русі⁵⁸³, а також сусідніх територіях⁵⁸⁴.

Завершуючи характеристику об'ємної структури південного боку укріплень, зауважимо, що східний його бік дещо різниться від західного. Насамперед це викликано відмінністю рельєфу східного і західного боків Каменю. Зі східного боку рельєф значно понижується, а на середині переходить у потужний скельний уступ, підрубаний для використання під забудову. Розширення і поглиблення рельєфу зі східного боку давало змогу спорудити тут двоярусну забудову, а також дещо її розширити в північному напрямку.

Доповнення зовнішньої висоти споруджених кашиць оборонно-житловими клітками перевищувало у 2–2,5 рази оборонні стіни. Покладені на кашиці зруби утворювали безперервну лінію оборонних стін. Кілька вінців, укладених один на один і перекритих колотими дошками-пленицями, були тим риштуванням⁵⁸⁵, що давало змогу продовжувати рубку пазів на вертикальних стінах скель. Лише основний розпорядник робіт – будівничий – повинен був чітко уявляти собі наперед загальний вигляд споруди і відповідно коректувати хід будівництва. Колоди для створення однакової висоти на протилежних боках зрубу збирали у певній послідовності: товстий кінець перекривали тонким, і навпаки. Після заданої висоти зруб перекривали накатом з тонких колод. У разі потреби рубку вертикальних пазів продовжували до необхідної висоти. Віконні отвори вирубували ще у процесі складання вінців зрубу на висоту, що не перевищувала 50 % товщини колод (наприклад, з двох колод товщиною 40 см вікно мало висоту не більше як 40 см). Більший отвір послаблював би обороноздатність стіни. Із зовнішнього боку клітей-

582 Рыбаков Б. Русские системы мер длины XI–XV вв. – С. 67–91; Его же. Архитектурная математика древнерусских зодчих. – С. 83–112.

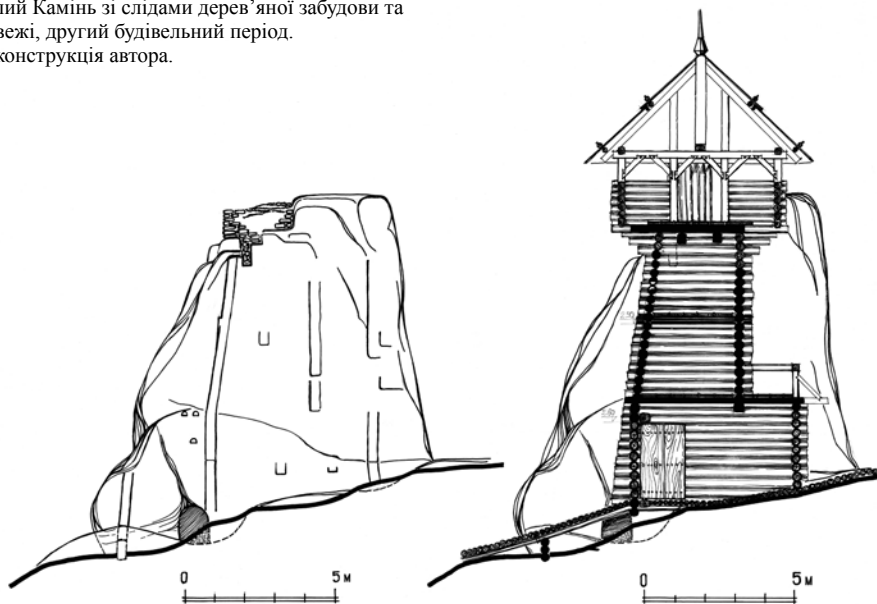
583 Використання верхньої частини забудови як основи бойової галереї відоме в укріпленнях Ленківців (Буковина): Тимошук Б.О.

Давньоруська Буковина. – С. 70–71; Русанова И., Тимошук Б. Древнерусское Поднестрие. – Ужгород, 1981. – С. 61.

584 Посадання дерев'яної забудови за периметром укріплення з бойовими галереями зустрічається і в оборонному комплексі лужичів у Торнові, датованому IX ст.: *Váňa Z. Objevy ve světě dávných Slovanů.* – S. 101–103.

585 Практика використання виступів дерев'яних зрубів як своєрідного риштування добре відома населенню Карпат і в наш час. Мені нерідко доводилося спостерігати використання цього прийому в сільському будівництві (Старосамбірський р-н Львівської обл.).

Рис. 68. Ворота. Малий Камінь зі слідами дерев'яної забудови та переріз надбрамної вежі, другий будівельний період. Вигляд з півночі. Реконструкція автора.

зрубів протісували горизонтальні отвори-стрільниці, з яких добре прострілювалися підступи до укріплення. У житлових приміщеннях у певних місцях на підлогу насипали глину, на якій вимощували з каміння піч-кам'янку. Оборонні споруди на Камені, що мали у своєму комплексі житлові та господарські приміщення, могли прийняти певний гарнізон на постійне проживання (рис. 66, 67).

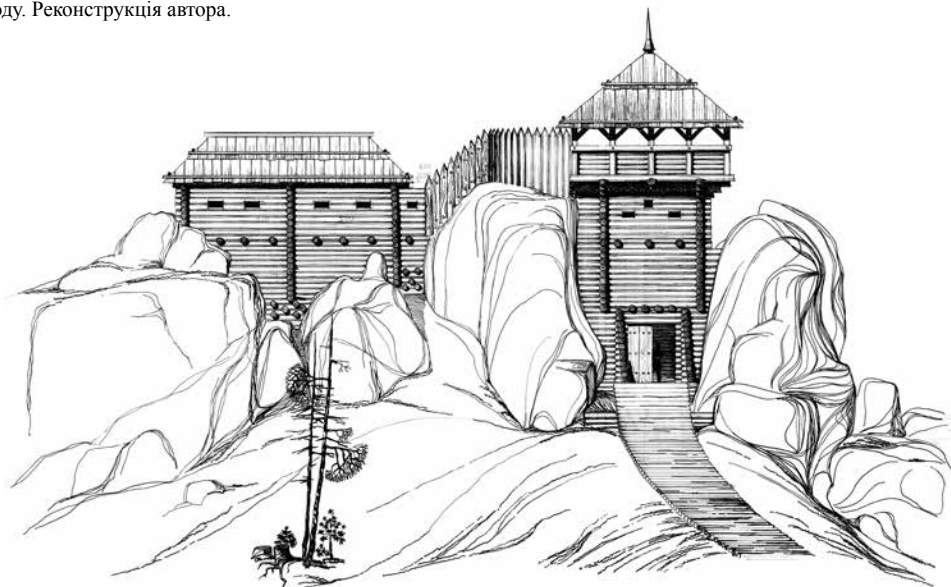
Із західного боку Каменя, де висота скель найбільша, споруджено дерев'яну стіну, закінчення якої впущено в пази міжскельного простору Внутрішнього подвір'я. Стіна невисока, тому що край майданчика підноситься над основою Каменя на 16 м, а загальна висота становила близько 20 м.

У Внутрішньому подвір'ї під житло використано природну печеру, яку підрубали і розширили, що надало їй форму приміщення. Зі східного боку печери вирубано лаву, в центрі – заглиблення для вогнища. Біля входу в печеру залишилися сліди від дверних одвірків, врубаних у скельну основу. За характером слідів можна реконструювати як ширину, так і висоту одвірків. Над входом залишилися сліди, вирубані у щілині стелі печери для вирівнювання стелі перед тинькуванням.

Біля західного боку, вздовж скельної стіни основного масиву Каменя було збудовано наземні споруди, від яких залишилися сліди на скельній основі двору. Численні сліди незначних переробок приміщень засвідчують їх господарське призначення та існування в них глинобитної підлоги. На це вказує низка горизонтальних пазів на скельній основі двору, які були вирубані для того, щоб у них впускати дерев'яні перегородки господарських приміщень. За наявності дерев'яної підлоги стіни перегородок могли бути прикріплені до неї, а тому не було необхідності вирубувати горизонтальні пази додатково. У цій же частині двору в скельній основі видобана невелика господарська яма, що була призначена для зберігання харчів (рис. 66).

У часи першого етапу забудови на Верхній площадці були зведені примітивні споруди. З півдня Верхньої площадки можна було насилу вибратися вгору вздовж природної ущелини. Для захисту підступів до нього тут споруджено дерев'яну стіну. Колоди вставляли у вертикальні пази, вирубані на протилежних боках скельних складок. Такі заходи були необхідними у зв'язку з тим, що висота Верхнього майданчика домінувала над територією двору. Без охорони цього місця ворог міг легко завдати значної шкоди захисникам укріплення зверху. Очевидно, перебування воїнів на Верхньому майданчику мало тимчасовий характер і з двору вони

Рис. 69. Ворота другого будівельного періоду.
Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.

піднімалися по драбині, оскільки слідів солідніших конструкцій, що існували на першому будівельному етапі, не виявлено.

На схилі північно-західної частини двору були побудовані споруди, що органічно входять до оборонної системи. Її нижня частина являла собою конструкцію-кашицю. У східній частині подвір'я, поблизу брами, зруб заповнено камінням. Каміння служило й опорою помосту, яким в'їжджали до подвір'я. Верхню ділянку західної частини використовували під житла.

Перенесення північно-західної оборонної стіни на схил височини було зумовлене, по-перше, необхідністю розширити подвір'я, по-друге, потребою захистити в'їзд, оскільки одразу за брамою починалося урвище.

На вирівняному кашицями фундаменті були поставлені дерев'яні зруби, перекриті дерев'яним накатом із внутрішнім нахилом. Зверху накату – земляна засипка. У західній і східній частинах стіни, у природних заглибленнях схилу, приміщення значно ширші, ніж біля основної стіни.

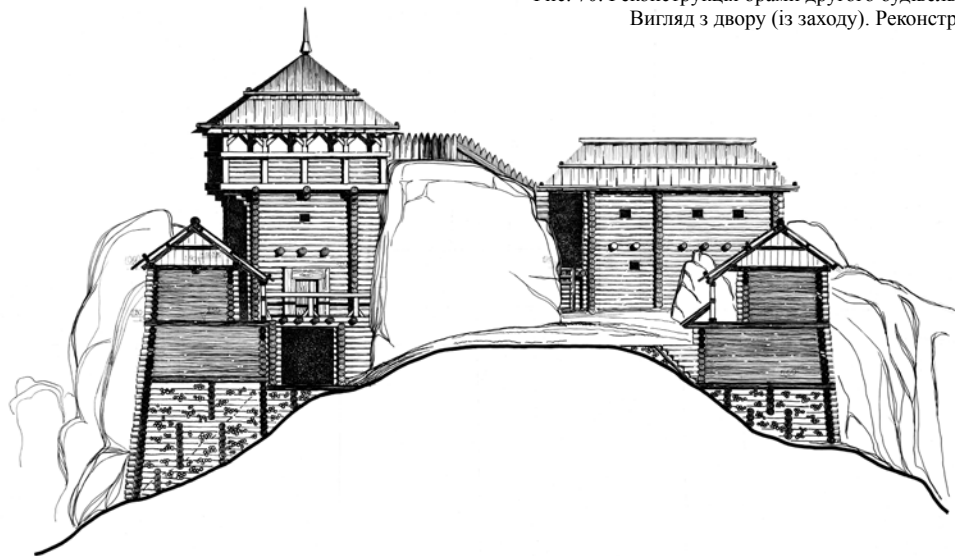
Вертикальні пази, збережені на основному масиві Каменя, дають можливість відновити товщину стелі із земляною засипкою⁵⁸⁶, а також висоту дерев'яного бруствера (1,30 м).

Єдиним можливим в'їздом на територію двору був скельний розрив між Малим Каменем і Малим Крилом. Це невеликий міжскельний простір шириною біля основи 4,50 і 5,30 м на рівні двору. Північний бік Малого Каменя – стрімка стіна, на якій збереглися чотири ряди вертикальних пазів (рис. 68). Аналогічні пази прорубано й на південно-східному боці Малого Крила. Завершення нижньої частини першого і початок другого пазів, що не доходять до поверхні землі, вказують на рівень проїзду першого будівельного періоду. Незначне відхилення другого пазу у верхній частині, що викликано його первісною висотою, засвідчує висоту вежі (рис. 68).

Для забудови надбрамної вежі використовували нижню частину першого – четвертого пазів. Надбрамна вежа з проїздом по ширині заповнювала увесь простір між Малим Каменем і Малим Крилом. У глибину її ширина становила 3 м. Між собою стіни з'єднувалися поперечними, що утворювали зруб (5×3 м), розташований над проїздом брами. Через незначну ширину між скелями розмір проїзду міг сягати лише 2,20 м. Його висота дорівнювала 2,40–2,60 м, а гли-

⁵⁸⁶ Товщина стелі із засипкою визначається відстанню між закінченням пазу стіни приміщення і початком пазу стіни бруствера, що дорівнює 0,40 м.

Рис. 70. Реконструкція брами другого будівельного періоду. Вигляд з двору (із заходу). Реконструкція автора.

бина проїзду з боку двору – 5 м. Завершення вежі, ймовірно, являло собою бойовий майданчик з бруствером, зашитим дошками⁵⁸⁷, що зверху мав перекриття для захисту від атмосферних опадів. Крім тактичних і фортифікаційних факторів, що впливали на зміну забудови укріплення, не останню роль відігравала площа, придатна під забудову. Саме останнє й змушувало мешканців Тустані шукати вихід із становища.

Другий будівельний період. Для захисту переходу з приміщення між Малим Каменем і Великим Крилом у надбрамну вежу спорудили частокіл. Для цього на вершині Малого Каменя прорубали криволінійний горизонтальний паз, куди вставляли вертикальні колоди (рис. 69). Ширина паза – 0,25–0,30 м, що вказує на товщину колод, глибина – 0,70–0,85 м. У південно-східній частині укріплення на другому будівельному етапі зміни торкнулися висоти, а також ширини оборонної стіни. Ширина зрубів стіни становила 2,90 м. Нижня частина була значно розширена, але за рахунок розташування на схилі височини приміщення, стіни у своїй основі мали характер напівземлянки (східна і західна сторони). Зруби спирали на кашиці. Вгорі на перекритті зрубів проходила закрита галерея шириною 2,45 м. Висота оборонних стін з кашицями – 8 м (рис. 70).

У північно-західній частині двору під час перебудови оборонну стіну зміщено в бік схилу височини. У західній частині це зміщення дорівнювало 6,60 м. Винесення на схил збільшувало корисну площу двору – весь простір забудови було вкрито дерев'яним помостом (рис. 71). За рахунок стрімкого схилу збільшувалася корисна площа господарських і житлових приміщень. Біля брами уся площа, забудована кашицями, була заповнена камінням і відігравала роль опорного “стовпа” для помосту проїзду від брами до двору. Ця конструкція існувала на всіх етапах будівництва, що підтверджується археологічними дослідженнями.

У верхній частині забудови комплекс споруд оборонної стіни також завершувався закритою галереєю (рис. 70). За рахунок стрімкого схилу висота забудови тут дорівнювала 10 м. У Внутрішньому дворику забудували східний бік. До забудови потрапила й печера-житло. Через близьке розміщення скельних рельєфів у нижній частині Внутрішнього дворику використання утворених приміщень було неможливим. Ця частина є тільки несучою конструкцією. Під житло використовували тільки другий поверх, на який можна було потрапити через галерею, розташовану з боку двору.

⁵⁸⁷ “Заборола”, обшиті дошками, згадують неодноразово в літописах. У процесі археологічних досліджень цистерни виявлено значну кількість дерев'яних конструкцій, у тому числі дошки з обшивки “заборол”.

У західній частині двору на майданчику першої галереї звели конструкції для підйому на Верхній майданчик. Це засвідчують наявні пази і вруби під ці конструкції. Криволінійний паз, вирубаний на зовнішньому краю першої галереї, був основою для частоколу. Здіймаючись над двором, ця частина Каменя була зручним місцем для обстрілу підступів до брами під прикриттям частоколу (рис. 72). На Верхньому майданчику у східній скельній складці, недалеко від тодішньої дерев'яної стіни, вирубали печеру-приміщення шириною 2,52 м, довжиною 3,20 м. Збереглися сліди одвірків, а над входом – невеликі рівчаки для стоку води⁵⁸⁸, що вказує на існування відкритої печери.

Найслабшим місцем в обороноздатності кожної фортеці є її водозабезпечення. Від надійного вирішення цієї проблеми залежала довготривалість протистояння облозі. Питання забезпечення водою гарнізону фортеці Тустань було вирішено вже у перші будівельні періоди. Довготривалими дослідженнями (чотири сезони) встановлено, що на північно-західному схилі Каменя, у скельній породі видобано цистерну глибиною 14 м. Нижня межа давального матеріалу IX–X ст.

Верхню частину цистерни вирубуано у формі квадрата (2,2×2,2 м). Після глибини 2 м цистерна набуває еліпсоподібної форми в плані з розмірами діаметрів 1,70–1,50 м і нерівними стінами. Ширина цистерни поступово звужувалася до 1–0,97 м (дно). Встановлено, що дно цистерни заповнене хвоєю та хвойними гілками, присипаними зверху білим піском (щоб запобігти спливанню хвої на поверхню води). Дубильні властивості хвої сприяли тривалому зберіганню води. З верхньої (квадратної) частини цистерни до рівня двору (висота 3 м) піднімався дерев'яний зруб із дубових дощок. Підрахунок запасів води, що зберігалася в цистерні, показує, що її для гарнізону з 50 осіб вистачало на 180 днів. Отже, невеликий гарнізон, забезпечений водою, протягом півроку міг витримати облогу за умов забезпечення його харчами та оборонними засобами.

Планування і конструкції оборонних та житлових споруд третього будівельного періоду забудови наскельної фортеці. Другий будівельний період не міг вирішити всіх питань, пов'язаних з функціонуванням оборонного комплексу. Найголовнішою причиною перебудови Тустані була невелика площа, придатна під житлову і господарську забудову. Як уже згадувалося, площа двору, придатна під забудову, дорівнювала 324 м². Отже, площа, придатна для житла, на території Каменя у другому будівельному періоді становила лише 410 м². Таким чином, проблема розширення житлово-господарської корисної площі стала актуальною незабаром після завершення забудови другого будівельного періоду. Єдиним можливим вирішенням цього питання було часткове розширення двору, а також збільшення кількості приміщень у висоту.

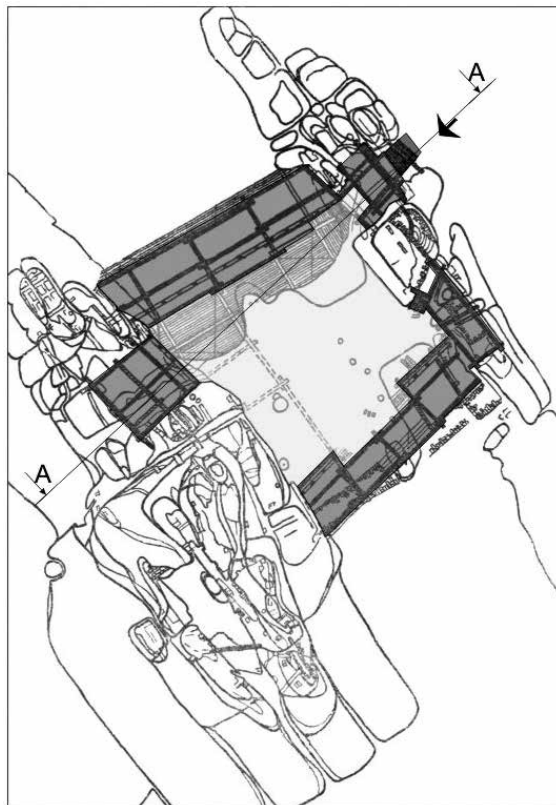

Рис. 71. План дерев'яної забудови другого будівельного періоду. Реконструкція автора.

⁵⁸⁸ Канавка над входом необхідна лише у тому випадку, коли печера відкрита, а на час спорудження перекриття над входом у печеру на III будівельному періоді потреба в захисті дверей від води відпадає, як і в самому рівчаку. Такі самі канавки для відводу води відомі й на пам'ятках "печерних міст" Криму (спостереження автора 1975 р.).

Рис. 72. Загальний вигляд реконструкції дерев'яної забудови Тустані другого будівельного періоду. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.

Незважаючи на добру захищеність цього невеликого укріплення, в його обороні були слабкі місця. Так, якщо з південного сходу і північного заходу підступ до стін ускладнювався стрімкими схилами, то з північно-східного боку підступ був набагато легшим через похилий рельєф та незначну висоту скель. Найслабшим місцем північно-східної частини укріплення були Ворота. Проїзд, що проходив по схилу між Малим Каменем і Малим Крилом, був повністю відкритим. Прийоми тактики ведення бою диктували нагальну необхідність надійнішого захисту брами. Це можна було виконати, викопавши рів або обладнавши підйомний міст. Археологічними дослідженнями з'ясовано, що перед брамою майже на поверхню виступала скельна порода, в якій важко довбати рів, а тому його не було.

Архітектурні обміри показали, що паз № 1 прорубано до висоти 3 м. Закінчення паза вказує на значно більшу товщину останньої колоди з розташованої тут дерев'яної стіни. На Малому Крилі природну тріщину розширено до ширини паза; на Малому Камені збереглися сліди прилягання балок помосту проїзду, розташованих на рівні паза № 1 і майданчика двору. Паз № 3 вище від свого початку має сліди, що засвідчують тут підйом перекриття проїзду брами.

Проїзд до брами проходив на рівні першої стіни і підіймався на 3 м. Висота проїзду залишається незмінною. Надбрамна вежа й надалі має розміри 3–5 м, але значно збільшується за висотою. Між першою і другою стінами на третьому будівельному етапі споруджено підйомний міст⁵⁸⁹ (рис. 73). Перед ним обладнано дерев'яний поміст, від стовпів якого залишилися пази на скельній основі. У разі необхідності на час військових дій поміст можна було ліквідувати, а зведений підйомний міст гарантував захист від раптового нападу.

На третьому будівельному періоді у південно-східній частині укріплення забудову розширено в південному напрямку на 4,6 м. За рахунок цього у східній частині на схилі значно розширюється підвальне приміщення, розташоване у природній скельній ямі. Зросла й висота забудови. Такі зміни давали можливість збільшити площу під житло і господарські потреби (рис. 74). Між південно-східною стіною і забудовою на північному сході спорудили частокіл. Він розміщувався на гребені Великого Крила і перекривав незабудовану ділянку гребеня. Під частокіл вирубали паз глибиною 0,44–0,76 м. Товщина колод, які використовували для спорудження частоколу, дорівнювала 0,20–0,30 м (ширина верхньої частини паза).

У південно-східній частині укріплення перебудували основу оборонної стіни. У скельному обшарі вирубали паз, який проходив під кутом від вертикального і був основою для зовнішньої

⁵⁸⁹ Докладніше див. підрозділ 4.2. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень руського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста).

оборонної стіни. Зовнішній кут, утворений колодами, вкладеними в пази, створював криволінійне розширення основи оборонної стіни, відоме в кам'яному зодстві Західної Європи як талус. Підніжжя стіни із сильно вираженим заломом, від якого рикошетує каміння, що падає зверху (рис. 75), вражаючи ворога на підступах до оборонних стін, відоме в Європі після хрестових походів⁵⁹⁰.

Наявність криволінійного паза на південно-східному боці забудови та можливість її наукової реконструкції вказує на використання цього прийому у дерев'яній забудові Тустані. Талус південної оборонної стіни продовжував природний схил, а тому його використання було ефективним. Каміння, випущене з бойової галереї по профілю дерев'яної стіни, набирало швидкості, пролітаючи талус, і прострілювало всю територію на підступах до стін. Талус південної стіни не був єдиним в оборонній системі Тустані. У Внутрішньому дворіку під час перебудови західну стіну винесено на край майданчика, біля основи якої знаходився колодязь. Оскільки скельна стіна Окремого Каменя не доходила до краю урвища, то каміння, яке падало з бойової галереї, зупинялося на майданчику. Для того, щоб каміння вільно летіло до основи скель, профілю стіни також надали криволінійності (рис. 76), задля чого у скелі прорубано відповідний паз, аналогічний пазові на південно-східній стіні. Такий захід сприяв вільному прострілу підшви скель з боку забудови Внутрішнього дворика, що утруднювало противнику штурм.

Крім ширини, забудова Внутрішнього дворика піднялася у висоту. Тут спорудили триповерхове приміщення, яке мало значно більшу корисну площу порівняно з попередньою забудовою. Крім того, для переходів між поверхами зроблено галереї, які із внутрішнього боку двору давали можливість переходити не лише з приміщення до приміщення, а й з поверху на поверх.

У третьому будівельному періоді дещо змінюється забудова північно-західної частини укріплення. По ширині оборонно-житловий комплекс опустився нижче від рівня двору більше як на 7 м, а тому подальше його розширення було неможливим. Усі суттєві зміни стосуються лише висоти забудови, яка піднімалася над рівнем двору. Із зовнішнього боку всі приміщення були житлово-оборонними і тому відповідно пристосованими. Оскільки основу оборонних стін складали пустотілі зруби, у зовнішніх стінах прорізано бійниці для захисту підступів

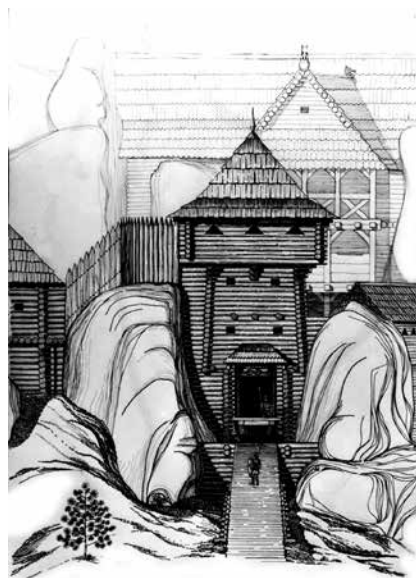

Рис. 73. Ворота. Загальний вигляд вежі з помостом-пандусом та підйомним мостом, третій будівельний період. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.

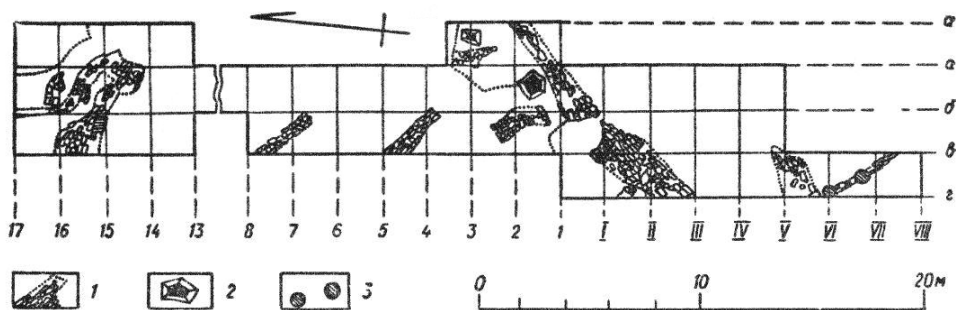

Рис. 74. Розкоп 3. Завал каміння в місцях забудови громадських споруд.

590 Шуази О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 517.

Рис. 75. Східний бік двору з вертикальним та криволінійним пазом.

Рис. 76. Внутрішній дворик. Вертикальний та криволінійний паз з графічною схемою забудови.

до фортеці. Оборонна стіна своєю верхньою частиною підходила до скельної групи Малого Крила, де з'єднувалася із забудовою надбрамної вежі. За рахунок наявних у забудові галерей гарнізон швидко міг переходити з одного боку укріплення до іншого, що сприяло кращій обороздатності фортеці.

Третій будівельний період істотно змінив характер забудови і в інших місцях фортеці. На Верхньому майданчику простір між скельними складками набуває вигляду приміщення. З північного боку майданчика на скельних паралельних складках вирубано два вертикальні пази, куди впущено колоди, що утворювали стіни. Товщина колод (за шириною пазів) дорівнювала 0,20 м. Поява подвійної стіни північної частини Верхнього майданчика продиктована розташуванням її на висоті 68 м над прилеглою долиною, а також виходом приміщення на північ. У південній частині Верхнього майданчика стіну, що перекривала підступ до вершини вздовж ущелини, пересунули далі на південь. Таке зміщення збільшувало корисну площу до 52 м². Над південно-західною скельною складкою, вище від рівня печери, проходило перекриття приміщення (рис. 77).

На вершині Каменя утворено оглядовий майданчик. Для цього із заходу скелю обрубали, залишивши на сході скельний бруствер-стіну. Виходили на майданчик зі східного боку по другій галереї, західний бік якої також підрубано. Друга галерея мала загорожу у вигляді дерев'яної стіни товщиною 0,16 м. Захисна стіна на другій галереї і кам'яний бруствер на вершині Каменя давали можливість обстрілювати підступи не лише до брами укріплення, а й до південно-західної стіни.

З південно-західного боку Каменя можна дістатися на вершину з великими труднощами по скельних складках. Для того, щоб противник не міг потрапити на Верхній майданчик, на майданчику Вежі влаштовано невелике приміщення, в якому дві стіни скельні, а дві інші – дерев'яні, що прилягають до спеціальних пазів, вирубаних у скельній основі. Товщина пазів, куди впущено дерев'яні стіни, дорівнювала 0,27–0,35 м. Відстань між скельною і дерев'яною стіною (визначеною за наявним пазом) становить 6,50 м, а ширина – до 6 м.

Бойовий майданчик не тільки перекривав можливість підйому противника на вершину Каменя, а й дозволяв захисникам утримувати їх на значній відстані від основних споруджень. Сполучення з Верхнім майданчиком здійснювалося по ущелині, що йшла вертикально вгору. За попередніми даними, до третього будівельного етапу необхідно віднести колодязь, розта-

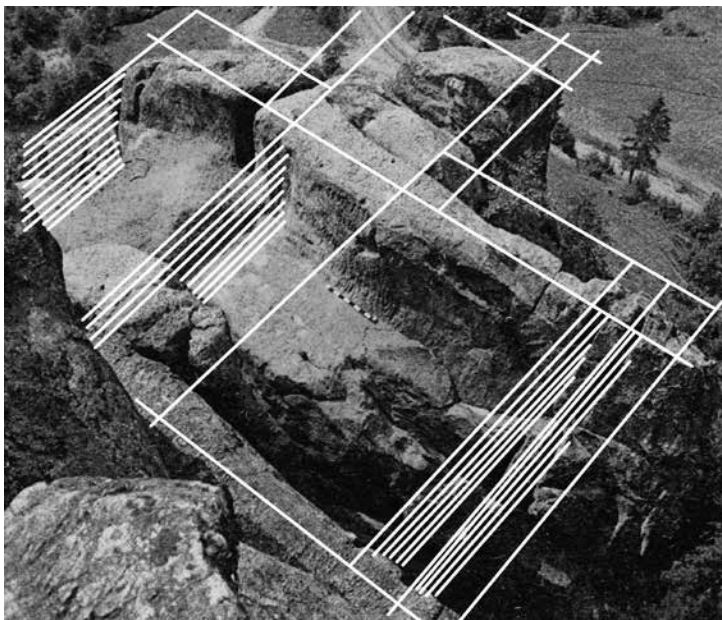

Рис. 77. Верхній майданчик.
Вертикальні пази та вруби і схема
забудови на підставі наявних пазів.
Вигляд з півночі, зверху.

шований біля основи Каменя із західного боку. Колодязь вирубано у скелі, його діаметр близько 2 м. Наземна частина колодязя наполовину врубана у скельну стіну, що засвідчує можливість подачу води до забудови Внутрішнього дворика, глибина 30,40 м.

Дерев'яні оборонні та житлові споруди нерідко зазнавали пожеж, що виникали не лише під час військових дій, а й стихійно. Археологічні дослідження території Каменя повністю підтвердили це. У багатьох місцях існування забудови виявлено шари перегорілого ґрунту, обпаленої обмазки з відбитками дерева та деревне вугілля. На часті пожежі на території фортеці вказують і побічні чинники – червоний відтінок скельних стін від дії вогню. Тому укріплення Тустані перебудовували, надаючи йому кожного разу якісно нового змісту.

Тактика ведення бою “облеженієм” (облогою) вже не виправдовувала себе, а тому дедалі частіше у військових діях застосовували штурм, що істотно впливало на характер забудови фортеці. Укріплення Тустані були розташовані в пограниччі та зоні функціонування великих торговельних шляхів (рис. 78), що безпосередньо впливало на зміну оборонних споруд. Гарнізон фортеці, військова організація (інституція) повинні були пильно стежити за всіма змінами фортифікаційної практики. Це змушувало постійно модернізувати та перебудовувати споруди на Камені.

Планування та конструкції оборонних і житлових споруд четвертого будівельного періоду. Забудова оборонного комплексу Тустані продовжувала розвиватися та видозмінюватися, охоплюючи всю планувальну структуру, і насамперед надбрамну вежу. В забудові вежі з боку Двору її стіну розширили на 2 м. Тепер зруб вежі досягав розмірів 5×5 м, а виступи колод, як і раніше, впущено у скельну стіну. Із внутрішнього боку вежа має, як і в попередніх випадках, спеціальний поміст для подачі на бойовий майданчик необхідного для оборони спорядження (каміння, колоди, окріп тощо). Існування помосту засвідчують вруби на вертикальній стіні Малого Каменя, що призначалися для поєднання дерев'яних конструкцій зі скелями. Надбрамна вежа дещо збільшилися і у висоту. Бойовий майданчик вежі тепер знаходився на рівні забудови між Малим Каменем та Великим Крилом. Це давало можливість з'єднати їх галереєю. Від існування такої галереї на вершині Малого Каменя збереглися вруби в скелі під горизонтальні конструкції.

Зміни торкнулися й східної забудови. З появою хвіртки у третьому будівельному періоді дещо видозмінили й самі галереї. Вони стали ширшими й пристосованішими до оборони пі-

Рис. 78. Реконструкція дерев'яної забудови Тустані, п'ятий будівельний період. Вигляд з північного заходу. Реконструкція автора.

дошви забудови. В тісному поєднанні забудови із скелями тут існував природний талус, який суттєво доповнював відсутність належної висоти дерев'яної забудови. Із внутрішнього боку східну забудову доповнювали споруди стовпової конструкції, де під основу стовпів у скельній породі вирубували отвори діаметром 0,36–0,65 м. Враховуючи товщину стовпових конструкцій, можна припустити, що стіни зведено з колотих дерев'яних колод-плениць, а наявність археологічно виявлених залишків печі дає підставу припускати їх житловий характер.

Зовнішній вигляд південно-західної забудови (південна оборонна стіна) також зазнав змін. Крім висоти, вона розширилась у бік двору. Територія останнього зменшилась, але значно збільшився житлово-оборонний комплекс. Тобто, крім суто оборонних приміщень, із зовнішнього боку дитинця зводили ще й житлові, що проходили по внутрішньому периметру і доповнювалися критими галереями. За археологічними даними можна впевнено говорити, що такі галереї мали профільовані кронштейни та складнопрофільовані портали. Все це у комплексі з дахами, перекритими гонтом або лемехом, являло собою забудову, яка мала дуже багато спільного з пізнішими етнографічними бойківськими пам'ятками, що підтверджує глибокі корені народних традицій.

Аналогічна забудова існувала і з північно-західного боку (північна оборонна стіна). Тут кліті також утворювали дворядний комплекс, який завершувався з внутрішнього боку галереями. Як і у південному комплексі, забудова ступінчаста. Найнижчими спорудами з внутрішнього боку двору виступають галереї, за якими піднімалася забудова, яку використовували під житло; ще вище – оборонний комплекс, який, крім пустотілих клітей житлово-оборонного призначення, завершувався бойовими галереями. Система галерей гарантувала вільне сполучення як між поверхами забудови, так і між окремими комплексами.

Суто “мирною” у комплексі фортеці є забудова Внутрішнього дворику. Така класифікація насамперед продиктована її використанням. Це єдине місце в забудові Тустані, яке найменше відповідало мілітарному призначенню. Крім бойової галереї із західного боку, забудова повністю була призначена під житла. Тут і далі існував триповерховий комплекс, але він суттєво відрізнявся від попереднього висотою. Внутрішній бік забудови мав добре продуману систему галерей, набагато ширших від попередніх.

Галерея із західного боку Внутрішнього дворику мала бойове призначення, що добре гарантувало вільний простір підходів до колодязя.

Значно конкретнішою була забудова на вершині Окремого Камня, що насамперед зумовлено розміщенням вершини скелі до всієї забудови. За своїм природним розташуванням верши-

на виступає перед північною оборонною стіною. Це, очевидно, стало вирішальним фактором для вибору місця під оборонну вежу, яка мала надійно прикривати підступи до північної оборонної стіни і криниці (рис. 79).

За добре збереженими слідами, вирубаними на вершині, відновлено архітектуру конструкцій та етапність забудови. За периметром вершини врубали чотири пази, що стали основою для дерев'яної прямокутної обв'язки основи майданчика. По довжині вершини врубали ще три пази, що мали поперечний перев'яз. Майданчик мав невисокий зрубний бруствер і дах, що прикривав захисників від атмосферних опадів. Бойовий майданчик сполучався із забудовою Внутрішнього подвір'я.

З боку двору на I галереї з'явилися спорудження, що дали можливість вільно підніматися на Верхній майданчик. Похилу галерею зі східцями підтримували вертикальні стовпи, нижня частина яких впущена у скельну основу. На II галереї біля переходу на Верхній майданчик в скелі прорубали проріз, куди вставили одвірки. Їх закріплювали в скелі, для чого в останній прорубували спеціальні гнізда. Ці зміни відбулися на другому етапі забудови Верхнього майданчика.

Для розширення південної частини Верхнього майданчика на протилежних скельних "стінах" вирубували вертикальні пази, що правили за основу для дерев'яної стіни. Над розташованим між скельними складками приміщенням спорудили другий поверх.

У південно-східній частині Верхнього майданчика з'явився бойовий майданчик, призначений для захисту південно-східної стіни укріплення. На вершині скельної складки прорубали горизонтальний паз довжиною 3,40 та шириною 0,32–0,35 м, куди вкладали один з горизонтальних брусів основи майданчика. Другий, паралельний, було впущено у вертикальну скельну стіну і знизу він мав конструкцію, що підтримувала його. Від неї залишилися вирубані сліди. Бойовий майданчик мав бруствер з колод, від якого збереглися сліди у вигляді вертикального паза (східний бік Каменя).

У південній частині Каменя, там, де на третьому будівельному етапі був споруджений бойовий майданчик, зміни торкнулися зовнішнього боку споруджень і внутрішнього простору. Бойовий майданчик перетворився на вежу. В ній між південно-західною і північно-східною скельними стінами підрубали скельну основу і тут звели цистерну. Останню будували з тесаних блоків пісковика, щільно підігнаних один до одного і встановлених на вапняному розчині з товщиною шва 1–2 см. Розчин зі значною домішкою вугілля й обпаленої глини. Зовнішній бік цистерни додатково було обкладено дрібнішим камінням на такому самому розчині. Висота збереженої частини цистерни – 2,60 м⁵⁹¹, діаметр – 0,81–0,83 м. Цистерна була призначена для зберігання додаткових запасів води.

Для сполучення з Верхнім майданчиком вище від цистерни побудовано зруб, у якого дві стіни були скельними. На вершині північно-західного Каменя Верхнього майданчика збереглися сліди горизонтальних пазів, які служили основою майданчика, що зв'язував Вежу і забудову Верхньої площадки. Основа його мала значний винос, що спирався на дерев'яний підкос. Для основи останнього у камені вирубано відповідні виїмки шириною 0,40–0,60 м. Такий майданчик у разі необхідності використовували як бойовий, бо з нього легко прострілювалася пі-

Рис. 79. Дерев'яна забудова оборонної вежі на Окремому Камені, північна стіна. Вигляд з півночі. Реконструкція автора.

591 Первісна висота цистерни могла дорівнювати 3,75 м – від дна цистерни до початку вертикального пазу стіни зрубу, що лежав на перекритті стелі. Воду в цистерну могли заливати через отвір у підлозі.

дошва скельної основи із західного боку Каменя. Міцні вруби для підкосів вказують на товщину конструкцій.

Застосування камнететних машин під час облог укріплень призводить до появи нового типу укріплень, який мав зупинити ворога на значній відстані від оборонних стін. Для цього з урахуванням дальності польоту снарядів камнететних машин перед укріпленнями будували додаткову лінію оборони з кількох рядів ровів та валів. Нові тактичні прийоми ведення бою викликали зміни в організації оборони укріплення Тустані. Незважаючи на важкодоступність південно-східної частини, тут виникають дві лінії оборони. Друга лінія оборони у вигляді дерев'яної стіни шириною 2,90 м, висотою 13 м починалася біля підніжжя Великого Крила. У місці стикання стіни зі скельним об'ємом в останньому вздовж усієї висоти стіни прорубали два вертикальних пази. Основою стіни була конструкція типу кашиці, що засвідчують сліди пазів, які не доходять до поверхні землі, та велике скупчення каміння.

Біля основи Каменя в напрямку з північного сходу на південний захід проходила третя лінія оборони, що являла собою рів з валом. Вал насипано із зовнішнього боку городища. Під час досліджень з'ясувалося, що дно рову використовували як шлях, про що свідчить кам'яна бруківка вздовж рову. Рів вирито у материковому ґрунті схилу, а не біля основи пагорба, що було б значно простіше. Пояснення знаходимо у назві потокової долини Стави. Долина закінчується греблею, що одним кінцем упирається у вал, а другим підходить до основи височини скельної групи Жолоб, розташованої на південь від Каменя. Назва потокової долини та її розміщення пояснює причину спорудження рову на схилі височини. Рів прокопано на схилі тому, що долина на той час була заповнена водою. Вал, утворений з викинутої з рову землі, виконував функцію греблі, що захищала шлях від розмивання водою. Археологічні дослідження показали, що на валу існували й додаткові дерев'яні конструкції. Вздовж dna рову, прикритого з обох боків захисними спорудами та брамою, було легко непомітно вивести воїнів з укріплення для контр-наступу.

Зі східного боку Каменя, де підступ був найбільш спрощений, проходила лінія оборони з трьох ровів з валами. Вони підходили впритул до південного рову з валом і йшли паралельно на північний захід. Призначення цієї лінії оборони – утримувати противника на певній відстані від основних укріплень. Із західного боку лінія оборони проходила біля основи схилу.

Планування та конструкції оборонних і житлових споруд п'ятого будівельного періоду Тустані. Повне завершення забудови на Камені четвертого будівельного періоду було водночас поштовхом для подальшої будівельної діяльності. Ймовірно, гарнізон фортеці не міг бути настільки вибагливим, щоб систематично щось перебудовувати на скельній групі Камінь. Але цього вимагало життя раннього середньовіччя, особливо в пограниччі, на розгалуженні торговельних шляхів. У ті неспокійні часи феодальних міжусобиць укріплення ставали надійними лише у тому випадку, коли вони могли витримати довготривалі облоги та гарантувати надійний захист.

На п'ятому будівельному етапі зміни торкнулися й основних споруд, розташованих довкола двору. Організація проїзду на висоті рівня двору давала значні переваги. У цьому місці відстань між скелями в найвужчій частині становила 5,30 м. За такої ширини проїзд можна було збільшити до 3 м. Перекриття проїжджої частини було піднято до висоти 4 м. Збільшення цієї висоти було викликано необхідністю встановлення підйомних пристосувань. Справа в тому, що у разі низького розміщення механізмів кут між мостом і канатом був гострим, що змушувало прикладати значні зусилля для підйому та спуску мосту. Збільшення кута зменшувало ці зусилля. На п'ятому будівельному етапі роль брами виконував підйомний міст, що закривав проріз проїзду. Для повного закриття отвору брами міст повинен був мати довжину, що дорівнювала висоті проїзду, тобто 4 м. Тому зі збільшенням висоти проїжджої частини усі верхні приміщення збільшували за висотою.

У південно-західній та північно-західній частині двору оборонні стіни добудували, і вони досягли максимальної висоти 15,27 м, або 10 сажнів. Приміщення, розташовані з внутрішнього боку двору, становлять єдине ціле з приміщеннями оборонних стін. Значні зміни відбулися

в забудові Внутрішнього дворика. Якщо в західному напрямку розширення було неможливе через скельне урвище, то у східному залишився простір, який не можна було використати під територію двору. В цей же час ця малопримітна площа могла слугувати основою під забудову.

Наявність пазів, вирубаних у різних місцях скельної основи, дає можливість відновити процес перебудови. Паз шириною 0,45 м, спрямований від скельної стіни основного масиву Каменя в напрямку Окремого Каменя, через свої розміри міг правити за основу під опірну балку. На балці впоперек клали такі самі опірні, але менших розмірів (0,22×0,50 м). Зовнішні кінці балок мали підпори, а внутрішні – защемлені вінцями стіни, що проходили між Пальцем і вертикальним гребенем Окремого Каменя. Значні розміри використовуваних колод під основу майданчика засвідчують можливий триповерховий варіант забудови.

У кінцевому варіанті забудова Внутрішнього подвір'я являє собою на п'ятому будівельному етапі п'ятиповерхову споруду зрубної конструкції, вінця якої впущено в пази, вирубані у скелі. Найнижчу частину забудови не можна було використовувати під житло через невеликі розміри міжскельного простору. Тут було зроблено хід, по якому можна було потрапити на майданчик, куди подавали воду з колодязя, розташованого біля основи Внутрішнього подвір'я.

Висота першого поверху – 3,70 м, і його використовували під господарські потреби. До приміщень входила й печера, що існувала на всіх будівельних етапах; її скельні стіни і склепінчаста стеля тиньковані, що засвідчують сліди вирівнювання та залишки заповнювача у природних ущелинах і тріщинах печерної стелі. На другому поверсі висотою 4 м містився ряд невеликих приміщень. Вхід до них обладнано з боку двору через галерею. Із західного боку вздовж забудови Внутрішнього подвір'я проходила бойова галерея. З огляду на значний нахил зовнішньої стіни та її криволінійний профіль ця галерея могла бути тільки виносною. Її висота від основи скелі дорівнювала 21–22 м. Перебудови на другому поверсі та невеличкі приміщення вказують на існування над ними приміщення із більшою корисною площею – гридниці. Це підтверджують сліди на скелях. Площа верхнього приміщення могла коливатися від 60 до 90 м². Висота третього поверху дорівнювала 3,70 м.

Четвертий поверх мав висоту 3,65 м, але був поділений надвоє, утворюючи на східному боці приміщення шириною 2,15 м. Із західного боку вздовж приміщень обладнано обхідну галерею, призначену для сполучення між приміщеннями. Зі східного боку Пальця споруджено сходову клітку, по якій можна було потрапити на третій і четвертий поверхи. Про її існування свідчать добре збережені сліди на вершині Пальця.

П'ятий поверх закінчувався на рівні Верхнього майданчика і мав висоту 3,50 м, ширину – 2,15 м. З північно-східного боку вздовж приміщень розміщувалася галерея з перекриттям, дах якої одночасно захищав стіну зрубу від атмосферних опадів.

По верху усієї забудови Внутрішнього дворика проходила галерея, що з'єднувала Верхній майданчик з вежею на Окремому Камені. На основному масиві Каменя збереглися чіткі сліди в місцях, де вона прилягала до скельного обшарку.

На Окремому Камені бойовий майданчик, розташований на вершині, уже не відповідав новим вимогам щодо захисту підступів до оборонної стіни, тому його розширили. Краї майданчика на північному та південному заході й південному сході заглибили за периметром у вигляді пазів глибиною 0,70 м, шириною 0,32 м. Колоди з таким поперечним перерізом, навіть подовжені за межі скельного майданчика, могли витримати значне навантаження. Нижче від основних опірних балок у скельному обшарі вирубано гнізда для підкосів. Розташування підкосів під кутом 45° (найоптимальніший варіант) давало можливість збільшити розміри опірних балок, які збільшувалися на 2 м. На каркасі дерев'яної обв'язки стояв зруб. Розширення основи вежі засвідчує, що на підлозі існували отвори, які давали змогу скидати камені на противника. Вежа, з'єднана галереєю з Верхнім майданчиком через забудову Внутрішнього подвір'я, винесена вперед і розташована на вершині Окремого Каменя, надавала перевагу в обороні.

На Верхньому майданчику добудували третій поверх до наявних двох, де могло знаходитися житло воєводи фортеці та урочисті покої для поважних гостей. Від нього залишилися вруби для балок підлоги, а також сліди висоти поверху, що вирубані на східній скельній складці.

На південно-східній вершині останньої вирубано горизонтальні пази шириною 0,30–0,35 м. Аналіз забудови Верхнього майданчика показує, що дах, зведений над основною забудовою, закривав огляд долини, яка виходила до р. Стрий і, відповідно, в напрямку торговельного шляху. Цей чинник пояснює причину появи висотної споруди на південно-східному гребені скельної складки Верхнього майданчика. Така висотна точка виконувала функцію дозорної вежі. Пази за східною частиною північних стін Верхнього майданчика (ширина 0,65 м) засвідчують могутню дерев'яну конструкцію.

У п'ятому будівельному періоді дерев'яна забудова Тустані досягає свого максимального розвитку не лише в плані (площа – 3 га), а й у просторі. Вся забудова дуже компактно поєднана зі скельними об'єктами, становлячи з ними ніби одне ціле. З північного боку фортеця Тустань мала лише одну додаткову лінію оборони, але з південного, крім водоймища, існувало ще дві лінії оборони, які доповнювали одна одну.

Житлові та оборонні споруди Бубнища⁵⁹²

Наскельний оборонний печерний комплекс XII–XVI ст. знаходиться на межі територій сіл Бубнище та Поляниця Долинського р-ну Івано-Франківської обл., а тому в літературі зустрічається часто під двома назвами. У науково-популярній літературі він ще відомий під назвою “Болди в Бубнищі (Поляниці)”. Пам’ятка знаходиться на горі Соколовій (Соколиній) в ур. Городище на віддалі 3–5 км від с. Бубнище.

Якщо наскельні укріплення Тустані захищали “соляні” шляхи та трансконтинентальну магістраль торгівлі шовком Португалія–Китай з заходу, то його східним форпостом були укріплення Бубнища. Саме сюди вела дорога з карпатських перевалів до соляних джерел Болехова, Долини, Калуша і далі на Галич. Побічні літературні джерела дають підставу думати, що саме через Бубнище вів угрів на початку X ст. їхній вождь Альмош після тривалої гостини в Галичі.

Дерев’яна забудова Бубнища значно компактніша за своїм розміщенням, аніж у Тустані. Споруди знаходилися на двох основних скельних групах масиву, добре відомого в народній традиції як “Скелі Довбуша”. Останні мають велику популярність серед населення, давно привертала увагу науковців, і зацікавленість до них не зникла і сьогодні. Потоки любителів екзотики, започатковані у XIX ст., значно розширилися в часи незалежної України.

Про Бубнище (Поляницю) свого часу писали І. Вагилевич⁵⁹³, автор під криптонімом “А.В.”⁵⁹⁴, Я. Головацький⁵⁹⁵, А. Бельовський⁵⁹⁶, В. Зборовський⁵⁹⁷, В. Деметрикевич⁵⁹⁸, Б. Януш⁵⁹⁹, А. Кіркор⁶⁰⁰, І. Крашевський⁶⁰¹, А. Петрушевич⁶⁰², К. Устиянович⁶⁰³ та ін. Обширну бібліографію з цього питання подають В. Деметрикевич та Б. Януш. Про Бубнище писав і І. Франко у своєму вірші, присвяченому студентській подорожі 1884 р.

У 1900 р. М. Грушевський, готуючи матеріал до третього тому “Історії України-Руси”, заперечив доісторичне походження скельного комплексу, прирівнявши його до печерних монастирів Дністра та Криму⁶⁰⁴ і зарахувавши до оборонних. М. Грушевський також звертав увагу на характер дерев’яної забудови, яка тут існувала, визначаючи її як триарусну. Проте трактування Бубнищенського оборонного комплексу як печерно-монастирського, а також місця постійного перебування опришків продовжується і в другій половині XX ст. У 1969 р. київський дослідник В. Гончаров разом з директором Болехівського краєзнавчого музею Р. Скворієм провів тут перші археологічні дослідження, які дали змогу датувати пам’ятку XII–XIII ст.⁶⁰⁵ Нову оцінку було дано цьому комплексу після вивчення об’єктів з наскельною забудовою (Тустань, Розгірче, Підкамінь)⁶⁰⁶.

Скелі вражають своєю величністю: на поверхні землі виступає понад десятки пісковикових скель зі стрімкими стінами. Основний скельний хребет витягнутий у напрямку північ – південь (рис. 80). Дві найбільші скельні групи північного масиву утворюють невеликий природний дворик. Декілька окремих скель північно-західного крила, розділених між собою глибокою

592 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Бубнище // Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 185–189.

593 *Boldy w Polanicy przez Jana Wagilewicza* // *Album Lwowskie*. – Lwów, 1862. – S. 307–315.

594 *Boldy (skały) nad Sokolowem w Polanicy przez A. B. // Przyjaciel Ludu*. – Lesno, 1839. – Rok IV. – T. 1/2.

595 Головацький Я. Обь исследовани памятников русской старины сохранившихся в Галичине и Буковине // *Слово*. – 1872. – Ч. 71.

596 Bielowski A. Przypomnienia z podróży po kraju // *Dziennik mod paryskich*. – Lwów, 1846. – S. 2–5.

597 Зборовський В. Скала над Бубнищами // *Отечественный сборник*. – Л., 1854. – № 1–4. – С. 1–4.

598 Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej. – S. 52–61.

599 Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 105.

600 Kirkor A. *Boldy w Stryjskim* // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – Kraków, 1879. – T. 3. – S. 46–61.

601 Kraszewski J. I. *Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*. – S. 106–111.

602 Петрушевич А. Дополнения к сводной Галицко-русской летописи съ 1700 по 1880 гг. – Львовь, 1897. – Ч. 2. – С. 165.

603 Устиянович К. Три цікаві загадки. – Чернівці, 1902.

604 Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 2. – С. 579.

605 *Пам’ятники України*. – К., 1970. – Т. 4. – С. 42–43.

606 Рожко М. *Крепость Тустань* // *КСИА АН СССР*. – 1981. – Вып. 164. – С. 99–106.

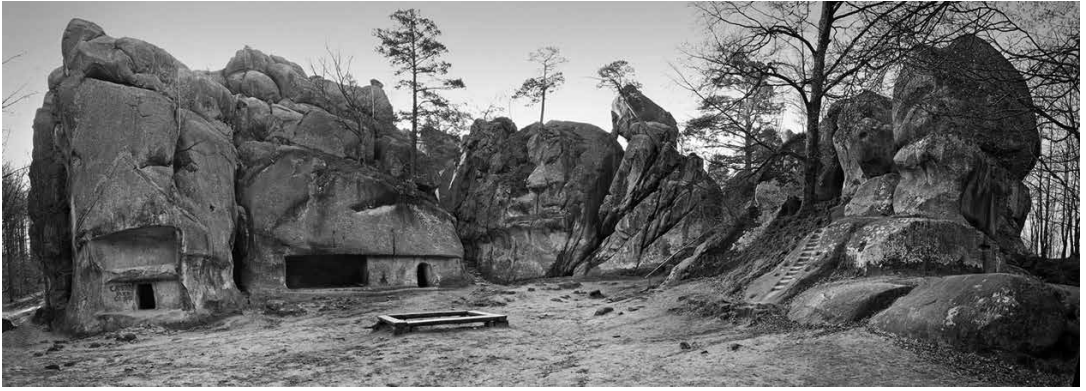

Рис. 80. Бубнище. Вигляд із заходу.

розщелиною, були використані під забудову. Поверхневий візуальний аналіз вигляду дає можливість зафіксувати велику кількість штучно зроблених слідів. За своїм характером вони не відрізняються від аналогічних, які нам відомі в Тустані. Проте їх природне розміщення тут дещо відмінне від урицьких. Вони розміщені не на самій вершині, а на її широкій, дещо пониженій частині, а тому територія двору з напільного боку була захищена ровом та валом, який пізніше обмурували камінням.

Дві скельні групи підковоподібно закривають двір з південного та східного боків, утворюючи природні “скельні стіни”. Розміри дворика 38×32 м. Для забудови, як і в Тустані, використано кожний придатний для цього майданчик. Система сходів і скельних “галерей” виводить відвідувача на середню та верхню частину скель, де також збереглися сліди забудови. Характер вирубування пазів повністю ідентичний з аналогічними слідами у Тустані. Крім однакових слідів забудови, тут наявні й інші спільні риси. Для забезпечення гарнізону фортеці водою тут видовбали квадратну цистерну з розмірами сторін $2,00 \times 2,14$ м⁶⁰⁷.

Крім слідів дерев’яної забудови у скельних “стінах” вирубано декілька печер. Вони рубані по периметру східного боку двору, де три штучного походження, а для четвертої (другої за списком) використано природну розщелину. Характеристику цих печер наводимо нижче.

Перша печера – прямокутне приміщення розміром $5,54 \times 3,67$ м та висотою $1,92$ – $2,10$ м. Вона акуратно вирубана і підтесана, має легко опуклу стелю. Вздовж північної та південної стін вирубані кам’яні широкі лави довжиною $1,05$ м і висотою $0,5$ – $0,7$ м. Вхід до печери вирубаний у вигляді глибокого тамбура, який завершений дерев’яними одвірками. Перед входом вирубана невелика ніша на ширину печери, над якою вирубана ще одна у вигляді неглибокого приміщення другого ярусу. Над другим поверхом, в скельній вертикальній стіні, повністю вирубаний профіль даху, що перекривав дерев’яну забудову і прилягав до скель. Конструкція даху була у вигляді горизонтальних колод, що лежали похило за нахилом даху і зверху були перекриті драницями. З боків печери добре помітні сліди прилягання дерев’яної забудови.

Друга печера – приміщення, організоване в неширокій, але високій природній розщелині. Це двоярусне приміщення, вирубане в бічних скельних стінах довжиною 10 м, шириною $2,60$ – $3,40$ м та висотою $2,00$ – $2,60$ м. Над другим ярусом у скелі вирубані поздовжні пази дерев’яних конструкцій перекриття приміщення. Пази також пристосовані для відведення атмосферних опадів за межі розщелини. Приміщення першого ярусу має лише ширину природної розщелини.

Третя печера – тристінне приміщення, вирубане в суцільній скелі трапецієподібної форми розмірами $3,64$ – $4,20 \times 5,90$ – $6,20$ м і висотою $2,50$ м. З боку двору перед нею вирубана тераса-платформа, яка підходить до четвертого приміщення. Відсутня тепер четверта стіна ще в

607 Докладніше див. підрозділ 4.3. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя.

XIX ст. була вимурована з каменю. Третя і четверта печери об'єднані штучно спорудженими платформою та навісом.

Четверта печера – південна, знаходиться поряд із третьою і об'єднана з нею платформою до 1 м. Вона видовбана дещо під кутом до попередньої печери та двору. Вхід до приміщення являє собою невеликий коридор довжиною 1,70 м. Печера має співвідношення сторін 1:2 або 3,00×6,00 м і висоту 2,27 м. У коридорі добре простежуються сліди одвірків, але із середини печери стіна підрубана на ширину дверей. Двері кріпилися на спеціальних шарнірах-шипях, під які в підлозі та стелі вирубані отвори. Інтер'єр печери вирубаний неакуратно, стіни не прямолінійні, нерівною є також стеля та підлога. Отже, техніка рубки є значно архаїчнішою, аніж в інших приміщеннях.

Не менш цікавим є збереження повного профілю бойової галереї-заборолу, яка вирубана у скельній стіні (рис. 81). Сліди на скелях дають підставу стверджувати, що оборонні стіни завершувалися виносними заборолами шириною до 0,80 м та висотою бруствера 1,60 м.

Дерев'яна забудова закривала дві відкриті сторони двору (північну та західну). З напільного боку двір оточений ровом, що переходить у вирубаний в скелі. Його довжина – 86 м, а ширина – 11–14 м. По периметру рову із зовнішнього боку двір захищає вал протяжністю 96 м. Ширина валу становить 14–16 м, а висота збереженої частини – 3–4 м. Вершина валу має ширину 5 м. Із західного боку вал переходить у скельну “стіну”. У внутрішній частині валу при перерізі виявлено залишки дерев'яних конструкцій.

Ворота і в'їзд на територію укріплення були організовані із західного боку і проходили через рів, вирубаний у скелі, через який перекидали дерев'яний міст, на що вказують вирубані пази. Внутрішня частина моста піднімалася. Воротна вежа у верхній частині мала виносну галерею, від якої залишився чіткий профіль у вигляді паза, вирубаний на скелі.

Крім оборонних споруд по периметру двору та розміщених на скелях, наскельний комплекс Бубнища мав ще і надійний захист. З північно-західного боку, на підході до двору знаходиться стрімка, неприступна скеля у вигляді самотнього “пальця”, що має висоту 27 м. На рівні вершини було влаштовано триярусну оборонну вежу площею 81 м². Потужна конструкція її основи (балки товщиною 0,35–0,65 м) вказує на те, що її майданчик було розширено щонайменше на 2 м по периметру. Сумарна площа скельної башти становить 134 м². Тут могло проживати 27–50 воїнів. Такі вежі-донжони мали значне поширення у XII–XIII ст. не лише на нашій території, а й на сусідніх⁶⁰⁸. Вони призначалися для захисту підступів до укріплень, а в замках були останнім пунктом опору. З південного боку цей скельний донжон був оточений водоймищем, від якого простежуються залишки греблі довжиною 34 м та висотою 5 м.

Забудова наскельного комплексу Бубнища має добре організовану систему оборони, що вказує на її особливе призначення. Система забудови чітко вказує на оборонний характер цієї пам'ятки і не пов'язана з будь-яким її культовим призначенням. Підтвердженням цього є те, що Бубнище навіть у XIV ст. було значним опорним пунктом. А. Петрушевич вказує, що в цей час тут стояв угорський гарнізон під керівництвом Емерика Бубола (від чого, можливо, походить назва села), який, як і в Тустані, чинив опір захопленню галицьких оборонних пунктів, коли польські війська захоплювали територію Галичини⁶⁰⁹.

Рис. 81. Бубнище. Забороло.

608 Рожко М. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці, 1997. – С. 149–156.

609 Петрушевич А. Дополнения к сводной Галицко-русской летописи съ 1700 по 1880 гг. – Ч. 2. – С. 165.

Культові та житлові споруди Розгірчого⁶¹⁰

Розгірче – печерний монастирський комплекс XII–XIII ст., який знаходиться поблизу однойменного села Стрийського р-ну Львівської обл. Уздовж шляху з карпатських перевалів у північному напрямку, на правому березі р. Стрий у невеликому скельному масиві видовбано печерний монастирський комплекс. Він розміщений на схід від сільської церкви. Скельний виступ орієнтований у напрямку схід – захід, але не відділяється від основного масиву хребта і знаходиться біля його основи.

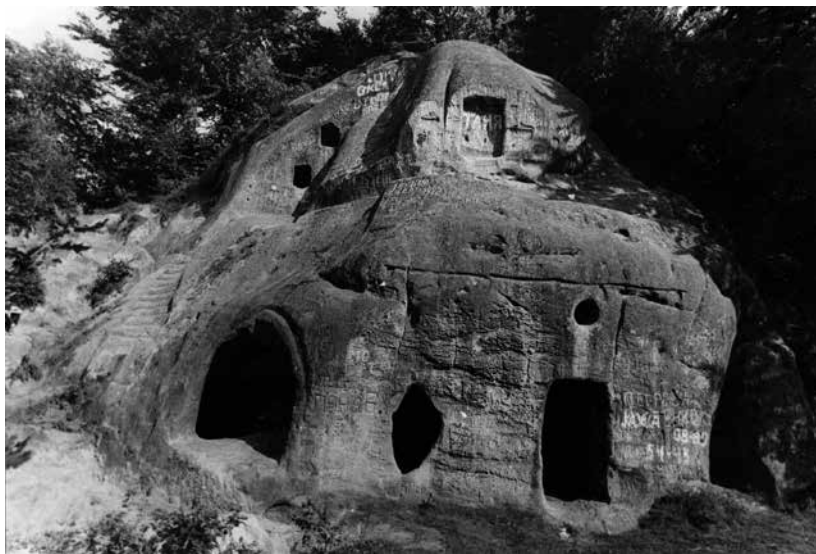

Рис. 82. Розгірче. Видляд з заходу.

Біля підніжжя хребта, перед скельним масивом знаходиться невелика дугоподібна тераса довжиною 28 м та шириною 7 м, до якої з півдня підходить вузька дорога. Скеля піднімається крутим масивом півкруглої форми на висоту понад 15 м. Із західного боку в нижній частині вона має характер майже вертикальної стіни, площина якої розділена декількома отворами. У верхній частині з північного та південного боку скелю розділяє горизонтальна галерея, над якою з південного боку є штучно видовбана ніша (рис. 82). З північного боку на галерею та до приміщення церкви ведуть довбані у скелі 18 сходинок зі спеціальними пазами для дерев'яних перил. З вершини скелі, яка тут переходить у хребет, у південному напрямку веде вузька стежка, яка упирається у два скельних стовпи, що були, очевидно, основою для воріт. На це вказують сліди обробки скель, що знаходяться на їх вершинах. Зі східного боку під скелями проходить рів шириною 6–7 м та довжиною понад 40 м. У тому місці, де рів підходить до гребеня підвищення, наявна ще одна тераса, яка проходить упоперек гребеня підвищення і має довжину 12 м та ширину 5 м. Така платформа могла бути виконана для дерев'яної забудови монастирських споруд.

Печерний комплекс, так само як Бубнище чи Тустань, давно привертав увагу різних дослідників, але інформація, яку подавали ці автори, була доволі суперечливою (рис. 83). Про

610 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Розгірче // Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 189–192.

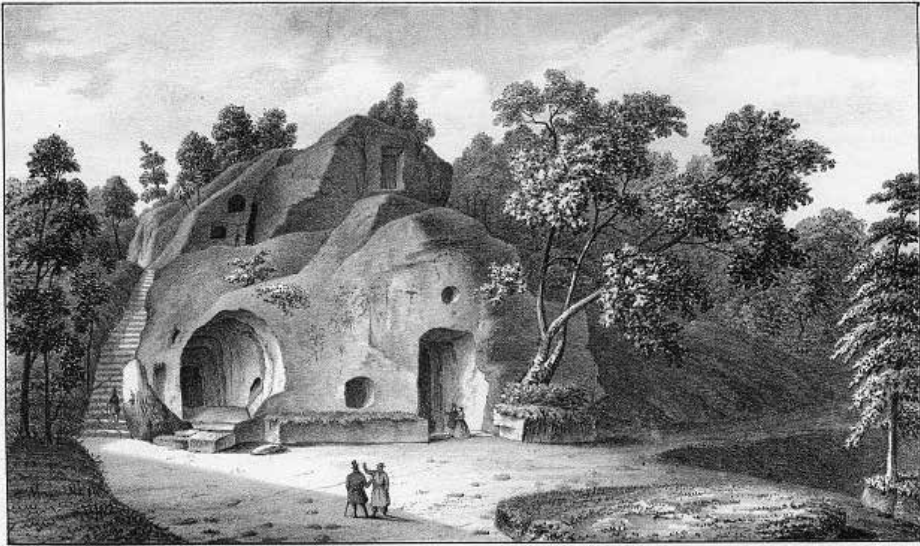

Рис. 83. Розгірче. Літографія М. Стенчинського, 1847 р.

Розгірче писали А. Кірко⁶¹¹, І. Крашевський⁶¹², В. Площанський⁶¹³, О. Партицький, А. Петрушевич, К. Устиянович⁶¹⁴ та І. Франко⁶¹⁵. Обширну бібліографію щодо Розгірчого подали Б. Януш⁶¹⁶ та В. Деметрикевич⁶¹⁷.

Потрібно зауважити, що першим дослідником печерного комплексу в Розгірчому є І. Вагилевич, який 1834 р. опублікував у “Московском наблюдателе” свою інформацію про руни, які він знайшов на стінах печер у Розгірчому. Я. Головацький значно пізніше у своєму виступі на 1-му археологічному з’їзді заперечив достовірність такої інформації⁶¹⁸, звинувативши І. Вагилевича у фальсифікації. Проте аналіз подій того часу дає підставу думати, що Я. Головацький був не до кінця об’єктивним щодо вікриття І. Вагилевича. На це вказують наведені нижче факти.

На час публікації інформації (1871 р.) у Я. Головацького з І. Вагилевичем склалися погані стосунки, а тому він не був зацікавлений у пропаганді його відкриття. Комісія, що виїжджала з Я. Головацьким у пошуках рун в Розгірчому, прибула туди приблизно через 30 років після відкриття, а тому уже нічого не побачила під тогочасними “автографами” туристів. Саме на активне використання скель для “автографів” на аналогічному об’єкті в с. Урич (Тустань) вказує С. Смолка, побувавши там у 70-х роках XIX ст. Матеріали досліджень печерного комплексу в с. Розгірчому більш як через 100 років дають усі підстави говорити, що його використовували ще в дохристиянський час, а тому написи у вигляді рун там могли бути, а пізніше просто затерті. Отже, що собою являє печерний комплекс у Розгірчому?

У скельному масиві видобано двоярусні печери. Перший ярус складається з великої печери довжиною 8,42 м, шириною 7,19 м та висотою 3,34 м (у західній стороні – 3,42 м). Печера має склепінчасту стелю та похилу підлогу, її орієнтація – схід – захід. До печери ведуть чотири отвори та кругле вікно діаметром 0,40 м. Центральний отвір найбільший і є дверима, що мають трапецієподібну форму із завуженою верхньою частиною та розширеною нижньою. Розміри дверей: ширина – 1,02 м (в нижній частині) і 0,88 м (верхня частина). Із внутрішнього

611 Kirkor A. Zabytki Bałwochwalcze w Galicyi...

612 Kraszewski J. I. Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej...

613 Площанський В. Розгорче // Литературный Сборник. – Львов, 1870.

614 Устиянович К. Три цікаві загадки...

615 Франко І. Зібрання творів : (у 50 т.). – К., 1979. – Т. 22.

616 Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918.

617 Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicyi Wschodniej...

618 Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Труды первого археологического съезда в Москве в 1869 г. – М., 1871. – С. 219–242.

боку вони дещо вужчі і мають відповідно 0,97 та 0,77 м. Висота дверей становить 1,80 м, але завдяки дуже видовженому порогу в центральній частині (внаслідок довготривалої експлуатації) висота становить 1,96 м. Вирубаний одвірок розмірами 2,04–1,30 м (низ) – 1,24 м. Пази для одвірків трапецієподібної форми, мають завужену внутрішню сторону, що давало можливість закріплювати їх самозаклинюванням.

З північного боку на віддалі 1,57 м від входу в скельній стіні знаходиться другий отвір у формі неправильного ромба, що має розміри 1,30×0,74 м. На гравюрі М. Стенчинського зліва від дверей ми бачимо прямокутний отвір у формі вікна, але при теперішніх залишках важко щось зрозуміти. Скельна стіна тут має товщину лише 0,20–0,25 м, що вказує на її значне вивітнення і втрату первісної форми вікна.

Отвір з південного боку фасадної стіни знаходиться на віддалі 1,80 м від входу в природній ніші і вирубаний на ширину 0,60 м. Уважний аналіз ніші дозволяє визначити первісну висоту цього отвору – 1,30 м – і класифікувати його як двері. Додатковим підтвердженням цього є наявність ще одних одвірків висотою 1,30 м та приступки шириною 0,46 м, що знаходиться із внутрішнього боку приміщення на рівні порогу. Вона є залишками підлоги, плавно підрубаної, але вже в той час, коли вона увійшла до інтер'єру теперішнього приміщення і була непотрібною.

Отже, невеликі двері вели в первісне приміщення незначних розмірів (келію?), яке існувало до вирубки великого приміщення. На це додатково вказує і канавка для дощової води, що було необхідним лише за наявності самостійного входу. Пізніше, під час існування монастирського комплексу, для тієї ж скелі над круглим вікном на висоті 3,60 м від основи був прорубаний горизонтальний паз, у який запускався дах, що знаходився над входом. Уздовж пазу добре прослідковуються сім гнізд від опірних конструкцій перекриття розміром 0,10×0,20 м.

Про існування приміщень ще до утворення монастирського комплексу говорить той факт, що аналогічні кімнати-келії існували з північного боку скель. На північно-західному боці добре простежується штучний навіс шириною 2,30 м, видовбаний у скелі.

Навіс об'єднує два входи: правий веде до великої печери, але через невеликий тамбур шириною до 1 м і такою ж довжиною, другий вхід – через коридорчик шириною 1,70–1,80 м. Його перегороджували два дерев'яних одвірки, за якими розміщувалося невелике приміщення-келія шириною 2,50 м, висотою 1,78 м та довжиною 2,78 м. У південно-західному куті печери видовбано заглиблення для вогнища шириною 0,50 м.

Над штучним навісом виявлено заглиблену канавку для відводу дощової води. Пізніше тут був споруджений дерев'яний дашок, від якого залишилися гнізда врубаних крокв. На схід від дашка добре прослідковуються декілька сходинок, що перериваються пізнішою галереєю і продовжуються вище. Ще 10 східців виводять до вершини скелі з невеликою платформою. Наявність на вершині скелі майданчика, на якому можна було приносити жертви перед ідолом (гніздо від якого збереглося), вказує, що ще задовго до монастирського комплексу тут існував дохристиянський культовий центр. Саме йому, очевидно, належали три невеликих довбаних печери, дві із яких були пізніше перероблені у велику, що існує до сьогодні.

Запропонована гіпотеза виникнення та розвитку печерного ансамблю повністю підтверджується архітектурним аналізом і характеризує його початкову стадію. Побічним додатковим підтвердженням такої гіпотези є результати археологічних досліджень, які провів розвідковий загін Карпатської архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом Р. Сулика в 1989 р. Тут було виявлено велике гальштатське городище (Гава-Голіградської культури) VIII–VII ст. до н. е. площею близько 20 га та протяжністю оборонних валів до 2 км⁶¹⁹.

Верхня частина печерного комплексу представлена штучною галереєю, вирубаною вздовж північного боку з поворотом на захід, яка має довжину 5–8 м та ширину 1–2 м. Вона знаходиться на висоті 5,86 м, але ця висота є неоднаковою і біля входу до печерної церкви дорівнює 7 м. До галереї можна піднятися сходами, про що вже говорилося вище. Між ними та початком

619 Автор висловлює щире вдячність Р. Сулику за надану інформацію, яка ще раз підтверджує раннє освоєння цієї території, а тому не виключає можливості існування культового центру в дещо пізніший час городища, але раніше ніж X–XIII ст.

галереї є невеликий майданчик, який з півночі захищали дерев'яні перила. Вхід до печери веде з півночі через невеликий коридор, що має ширину лише 0,98 м та довжину 1,88 м.

Печерна церква має ширину 5,29 м, довжину 5,64 м, висоту 3,29 м (захід) та 3,48 м (схід), а також майже правильне півциркульне склепіння. Східна стіна порізана природними тріщинами, а тому була закрита дерев'яними конструкціями, від яких залишилися пази. Західна стіна, окрім дверей, має ще два вікна (над входом та з північного боку). З південного боку в стіні видовбано нішу для захоронення довжиною 2,20 м та висотою 1,30 м. Пази та вруби на підлозі і стіні вказують на те, що труну з небіжчиком з боку церкви закривали дерев'яними конструкціями. Печерні церкви із захороненнями в стінах та підлогах були значно поширені в Криму і датовані IX–X ст.⁶²⁰

З північно-східного боку церкви була ще невеличка капличка, яку з внутрішньої сторони відгороджувала дерев'яна перегородка. На південній та північній стінах наявні ніші – аркосолії (відповідно три та дві), які відомі у храмах Херсонесу (X ст.), Володимира-Волинського (Успенський собор XII ст.), Лаврова (Онуфріївська церква XIII ст.). На підставі археологічних досліджень та архітектурного аналізу печерний монастирський комплекс може бути датований XII–XIII ст. Для остаточних і вичерпних висновків про цю пам'ятку необхідно ще провести ґрунтовні дослідження.

Отже, історію другого етапу існування монастиря можна уявити собі так. Верхня печерна церква існувала одночасно з капличкою, що давало можливість збільшити кількість відправ. Внизу існували три печерні келії, що залишилися з попереднього періоду. З часом площа Верхньої церкви стала замалою, а тому нижні келії об'єднують у велике приміщення, пристосовуючи його для церкви. У приміщенні з'являється троє дверей, що в жодному разі не передбачалося з самого початку, тому що ані в церкві, ані в житловому приміщенні в такій кількості вони не були потрібні.

620 Археологія Української РСР. – Т. 3. – С. 457–458, 461; Веймарн Е., Лобода И., Пиоро И., Чорев М. Археологические исследования столицы княжества Феодоро // Феодальная Таврика. – К., 1974. – С. 126–127, рис. 2; Історія українського мистецтва. – Т. 1. – С. 110, рис. 77.

Наскельні споруди на теренах Медоборів та Поділля⁶²¹

Медобори, або Подільські Товтри, простягаються від смт. Підкамінь Львівської обл. до Кам'янець-Подільського. Вони мають загальну довжину майже 200 км, а пересічна ширина змінюється від 5–6 км (Тернопільська обл.) до 10–12 км (Хмельницька обл.). За висотою вони сягають понад 400 м над рівнем моря. Подільські Товтри разом із Прутсько-Дністровськими та Мурафськими Товтрами є генетично єдиною територією, відомою під загальною назвою “Товтри”.

Товтри – лінійно витягнуті скелясті розчленовані вапнякові пасма в межах Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Вінницької областей. Вони пов'язані з тектонічним розломом, уздовж якого проходила берегова лінія тортонського та сарматського морів неогенового періоду⁶²². Дотично до цієї території в ранній період проживали дуліби, хорвати і тиверці. Не дивно, що саме тут була знайдена найвидатніша пам'ятка слов'янського язичництва – Збручанський ідол. У літературі він відомий під назвою Святovid, і йому присвячені десятки наукових досліджень⁶²³. Варто до цього додати, що у південно-східній частині Мурафських Товтр знаходиться не менш загадкова і цікава пам'ятка – Бушський рельєф. Це не єдині пам'ятки, але інші ще слабо вивчені, а тому мало відомі широкому колу дослідників. У першу чергу слід зауважити, що територія багата на екзотичні виступи скельних порід.

М. Орловіч на початку ХХ ст., описуючи Медобори, згадує найкращі “Колодницькі скелі при Білій Корчмі, Чорну Скелю, Дзюраву Скелю, скелю Пустельника”⁶²⁴. Свій список він завершує “святою слов'янською горою Богут”. Ця територія зазнавала змін упродовж тривалого історичного процесу. Ймовірно, саме тут існував один із центрів ранньослов'янської культури. Підтвердженням цьому є потужні культові святилища, і зокрема Збручанський Святovid.

Певно, зайвим було б докладно обґрунтовувати причини та шукати фактори, які сприяли ранньому розвитку слов'янської цивілізації на цій території. Медобори географічно розміщені на схрещенні прадавніх доріг, які проходили з півночі на південь, використовуючи сітку рік, які впадають у Дністер. Низка доріг пролягала зі сходу на захід. Уже в пізньому середньовіччі на півночі Медоборів закарбувався в людській пам'яті “чорний шлях”, широко відомий татарськими нападами. Не менш відомим є торговий шлях Львів–Кафа (Феодосія), який функціонував у ХІІІ–ХV ст. і перерізав Медобори (Теребовля–Сатанів).

У міру природного формування рельєфу на цій території постає значна кількість кам'яних утворень, які мають вигляд окремих скель або печерних комплексів. Зараз із упевненістю можемо сказати, що багато з них людина використала для культового, житлового та оборонного призначення. “Для скельного зодчества, незалежно від того, в якій країні воно виникло, характерна одна особливість: в скелі навечно закарбовано конструктивно-архітектурні форми і декоративні мотиви, вироблені в більш нетривких матеріалах масового будівництва (дерево, глина, цегла та ін.)”⁶²⁵. Отже, через особливості скельної забудови можемо розглянути окремі аспекти будівництва, що залишили свої відбитки на камені, у тому числі в Медоборах. Не претендуючи на всю повноту висвітлення цього питання, хочемо зупинитися лише на одній пам'ятці, яка вже достатньо вивчена. Цей об'єкт знаходиться в смт. Підкамінь Львівської області.

621 Підрозділ ґрунтується на тексті статей: Рожко М. Скельні групи Медоборів та використання їх у минулому // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян : матеріали наук. конф., Гримайлів, 8–9 жовт. 1998 р. – Л., 1998. – С. 113–124; Його ж. Архітектура наскельних споруд та проблема наукової реконструкції дерев'яної забудови княжого періоду // Народознавчі зошити. – 2000. – № 2. – С. 213–221.

622 Географічна енциклопедія України. – К., 1993. – Т. 3. – С. 296.

623 Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 266.

624 Orlowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – Lwów, 1914. – S. 120.

625 Всеобщая история архитектуры. – Т. 4. – С. 401–402.

Підкамінь – поселення “Під Каменем”, тепер селище міського типу Бродівського р-ну. Назву виводять від Каменя, що має ще іншу назву Чортів Камінь. Власне, друга назва овіяна численими легендами та переказами, пов’язаними з її походженням. В околицях Підкаменя пролягає водорозділ басейнів Дніпра та Дністра. Тут сходяться пасма Гологір, Вороняків та Кременецьких гір. Саме тут починаються Подільські Товтри, або Медобори.

“У Підкамені геологічна пам’ятка природи місцевого значення – ерозійний останець сарматського віку”. Таке визначення зафіксоване у Географічній енциклопедії України. Камінь розташований з північного боку населеного пункту на конусоподібній віднозі гори Рожаниці, яка вигідно виділяється серед горбистої місцевості. Камінь завершує природний конус, який біля основи оточений залишками рову. Його розміщення на вершині природної вершини виглядає дещо штучно, а тому має багато “грунтовних” пояснень, що базуються на народних легендах та переказах. Фізична реальність Каменя та його міфологічна оболонка творять єдине ціле. У краєзнавчій літературі його зафіксовано як “святилище для звершення обрядів у місцевих слов’янських родових громадах”.

Не дивно, що ця пам’ятка оповита різними “науковими” гіпотезами. “Наукова” гіпотеза того чи іншого автора виникала швидко, та й самі околиці з їхніми назвами спонукають до цього.

Гора Рожаниця, узгір’я “Баба, де ще у XVII ст. селяни відбували традиційні поганські зборища, був там святий гай богині”⁶²⁶, узгір’я Триніг, Старий Кут, Баба, Високий камінь дають підстави для фантазування. Врешті, багато скель на нашій території, які мають цікавий зовнішній вигляд, обростали численими легендами, переказами або ґрунтовними “науковими” теоріями. Польський дослідник XIX ст. Я. Крашевський писав про скелі в Бубнищі (Поляниці): “Поляницькі Болди – святина-моноліт на спосіб індійський, як старі пагоди, вирубана в скелі, а точніше ціла та гора перетворена людською рукою в святину... в Поляницьких Болдах бачимо живий слід зв’язку слов’янського будівництва із східно-індійським, слід такий наглядний, виразний і переконливий, що око дослідника мусить звернути мимоволі увагу на корені нашого давнього родоводу, що походить з первісної колиски Людства – Азії”⁶²⁷.

Можна було б не акцентувати на певних неточностях, які допущені Я. Крашевським в оцінці Бубнищенських скель як “коренів нашого родоводу”, що походять з Азії. Суттєвою засторогою є те, що дослідник зробив “аналіз” на підставі лише власної теорії, оскільки, за свідченнями його сучасників, у Бубнищі ніколи не був. Сучасні дослідження підтвердили, що Бубнищенські скелі справді мають стосунок до нашого родоводу, але нічим не пов’язані з буддійським культовим будівництвом. У жодному випадку вони не є повністю “вирубані рукою людини”. Ця скельна група лише частково була оброблена для перетворення її в оборонний комплекс княжого періоду, про що уже згадував автор⁶²⁸. Отже, навіть “науковий” аналіз часом вимагає критичного підходу.

Щодо Підкаменя, то в різному контексті свого часу про нього писали Т. Кунчек, Т. Злотніцький, Я. Морачевський, Г. Ступніцький, М. Балінський, Т. Ліпінський, Е. Куропатніцький, К. Станіцький, А. Яблоновський та ін. Найґрунтовніший матеріал про Підкамінь зібрав і упорядкував С. Баронч. Варто додати низку публікацій, які написані про Підкамінь уже в другій половині XX ст.

З наявної інформації для нас суттєвими є вихідні дані про Камінь і топонім “Рожаниця”. Б. Рибаків приписував Родові функції початкового слов’янського божества для епохи перед формуванням язичницького Пантеону Володимира Великого. На думку Б. Рибаків, Род – це була позиція Бога-творця, найстаршого співтворця нового християнського Бога. Род – “початок життя”, бог Вселенної, який знаходиться на небі⁶²⁹. Дослідник вважає, що сучасник Володимира Мономаха дав цікаву періодизацію слов’янського язичництва, розділивши його на декілька стадій. Згідно з цією періодизацією на другій стадії існує культ землеробських божеств Рода і

626 Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – S. 98.

627 Kraszewski J. I. Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – S. 106.

628 Рожко М. Тустань – давньоруська фортеця. – С. 189.

629 Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1987. – С. 440.

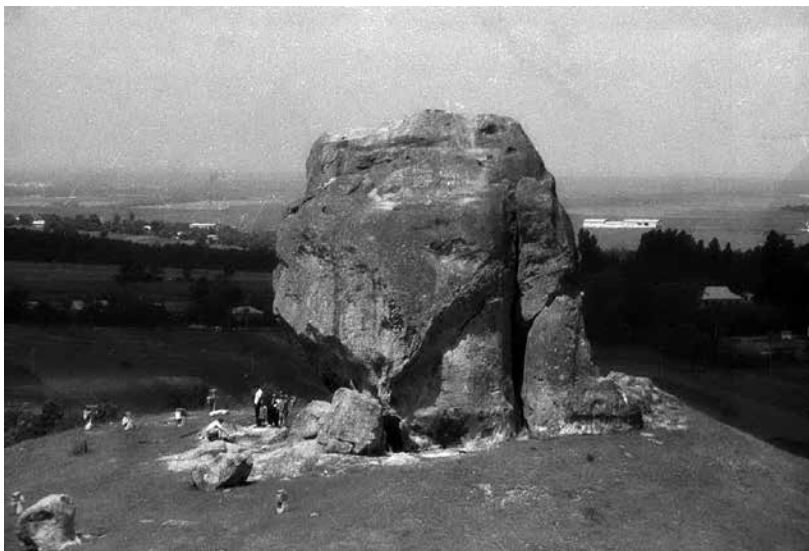

Рис. 84. Камінь в смт Підкамінь. Вигляд з північно-східного боку.

рожаниць. “Історично дві рожаниці є попередницями Роду: це були богині плідності всього живого, які надалі стали матріальними богинями аграрної родючості (енеоліт). Род – подальша патріархальна стадія розвитку тих же уявлень, які переродилися у бронзовому часі в первісний землеробський монотеїзм. Автор XII ст. вважав, що культ Роду був характерний не лише для слов’ян, а й для багатьох народів Близького Сходу і Середземномор’я”⁶³⁰.

З джерел княжого часу знаємо, що Родові, а також рожаниці на жертву складали хліб, сир і мед. Дітям стригли волосся, яке віддавали рожаницям. Жінки варили для них кашу. Незважаючи на те, що рожаниці належать швидше до демонології, ніж до пантеону богів, напевно, їх необхідно ставити поряд з Родом. На думку дослідників, такою підставою є неодноразові згадки у церковних (релігійних) текстах княжого часу про Рід і Рожаницю⁶³¹. Рожаниці – невидимі жіночі істоти, які з народженням людини починають дбати про її долю. Слід зазначити, що у східних слов’ян, крім рожаниць, існує традиція персоніфікованої Долі. Назва гори Рожаниця у Підкамені не має зараз однозначного пояснення, а тому про її первісне ідеологічне значення нам залишається лише здогадуватися.

Незаперечною є тривала популярність аналогічних територій у місцевого населення, яка переходить з покоління у покоління. Доказом цього є згадки в літературі про “відбування традиційних поганських зборищ” в околицях Підкаменя ще у XVII ст. Однак слід думати, що Рожаниця в цей час уже вимушено втрачає популярність. Підтвердженням такої тези може бути побудова саме на вершині гори домініканського монастиря і костела, які штучно перервали давню традицію. Не вдаючись у докладний аналіз ситуації, хочемо наголосити, що виникнення монастиря не є випадковим (польська традиція його побудову прив’язує до кінця XIII ст.). Для нас цікавим є те, що домініканський монастир виникає поблизу відомого уже тоді Почаївського. Обидві святині знаходяться в зоні прямого візуального зв’язку. Ікона Підкамінського домініканського монастиря була популярною на території тодішньої Польщі. До речі, місцева церква (XVIII ст.) має традицію поклоніння Сліду Божої Матері. Цікавим є те, що вона перегукується з аналогічною традицією в Почаєві. Варто зауважити, що П’ятницький монастир у с. Черче, який виник, за легендою, у XIII ст., також заховав пам’ять Сліду Божої Матері. Незважаючи на відсутність у даний час монастиря, ця традиція збереглася за маленькою

630 Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – С. 759.

631 Giejsztor A. Mitologia Słowian. – Warszawa, 1982. – S. 157.

Рис. 85. Камінь в смт Підкамінь. Горизонтальні і вертикальні пази дерев'яної галереї.

капличкою, побудованою на цьому місці. Проте повернемося безпосередньо до самого Каме­ня та його аналізу.

Як уже згадувалося, Камінь завершує конусоподібну вершину (рис. 84). Його ширина (в різних місцях) – 10–11,50 м, а висота – 10–12,70 м. Пісковиковий останець розділений у верхній частині тріщинами на три нерівні частини. Найбільша тріщина розділяє скельну групу по осі північний схід – південний захід. Вона знаходиться на висоті 7 м від основи скелі і штучно розширена як у висоту, так і в ширину. Вона має загальну довжину більше ніж 10 м, а штучне розширення та поглиблення вказують на пристосування її під забудову. У південно-західному боці тріщини наявні два вертикальних пази висотою 2,60 м. Із зовнішнього боку горизонтальне продовження стін давало можливість завдяки схрещенню дерев'яних зрубів утворити галерею (рис. 85). На висоті 2,60 м щілина була перекрита дерев'яними конструкціями і мала ще один ярус. Аналогічні конструкції добре відслідковані на наскельній забудові Тустані⁶³². З північно-східного боку тріщину завершували одвірки, які мали товщину 0,25 м. З цього боку простежуються і сходинки. В середній частині цього простору видовбано яму для поховання довжиною 1,66–1,70×0,43–0,44 м. Внизу яма звужується до 0,30 м. На південно-західному боці вертикальної скельної стіни зафіксовано нішу-аркосолію глибиною 0,80 м, шириною 0,70 м та висотою 0,68 м. Вона значно більша від аркосолій Розгірча, але стандартна за формою (із заокругленим склепінням).

Вхід на вершину Каме­ня був улаштований з північно-східного боку. Основа скелі тут ніби вирубана під прямим кутом, де наявні горизонтальні пази та вруби, що були основою своєрідної вежі – сходової клітки. По периметру Каме­ня на різних висотах зафіксовані вруби або підкоси для дерев'яних конструкцій. Ці конструкції давали можливість значно розширити площу верхньої частини дерев'яної забудови, яка знаходилася на вершині Каме­ня. Збережені пази і вруби шириною 0,22–0,50 м вказують на значні розміри споруди, яка тут існувала.

На вершині скелі наявні дві спарені поховальні ями довжиною 1,83–2,05×1,40–1,55 м. Форма заглиблень трапецієподібна. Перегородка між ними збереглася лише на довжину 0,57 м, а їх глибина 0,40–0,65 м. Ще одна яма для захоронення розміщена на південному схилі Каме­ня. Горизонтальні пази розміщені практично по всьому периметру вершини, що давало можливість замкнути всю площу дерев'яними конструкціями. З південно-східного боку Камінь

⁶³² Рожко М. Тустань – давньоруська фортеця. – С. 161.

також розділений вертикальною природною тріщиною. В її бічних стінах врубані вертикальні пази, які були закладені колодами (плахами), впущеними у скелю.

Для наукової інтерпретації використання Каменя найбільш суперечливим фактором виступають наявні ями для захоронення та аркосолія. Їх наявність наводить на думку про культове призначення цього об'єкта. Власне, цю думку автор обґрунтовував дещо побічно, описуючи Підкамін'я⁶³³.

Цікаву думку щодо призначення Каменя як половецького святилища висловив М. Бандрівський. Спочатку звернемося до авторського тексту. “Можливість функціонування поганського капища у вже християнській Галицькій державі аж до XIII ст. стане вірогідною, якщо взяти до уваги повідомлення літопису, що у 1093 році галицький князь Михайло Стополк за заслуги при здобутті Болеславом II Києва виділив половцям шмат землі на границях Червоної Русі і Поділля. Спираючись на давні акти, на сьогодні невідомі, ряд авторів стверджували, що головна садиба половців, про переселення яких мовив літопис, знаходилася в Підкамені і його околицях”⁶³⁴.

Розглянемо послідовно вищезгадані факти. Похід Болеслава II (Сміливого) відбувся навесні 1069 р. і був пов'язаний з поверненням на київський стіл князя Ізяслава. У літописі зафіксовано: “У рік 1069. Рушив Ізяслав з Болеславом [князем лядським] на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти”⁶³⁵. Болеслав II був племінником Ізяслава, а тому так радо взявся помагати йому в поверненні київського княжого столу. Проте в поході Болеслава II на Київ половці не брали участі як союзники на боці жодної зі сторін. Отже, “винагороди” як такої вони не могли мати.

Рік 1093, який автор згадує як похід Болеслава II на Київ, був справді важким роком для Києва та киян, коли на київському столі сів Святополк. Половці саме тоді посилили свою агресивність і доволі часто нападали на Київ⁶³⁶. Очевидно, що ці “заслуги” половців не могли якимось чином оцінювати в Галицькому князівстві. Якщо ж допустити, що у публікації малося на увазі Святополк, київського князя, то він також не мав реальної можливості подарувати половцям як відкуп будь-що з галицьких територій, які йому не належали.

Слід зауважити, що в цей час Галицька земля належала одному з Ростиславичів. У Перемишлі й Звенигороді сидів Рюрик (згодом Володар), які вели постійну боротьбу з поляками та угорцями. Власне, їхніми союзниками часто виступали половці⁶³⁷, але ця спілка цього разу не була скерована проти Києва. Щодо легендарного галицького князя Михайла Стополка, то він не значиться у списках князів ні в М. Грушевського, ні в І. Крип'якевича, ні в Л. Войтовича. Що ж до питання про можливість функціонування половецького святилища та некрополя на Камені біля Підкаменя, то це питання є дуже суперечливим. Для кращого розуміння суті питання звернемося до розгляду історичних фактів.

Половці вперше підійшли до південно-східних границь Русі в 1055 р. і з того часу поводитися агресивно щодо території Русі⁶³⁸. Вони були прямими нащадками кипчаків, які в IX – на початку XI ст. входили до складу Кімакського каганату. До середини XII ст. вихідці з південних степів – печеніги, торки, берендеї – утворили в Пороссі новий напівкочовий союз Чорних Клобуків, які були залежними від Русі⁶³⁹. В окремих випадках половці ставали спільниками князів у міжусобних війнах. Такої спокуси не уникнув навіть великий поборник половців – Володимир Мономах. Він декілька разів водив половецьку орду в міжусобних війнах⁶⁴⁰.

Спільні військові акції проводили Ростиславичі, які, зокрема, спільно з половцями завдали нищівного удару і поразки угорським військам під Перемишлем у 1099 р.⁶⁴¹. Отже, номінально

633 Там само. – С. 192–193.

634 Бандрівський М. Сварожі лики. – С. 85.

635 Літопис Руський. – С. 106.

636 Там само. – С. 133.

637 Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С. 71.

638 Плетнева С. А. Кочевники восточно-европейских степей в IX–XIII вв. // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 214.

639 Коваленко В. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів в Любечі. – Чернівці, 1997. – С. 214.

640 Там само. – С. 215.

641 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 412.

половці могли отримати в нагороду територію біля Підкаменя. Назви сіл *Печеніжин*, *Торки*, *Половці*, *Берендовичі* та інші дають підставу думати, що кочівники могли мати і сталі поселення. Проте власні назви населених пунктів вказують, що такі поселення добре відслідковуються за назвою, яка має етнічну приналежність.

Слід окремо проаналізувати поховальний обряд половців, зіставивши його з фактичним матеріалом Підкаменя.

На території від Волги до Пруту розкопано до 2000 поховань кочівників. Типовою рисою поховального обряду половців є використання попередніх могил або насипів, в які впускали прах покійника. Власні могили вони здебільшого робили невеликих розмірів⁶⁴². С. Плетньова відносить до поховального обряду половців покладання тіла покійника в яму разом з конем. Така яма для захоронення мусила мати значні розміри. Що ж до параметрів поховальних ям у Підкамені на вершині Каменя, то вони мають звичайні розміри, у них можна вмістити прах лише однієї людини. Щодо половецької традиції спільного поховання з конем, то для цього тут просто немає місця.

Суттєвим чинником, який виділяє поховання кочівників від інших, є наявність на могилах кам'яних скульптур, так званих “баб”. Центр Половецької землі знаходився в межиріччі Дніпра й Дінця (включно з приазовськими степами). Власне на цій території було знайдено найбільше половецьких скульптур. На думку спеціалістів, найбільший розквіт половецької скульптури припадає на XII ст. Відома з літератури “баба”, зафіксована в околицях Підкаменя, ніяк не могла належати до половецького святилища, якого, зрештою, там не могло бути. Слід зауважити, що в археологічній літературі невідомі приклади, коли кочівники використовували для своїх поховань скелі.

Отже, слід ще раз повернутися до аналізу довбаних ям для поховання на Камені. Вище уже викладено точку зору автора про культове призначення Каменя. Ця думка базується на особистих спостереженнях значної кількості печерних комплексів з похованнями в Криму. Багато з них мають підплатові поховання, які розміщені у приміщеннях храмів. Не вдаючись до глибокого аналізу виникнення та еволюції цього поховального обряду, зупинимося лише на фіксації явища, відомого на території Криму.

Ця територія, маючи постійний контакт з античним світом і будучи залежною від Візантійської імперії, дуже рано ввійшла в зону християнських впливів. Відповідно до християнських традицій тут з'являються підплатові поховання. І. Баранов прив'язує появу таких могил до перебування на Босфорі постійного візантійського гарнізону, що припадає на V–XIII ст. В період іконоборських воєн Крим був поза впливом Візантії, а тому сюди тікали іконопоклонники. Залишаючись на проживання в Криму, вони сприяли поглибленню християнізаційних процесів та широкому виникненню нових монастирських комплексів, у тому числі печерних.

Зважаючи на те, що у VIII ст. в Криму була створена додаткова єпархія та збільшилася кількість підплатових могильників, дослідники вважають, що масова християнізація населення півострова відбулася на межі VIII–IX ст.⁶⁴³. На поселенні Тепсень у великому храмі (37,5×21 м, IX ст.) дослідженнями виявлено 18 підплатових поховань. Печерне місто Мангуп є одним з найбільших середньовічних городищ передгірського Криму. У XIV–XV ст. воно було столицею Феодоро і контролювало шлях, що проходив із степів південно-західного Криму до Херсонесу⁶⁴⁴. На території печерного міста Мангуп була досліджена одноапсидна церква X ст. Основне приміщення мало довжину лише 4 м, але тут було чотири підплатових поховання⁶⁴⁵.

Не менш цікавим є інший церковнопоховальний комплекс, що був відкритий на віддалі 165 м від цитаделі Мангупу. Поряд із храмом видовбано шість скельних могил, а в самому храмі ще дві спарені ями, які також були перекриті плитами. Дуже цікавим у цьому плані є печерний комплекс Тепе-Кермен. Його особливість полягає в тому, що печерна церква одночасно

642 Плетнева С. А. Кочевники восточно-европейских степей в IX–XIII вв. – С. 217.

643 Археологія Української РСР. – Т. 3. – С. 480.

644 Там само. – С. 459.

645 Веймарн Е., Лобода И., Пиоро И., Чорев М. Археологические исследования столицы княжества Феодоро. – С. 126–127, рис. 2–3.

Рис. 86. Тепе-Кермен. Печерна церква з підплитовими похованнями.

виконувала функцію хрещальні. Для нашої теми цікавим є дещо інше. Тут зафіксовано поховання, впущені в скельну породу: в підлогу – чотири поховання, два поховання – в кам'яні лави та ще два у вигляді підбою зафіксовано на рівні лавок (рис. 86).

Для нас з вищесказаного стає зрозумілим, що такі підплитові поховання пов'язані з християнським обрядом, можливо, певною монастирською традицією. Автор спеціально уникає інших аналогій, синхронних кінцю I – початку II тисячоліття, які нам відомі в Болгарії, Вірменії, Грузії та інших країнах і є схожими на поховання у Підкамені. Варто наголосити, що в Сугдеї (Судаку) зафіксоване здвоєне поховання XII ст. Його особливістю є те, що могили складені з кам'яних блоків на вапняному розчині. В головах у небіжчиків (на торцевій стіні) вирубані хрести з розширеними кінцями. Як стверджує дослідник М. Фронджуло, такі ями використовували для багаторазового захоронення⁶⁴⁶.

Традиція підплитового поховання була характерна не лише для Криму. Під час археологічних досліджень Кловського храму в Києві виявлено двокамерну гробницю, викладену з плінфи, яка датована XII ст.⁶⁴⁷. Для слов'янських пам'яток також характерним є поховання у скельних могилах. Зокрема, сюди слід віднести печерний монастир у Бакоті, де зафіксовані скельні поховання. Характерно є те, що скельний печерний монастир XI ст., який став активним проповідником християнства в бакотському мікрорегіоні, був закладений на заміну язичницького центру⁶⁴⁸. До аналогічних пам'яток варто зарахувати печерний комплекс у Розгірчому. Слід зауважити, що тут, крім поховання, наявні ніші-аркосолії, що зближує його з Підкаменем⁶⁴⁹.

У 1997 р. автор брав участь у розвідкових дослідженнях Бродівського краєзнавчого музею, які були проведені в околицях Підкаменя і на самому Камені⁶⁵⁰. Дослідження показали, що традиція підплитового поховання в Підкамені існувала ще у XVII ст. Проте значно цікавішим є те, що керамічний матеріал, знайдений там, датований XII–XIII ст. Окрім того, було виявлено поблизу Каменя фрагменти керамічних плиток, якими викладали підлогу галицьких храмів до середини XIII ст. Отже, можна однозначно стверджувати, що могили на Камені та ніша-аркосолія стосуються лише християнського обряду.

646 Веймарн Е., Лобода І., Пиоро І., Чорев М. Археологические исследования столицы княжества Феодоро. – С. 149.

647 Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 220–221.

648 Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: зб. тез, повідомлень та доп., Львів, 2–3 лют. 1995 р. – Л., 1995. – С. 17.

649 Рожко М. Тустань – давньоруська фортеця. – С. 191.

650 У розвідці взяли участь Ярослав Онишук, завідувач Бродівського краєзнавчого музею, Михайло Глушко, завідувач відділу карпатознавства Інституту народознавства НАНУ, та учні школи с. Попівці.

Зіставивши всі вищенаведені дані, можна зробити висновок, що у княжий період на Камені існував храм, який мав оборонний характер. Сліди, збережені на скелі, дають підстави віднести його до пам'яток типу Тустань, Бубнище, Розгірче.

Дещо окремо виділяються печерні комплекси Поділля та Придністров'я, які здебільшого були створені в різні періоди, але їх могли використовувати і за язичництва, і в часи поширення християнства. Незважаючи на велику популярність язичницького комплексу зі Збручанським Святовидом і пов'язаних з ним наскельних комплексів, зокрема об'єкта на горі Звенигород поблизу Крутилова, слід думати, що християнство у формі пустельництва активно входило у старе життя. Підтвердженням сказаному є наявність печерних храмів і монастирів у Руді, Бакоті, Буші та ін.

Дослідження печери поблизу с. Руда⁶⁵¹ та її оточення дозволяють класифікувати її як середньовічну оселю монаха-самітника. Приміщення штучної печери видовбане у скельному об'ємі і складається з двох частин. Наявність кам'яної лави та невеликі розміри приміщення (довжина та ширина дещо більші як 3 м) свідчать, що воно було оселею схимника. Сліди на скелі зафіксували використання дерев'яних конструкцій (подвійні одвірки, обрамовані вікна, дерев'яна підлога та ін.). Незважаючи на невеликі розміри, пам'ятка є доволі цікавою.

Виявлені сліди наскельної забудови біля с. Город (Городище) Івано-Франківської обл. (дослідження провела експедиція під керівництвом О. Мацюка) дозволяють доповнити інформацію про територію та час існування наскельної дерев'яної архітектури. Збережені на скелях пази і вруби, аналогічні до слідів Тустані та Бубнища, вказують на їх можливе використання і в середньовіччі⁶⁵².

Власні спостереження автора наявних слідів наскельної забудови, які видовбані у відносно м'якому матеріалі – виходах гіпсової породи в околицях Галича (Межигірці), – дозволяють розширити діапазон пошуків нових пам'яток навіть серед нетривких матеріалів. Тут збережена та сама принципова схема доповнення природних об'ємів дерев'яною добудовою.

Варто також зупинитися на штучній печері, що складається з двох приміщень. Вона знаходиться на схилі гори Звенигород біля Крутилова Тернопільської обл. Саме на цій горі існує одне з городищ-святинищ, що належить до ранньослов'янських святинь, пов'язаних із Збручанським Святовидом⁶⁵³. Печера, незважаючи на невеликі розміри, має чітко розмежовану функціональну структуру (рис. 87). Так, одне з приміщень мало житлове призначення, а друге призначалося для виконання певного християнського ритуалу. За всіма наявними ознаками воно слугувало невеликим храмом. Попри значні втрати на скелях ще добре збереглися сліди співіснування дерев'яних конструкцій з природною скелею. Збережені сліди дозволяють розширити уявлення про ту частину забудови, яка не збереглася. Традиція проживання монахів у печерах була поширеною і поблизу пізнішого монастиря в Сатанівській Слободі. Слід зазначити, що обидва печерних комплекси сьогодні також використовують у релігійних потребах. На жаль, це негативно позначилося на збереженні слідів наскельної архітектури.

Серед печерних комплексів Подністров'я своєю оригінальністю вирізняється Бакота. Літописна Бакота у XII–XIII ст. виступає «як столиця давньоруського Пониззя»⁶⁵⁴. Завдяки бурхливим подіям, що відбуваються на Пониззі впродовж XII–XIII ст., Бакота неодноразово згадується в літописі. Дитинець укріплень Бакоти був розміщений в ур. Скельки у місці впадіння р. Рудки в Дністер, а його площа становила понад 1 га. Спільна площа заселення та забудови різних структур Бакоти була розташована вздовж лівого берега Дністра в радіусі 2–2,5 км⁶⁵⁵.

651 Печеру біля с. Руда досліджував М. Бандрівський у 1989 р.: Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Печеру повторно обстежував автор статті у складі експедиції Товариства прихильників фортець та палаців під керівництвом О. Я. Мацюка 31 травня 1998 р.

652 Цю пам'ятку обстежила експедиція Товариства прихильників фортець та палаців 24 вересня 1993 р. В опублікованих матеріалах, зокрема, згадується: "Ще нагадує Тустанську фортецю біля села Урич на Сколівщині в мініатюрі". Див.: Бандрівський М., Мацкевий Л., Мацюк О., Сіреджук П. Пам'ятки оборонного будівництва Косівщини: замки і фортеці. Старожитності Косівщини: іст. нариси. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 84, рис. 4, 5, 6, 93, 94.

653 Тимошук Б. Язичницькі святинища Галицької Русі // Мелобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – С. 41.

654 Винокур І. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 32.

655 Там само. – С. 32.

Рис. 87. Крутилів, ур. Пустельня. Печерний комплекс.

На південно-східній околиці Бакоти був розміщений скельний печерний монастир, який уперше дослідив професор В. Антонович у кінці XIX ст. Слід згадати, що він обстежив низку інших печер, зокрема в Нагор'ях, Лядовій, Буші⁶⁵⁶. У Бакоті на схилі гори був вирубаний комплекс печер різного призначення, хоч загальна характеристика їх однозначна – це печерний монастир. Тут було обстежено ряд печер з коридорами та залишки храму. У цьому комплексі так само наявні сліди прилягання дерев'яної забудови до скель, що дало можливість І. Винокуру обґрунтувати тезу про двоповерхову забудову, найближчими аналогами для якої є пам'ятки карпатського регіону – Розгірче, Бубнище і Тустань⁶⁵⁷. Автор досліджень цей монастирський комплекс датує XI–XIV ст. Слід окремо наголосити, що за матеріалами власних досліджень залишків Бакотського монастиря вдалося встановити певну тотожність між кріпленням одвірків вказаної пам'ятки та одвірків печери на Верхньому майданчику Тустані.

У 1964 і 1969 рр. І. Винокур відкрив язичницькі капища-жертвовники, які функціонували поблизу бакотських скель. На думку автора, тут сформувався важливий язичницький центр, що діяв у другій половині I тисячоліття, на зміну якому в XI ст. з'явився християнський монастир⁶⁵⁸. Отже, тут також спостерігається певна спадковість у переході від первісної релігії до християнства.

У середній течії Дністра спостерігаємо ще серію печерних комплексів, частина з яких виникла також у XI ст. Серед них цікавим є комплекс печерних церков поблизу с. Лядова Вінницької обл. Вони розміщені на схилі крутої гори і, очевидно, виникли в XI ст.⁶⁵⁹. Тут існували три церкви, дві з яких були підірвані в тридцятих роках XX ст. Третя церква – св. Антонія і Феодосія – збереглася повністю, оскільки вона була висічена лише в 1894 р. Незважаючи на часткове зруйнування приміщення попередніх церков, тут все-таки ще добре прослідковуються сліди прилягання дерев'яних конструкцій до скель. Продовження давніх традицій печерних монастирів тут підтримують монахи Московського патріарху, які, незважаючи на повну непристосованість цієї пам'ятки для проживання, недавно поселилися в ній з метою відновлення тут чернечого життя.

Поряд з Лядовою, на віддалі декількох кілометрів збережені сліди ще одного печерного монастирського комплексу поблизу села Нагор'яни. Тут майже вертикальна скельна стіна лівого

656 Антонович В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труд VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.

657 Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 19.

658 Там само. – С. 17.

659 Памятники градостроительства и архитектуры. – Т. 2. – С. 20.

берега Дністра була використана для довбання монастирських печер, розміщених у три яруси. У другій половині XIX ст. В. Антонович під час обстеження серії печер зафіксував “багато різів і рисунків”⁶⁶⁰. Цей печерний комплекс, як і багато інших, тепер перебуває у зруйнованому та занедбаному стані. Незважаючи на це, тут збереглося ще багато слідів у тих місцях, де дерев’яна забудова доповнювала скельні об’єми.

В. Антонович також обстежив печери поблизу Студенця, Жванця, Буші та ін. Бушський печерний комплекс є дещо відмінним від інших, але не менш цікавим. Його особливість полягає в тому, що тут ми маємо справу не з видовбаними в камені приміщеннями, а зі сформованими у природній щілині за рахунок штучного перекриття. Цінність цієї пам’ятки визначається наявним у ній наскельним рельєфом, що має монументальний характер і, окрім цього, “різночитання” багатьох дослідників. В. Антонович подає характеристику цього рельєфу, акцентуючи на тому, що фігура людини “своїми контурами нагадує кам’яну бабу”⁶⁶¹. Цікавою є і світлина цього рельєфу, незважаючи на те, що вона дещо обрізана під час кадрування знімка. Слід одразу зазначити, що ця пам’ятка викликала широку дискусію серед дослідників, але ми не ставимо за мету розглядати різні докази та обґрунтування. Наше завдання полягає в докладному аналізі наскельної архітектури.

Бушський комплекс, умовно названий печерним храмом, розміщений у природній щілині, яка проходить у напрямку з південного сходу на північний захід. Південна частина розширена з невеликим відгалуженням ще однієї щілини в західному напрямку. Східна стіна щілини сформована з окремих скельних блоків, розділених окремими тріщинами, або щілинами. Західна сторона утворена скельним рельєфом, який переходить у потужну скельну стіну, що тягнеться вздовж долини.

Перед рельєфом з південного боку є значне розширення – до 8–12 м, доступ до якого можливий зі східного боку. Природні скельні стіни утворюють ще одне розширення у вигляді приміщення шириною 5–6 м (різні розміри зумовлені природним розширенням щілини)⁶⁶². Саме тут на скельній стіні (східний бік приміщення) вирубаний відомий широкому колу дослідників Бушський рельєф. Композиційно він займає всю площину, де ліва частина сюжету відтворює дерево із зображенням півня на одній з гілок, середня – людину навколішках із піднятими руками (над постагтю в центрі композиції вирізана рамка з утраченим на сьогодні написом). Праву частину рельєфу завершує зображення оленя, який стоїть на підвищенні (скелі?). За зовнішніми ознаками стилізації гілок дерева та рогів оленя нескладно дійти до висновку про їх одночасне виконання. Рамка посередині композиції впритул підходить до рельєфу хвоста когута, можливо, навіть частково зрізаного, а також до краю рогів оленя. Така композиція не є дуже вдалою, а тому можна говорити про те, що виконання рамки є вторинним щодо попередніх рельєфів. Дещо осібно виділяється рельєф людини навколішках, відомої у спеціальній літературі як зображення св. Онуфрія⁶⁶³. Виникнення цього рельєфу датоване другою половиною XVII – початком XVIII ст. Слід зауважити, що виконання рельєфу у техніці, близькій до горельєфу, помітно відрізняє його від композицій дерева та оленя, виконаних технікою рельєфу. Це наводить на думку про дещо пізніше довершення загальної композиції фігурою св. Онуфрія. Проте наше завдання полягає не в уточненні виконання рельєфу, а в характеристиці наскельної архітектури.

У верхній частині східної та західної скельних стін природної щілини вирубані горизонтальні пази шириною від 13 до 18 см. На західній стіні таких пазів два, а розміщені вони один над одним. У цьому випадку для нас важливим є те, як вони пов’язані з наявним рельєфом. Рельєф дерева з когудом у первісному вигляді завершувався невеликим карнизом, що, очевидно, мав захищати його від атмосферних опадів. Цей карниз разом із зображенням рамки виявився частково знищеним пазом перекриття. Це вказує на те, що первісний відкритий рельєф був

660 Антонович В. О скальних пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. – С. 96.

661 Там само. – С. 99.

662 Подані тут і далі описи об’єкта та їх метричні характеристики автор зібрав під час перебування в Буші у 1997 р.

663 Докладніше див.: Забашта Р. Стінопис бабинця Святоюр’ївської церкви Дрогобича й культ преподобного Онуфрія в Україні // Лавра. – 1999. – № 6. – С. 43–54.

перекритий дерев'яним накатом-повалом, який впускався у видовбані пази. Традиція колодного повалу добре зафіксована у процесі вивчення наскельної забудови Тустані і Бубнища, її використовували щонайменше з X до XIII ст. Етнографічні паралелі такого покриття відомі на Поліссі до XX ст.⁶⁶⁴, але для нас вони не мають ніякого значення, оскільки не вимагали спеціальних пазів, бо укладали їх поверх стін кліті. Саме це можна було застосувати і в Буші, якщо це перекриття було б зроблене в пізніші часи.

Досвід вивчення пам'яток з аналогічною забудовою в Бубнищі, Розгірчому, Підкамені підтверджує організацію перекриття повалом у спеціальних пазах не пізніше XIII ст. Отже, впливає висновок, що у XIII ст. Бушський рельєф опинився у штучно створеному приміщенні, що мало культове призначення. Вхід до нього був, очевидно, з південного боку, на що побічно вказують матеріали археологічних досліджень⁶⁶⁵. Це не єдині докази такого штучно створеного інтер'єру. Квадратні врубки у скельній стіні з південного боку були основою для сволокового перекриття і південної частини щілини. Західна щілина, перетворена у приміщення, завершувалася входом, обрамленим дерев'яними одвірками з боку південного приміщення. Цікаво, що ці одвірки були невеликими (висота прорізу дверей 1,23 м). Крім того, вони дещо розширені в нижній частині, що уподібнює їх до одвірків, відомих за матеріалами досліджень Тустані, Бубнища, Розгірчого.

Реконструюючи появу Бушського печерного храму та його рельєфу, можна запропонувати наступну версію: спочатку на скельній стіні вирізали рельєф з деревом і когутом, а також оленем. Згодом цей рельєф перекрили стелею з дерев'яних колод і влаштували стіну з південного боку. Такий маневр забезпечив закритий простір у вигляді приміщення храму і міг відбутися не пізніше XIII ст. Проте цей захід не виключає паралельного додання рельєфу св. Онуфрія (це питання ми спеціально не розглядаємо через затяжний процес аргументації), що не виключає дещо пізнішої появи цього рельєфу. Важливим є те, що перекриття частково руйнує вже створений рельєф, що вказує на його існування до спорудження (продовбування пазів) дерев'яного повалу (стелі). З південного боку, очевидно, була домурована кам'яна стіна, яка замкнула цю територію в єдиний комплекс. Дерев'яна добудова доповнила природні скелі і перетворила їх на специфічний сакральний ансамбль, який мав багато спільного з відомими вже згаданими печерними комплексами.

Отже, матеріали досліджень наскельних споруд уперше дають обґрунтоване наукове уявлення про нетрадиційне житлово-оборонне дерев'яне будівництво IX–XIV ст., суть якого полягає в органічному поєднанні природних скель зі штучними спорудами. Навіть скорочений аналіз викладеного матеріалу дозволяє зробити висновок, що певний будівельний напрямок, умовно названий наскельною архітектурою, існує на значній території Русі-України. Аналіз цілої низки пам'яток з наскельною забудовою дозволяє вивчати їх як певне суспільне явище, яке може бути використане для ретроспективного відтворення будівельних процесів в історії архітектури України. Високий рівень достовірності наукової реконструкції (до 90 відсотків) дає можливість зробити порівняльний аналіз з іншими відомими реконструкціями того часу.

664 Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С. 78–79.

665 Забашта Р. Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – С. 42–43.

Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБОРОННИХ ОБ'ЄКТІВ У КНЯЖІ ЧАСИ

Вежі у системі укріплень Галицько-Волинської держави⁶⁶⁶

Археологічні дослідження останніх років дали можливість по-новому оцінити роль оборонних веж, зокрема донжонів, у системі укріплень Київської Русі. Література з цього питання зазначає: “донжон – окрема головна башта феодального замку, кругла або чотиригранна в плані, останнє сховище захисників замку”⁶⁶⁷. Термін “донжон” виник лише в ХІХ ст., і увів його в літературу Віолле-ле-Дюк⁶⁶⁸. Проте серед дослідників архітектури, зокрема оборонної, він дуже швидко набрав популярності і його широко використовують як означення житлових та оборонних функцій в одній споруді.

Слід зауважити, що питання наявності оборонних веж у системі укріплень і зараз ще ставлять під сумнів окремі дослідники. В літературі можна зустріти таке визначення: “Для оборонного зодчества Давньої Русі аж до ХІІІ ст. була характерною відсутність у фортецях башт. Іноді поодинокі башти стояли серед типових фортець, виконуючи роль сторожових і чатових веж, і, як правило, в обороні активної участі не брали”⁶⁶⁹. Літописи дають дещо інше трактування оборонних веж у системі захисту. Літописець, описуючи вежі, які побудував у Холмі Данило Романович, зазначає конкретно: “І вежа стояла посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п’ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена як сир, сяла на всі сторони”⁶⁷⁰.

Описуючи похід галицьких князів на Городно (тепер Гродно), літописець подає: “І почали вони собі думати, як узяти город, бо перед воротами городських стін стояла башта кам’яна висока (у літописі “столпъ” – *М.Р.*) і в ній заперлися були пруси. І не можна було їм (русичам) мимо неї піти до города, бо побивали вони з башти тієї. І тоді пішли вони до неї приступом, і взяли її. І страх великий, і жах напав на город, і стояли вони (городяни), наче мертві, на заборонах після взяття башти, тому що то була надія їх”⁶⁷¹.

Житлово-оборонні вежі в Європі дуже рано стали основною складовою частиною укріплених комплексів. Справжнім прототипом середньовічного замку є бурги, в яких схема забудови двору поєднується з баштою, що оточена додатково ровами та палісадами. Залишки франкських укріплень у Нижній Саксонії, що були точками опори в експансії на схід, вказують, що рови з палісадами оточували прямокутну в плані житлову башту фахверкової конструкції, що стояла на кам’яному цоколі. Споруди в межах валів для воїнів та житло феодала, як правило, були дерев’яними. Існує досить переконлива думка, що рублені конструкції, хоч вони були поширені вже давно (городище Бухау), отримали розвиток не стільки у германських, скільки у слов’янських племен⁶⁷².

Початок зведення оборонних лицарських садиб у Європі з житловими вежами-донжонами можна датувати половиною ІХ або Х ст., але їх повний розквіт настає лише в ХІ–ХІІ ст.⁶⁷³. Цей тип споруд сформувався на порозі романської доби Х ст. і назагал був дерев’яним. Велику,

666 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства // Любецький з’їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернівці, 1997. – С. 149–156.

667 Советский энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 408.

668 Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce. Opracowali J. Bohdanowski i in. – Kraków, 1986. – S. 38.

669 Крадин Н. Русское деревянное оборонное зодчество. – С. 17.

670 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 844.

671 Там само. – Т. 2. – Стб. 878.

672 Архитектура Западной Европы. – М.; Ленинград, 1966. – Т. 4. Средние века. – С. 49–50.

673 Kamińska J. Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii // Początki zamków w Polsce. Studia i Materiały. – Wrocław, 1978. – № 5. – S. 23.

часом багатогранну, оборонну вежу споруджували на природному або штучному підвищенні, оточувалися валом з палісадом та ровом з водою. Вежу ділили на окремі поверхи перекриттям, комунікація між якими здійснювалася за допомогою драбин. Такі дерев'яні замки мали назву “plessis” або “Irete”, що відобразилося в найменуваннях місцевостей (наприклад, Фретеваль, де вже в XI ст. було збудовано мурований замок)⁶⁷⁴.

Оборонні споруди такого типу існували і на території Русі, проте тут вони мали зовсім іншу назву. Аналіз літописних джерел дає підставу стверджувати, що цей тип укріплень літописцям більш відомий під назвою “столпь”. Описуючи діяльність волинського князя Володимира, літописець наголошує: “...поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Кам'янець, тому, що там була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту (столпь камень), заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї”⁶⁷⁵.

Галицько-Волинський літопис подає дані, що ці вежі були місткими, а також житловими. Польський князь Кондрат у боротьбі за Краків підійшов з власною дружиною та дружиною волинського князя Володимира до Любліна, але “заперли ляхи город” і не пустили його до міста. Він змушений був зупинитися на горі у монахів (у стінах оборонного монастиря) і послав послів для переговорів з городянами. В цей час його попередили про наближення раті. Думаючи, що це може бути рать литовська і не маючи достатньо сил для оборони, вони налякалися і змушені були шукати надійніший захист. “І вбіг Кондрат у *столпь* до монахів з боярами своїми і слугами, і Дунай, воевода Володимирів, із ними”⁶⁷⁶.

Такі вежі літописець називає однаково – терміном “столпь” – незалежно від того, де вони знаходяться, на своїй чи чужій території. У першу чергу такі житлово-оборонні вежі були центрами опору або експансії на чужих територіях. Ця думка зафіксована на сторінках літопису, зокрема в описі наслідків війни Данила Романовича з ятвягами (1256 р.), коли останні на знак покори перед Галицько-Волинським князівством “...послали послів своїх і дітей своїх (заручниками), і данину дали, і обіцялися покоритися йому і городи ставити в землі своїй”⁶⁷⁷.

“Столпь”, який стояв під замком у Гродно, про що згадувалося вище, на думку П. Раппопорта, було побудовано тоді, коли русичі короткочасно володіли містом. Це могли бути Роман Михайлович (брянський) в 1276 р. або Данило Романович в 1259 р.⁶⁷⁸. Незважаючи на короткочасність володіння чужою територією, галичани будували оборонні вежі в Любліні, а також Гродно.

Галицько-Волинське князівство, знаходячись на перехресті міжнародних впливів, доволі часто було генератором власних ідей у формуванні фортифікаційного будівництва. М. Красовський свого часу писав: “Як би замкнуто не жив перший-ліпший народ, як би свято він не охороняв свої звичаї і заповіді старовини, він не може в галузі військового мистецтва не йти в ногу зі своїми сусідами, якщо тільки він вище за все цінує свою волю та незалежність”⁶⁷⁹. Відсутність збережених на поверхні оборонних пам'яток, які були побудовані з дерева, значно ускладнює їх вивчення, а без археологічних досліджень робить це неможливим. Найстарішою відомою дерев'яною вежею (X–XI ст.), яку виявив у процесі археологічних досліджень О. Ратич, є вежа в системі укріплень Вишні (тепер Судова Вишня). Вона стояла у найвищій частині дитинця⁶⁸⁰. У процесі локалізації та вивчення Карпатської лінії оборони додатково було обстежено городище X–XI ст. в урочищі Спалисько⁶⁸¹. Укріплення розміщене на вершині г. Радич і має

674 Piskadlo A. Grody, zamki, fortece. – Warszawa, 1977. – S. 242.

675 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 925.

676 Там само. – Стб. 910.

677 Там само. – Стб. 835.

678 Раппопорт П.А. Вольские башни // МИА. – 1952. – № 31. – С. 211.

679 Красовский М. Деревянное зодчество. – Ч. 1. – С. 5.

680 Ратич О.О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення

Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 159.

681 Городище “Спалисько” вперше обстежив у 1965 р. В. В. Ауліх: Свешніков І. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976. – С. 76–77. Повторно городище обстежив у 1986 р. Р. Чайка: Чайка Р. Городища і замчиська в передгір'ї Східних Карпат // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. – С. 36–37. КААЕ ІСН НА УРСР провела в 1986 р. архітектурні обміри городища та зафіксувала наявність вежі-донжону. “Спалисько” ще обстежила в 1994–1995 рр. Верхньодністрянська археологічна експедиція Інституту народознавства НАН України: Корчинський О., Литвин Т., Осаульчук О.

довжину понад 300 м. Центральна частина укріплень, дитинець, відділена трьома рядами валів та ровів. На південно-східному краю городища виявлено додаткові оборонні споруди, що також пов'язані з дерев'яною житлово-оборонною вежею. Вона стояла на підвищеній платформі, яка додатково була оточена ровом та валом, а також окремою самостійною зовнішньою лінією укріплень. Цей майданчик мав розмір 21,5×17,5 м. Незаперечним є те, що вежа мала значно менші розміри порівняно з платформою.

Це не поодинокі об'єкти такого типу, що відомі за матеріалами досліджень. Стіжкувате городище з округлим валом по периметру вершини (розміри 25×28 м) знаходиться в околицях с. Городисько⁶⁸². В межах валу, який оточує вершину, стояла дерев'яна житлово-оборонна вежа. Дещо менших розмірів дерев'яна вежа стояла на такому ж стіжкуватому узгір'ї в с. Комаровичі. Вищезгадані об'єкти входили разом з укріпленнями в урочищі Спалисько до єдиної системи візуального контролю. Наявність тут дерев'яних житлово-оборонних веж вказує на ранню заселеність цієї території та її надійний захист.

Вищезазначені пам'ятки пов'язані лише з вежами житлово-оборонного характеру, які були побудовані з дерева. На території Галицько-Волинського князівства існували житлово-оборонні вежі дещо іншого характеру. Йдеться про об'єкти з наскельною забудовою, що у своїй структурі також мали житлово-оборонні вежі. Слід окремо виділити оригінальну забудову біля с. Бубнище.

З північного боку, на підході до наскельного городища, самотньо виділяється скельний палець – “столп” висотою 24–27 м (залежно від складності рельєфу), який має ширину 16×11 м. Саме цей природний “столп” був використаний під побудову на його вершині дерев'яної оборонної вежі. Вона прикривала підступи до основного укріплення. У скельну вершину було врубано двоярусне приміщення, де три стіни були скельними, а четверта – дерев'яною. Третім, найвищим ярусом, який увінчував вершину скелі, був потужний зруб, що охоплював на висоту одного метра скелю, яку спеціально підрубали у вигляді пазів.

Сумарна площа цієї скельної вежі-донжону була щонайменше 134 м². Дерев'яна споруда на скельному пальці мала ще й додатковий захист водою. Біля скельної основи спорудили греблю довжиною 35 м, яка утворила штучне водоймище. Дещо схожою за технологією спорудження, але відмінною за функціональним використанням була дерев'яна споруда на вершині Каменя в Підкамені⁶⁸³.

Незаперечним є те, що житлово-оборонні вежі найкраще вивчати на пам'ятках, що збережені повністю або частково. Серед них у першу чергу варто згадати так звані “волинські вежі”. Спробу висвітлення їх у літературі робили вже давно⁶⁸⁴. Матеріали наукового вивчення та інтерпретації архівних матеріалів попередніх натурних обмірів, що стосуються “волинських веж”, уперше ввів до наукового обігу П. Раппопорт. Ця тема була значно доповнена та розширена в його наступній роботі, де “волинські вежі” розглянуто в широкому аспекті на матеріалах археологічного дослідження, зокрема нових виявлених пам'яток⁶⁸⁵. У першу чергу слід ще раз коротко охарактеризувати ті пам'ятки, які ще існують і є добре відомі серед дослідників.

Найкраще збереженою є вежа в Кам'янці-Литовському, що була споруджена в 70-х рр. XIII ст. Вона кругла в плані, із зовнішнім діаметром 13,5 м та висотою близько 29 м. Товщина її стін дорівнює 2,5 м (рис. 88)⁶⁸⁶. У середині вежа розділена на п'ять ярусів дерев'яними перекриттями, а останній мав склепіння. Верхня частина має значне зменшення товщини стін, за рахунок чого був організований бойовий обхід. Його додатково ззовні захищали прямокутні зубці з бійницями. Розміщення великих вікон лише у верхній частині вежі дає підставу думати,

Дослідження городищ IX–XIV ст. у Карпатах // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Л., 1996. – С. 39. Дослідження підтвердили попереднє датування.

682 Городище обстежила КААЕ ІСН АН УРСР в 1987 р. під проводом М. Рожка: Рожко М. Звіт розвідкового загону про дослідження пам'яток Карпатської лінії оборони на території Самбірського і Старосамбірського районів Львівської області // Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1987. – Ч. 2. – С. 7.

683 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 188–193.

684 Безсонов С. Архитектура Западной Украины. – М., 1946.

685 Раппопорт П.А. Вольские башни. – С. 203–223; Його ж. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 139–149.

686 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: – С. 141.

Рис. 88. Вежа у Кам'янці-Литовському. Сучасний вигляд.

що саме тут було основне житлове приміщення. Додаткові дослідження, які провів білоруський археолог М. Ткачоу 1970 р., дали нові матеріали про цю вежу. Так, її повна висота від початку фундаменту дорівнює 30,15 м, діаметр фундаменту – 15,9 м, а його товщина – 3,7 м⁶⁸⁷. Аналіз перетину вежі (за В. Сусловим) дає чітке уявлення про характер використання її приміщень. Поверхи між собою поєднувалися драбинами, і лише на останньому, там, де було склепіння, у товщі стіни були влаштовані сходи, які з'єднували поверх з обхідною галереєю над склепінням⁶⁸⁸.

Наявність дерев'яних перекриттів у європейській оборонній архітектурі Огюст Шуазі пояснює потребою зменшення тиску ваги склепіння на бічні стіни вежі, що становило певну загрозу, коли для штурму використовували стінобитні машини⁶⁸⁹. Очевидно, такі фактори були враховані під час спорудження Кам'янецької вежі, а тому більшість перекриттів були дерев'яними. Лише житлове приміщення, не маючи мілітарного призначення, завершувалося склепінням на нервюрах, що надавало більшої імпазантності інтер'єру. Нижні поверхи вежі, призначені суто для оборони, були облаштовані лише стрільницями.

Белавінська вежа знаходилася на віддалі 2 км від Холма, на невеликому узвишші серед труднопрохідного болота. Вона була прямокутною в плані і мала розміри 11,8×12,4 м, товщину стін – 1,7 м та висоту – майже 18 м (рис. 89). Вежа мала чотири яруси, які були перекриті за допомогою дерев'яних балок перерізом 0,30×0,50 м і слугували основою для підлоги. На кожному з ярусів наявні віконні прорізи відрізнялися своїми розмірами та функціональним призначенням. Так, на першому і другому ярусах невеликі віконця-бійниці, але уже на третьому ярусі вікно мало розмір 1,66 м, що вказує на використання цього приміщення як житлового. Третій ярус завершувався склепінням, так само, як житлове приміщення в Кам'янецькій вежі. Четвертий ярус (на висоті близько 15 м) піднімався над склепінням більше ніж на 3 м, що вказує на існування там відкритого майданчика⁶⁹⁰. Спеціальні наскрізні отвори у стінах вежі дають підставу говорити про існування дерев'яних виносних галерей на рівні четвертого ярусу. Отже, Белавінська вежа також має чіткий функціональний розподіл на оборонні та житлові приміщення, які разом дають уявлення про житлово-оборонні вежі на цій території.

687 Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв. Архитектурно-типолог. анализ. – Минск, 1988. – С. 36.

688 Раппопорт П. А. Вольские башни. – С. 205, Рис. 3.

689 Шуазі О. Военная архитектура в средние века // История архитектуры. – Т. 2. – С. 523.

690 Раппопорт П. А. Вольские башни. – С. 214–215; Його ж. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 146.

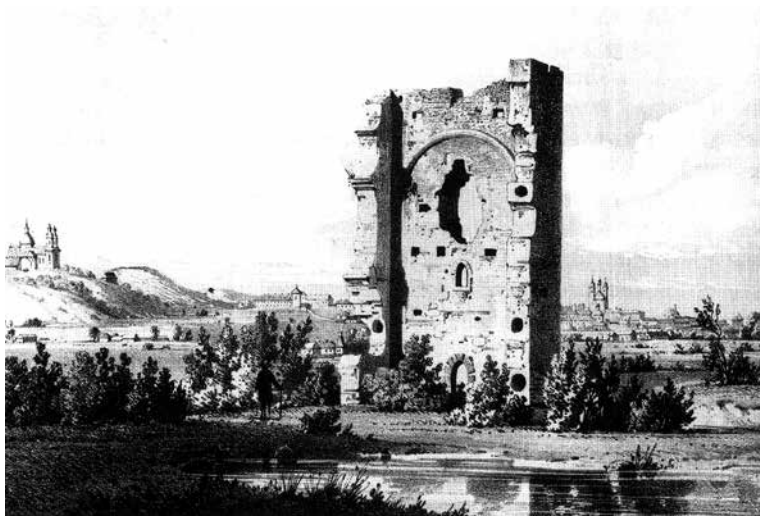

Рис. 89. Вежа у Белавіні на літографії середини XIX ст.

Столп'їнська вежа в плані значно менших розмірів і має лише 5,8×6,3 м. Вона прямокутна ззовні і кругла в середині, діаметром 3 м та висотою 19,5 м (рис. 27). Незважаючи на значну висоту, вежа має глибину закладки лише 0,5 м. Вона, як і попередні вежі, прилягає до підвищення шириною близько 50 м і висотою 4–5 м, на якому збереглися “залишки якихось давніх споруд” за 8–10 кроків на південний захід від вежі біля її основи. Зовнішня поверхня стіни західного фасаду, який виходить у бік підвищення, має явні сліди її руйнування. Це дало підстави П. Раппопорту зробити висновок про існування в цій частині якоїсь забудови, яка була зруйнована пізніше⁶⁹¹.

Вищенаведені вихідні дані, які стосуються Столп'їнського комплексу, подав П. Раппопорт за матеріалами П. Покришкіна. З того часу (1909 р.) Столп'їнську вежу довго ніхто не досліджував. У 1976–1978 рр. архітектурний ансамбль у Столп'ю комплексно дослідила І. Кутиловська, що дало багато нової цікавої інформації. Узагальнюючи наслідки досліджень, авторка зауважує: “Архітектурні ознаки башти в Столп'ю дозволяють бачити в ній приклад споруди, що спеціально поєднує елементи житлової, оборонної вежі та храму”. На думку дослідниці, форма вежі одночасно пов'язана із штучним підвищенням городища в один архітектурний задум. І. Кутиловська стверджує: “Комплекс у Столп'ю є маленькою, пасивною фортецею, позбавленою стратегічних, оборонних прикмет, призначеною для невеликої кількості людей, що відзначалися високим соціальним положенням... Спорудження об'єкта, що вимагало зусиль великої кількості людей та значних матеріальних затрат, необхідно пов'язувати з особою монарха або князя”⁶⁹².

З приводу побудови та використання Столп'їнської вежі цікаву думку висловив дослідник В. Пшик. Її суть зводиться до того, що фундатором її побудови був візантійський імператор Олексій III Ангел, який тимчасово змушений був шукати захисту на теренах Галицько-Волинського князівства⁶⁹³. Каплиця, побудована на п'ятому поверсі вежі, могла бути призначена, на думку дослідника, для патріарха і родича Олексія III Іоана Каматероса.

Не вдаючись в аргументацію цієї цікавої думки, хочеться наголосити, що Столп'їнська вежа за своїм характером побудови та захисними властивостями дає підстави думати про правильність таких висновків. Зокрема, вхід до неї був улаштований лише на четвертому поверсі,

691 Раппопорт П. А. Волыньские башни. – С. 216–221.

692 Kutylowska I. Связи архитектуры культовой крепости в Столпо с византийским и романским культурными кругами // Тезисы докладов польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – Warszawa, 1985. – С. 206–208.

693 Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на Галицько-Волинських землях // Республіканець. – 1994. – № 3/4. – С. 49–56.

Рис. 90. Вежа у П'ятничанах. Сучасний вигляд.

де із зовнішнього боку був дерев'яний балкон (можливо галерея). Добратися сюди та до внутрішніх приміщень було можливо лише за допомогою відповідних драбин. Вхід, який існує зараз на рівні узвишся, на думку І. Кутиловської, пробитий лише на початку XIX ст.⁶⁹⁴. Таким чином, вхід до споруди був надійно захищений. Каплиця на п'ятому поверсі по периметру із зовнішнього боку була оточена галереями, на що вказував у своєму дослідженні П. Раппопорт. Незаперечним є те, що, крім комунікаційних функцій, ця галерея була призначена і для оборони.

Штучне підвищення, насипане на основі дерев'яних конструкцій, заздалегідь передбачало створення додаткових захисних властивостей. На цій невеликій площі городища існували ще якісь інші додаткові кам'яні споруди, що мали, очевидно, житлово-господарське призначення. Нам невідомий характер оборонних споруд по периметру узвишся, але навіть найпростіші, у вигляді частоколу, могли гарантувати надійний захист тим, хто його тут шукав.

П. Раппопорт, підсумовуючи результати досліджень, значно розширює географію існування “волинських веж”. Зокрема, він подає додаткову інформацію про вежу в Чорторійську, яка була аналогічною до Кам'янецької. Автор уводить нову інформацію про вежі в Холмі, с. Спас поблизу Холма, Гродно, Бересті та ін. Узагальнюючи, він доходить такого висновку: “В інших західноруських землях подібні вежі нам невідомі”⁶⁹⁵.

Результати археологічних досліджень 1978 р. на Старосамбірщині (Львівська обл.), на території с. Спас, дали підставу М. Малевській ствердити, що вежа Спаського оборонного монастиря, яку вона відкрила і яка є аналогічною до “волинських”, “поки що єдина на території Галичини”. Спаська вежа також викладена з каменю і стояла на невеликому узвишші шириною 8,8×8,7 м, з товщиною стін 2,3–2,6 м та глибиною закладки фундаменту 0,7–0,9 м. У нижній частині стіни збереглися сліди склепіння, яке перекривало перший ярус. Судячи з глибини закладки фундаменту, товщини стін та аналогій з “волинськими”, вона мала висоту не менше ніж 18 м. За всіма своїми ознаками ця вежа належала до типових “столпів” і була житлово-оборонною⁶⁹⁶.

Автор у процесі досліджень на Замковій горі (с. Спас) виявив сліди ще однієї вежі-донжону, яка мала тиньковані стіни в інтер'єрі зі слідами розпису, її стіни були вимуровані з цегли, а за своїм розміщенням вона була складовою частиною оборонної системи замку⁶⁹⁷.

694 Kutylowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpi. Woj. chełmskie (tekst) // Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie. – № 2 / 81. – 1984. — S. 4.

695 Раппопорт П. А. Волинские башни. – С. 217; Його ж. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 140–149.

696 Малевская М. В., Кос А. И., Рожко М. Ф., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области. – С. 360; Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 94–95.

697 Рожко М. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 94.

Рис. 91. Руїни Середнянської вежі. Сучасний вигляд.

У 1980 р. М. Малевська обстежила кам'яну вежу біля с. П'ятничани, яка датована XIV ст. Її розміщення на підвищеній частині городища, що домінує серед рельєфу, вхід до житлових приміщень, влаштований у другому ярусі на значній висоті, наявність підйомного моста з противагою, – все це вказує на використання вежі як житлово-оборонної (рис. 90)⁶⁹⁸.

Як бачимо з вищенаведених прикладів, цей тип забудови мав значне поширення на території Галицько-Волинського князівства і не є характерним лише для території Волині. Деяко відмінними, але дуже цікавими є житлово-оборонні вежі Закарпаття. Тут вони визначаються чисто класичними донжонами (Середнє) або є складовими частинами оборонних комплексів (Квасове, Невицьке, Хуст).

Середнянська вежа-донжон є рідкісною спорудою серед архітектурних пам'яток на території України, яку спорудили у XII ст. мандрівні лицарі-хрестоносці ордену тамплієрів⁶⁹⁹. Вона побудована з бутового каменю на вапняному розчині зі значною домішкою цем'янки, що вказує на участь у будівництві місцевих слов'янських майстрів. Вежа великих розмірів і майже квадратна в плані: 17,96–18,22×18,60–18,48 (середні дані 18,09×18,54 м) (рис. 91). Різні розміри стін вказують на архаїчність її плану⁷⁰⁰. Кладка вежі акуратна, а її кути зміцнені тесаними блоками; за висотою вона триярусна (те, що збереглося до нашого часу). Перший поверх розділений стіною на дві частини, перекривало його циліндричне склепіння; з другим поверхом він був з'єднаний за допомогою білокам'яної гвинтової сходової клітки. Товщина стін (2,55 м), вхід на другому поверсі вказують на її обороноздатність. Планувальна структура оборонного комплексу належить до класичних. На віддалі 17 м від вежі проходила кам'яна стіна товщиною 1 м, яка мала чотири вежі на кутах укріплення. Двір додатково оточували подвійні вали та рови, заповнені водою з річки, яка протікає поряд. Загальні розміри оборонного комплексу дорівнювали 240×210 м⁷⁰¹.

Невицький замок побудований з каменю у XIII ст. на високій горі, яка домінує над долиною р. Уж. Він має нерегулярний план, підпорядкований природному рельєфу, де забудова замку овально оточує вершину гори, утворюючи невеликий внутрішній дворик 35×12 м. За плановою структурою це типовий замок, що має центральне оборонне ядро – вежу-донжон

698 Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования в Львовской области. – С. 280; Рожко М., Токарський Ю. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста). – С. 277.

699 Поп И., Поп Д. В горах и долинах Закарпаття. – М., 1971. – С. 41.

700 Середнянську вежу-донжон обстежувала в жовтні 1988 р. Карпатська архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом автора у процесі вивчення та локалізації Карпатської лінії оборони.

701 ПГА Украинской ССР. – Т. 3. – С. 202.

(такою вважають найвищу вежу в системі забудови, яка збереглася до наших днів). У процесі архітектурно-археологічних досліджень на території двору замку було виявлено фундаменти кам'яної вежі-донжона, яка є квадратною в плані і датована XIII ст. У 1992 р. дослідженнями експедиції Ужгородського університету виявлено ще одну вежу-донжон, яка має круглий план з поперечником 9 м. Вежа знаходилася в центральній частині забудови замку і пізніше була розібрана, а територія була забудована, що вказує на її раннє походження. За попередніми даними, вона датована XII ст.⁷⁰².

До донжонів Закарпаття потрібно віднести житлову і оборонну вежу круглу в плані, з товщиною стін понад 2 м у Квасівському замку, який датований XII–XIII ст.⁷⁰³. Потужний донжон із глибоким колодязем (85 м), сухим ровом та оборонними стінами з вежами на кутах був споруджений у Мукачівському замку “Паланок”.

Узагальнюючи матеріал дослідження, можемо зробити наступні висновки.

Житлово-оборонні вежі (донжони), або літописні “столпи”, мали великий діапазон використання (X–XIV ст.), значну географію поширення (Волинь, Галичина, Карпати, Закарпаття) і були побудовані з різноманітних будівельних матеріалів (дерево, камінь, цегла). Житлово-оборонні вежі одночасно виконували обидві функції, але все-таки оборонна переважала. Всі вони мали додаткові системи захисту. Залежно від стратегічного призначення башти в системі оборонного комплексу вона мала одно- або багаторядну систему захисту. В мілітарному значенні житлово-оборонні вежі, як правило, були плацдармами для подальшого освоєння (захоплення) сусідніх територій або призначалися для захисту своєї території в пограниччі.

Виникнення та розвиток літописних “столпів”, побудованих з дерева (X ст.) або більш тривких матеріалів, зокрема в камені (XII ст.), вказує, що цей процес на території Галицько-Волинського князівства розвивався паралельно з європейським і не мав розбіжності в часі виникнення.

Аналіз оборонно-житлових веж на території Галицько-Волинського князівства свідчить, що вони мають свою специфічну форму та характер, який виділяє їх на тлі загальноєвропейських пам'яток.

702 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 200.

703 Поп И., Поп Д. В горах и долинах Закарпатья. – С. 69.

Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень середньовічного міста (до питання інженерної реконструкції механізму підйому моста)⁷⁰⁴

Тисячоліттями вдосконалювано науку оборонного будівництва, призначення якого – безпека проживання людини. Уже на початковій фазі осілого життя людина змушена будувати перші укріплення для захисту майна та життя. До найдавніших відомих на сучасному етапі досліджень оборонних споруд належить укріплення поселення Ваді-ен-Натуф на Близькому Сході. Це поселення дало назву культурі пізнього мезоліту⁷⁰⁵. Споруджене 9 тисяч років тому, воно, проте, мало добре укріплену територію. Поселення, яке займало близько 400 м², було оточене кам'яним муром завтовшки до 2 м. Стіни захищали декілька округлих веж, одна з яких збереглася до 9 м у висоту⁷⁰⁶. Круглі або овальні в плані будинки з цегли-сирцю могли вмістити до 2 тисяч мешканців. Кам'яні стіни, побудовані з великих – 1,0–1,2 м – блоків, гарантували безпеку.

Багато тисяч оборонних комплексів побудувало людство опісля, та не всі вони були таким же ідеальним притулком на час небезпеки, як Ваді-ен-Натуф, хоч основні вимоги до їх призначення та використання залишалися незмінними. Загальні вимоги до об'єктів оборонного будівництва від найдавніших часів до середньовіччя, отже, мали відповідати таким умовам:

1. Першочерговим завданням оборонної споруди або комплексу є захист мешканців від несподіваного чи заздалегідь запланованого нападу. Такі споруди мали бути надійно захищені навіть за мінімальної кількості оборонців.

2. Оборонні споруди повинні відповідати максимуму умов, які гарантують гарнізонів тривалу життєздатність під час облоги. Такі умови мають бути передбачені також для того населення, яке вимушене шукати захисту на час небезпеки за стінами оборонного комплексу.

3. Оборонний комплекс має бути споруджений з урахуванням усіх попередніх вимог за максимально короткий час.

Ми не ставимо своїм завданням докладно розглянути історію виникнення, формування та розвитку фортифікації, спинимося лише на деяких питаннях, які стосуються засобів підвищення обороноздатності оборонних укріплень у княжу добу.

На думку дослідників оборонної архітектури, ворота – найслабше захищена, а тому найвідповідальніша ділянка оборони укріплень⁷⁰⁷. У європейській архітектурі ідея оборони фортечних воріт зводилася до такої засади: ззовні мав бути потужний фланговий захист, а зсередини – декілька заслонів, кожен з яких служив самостійною перепоною⁷⁰⁸. Автономність замикання заслінок воріт забезпечувала певною мірою від можливого їх одночасного захоплення у разі несподіваного наступу ворога або зради гарнізону.

Нам невідомо, де вперше застосовано систему додаткового захисту воріт. В укріпленнях Боспорського царства її використовували вже в I ст. до н. е. Дослідженням фортеці Патрея, яка входила в систему Фанталівського оборонного району, виявлено, що конструкція воріт передбачала використання дерев'яної решітки-катаракти⁷⁰⁹. Решітка в нижній частині закінчувалася спеціальними зубами, що давало змогу захисникам блокувати ворота ще до закриття основних стулук. Система заслону-катаракти (у середньовіччі вона дістала назву “герси”) була значно

704 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М., Токарський Ю. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста) // ЗНТШ. – Л., 1994. – Т. 227. Праці Секції мистецтвознавства. – С. 252–278

705 Encyclopédia archeologie. – S. 595.

706 Piskadlo A. Grody, zamki, fortece. – S. 14–15.

707 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 149.

708 Шуази О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 526.

709 Толстиков В.П. Фанталівський укріплений район в історії Боспорського царства // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 55–57.

вдосконалена в VII–VIII ст. У болгарському місті Преславі північні ворота внутрішньої фортеці мали декілька заслонів⁷¹⁰. Крім того, у склепінні воріт були спеціальні прорізи-щілини, що давало можливість вільно прострілювати як підходи до воріт, так і проміжок між ними (Плиска, Преслав, Сілістра)⁷¹¹. Для повнішого з'ясування цього питання розглянемо кілька різночасових прикладів з історії архітектури, що ілюструють захист воріт.

Навіть поверхово аналізуючи розвиток оборонних споруд, неважко простежити тенденцію, яка зводилася до намагання ускладнити нападникові доступ до воріт. В оборонних спорудах кельтського часу ворота зміщували вглиб території далеко від оборонних стін (Манхінг, Плавецке Подграддя)⁷¹².

Вузький коридор, обмежений оборонними стінами, не давав можливості штурмувати ворота великими силами. Перед входом на територію встановлювали культову скульптуру у вигляді стовпа, яка також мала “охороняти” ворота. Слов'янські укріплення IX–X ст. продовжують традицію захисту воріт за допомогою штучно створеного оборонними стінами коридору (Леві Градец, Властислав)⁷¹³. Проте в системі оборони воріт городища Влатислав (кінець IX ст.) наявні деякі видозміни. Улаштований за воротами коридор тут має додатковий захист із внутрішнього боку у вигляді полотниць воріт.

На городищі Старий Коуржім (IX–X ст.)⁷¹⁴ будівничі теж дещо видозмінили систему “тунельного” захисту. Через оборонний рів було перекинуто лише два вузькі містки. Глибокі тунелі перетинали вали, і до того ж їх захищали ворота та оборонна вежа між ними. У Микульчицях (VII–X ст.) доступ до воріт захищено двома штучними перепонами на мості – єдиній магістралі на території укріплення.

Дерев'яні укріплення Мекленбурга здебільшого ставили серед озер або боліт. Матеріали археологічних досліджень дали можливість відтворити цікаву забудову одного з багатьох городищ – Бегрен-Любхін⁷¹⁵. Овальні в плані високі земляні вали тут завершені дерев'яною забудовою. Захист воріт нічим особливим не вирізнявся, проте під'їзд до них, який проходив по дерев'яних містках, унеможлилював швидке захоплення воріт. Дерев'яна дорога через водну перепону підходила до городища так, що повернута до оборонних стін права сторона ворога була незахищена під час обстрілу. Крім того, перед самими воротами треба було повернути праворуч, що зменшувало швидкість наступу.

Дещо відмінний захист воріт застосовувано в кам'яних оборонних спорудах. Серед датованих фортець Франції найдавнішим вважають донжон у Ланже (Турень, 994 р.)⁷¹⁶. Невеликий вхід до вежі тут був організований на рівні другого поверху, дістатися до якого можна було по приставній драбині.

Аналогічно виконано вхід до ще одного замку – Фретеваль (середня висота поверху – 4 м). Така складна система доступу до воріт зберігалася і в XI ст. У донжоні замку Лош вузький вхід розміщено на висоті 3 м⁷¹⁷ і додатково захищено двома бійницями по боках. З малої вежі в донжон можна було пройти лише по спеціальних сходах. У замку Філіппа Ельзаського, побудованого в Генті (1176–1180) на місці укріплення IX ст.⁷¹⁸, ворота були дуже заглиблені в товщу стіни, що створювало певні невідгоди: утворювалася “мертва зона”, тобто зона, яку захисники не прострілювали. Широкий проріз закривався простими полотнищами воріт, але за ними був коридор зі ще одними воротами та двома пастками по боках.

Доволі складний захист воріт в укріпленнях Каркасона. До воріт, захищених двома вежами, вів кам'яний міст, який за 3 м від входу обривався, але був перекритий знімним дере-

710 Słownik starożytności słowiańskich. – 1970. – Т. 4. – С. 336, гл. 175.

711 Овчаров Д. Византийски и български крепости V–X век. – София, 1982. – С. 116–123.

712 Encyklopédia archeologie. – С. 515–517.

713 Ibid. – С. 482–483, 969.

714 Słownik starożytności słowiańskich. – Т. 5. – С. 381–383.

715 Váňa Z. Dřevěně v Meklenbursku // Objevy ve světě dávných Slovanů. – Praha, 1977. – С. 109–115.

716 Архитектура Франции // Всеобщая история архитектуры. – Т. 4. – С. 101.

717 Там само. – С. 102.

718 Там само. – С. 104.

в'яним мостом⁷¹⁹. Отже, штурм рову відбувався під дощем стріл та зливою окропу. Вхід додатково захищали металеві герси, які піднімалися за допомогою автономного управління, що унеможливило несподіване захоплення воріт.

Захист воріт в оборонному будівництві набув особливо швидкого розвитку після XI ст. завдяки походам хрестоносців. Обороняючи завойовані території, хрестоносці постійно вели будівництво фортифікаційних об'єктів. Великого значення надавали вони захисту воріт. Замки, побудовані на скельній основі, були оточені ровами, вирубаними в камені. Рови завширшки до 20 м мали глибину 15 і більше метрів. Перед воротами часто завбачливо залишали скельні стовпи, які служили опорою для дерев'яних мостів (цитадель Едеси, замок Гаргар та інші). Так, у замку хрестоносців Саон посеред рову завглибшки 20 м залишено такий скельний 28-метровий пілон⁷²⁰, який водночас міг бути опорою для підйомного моста. Вузькі дерев'яні мости, глибокі рови, а також кам'яні стіни перед воротами, розміщені паралельно до моста, дуже ускладнювали вільний штурм воріт великими силами.

Цікавий прийом захисту воріт з максимальним ускладненням доступу на територію замку використано в замку Крак-де-Шевальє⁷²¹. Тут від добре захищених воріт вів коридор-пандус завдовжки до 40 м, вимуруваний з кам'яних блоків. Невисокі плити-сходи пандуса були розраховані також на проходження коней. Крім того, вздовж усього коридору в бічних стінах, а також у його верхній частині були отвори, через які обстрілювали ворога, якщо він проривався через ворота.

Дещо відмінний захист воріт мали оборонні споруди на території Київської Русі. Це насамперед було викликано тим, що майже всі вони будовані з дерев'яних зрубів-городень, заповнених землею. Доволі часто для надійного захисту підступів до території використовувалося природний рельєф. Оборонні укріплення Данилова (XIII ст.)⁷²² для захисту території Галицько-Волинського князівства Данило Романович спорудив на вершині стрімкої гори. По периметру вершини було побудовано наземні дерев'яні зрубні укріплення. В'їзд на територію, обладнаний з південно-східного боку вершини, пролягав по схилу вздовж забудови. Нападники вимушені були постійно перебувати під обстрілом незахищеною правою стороною.

Якщо в Данилові для захисту воріт використано лише природні чинники, то в Листвині (X–XI ст.), Посниківі (XI–XIII ст.) і Білівському городищі (X–XI ст.) такі перепони зроблені штучно⁷²³. Тут ворота побудовано в такому місці, що проїзд до них спеціально проходить уздовж оборонних споруд, переважно по дну рову, що не сприяло широкому розгортанню сил ворога. Крім того, перед воротами були додаткові оборонні споруди (Посників, Листвин), а в Білівському городищі з вузької земляної платформи до воріт можна було дістатися лише через міст (можливо підйомний). По дну рову пролягав проїзд до воріт Райковецького городища (XII–XIII ст.). Схили рову вздовж дороги з північно-східного боку творили своєрідний “тунель”⁷²⁴.

Цікаво вирішено захист воріт у Цецині (XIII ст.) та Перебиківцях (XIII–XIV ст.) на Буковині. Обидва укріплення, споруджені на видовжених вузьких перешийках, мали подвійну лінію оборони. З напільного боку через рів і вал дорога виходила на плато, де до неї близько прилягали під кутом ще один рів і вал з оборонними конструкціями (Пребиківці)⁷²⁵. Така перепона змушувала ворога змінювати напрямок руху, і, штурмуючи ворота, він перебував під постійним перехресним вогнем. У цецинських укріпленнях така ж перешкода була вже в першій лінії оборони⁷²⁶. Другий вал, розміщений за проїздом, як і в Перебиківцях, змінював напрямок руху противника, відкриваючи його правий бік. Наступати доводилося між двома оборонними лініями, а тому противник перебував під постійним перехресним вогнем оборонців.

719 Архитектура Франции // Всеобщая история архитектуры. – Т. 4. – С. 103.

720 Фортификационное строительство крестоносцев // Всеобщая история архитектуры. – Т. 4. – С. 160.

721 Там само. – С. 164–169.

722 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 35.

723 Там само. – С. 41, 53, 61.

724 Археология Української РСР. – Т. 3. – С. 270–274, рис. 69.

725 Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 88–89.

726 Там само. – С. 97–99.

У великих центрах могли бути потужніші системи захисту воріт. Так, побудовані в XI–XII ст. ворота укріплень Мінська мали для захисту подвійні вежі, що стояли обабіч⁷²⁷. Підступ до воріт також обмежувалося частоколом, який утримував ґрунт валу. Перед ворітьми, у тому місці, де вал повертає, на його вершині була дерев'яна вежа, з якої добре прострілювалися підступи до воріт.

У системі червенських городів виділяється пограничне укріплення Сутейськ⁷²⁸, яке в 1031–1039 рр. побудував Ярослав Мудрий. З огляду на пограничну місію цього пункту його укріплення доволі потужні. Своєрідна тут система захисту воріт. Дорога до дитинця пролягала з південно-західного боку по дну рову і добре прострілювалася з оборонних стін “окольного” міста, а також із вежі, яка виходила вперед із західного боку укріплень дитинця. Проїхавши такий потужний форпост, нападники змушені були повернути до самих воріт, перебуваючи під бічним, а також заднім обстрілом. Ця система оборони була вдосконалена у XII–XIII ст., проте не врятувала польський гарнізон – галицько-волинському князеві Роману в 1205 р. вдалося захопити Сутейськ⁷²⁹.

Викликає зацікавлення захист воріт городища Вишні, яку дослідив О. Ратич⁷³⁰. Тут ворота виходили на західний бік дитинця. Перед ними був прокопаний рів завширшки 6 м. Проїзд воріт перетинав вал городища і був обмежений з двох сторін стовповою конструкцією. Ширина проїзду ззовні дорівнювала 4 м, а в середній частині – 2,8 м. За воротами досліджено прямокутну споруду (7×5 м), яка, очевидно, входила до системи оборони воріт⁷³¹. Отже, із заходу перед воротами був оборонний рів з мостом (на думку О. Ратича, звідним⁷³²), за яким починався своєрідний тунель до проїзду воріт завдовжки 12–13 м. Ворота захищали з надбрамних укріплень, а також з вежі, що стояла за воротами з внутрішнього боку. Цікавий північний бік дитинця, де виявлено залишки споруди, на думку О. Ратича, “сторожової вежі, яка була розташована в найвищому пункті дитинця”. Проте цілком можливо, що це залишки іншої споруди⁷³³.

Такий докладний аналіз інформації потрібний для того, щоб краще зрозуміти отримані результати досліджень. Саме з північного боку (з напільної сторони) пролягає рів, який, поступово знижуючись, переходить у терасу-пандус. Дорога, піднімаючись до городища, виходить поблизу того місця, де виявлено зруйновану вежу⁷³⁴. Оpubліковані матеріали та плани наводять на думку, що з північного боку був ще один в'їзд, пізніше зруйнований. Це підтверджує порівняльний аналіз планів укріплень Вишні та Сутейська. Саме так, на найвищому місці, перед воротами, була збудована вежа в Сутейську і у Вишні⁷³⁵. Вивчення території цих двох пам'яток вказує на те, що між ними дуже багато спільного, і тому планові структури в них такі близькі. На обох пам'ятках забудова проходить по периметру городища в один ряд і складається з дерев'яних зрубів, заповнених глиною, а оборонні споруди “окольного града” прилягають до забудови дитинця. Це не випадковий збіг, адже такий своєрідний план не повторюється на інших пам'ятках того часу. Враховуючи час будівництва укріплень Вишні (X ст.), а також схожість планів, можна дійти висновку, що саме ця забудова послужила певним прообразом, а можливо, і зразком для копіювання будівничим оборонного пункту на пограниччі – Сутейська.

Переваги захисту воріт з оборонних веж описано в Галицько-Волинському літописі, правда, йдеться про події уже другої половини XIII ст. Розповідаючи про похід галицьких князів на Литву, літописець повідомляє: “[...] и начаша собѣ промышлати. в взатьи города. столпъ бо бѣ камень. высокъ стоѣ перед вороты города. и бѣхоу в немь заперлиса Проузи и не быгѣмь.

727 Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. – С. 164–167.

728 Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. – S. 28.

729 Ibid. – S. 114.

730 Ратич О.О. Результати досліджень давньоруського городища Замчисько в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957–1959 рр. // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 106–119.

731 Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-західної Русі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 126.

732 Там само. – С. 159.

733 Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі. – С. 126.

734 Там само. – С. 124, рис. 5.

735 Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. – S. 28, Ryc. 56.

мимо нь. пойти к городу побывахоуть бо со столпа того. и тако пристоупиша к нему и взаша и страхъ же великъ и оужастъ паде на городъ и быша аки мртвъ стоаеще на забролѣхъ. города w взаты столпа зане то быс оупование ихъ [...]"⁷³⁶.

Подібна вежа є серед пам'яток наскельного будівництва. Біля села Бубнище в оборонному комплексі XII–XIII ст. підходи до двору дитинця прикривала вежа, побудована на вершині скельного останця заввишки 27 м⁷³⁷.

Поширеним засобом організації захисту воріт були підйомні мости. Про цей елемент оборонних споруд О. Шуазі писав: "Звичайно перед воротами був рів. До XIII ст. через нього перекидали дерев'яний місток, безперечно, підйомний, який прибирано у разі наближення ворога. Підйомні мости з'являються у XIII ст., але тип такого моста формується лише в XIV ст."⁷³⁸. Чи були підйомні мости на території Русі в XIII ст.? М. Воронін уважав, що міст, який підводив до міських воріт, був "як звичайно, постійний"⁷³⁹. Дослідник усе-таки зауважив, що на сусідній з Галицько-Волинським князівством території такий міст зафіксовано в епізоді штурму військами Данила Романовича польського міста Каліша. На думку П. Раппопорта, коротка згадка про нього в Галицько-Волинському літописі без будь-яких коментарів "свідчить, що підйомні мости не були чимось незнаним для літописця"⁷⁴⁰. М. Тихомиров з цього приводу писав: "Через греблю до міських воріт вів міст, часом підйомний "взводний", який піднімали за допомогою "жеравця"⁷⁴¹. Б. Рыбаков дослідив замок Любеч (XI–XII ст.). На його думку, потужні стіни з дубових зрубів, засипаних глиною, оточували місто та замок, але він мав і складну, добре продуману систему оборони. Характеризуючи її, Б. Рыбаков пише: "Замок відділявся від міста сухим ровом, через який було перекинута підйомний міст"⁷⁴².

Отже, є суперечність між висновками західноєвропейських і східноєвропейських дослідників. Якщо на думку О. Шуазі в Європі "підйомні мости з'являються у XIII ст., але тип такого моста формується лише в XIV ст."⁷⁴³, то М. Воронін наполягає на тому, що "підйомні мости" були звичними "для західноєвропейської інженерної техніки"⁷⁴⁴ (йдеться про XIII ст.). Такі розбіжності можна пояснити браком конкретних, однозначних даних.

Проте на наявність системи підйомних мостів на території Київської Русі вказує запис у Київському літописі ще під 1151 р. Описуючи один з епізодів міжусобної війни, літописець зафіксував: "Володимерь же приде к Бѣлугороду к мостьку. в борзѣ. В то же верема Борисъ пѣашеть в Бѣлѣгородѣ на сѣньници съ дружиною своєю и с попы Бѣлогородьскыи даче бы не мытникъ оустереглъ и моста не переметаль то аели быша. и тако полци приѣхавъше к мостку кликнуша въ трубы вѣструбиша. Борисъ же то слышавъ. бѣжа из Бѣлагорода Бѣлогородци же потекоша противу к мостьку кланяющеса и рекуше кнѣже поѣди. Борисъ ти побѣжалъ и тако въ борзѣ помостиша мостъ"⁷⁴⁵. Для літописця підняття моста було звичайною подією, на якій він не акцентує уваги читача. Літописна згадка дає підставу зробити висновок, що міст тут піднімали за допомогою "жеравця" (журавля). Оскільки міст був перекинтий через досить широку річку Ірпінь, то підйомною, очевидно, була лише частина його.

Достовірні згадки про підйомний міст подано в Галицько-Волинському літописі під 1229 та 1257 рр. У поході на Волинь хан Куремса мав намір захопити Луцьк, але це йому не вдалося, тому що городяни "всѣкшино" міст⁷⁴⁶. Оскільки похід був у листопаді, то татари не змогли перейти вброд річку Стир. Судячи з повідомлення, згаданий міст був з противагою, бо, лише відрубавши ливну, можна було поставити його у вертикальне положення і перегородити дорогу.

736 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 878.

737 Обміри наскельної вежі провела в 1989 р. Карпатська архітектурно-археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН України за участю М. Рожка.

738 Шуазі О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 528.

739 Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. – М.; Ленинград, 1948. – Т. 1. – С. 453.

740 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 153.

741 Тихомиров М.И. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 237.

742 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – С. 423.

743 Шуазі О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 528.

744 Воронин Н.Н. Крепостные сооружения. – С. 454.

745 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 415.

746 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 842.

Отже, на території Русі систему підйомних мостів освоїли значно раніше. У XIV ст. на території України були вже добре сформовані такі системи. Так, у житловій вежі в П'ятничанах проїзд вежі з дерев'яним мостом з'єднував підйомний міст з противагою. Будівництво вежі датоване XIV ст.⁷⁴⁷. У Луцькому замку XIII ст.⁷⁴⁸ воротну вежу перебудовано в цеглі, і в XIV ст. вона має уже завершену систему в'їзду, що проходив по дерев'яному помості на висоті 4,5 м⁷⁴⁹. У кладці стіни добре збереглися сліди прорізу воріт і хвіртки, які в XVI ст. замуровано⁷⁵⁰, а в'їзд пробито значно нижче.

Якщо про підйомні мости маємо деякі відомості, то механізм їх дії зовсім не вивчений, хоча становить цікаву сторінку історії вітчизняної техніки. Система підйомного моста із “жеравцем”, зафіксована в літописах, не була єдиною. Але стосовно механізму підйому, то нам відомо лише, що “взвід” був прядивним (конопляним) і його можна було “відігнути”. У 1418 р., коли князь Данило Острозький захопив Кременець, його прихильники “взвід відтяли і міст поклали”⁷⁵¹. Ускладнює реконструкцію механізму підйому моста брак на сучасному етапі точно документованих відомостей про ранньосередньовічні підйомні мости. Добре збережені сліди на пам'ятках фортифікації дають підставу говорити лише про наявність підйомного моста і натомість дуже мало – про механізм його підйому. Також ускладнюють реконструкцію механізму підйому моста конкретні розміри надбрамної вежі (ширина, довжина, висота, кількість поверхів). З огляду на перелічені обставини для реконструкції механізму підйому треба було вибрати об'єкт, який давав би таку можливість з великим відсотком достовірності. Таким об'єктом є наскельна фортеця Тустань.

Рідкісна можливість відтворити дерев'яну забудову Тустані на всю первісну висоту, включаючи профіль дахів, дає підстави порушувати питання про натурну реконструкцію пам'ятки. У цьому випадку йтиметься про інженерну реконструкцію лише механізму підйому моста, застосованого тут.

Єдино можливим місцем в'їзду на територію укріплення Тустані був скельний розрив між Малим Каменем і Малим Крилом. Цей невеликий міжскельний простір завширшки 4,5 м біля підніжжя і 5,3 м на рівні подвір'я був використаний для спорудження надбрамної вежі. Північний бік Малого Каменя – прямовисна стіна, на якій у різні будівельні періоди прорубали чотири ряди вертикальних пазів. Їм відповідають пази на протилежних скельних “стінах”. Не спиняючись на обґрунтуванні реконструкції, зазначимо лише, що надбрамна вежа мала розміри 5×3 м у першому та другому будівельних періодах і 5×5 м у третьому – п'ятому періодах.

Перший паз, прорубаний до висоти 3 м, закінчується на рівні подвір'я значним розширенням, яке вказує на використання дерев'яної балки розміром перерізу більш як 0,30 м. Наявність такої невисокої (3 м) конструкції перед зовнішньою стіною надбрамної башти переконує у тому, що на третьому будівельному етапі в цьому місці на висоті 3 м над рівнем підніжжя скель був проїзд. Археологічні дослідження передбрамної території підтверджують правильність зроблених висновків.

У скельній породі основи Малого Каменя добре збереглися сліди стовпів від дерев'яних помостів першого та другого будівельних періодів, а також стовпові ями (діаметром понад 40 см) від дерев'яного помосту-пандуса інших будівельних етапів. Простір між першою і зовнішньою стінами башти перекривав підйомний міст, який водночас виконував функцію стулок воріт. Звичайні стулки застосувати тут було неможливо, оскільки профіль зовнішньої стіни башти мав велику кривизну. Триметровий простір між дерев'яним помостом, що доходив до першої стіни, та воротним проїздом теж перекривав підйомний міст.

Відомі системи підйомних мостів у фортецях Західної Європи розраховані на кам'яні споруди з вертикальними щілинами для важелів противаг. У дерев'яних баштах такі щілини могли знижувати їх міцність. Із цієї ж причини у нашому випадку неприйнятний механізм підйому

747 Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования в Львовской области. – С. 278.

748 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 48.

749 Колосок Б.В. Луцькі Верхній та Околийні замки. – С. 226.

750 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 49.

751 Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – S. 5.

моста типу “жеравець” (журавель), оскільки він мав би бути розміщений в об’ємі башти. Тут доцільнішою була б конструкція зведення моста з компактним механізмом у надбрамній башті, який дещо нагадує сучасну вантажопідіймуну лебідку.

На сьогодні не виявлено історичних джерел, які давали б уявлення про механізми підйому мостів у містах Київської Русі. Однак відомі механізми, що їх використовували в тогочасних будівельній та гірничій справі, зрошувальних системах, водяних та вітряних млинах. Один із перших описів водяного млина (I ст.) подає давньоримський архітектор Марк Вітрувій Полліон⁷⁵². На поданому далі рисунку реконструйовано водяний привід жорен давньоримського млина, у якому дуже цікава конструкція конічної зубчастої передачі (рис. 92).

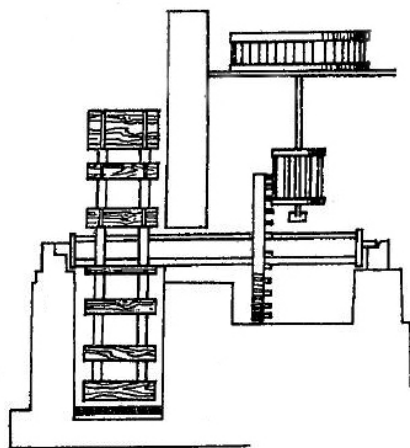

Рис. 92. Схема водяного приводу жорен з конічною передачею.

Вважають, що найпростіші конструкції водяних та вітряних млинів з’явилися у Західній Європі у X ст. Польські дослідники доводять, що такі млини на території Польщі були у XII–XIII ст.⁷⁵³ Про млини на Русі згадує ярлик хана Менгу-Гемира під 1267 р.⁷⁵⁴

Досить порівняти зображення вітряного млина на мініятурі XIII ст. із млином XIX ст. у Кирило-Білозерському монастирі-фортеці або ж рисунок механізму вітряного млина за Марком Вітрувієм з іншими відомими механізмами, щоб переконатися у їх ідентичності. Оскільки конструкції водяних та вітряних млинів змінювалися протягом століть незначною мірою, можна говорити про те, що вцілілі їх зразки є не лише пам’ятками XVIII, XIX чи XX ст., а й документами технічної думки раніших епох⁷⁵⁵.

Опрацювання літературних даних, аналіз обмірних матеріалів уцілілих млинів та пило-рам⁷⁵⁶ дають уявлення про окремі елементи машин, принцип їх роботи, конструктивне розв’язання деяких вузлів тощо. Застосовуючи сучасні інженерні розрахунки, можна досить точно реконструювати механізми, що нас цікавлять.

Конструкція запропонованого механізму підйому моста нагадує вантажопідіймуну лебідку, в якій застосовано давні дерев’яні вузли, і складається з таких трьох основних елементів: 1) механізм підйому; 2) автоматичний пристрій для зупинки та застопорення основного вала, який запобігає вільному падінню моста; 3) гальма, що забезпечують плавне опускання моста.

Вихідними даними для розрахунку підйомника мають бути геометричні розміри моста, що визначаються шириною та висотою прорізу (отвору) воріт, а також максимальне зусилля воїна, яке мало дорівнювати зусиллю сучасного робітника, що працює в аналогічних умовах. Методом розрахунку отримуємо вагу моста, натяг та діаметр гнучкої конопляної линви, діаметр привідного барабана, розміри привідних руків’їв, передатне число зубчастої пари підйомного механізму, оптимальні розміри основних деталей (зубців, спиць), елементи гальмівного механізму, параметри стопорного пристрою, час підйому та опускання моста, кількість воїнів, потрібних для обслуговування механізму.

Залежно від кількості поверхів та корисних площ надбрамних приміщень можливе компонування різних за конструкцією механізмів. Запропоновану реконструкцію підйому моста здійснено із застосуванням інженерних розрахунків для третього і п’ятого будівельних періодів забудови Тустані.

752 Бек Т. Очерки по истории машиностроения. – М.; Л., 1933. – Т. 1. – С. 45.

753 Historia kultury materialnej polski w zarysie. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1985. – Т. 2. – С. 180–185.

754 Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w. – S. 28.

755 Trynkowska D. Młyny, wiatraki jako dokument techniki // Materiały Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku. – Sanok, 1978. – № 24.

756 Натурні обміри діючих механізмів виконав Ю. Токарський.

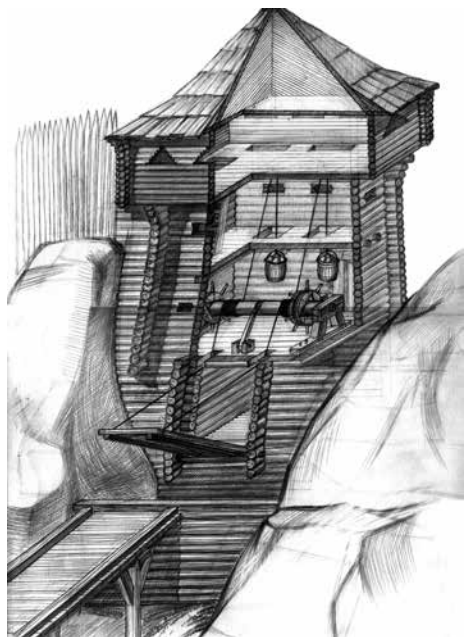

Рис. 93. Механізм підйому моста Тустані для третього будівельного періоду.

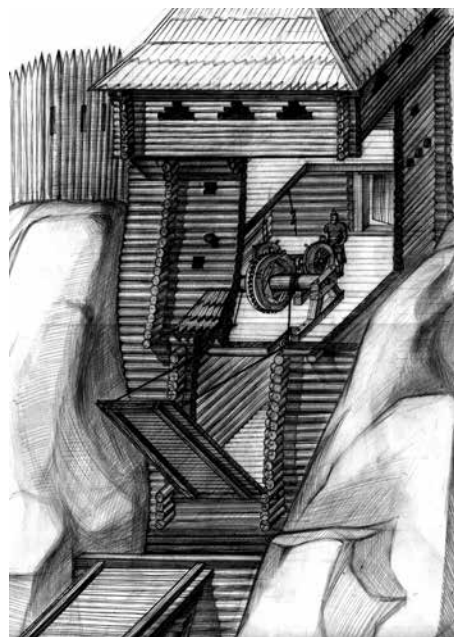

Рис. 94. Механізм підйому моста Тустані для п'ятого будівельного періоду.

Для розрахунку використано конструкцію дерев'яного моста, що є рамою з балок розміром у поперечному перерізі 200×300 мм, настелену з одного боку круглими колодами діаметром приблизно 150 мм. Масу моста розраховуємо, виходячи із визначення повного обсягу використаної деревини, через об'ємну вагу з урахуванням максимальної вологості, наявності бруду чи снігу та інших чинників.

На рисунку показано схему механізму підйому дерев'яного моста для третього будівельного періоду (рис. 93). Він має порівняно невеликі розміри (довжина 3 м, ширина 2 м), близько 700 кг і може бути піднятий дуже простим пристроєм без застосування зубчастих передач. Рухоме закріплення моста кінцевими чопами на дерев'яних випусках поперечної стіни, брак кріплень на підпирній стіні у точці прилягання забезпечують вільний підйом моста за допомогою двох конопляних линв діаметром близько 25 мм кожна. Линви, за максимального натягу 560 кг, перемотуючись на барабані діаметром 500 мм, через блоки сполучені з противагами – наповненими камінням дерев'яними бочками з оптимальною розрахунковою вагою 350 кг. Привід механізму здійснюється за допомогою руків'я – коловорота діаметром 1,6 м. У разі раптового припинення підйому моста автоматично вступає у дію механізм застопорення, у якому рухомо закріплений дерев'яний стрижень, що гострим кінцем входить в опорні виїмки барабана, подібні до заскочного колеса. Максимальний опір підніманню виникає на початку операції. В описаному випадку піднімання моста можуть здійснити чотири воїни за умови, що кожен з них через руків'я прикладе до валу зусилля не менше як 30 кг. Тривалість процесу піднімання – 40–50 с. Через те, що в кінці піднімання натяг линв від противаг більший від ваги моста, зусилля воїни мають спрямовувати на пригальмовування барабана.

Цілком можливе застосування у цьому варіанті складнішої блочної конструкції (наприклад, двократного поліспасти). Завдяки їй міст могли піднімати два воїни – значно меншими є противаги, але, як наслідок, тривалість піднімання удвічі більша. Опускають міст обертанням руків'я-коловорота у зворотний бік дещо меншими зусиллями, бо вони спрямовані лише на піднімання противаг.

З погляду інженерної реконструкції механізму піднімання моста заслуговує на увагу система четвертого будівельного періоду. Збільшення ваги моста через збільшення його розмірів

вимагає використання складніших механічних систем. Принцип роботи механізму такий: два воїни хрестовиною обертають вертикальний вал, а закріплена на ньому шестерня обертає зубчасте колесо разом з барабаном. Дві конопляні линви, намотуючись на барабан, піднімають міст.

Конструкційну різновидність механізму піднімання (для п'ятого будівельного періоду) показано на іншому рисунку (рис. 94). У цьому механізмі замість конічної зубчастої пари використано циліндричну, керування підніманням, опусканням і стопорінням моста зосереджено в одному "машинному залі".

Тепер про методику обрахунку елементів механізму піднімання моста.

Виходячи з архітектурних обмірів, ми визначили розміри моста такими величинами: довжина $l = 4$ м, ширина $b = 2,5$ м. Загальний об'єм деревини моста (рама з двох поздовжніх і трьох поперечних балок завширшки $a = 0,2$ м і заввишки $h = 0,3$ м, покрита кругляком діаметром $d = 0,12$ м) обчислюємо за формулою:

$$V = a \times h (2 \times l + 3 \times b) + \frac{\pi d^2}{4} \times b \times \frac{l}{d} \quad (1)$$

Підставивши розміри елементів конструкції моста, одержуємо:

$$V = 0,2 \times 0,3 (2 \times 4 + 3 \times 2,5) + \frac{3,14 \times 0,12^2}{4} \times \frac{4}{0,12} = 2 \text{ м}^3$$

Об'ємна вага сосни при вологості 15 відсотків становитиме $\gamma = 5500 \text{ Н/м}^3$ ⁷⁵⁷, отже, повна вага моста:

$$F = \gamma \times V \times K \quad (2)$$

де $K = 1,2$ – коефіцієнт, що враховує збільшення ваги моста від нанесеної землі, снігу тощо.

$$F = 5500 \times 2,0 \times 1,2 = 13860 \text{ Н}$$

Для подальших обрахунків використовуємо вагу моста $14\,000 \text{ Н}$ ⁷⁵⁸, або 1400 кг .

Початковий натяг однієї із двох конопляних линв для підйому моста встановлюємо такою залежністю:

$$F_H = \frac{0,5 \times F}{2 \sin 45^\circ} = \frac{0,5 \times 1400}{2 \times 0,7} = 5000 \text{ Н} \quad (3)$$

Відповідно діаметр линви:

$$d_L = \sqrt{\frac{4F_L}{\pi(\sigma)_p}} = \sqrt{\frac{4 \times 5000}{\pi \times 0,7}} = 5000 \text{ Н} \quad (4)$$

де $\sigma_p = 8 \text{ Н/мм}^2$ – допустимі напруження розриву для конопляної линви.

Довжина линви, що намотується на барабан, дорівнює довжині дуги, обмеженої центральним кутом 90° між горизонтальним і вертикальним положенням моста; її визначаємо за формулою:

$$H = \frac{\pi \times l \times 90^\circ}{180^\circ} = \frac{3,14 \times 4000 \times 90^\circ}{180^\circ} = 6300 \text{ мм} \quad (5)$$

Приймаючи діаметр барабана $d_b = 500$ мм як такий, що найчастіше трапляється у вивчених машинах, обчислюємо число витків линви на барабані:

$$z = \frac{H}{\pi \times d_b} + 2 = \frac{6300}{3,14 \times 500} + 2 = 6 \quad (6)$$

Линви, намотуючись на барабан, створюють на ньому статичний момент від ваги моста:

⁷⁵⁷ Археологічні дослідження фортеці Тустань підтверджують використання у конструкціях деревини саме хвойних порід.
⁷⁵⁸ 1 Н (один ньютон) – одиниця сили і ваги в Міжнародній системі одиниць (Si); приблизно дорівнює 0,1 кг.

$$T_6 = 2 \times F_H \times \frac{d_6}{2} = 2 \times 5000 \times \frac{500}{2} = 2500 \times 10^3 \text{ Н} \times \text{мм} \quad (7)$$

Привід механізму здійснюють два воїни, що доклали зусилля $F_g = 300 \text{ Н}$ (30 кг) кожен до хрестовини привідного вала радіусом $R = 1000 \text{ мм}$ і утворили на ньому такий статичний момент:

$$T_8 = 2 \times F_B \times R = 2 \times 300 \times 1000 = 600 \times 10^3 \text{ Н} \times \text{мм} \quad (8)$$

Враховуючи втрати на тертя в опорах, у зачепленні, а також на перемотування лив, приймаємо загальний коефіцієнт корисної дії механізму $\eta = 0,75$, визначаємо загальне передатне число зачеплення такою залежністю:

$$U = 1 + \frac{T_6}{T_6 \times \eta} = \frac{2500}{600 \times 0,75} = 5,5 \quad (9)$$

Виходячи з результатів обмірів збережених дерев'яних зубчастих коліс⁷⁵⁹, приймаємо число зубців шестерні привідного вала $z_1 = 12$ і крок між двома сусідніми зубами $t = 90 \text{ мм}$ та вираховуємо число зубів колеса барабана за такою формулою:

$$z_2 = z_1 \times U = 12 \times 5,5 = 66 \quad (10)$$

Приймаємо число зубів колеса $z_2 = 64$.

За сучасними формулами для розрахунку основних параметрів зубчастих коліс одержуємо розміри діаметрів шестерні та колеса, на яких розміщені зуби, тобто розміри ділильних діаметрів:

$$d_1 = t \times \frac{z_1}{\pi} = 90 \times \frac{12}{3,14} = 345 \text{ мм}$$

$$d_2 = t \times \frac{z_2}{\pi} = 90 \times \frac{64}{3,14} = 1834 \text{ мм} \quad (11)$$

Ідентичність формул перевірено на обстежених зубчастих колесах.

У разі обертання привідного вала з частотою обертів $n_1 = 15 \text{ об./хв}$, що встановлено експериментально, частота обертів основного барабана визначається залежністю:

$$n_2 = n_1 \times \frac{z_1}{z_2} = 15 \times \frac{12}{64} = 2,8 \frac{\text{об}}{\text{хв}} \quad (12)$$

Швидкість піднімання моста:

$$V_2 = \pi \times d_6 \times n_2 \times 10^{-3} = 3,14 \times 500 \times 2,8 \times 10^{-3} = 4,4 \frac{\text{об}}{\text{хв}} \quad (13)$$

Час піднімання моста:

$$\tau = \frac{H}{V_2} = \frac{6,3}{4,4} = 1,5 \text{ хв} \quad (14)$$

Зуби колеса барабана виготовляли з ясеня, деревина якого найбільш придатна для таких деталей. Хвостовик зуба циліндричною частиною діаметра d_3 вставляють в отвір обода колеса і фіксують, що дає можливість швидко замінити його в разі поломки. Згідно з натурними обмірами⁷⁶⁰, $d_3 = 35 \text{ мм}$, а його висота $h_3 = 57 \text{ мм}$.

Зусилля, докладене до вершини зуба, дорівнює:

$$F_3 = \frac{2 \cdot T_6}{d_2} = \frac{2 \cdot 2500 \cdot 10^3}{1834} = 2727 \text{ Н} \quad (15)$$

⁷⁵⁹ Обміри на робочому вітряному млині у селі Трушівці Чигиринського району Черкаської області виконав Ю. Токарський.

⁷⁶⁰ Обміри зубів виконано на механізмі водяного млина села Либихори, а також лісопилні села Великосілля Львівської області (Музей народної архітектури та побуту у Львові).

Максимальні напруження згину на лінії з'єднання циліндричної та призматичної частини зуба визначаємо формулою:

$$\sigma_f = \frac{F_3 \times h_3}{d_3^3} = \frac{2727 \times 10^3}{0,1 \times 35^3} = 36,2 \frac{\text{Н}}{\text{мм}^2} \quad (16)$$

Межа міцності ясеня по згину $\sigma_o = 115 \text{ Н / мм}^2$, отже, коефіцієнт запасу міцності зуба вираховуємо за такою формулою:

$$S_{\sigma} = \frac{\sigma_o}{\sigma_f} = \frac{115}{36,2} = 3,2 \quad (17)$$

Вказаний розрахунковий коефіцієнт запасу міцності цілком відповідає умовам експлуатації механізму.

Інші розміри зуба можуть бути прийняті конструктивно або базуватися на натурних обмірах зубів збережених давніх машин.

Плавне опускання моста може здійснюватися двома способами, а саме: обертанням хрестовини або колодковим гальмівним пристроєм, який забезпечує опускання моста за 40–50 с. Конструкція колодкового гальма, принцип роботи і функціональні вимоги відомі за описами Георгія Агріколи (1490–1555)⁷⁶¹. Такі пристрої використовують для гальмування основного вала вітряків, хоча навантаження тут значно більше. Дві гальмівні колодки притискаються до основного барабана за допомогою важільної системи.

Гальмівний момент на барабані прирівнюється до статичного моменту від ваги моста в початковий період піднімання з урахуванням втрат на тертя і врівноважується парою сил тертя на колодках гальма. Нормальне зусилля притискання гальмівної колодки до барабана визначаємо формулою:

$$F_n = + \frac{T_6 \times \eta}{f d_6} = \frac{2500 \times 10^3 \times 0,75}{0,5 \times 500} = 7500 \text{ Н}, \quad (18)$$

де $f = 0,5$ – коефіцієнт тертя між колодкою і барабаном.

Якщо приймемо довжину гальмівного важеля $l_g = 5000 \text{ мм}$ і віддаль від точки кріплення важеля до центра колодки $l_k = 500 \text{ мм}$, то, виконавши розрахунки за формулою 19, одержимо зусилля воїна, потрібне для того, щоб здійснити гальмування у критичний момент.

$$F_2 = \frac{F_n \times l_k}{l_g} = \frac{7500 \times 500}{5000} = 750 \text{ Н} \quad (19)$$

Показана на рис. 94 схема приводу важелів через блок забезпечить гальмування системи при максимальному зусиллі на шнурі 40 кг.

Цілком зрозуміло, що в середньовіччі використовували не метричну, а іншу, систему мір княжого часу, основні одиниці якої такі⁷⁶²:

П'ядь мала	ПМ	190 мм
П'ядь велика	ПВ	230 мм
Лікоть малий	ЛМ	380 мм
Лікоть звичайний	ЛЗ	460 мм
Сажень лікоть	СЛ	1080 мм
Сажень косий	СК	2160 мм
Сажень великий	СВ	2480 мм

Лінійні розміри деяких елементів механізму підйому моста в метричній та руській системах одиниць наведено в таблиці.

⁷⁶¹ Бек Т. Очерки по истории машиностроения. – С. 86.

⁷⁶² Рыбаков Б.А. Русские системы мер длины XI–XV веков. – С. 67–91; Его же. Архитектурная математика древнерусских зодчих. – С. 83–112.

Таблиця

№	Назва розміру	Позначки у формулах	Прийнятий тип або розрахований розмір, мм	У давньоруських одиницях		
				Одиниця вимірювання	Розмір	Переведено в мм
1.	Довжина моста	l	4000	СК	2	4320
2.	Ширина моста	b	2500	СК	1	2160
3.	Висота балки	h	300	ПМ	$1^{1/2}$	285
4.	Ширина балки	f	200	ПМ	1	190
5.	Діаметр балки покриття	d	120	ПВ	1/2	115
6.	Діаметр линви	$d_{л}$	28,7	ПВ	1/8	28,75
7.	Діаметр барабана	$d_{б}$	500	ЛЗ	1	460
8.	Радіус хрестовини	R	1000	ЛЗ	2	920
9.	Крок зубів	t	90	СЛ	1/12	90
10.	Діаметр шестерні	d_1	344	ПВ	$1^{1/2}$	345
11.	Діаметр колеса	d_2	1834	ЛЗ	4	1840
12.	Діаметр циліндра зуба	d_3	35	ПВ	1/6	38
13.	Висота зуба	H_3	57	ПВ	1/4	57,5
14.	Довжина важеля гальма	l_e	5000	СВ	2	4960
15.	Довжина важеля кріплення	l_c	500	ЛЗ	1	460

Важливе значення для вивчення історії давньоукраїнської оборонної архітектури має оборонна вежа в селі П'ятничани Пустомитівського району Львівської області, наукову реконструкцію якої проведено у 1980-х рр. силами Львівської філії інституту "Укрпроектреставрація" на замовлення Львівської картинної галереї⁷⁶³. Археологічні дослідження та архітектурні обміри оборонної вежі в П'ятничанах дають підстави твердити, що фортеця мала в системі оборони звідний міст. На це вказують, зокрема, такі ознаки:

1. З боку в'їзду до брами фортеці був оборонний рів завширшки близько 10 м і завглибшки 5 м.

2. На отвір в'їзної брами накладається виїмка прямокутної форми, у яку входив міст у вертикальному, тобто у зведеному положенні.

3. Камера для противаги моста розміщена нижче від рівня проїзду і має невеликий виступ перед основним фундаментом оборонної стіни вежі. Наявність камери підтверджують залишки її фундаментів⁷⁶⁴.

4. У прорізі воріт виявлено горизонтальні пази для встановлення дерев'яної основи моста.

Базуючись на матеріалах праць, які стосуються військової архітектури середніх віків⁷⁶⁵, спробуємо реконструювати звідний міст, який застосовували в П'ятничанах.

Розміри прямокутної виїмки, що була гніздом для розміщення моста у вертикальному положенні, дають можливість визначити його довжину від осі обертання до зовнішнього краю, а також ширину. Розміри моста, певна річ, були дещо менші від виїмки. Ширина така ж, як ширина прорізу воріт. Довжина хвостової частини моста, тобто частини від осі обертання до його внутрішнього краю, залежала від глибини камери. Ширина оборонного рову значно більша від довжини моста, що вказує на наявність додаткової естакади або стаціонарного моста.

Використовуючи методику, аналогічну до застосованої у реконструкції механізму підйому моста фортеці Густань, відтворимо конструкцію та вагу п'ятничанського моста.

У горизонтальні пази у прорізі воріт та на фундамент камери для противаги встановлювали дерев'яну основу моста з балок розміром 200×300 мм і конструктивно вирівнювали з підлогою оборонної вежі. Точку розміщення осі обертання моста вибирали з таким розрахунком, щоб забезпечити максимально точно прилягання моста до вертикальної стіни в піднятому положенні.

⁷⁶³ Робочі креслення для реконструкції підйомного моста виконав Ю. Токарський.

⁷⁶⁴ Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования в Львовской области. – С. 278.

⁷⁶⁵ Viollet-Le-Duc E. Architecte. Dictionnaire raisonne de L'architecture Francaise du XI an XVI siecle. – Paris, 1876. – Т. 7; Шуази О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 256–530.

Довжина хвостової частини моста обмежена товщиною стіни оборонної вежі та глибиною камери, тому вона коротша від зовнішньої частини, отже, виникає потреба у противазі. Ця противага мала вигляд дерев'яної скрині, заповненої камінням. Завдяки противазі зусилля у процесі піднімання та опускання моста затрачали тільки на тертя в опорах механізму. Опори для виконання повороту моста щодо горизонтальної осі могли бути дерев'яні або ковані залізні.

Архітектурні дослідження стіни вежі, у якій були розміщені ворота, не зафіксували отворів для лив, якими за допомогою лебідки піднімали й опускали міст, отже, вказані операції здійснювали безпосередньо в оборонній вежі укріплення.

Дві конопляні ливни або легкі ланцюги нижніми кінцями були прив'язані до хвостової частини моста з противагою, яка важча від зовнішньої частини, а верхніми зафіксовані на краях коромисла (довжина його рівна ширині моста), розміщеного на висоті, більшій від висоти прорізу воріт. Середина коромисла, ливною через блок закріплена у стелі приміщення, була з'єднана з механізмом управління операціями опускання та піднімання моста.

Піднімально-опускальні операції з мостом оборонної вежі в П'ятничанах здійснювали таким чином: воїн звільняв фіксатори, що утримують міст у горизонтальному положенні, вивільняв ливну приводу коромисла і плавно послаблював її. Важча, внутрішня, частина моста поволі опускалася у камеру для противаги, а зовнішня поступово займала вертикальне положення і фіксувалася.

Процес опускання відбувався у зворотному порядку, але воїнові доводилося витратити певне зусилля на долання тертя в опорах і опору, пов'язаного з різницею ваги зовнішньої та внутрішньої частини моста.

Нескладні підрахунки показали: якщо до ливни докласти зусилля, рівне 25–30 кг, піднімання або опускання моста відбувається за 1,0–1,5 хв.

Сліди на скелях фортеці Тустань, що вказують на застосування тут підйомних мостів (XII–XIII ст.), залишки оборонної вежі в селі П'ятничани (XIV–XV ст.) – яскравий доказ високого рівня будівельної техніки не лише у великих центрах Київської Русі, а й на її окраїнах.

Аналіз літописних джерел, спеціальної літератури з історії техніки, вивчення збережених зразків машин, використання сучасних методів розрахунків дають можливість виконати доволі точні принципи та кінематичні схеми давніх механізмів, збірні креслення вузлів і робочі креслення окремих деталей, а в кінцевому підсумку виготовити натурні макети машин та встановити їх на об'єктах – пам'ятках оборонного будівництва.

Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя⁷⁶⁶

Потреба посилити можливості захисту населення зумовлювала розвиток військово-інженерного будівництва. На життєздатність фортифікаційних комплексів великою мірою впливали наявність або брак на їх території природних запасів води чи штучно створених криниць та резервуарів (цистерн). Уже під час вибору місця під майбутню забудову перевагу надавали території, на якій були доступні природні запаси води: джерела, потоки або річки. Якщо такої не знаходили, залага оборонного комплексу змушена була копати глибокі колодязі, хоч часом без гарантії на успіх. Зокрема, у Кременецькому замку (XVI ст.) колодязь був викопаний до глибини 40 сажнів (приблизно 60 м), але води так і не вдалося здобути, а тому тут було влаштоване спеціальне водосховище⁷⁶⁷.

Слід зауважити, що в гірських місцевостях, де природний захист відігравав головну роль і був прямо пов'язаний з побудовою фортифікацій на скельному рельєфі, водозабезпечення було вторинним щодо першого. У цих умовах або добували колодязі, або споруджували спеціальні водогони та цистерни і резервуари. Для зберігання запасів води у фортеці Калето (Кринські гори, Болгарія) будівничі спорудили з каменю водосховище розміром 11×7 м⁷⁶⁸. В одній з веж середньовічної Каламіти (Крим) був видобаний колодязь 1,5 м у поперечнику і глибиною не менш як 50 м⁷⁶⁹. Цей колодязь повністю вирубаний у материковій скелі. У фортеці Гарні (Вірменія) вода подавалася спеціальними закритими канавками з джерел, що лежать на віддалі 3 км⁷⁷⁰. На територію городища Торпагала (Азербайджан) вода подавалася самопливом керамічними трубами на висоту 25 м⁷⁷¹. Очевидно, вершиною технічного забезпечення подачі та збереження води є фортеця Ернджан – резиденція місцевих князів Вірменії. У цитаделі гірської фортеці було дев'ять водосховищ, кожне з яких уміщало 300 кубічних метрів води⁷⁷².

Дещо інший вигляд має водозабезпечення слов'янських поселень. Насамперед треба зауважити, що у переважній більшості випадків фіксація криниць або інших смностей для зберігання води – доволі складна справа. Такі об'єкти на поверхні звичайно зберігаються лише за наявності зовнішніх слідів кам'яних, дерев'яних або інших реальних форм чи залишків криниць чи резервуарів (цистерн). Це означає, що виявити їх можна лише в процесі спеціальних досліджень або під час широкого археологічного розкриття території поселень.

Польські дослідники, зокрема, схильні думати, що “викопані” криниці з дерев'яними цямринами з'явилися вже в II–III ст., але виключно на західнослов'янських територіях⁷⁷³. Автор не поділяє такої думки. “Відсутність” криниць на східнослов'янських територіях може бути пояснена лише браком належної інформації про ці об'єкти. Так, закарпатські археологи в Ужгородському районі на поселенні, яке існувало з початку нашої ери, виявили колодязь, стінки якого також були обкладені дубовими плахами⁷⁷⁴.

766 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя // ЗНТШ. – Л., 2001 – Т. 241. Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 299–316.

767 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – С. 155.

768 Попов А. Крепости и укрепительни съоружения в Крымската средновековна област. – София, 1982. – С. 62–65.

769 Филиппенко В. Исследования средневековой крепости Каламита (Инкерман) // АО 1986 г. – 1988. – С. 344.

770 Аракелян Б.Н., Хачатрян Ж.Д. Раскопки крепости Гарни // АО 1978 г. – 1979. – С. 518.

771 Ваидов Р.М., Геюшев Р.Б., Гулиев Н.М. Раскопки на городище Торпагала // Там само. – С. 511.

772 Халлахчян О.Х. Композиционные особенности планировки оборонительных сооружений Армении // Архитектурное наследство. – 1972. – № 19. – С. 156.

773 Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – Т. 5. – С. 458.

774 Пеняк С., Попович И., Потушняк М. Исследования в Закарпатской области // АО 1986 г. – 1988. – С. 324–325.

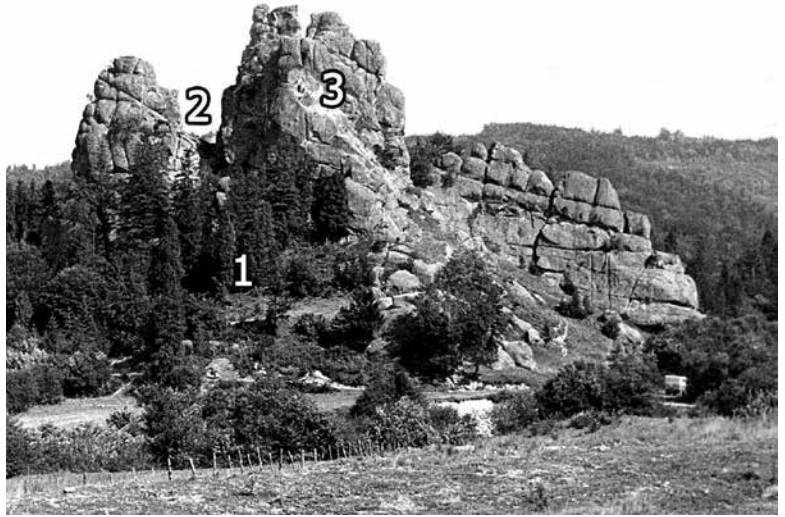

Рис. 95. Тустань. Камінь.
Вигляд із заходу: 1 – криниця;
2 – цистерна, доведена на
північному схилі Каменя;
3 – цистерна, вимурувана з
кам'яних блоків на висоті 60 м
над рівнем долини.

Штучні споруди для забезпечення водою оборонних комплексів будовано також у княжі часи на території України-Руси. Дещо докладніше зупинимося на тих об'єктах, питання водозабезпечення яких вивчено ґрунтовніше, зокрема на Тустані (рис. 95).

Для забезпечення водою залоги Тустані на час тривалих облог тут було споруджено низку спеціальних ємностей, які також мають фіксовану метричну систему мір. Зокрема, на північному схилі Каменя видовбано цистерну глибиною 14 м (6 навкісних сажнів + 1 лікоть), криницю глибиною 30 м 40 см (20 простих сажнів). Цистерна з кам'яних блоків висотою 3,75 м була споруджена на вершині Каменя (60 м над рівнем долини). Крім них, на Острому Камені була видовбана ще одна цистерна глибиною 8 м (5 простих сажнів + 1 п'ядь). Розглянемо ці об'єкти водозабезпечення в послідовності їх вивчення.

Цистерна-I. На північному схилі скельної групи Камінь у процесі археологічних досліджень північної оборонної стіни розкрито цистерну глибиною 14 м (рис. 96)⁷⁷⁵. Повне її дослідження дало можливість вивчити характер будівництва за збереженими на скелях слідами, а також технологію збереження запасів питної води⁷⁷⁶. Цистерну вирубано між невеликою скельною складкою та площиною, що похило переходить в основний масив Окремого Каменя, а тому її північно-східна стіна дещо вища від інших. Перепад висоти рельєфу тут дорівнює 45°. Південна стіна продовбана у природній розколіні, через що не має чіткого профілю. Західна за рахунок пониження скельного рельєфу дещо нижча, але найнижчою є північно-західна стіна. Вирубаний об'єм цистерни складається з двох частин: верхньої (квадратної), пристосованої для будівництва наземної дерев'яної, у вигляді цямрин (мала висоту 3 м і вела до рівня двору – дитинця фортеці); нижньої – власне самої цистерни для зберігання води.

Верхня, квадратна частина має такі розміри: ширина – 2,20×2,20 м (рис. 97, *II*), висота – 2,18 м і 0,75–1,50 м (північно-західна стіна). Нижня – овальної форми, з розмірами 1,50×1,70 м (верх) і 1,03×0,99 м (низ)⁷⁷⁷. Загальна глибина цистерни становить 13,97 м, робоча глибина – 11,98 м⁷⁷⁸. Ємність цистерни вирубано металевим інструментом з круглим загостренням, що залишив чіткі сліди на скельних стінах – грубі сколи, рубка неакуратна, форма слабо конусоподібна, а загальне звуження коливається як в одну, так і в другу сторону від вертикальної осі.

775 Рожко М. Звіт про польові дослідження Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Уріч Сколівського району Львівської області // Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1979. – С. 13.

776 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 89.

777 Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскельної фортеці Тустань в 1981 р. // Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1981. – С. 3–4.

778 Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскельної фортеці Тустань Урицьким розвідковим загonom в 1982 р. – С. 5.

Рис. 96. Тустань. Цистерна. Вигляд зверху.
Фото М. Рожка.

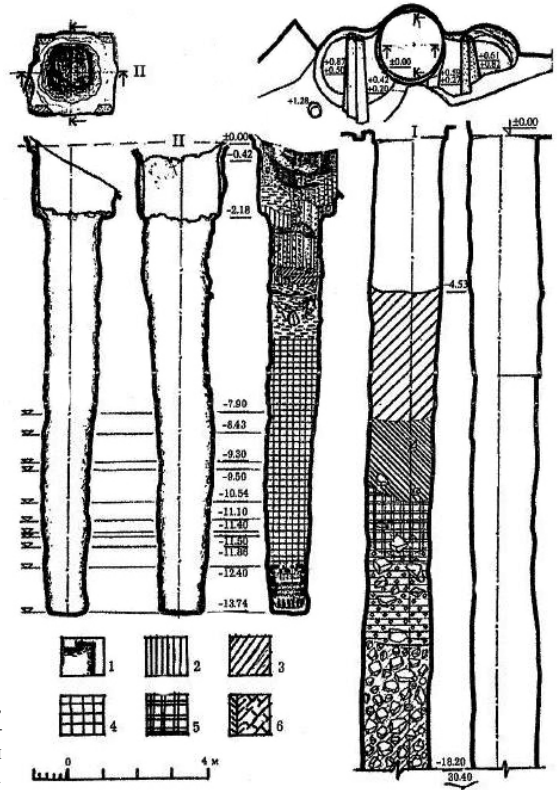

Рис. 97. Тустань. Цистерна і криниця у перетині:
I – криниця; II – цистерна; 1 – перетини криниці,
цистерни; 2 – гумус; 3 – засипка ґрунтом; 4 –
заповнення дерев'яними конструкціями; 5 – суміш
супісків з камінням; 6 – хвойні гілки, хвоя.

Верхня частина цистерни – об'єм для зрубної конструкції, в основі якого по периметру вирубано пази для дерев'яних балок, своєрідних підвалин. На таких підвалинах був зав'язаний дощатий зруб, виготовлений з дуба, довжиною 2,16 м, що дорівнює навкісному сажню. Випусти мали розміри 0,18–0,30 м, а ширина дощок-цямрин – від 0,19 до 0,24 м⁷⁷⁹, що відповідає малій та великій п'яді. Оскільки розміри зрубу були дещо менші за скельну ємність, то проміжки між скельними та дерев'яними стінами засипали ґрунтом. Для забезпечення надійного з'єднання між окремими вінцями їхні торці додатково з'єднували дерев'яними кілочками-тиблями.

Заповнення цистерни – перезволожений ґрунт з прошарками гумусу, який сповз з території дитинця після пожежі зрубу-цямрин, а тому тут наявні різноманітні знахідки, що відклалися за час існування фортеці. Серед них метал, товстостінна кераміка (ліпна або підправлена на гончарному колі), деревне вугілля, глиняна обмазка стін із відбитком дерева, фрагменти та вироби зі шкіри. Кераміка, що опинилася в заповненні, датована IX–XI ст.

Проте найголовнішими знахідками в цистерні є дерево, яке представлене широким діапазоном артефактів. Крім випадкових фрагментів дерева, тут зафіксовано окремі деталі із забудови Тустані, зокрема елементи галерей, покриття даху, пристосування для колення колод, дерев'яні ночви, клепки посудин, лопата, мішалка дуже доброї збереженості, а також фрагмент воза⁷⁸⁰. Загалом під час розкриття цистерни зафіксовано десять шарів-завалів дерев'яних конструкцій або фрагментів та предметів побуту загальною кількістю близько 190 одиниць.

Дно цистерни набагато менше за верхню частину і майже рівне, лише у південно-східному куті є невеличке заглиблення неправильної форми, яке можна трактувати як відстійник, який могли використовувати під час чищення ємності. Нижній шар заповнювано хвоєю та гілками, засипаними піском, що не давало їм спливати на поверхню води. Все це в комплексі, беручи

779 Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскельної фортеці Тустань в 1981 р. – С. 6.

780 Рожко М. Раскопки наскельной крепости Тустань // АО 1982 г. – 1984. – С. 323.

до уваги дубильні властивості хвої, сприяло кращому зберіганню води. В ємності цистерни могло зберігатися 18 т води, що, за підрахунками, забезпечувало залогу з 50 осіб на 180 днів. Останні фрагменти кераміки, виявлені в заповненні цистерни, товстостінні, поганого випалу, з повторним випалом під час пожежі – датовані Х ст.⁷⁸¹

Схожу цистерну (чи криницю) дослідили І. Русанова та Б. Тимошук у с. Зелена Липа на Буковині. Під час дослідження святилища на його території простежено культурний шар Х–ХІІ ст.⁷⁸². За повідомленням дослідників, “колодязь” був вирубаний у скелі біля західного краю підвищення глибиною 14,5 м. Його розміри – 2,1×2,1 м. Колодязь пробивав скелю до шару піску, який, на думку дослідників, не був водоносним. На цій підставі вони класифікували його функцію як культову. З наведених даних прослідковується дивна схожість розмірів (ширина, глибина) колодязя, хронологічних меж існування з цистерною Тустані. Це нашттовує на думку, що для культових потреб не було необхідності довбати сухий колодязь такої глибини. Очевидно, його використовували як цистерну. Обґрунтовуючи аналогії до колодязя в с. Зелена Липа, Б. Тимошук найближчим аналогом називає “колодязь” Тустані, хоч насправді в 1982 р. він мав можливість спостерігати лише цистерну глибиною 14 м. Дослідник помилково пов’язав перший будівельний період Тустані (ІХ–Х ст.) з часом появи солярних знаків, які фактично належать до періоду фракійського гальштату і датовані VII ст. до н. е.⁷⁸³, а тому не могли мати ніякого стосунку до споруд княжого періоду.

Цистерна-II (кам’яна). Цистерни, вимурувані з кам’яних блоків або видовбані у скельній породі, широко використовувалися в різні часи та на різних територіях, зокрема в укріпленнях, побудованих на скелях⁷⁸⁴. Деякі з них були споруджені на нашій території ще в часи раннього середньовіччя і датовані VI ст.⁷⁸⁵. Планомірне дослідження дерев’яної забудови центральної скельної групи Камінь на висоті 60 м над рівнем долини дало можливість виявити новий фортифікаційний об’єкт, умовно названий вежею⁷⁸⁶. На невеликій скельній площині поетапно існували дерев’яна, а пізніше кам’яна забудови. Від останньої збереглося мурування стіни на вапняному розчині з домішками вугілля, випаленої подрібненої глини, що вказує на “галицький” розчин княжого періоду⁷⁸⁷.

У процесі розкриття верхньої частини завалу вежі там, де скельні стіни утворюють майже прямий кут, виявлено залишки кам’яної цистерни⁷⁸⁸ (рис. 98). Вона має овальний план,

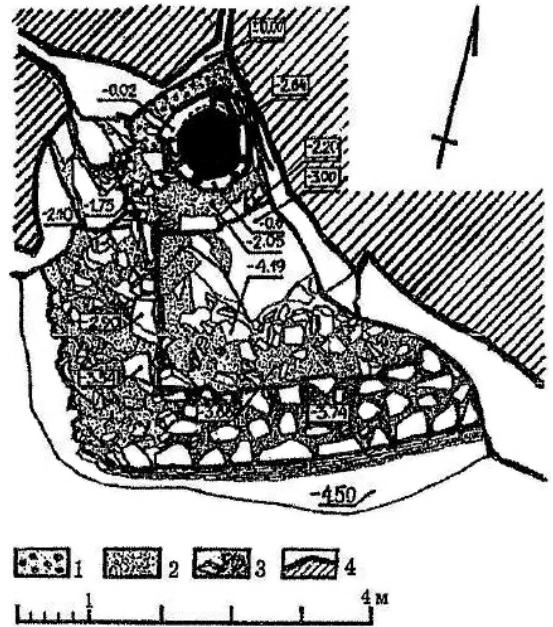

Рис. 98. Тустань. Цистерна. План: 1 – вапняний розчин; 2 – пісок заповнення вежі; 3 – кам’яна кладка; 4 – перетин скелі.

781 Там само. – С. 323. Кераміку Х ст., знайдену на дні цистерни, Б. Тимошук відніс до хорватської, оглянувши її в 1982 р.

782 Тимошук Б.А., Русанова І.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 1. – С. 161–173.

783 Бандрівський М. Місце петрогліфів Урїча в наскельному мистецтві Карпато-Балканського регіону // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Л., 1995. – С. 10.

784 На скельних укріпленнях використання цистерн або резервуарів пов’язане передусім із браком природних джерел: Всеобщая история архитектуры. – Т. 4. – С. 279, 281.

785 Домбровский О. Средневековые поселения и “иссары” Крымского Южнобережья // Феодальная Таврика. – К., 1974. – С. 10–11.

786 Рожко М. Звіт про польові дослідження Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урїча Сколівського району Львівської області. – С. 15, табл. 43, 46, рис. 73, 78.

787 Повністю матеріали археологічних досліджень подано в нашій монографії: Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 94–99.

788 Рожко М. Исследования наскельных сооружений древнерусской крепости Тустань // АО 1979 г. – 1980. – С. 329.

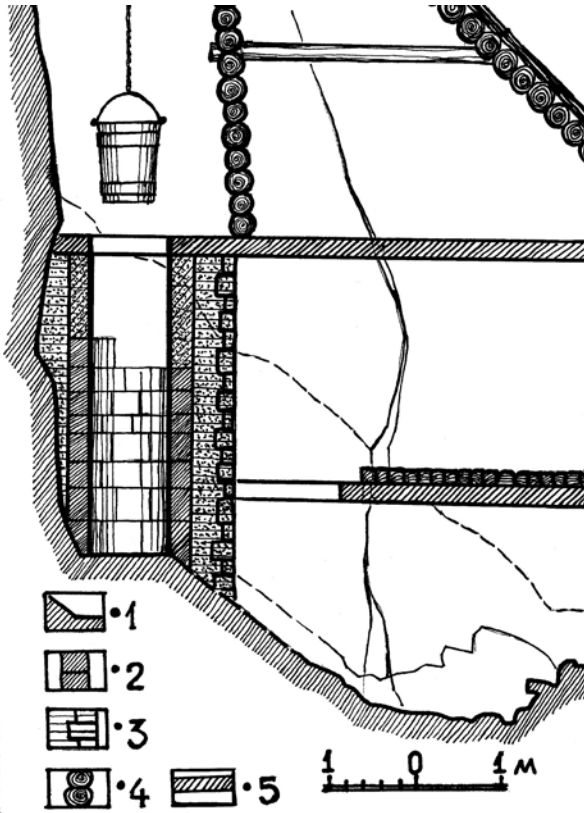

Рис. 99. Мурована цистерна з дерев'яною забудовою: 1 – перетин скелі; 2 – кладка цистерни з блоків; 3 – панцирна кладка; 4 – дерев'яна забудова; 5 – дерев'яне покриття.

Рис. 100. Тустань. Цистерна, вимурувана з кам'яних блоків. Вигляд зверху. Фото М. Рожка.

викладена з оброблених пісковикових блоків діаметром 0,81–0,83 м та загальною висотою збереженої частини 2,60 м. Основу цистерни покладено на скельній площині, яка спеціально підрубана. Найвні сліди дерев'яної забудови дали підставу визначити первісну її висоту, що дорівнювала 3,75 м, або 2 прості сажні плюс 1 лікоть. Ця висота визначається розміром від дна цистерни до початку вертикального паза стіни зрубу, який лежав на покритті стелі.

Від цистерни залишилося 32 блоки (рис. 100), добре оброблені із внутрішньої сторони та з грубою насічкою на постелистому боці. Шви між блоками були акуратно вирівняні розчином, але у верхніх рядах через деформацію мурування цистерни він відсутній. Очевидно, що самі лише блоки не забезпечували надійного збереження води, а тому довкола цистерни було споруджено панцирну кладку, а проміжок між ними забутовано розчином та дрібним камінням. Пісковикові блоки з добре помітними слідами підтесування панцирної кладки покладено на тому ж розчині, що й стіни. Вода з криниці подавалася спеціальною дерев'яною ємністю до рівня Верхнього майданчика (висота 68 м над рівнем долини), а потім опускалася до цистерни (рис. 99). Запасів води цієї місткості з розрахунку на залогу з 50 осіб вистачало на 23 дні. Якщо додати до цього запаси цистерни-I, то залога з 50 осіб була забезпечена водою протягом 200 днів.

На думку академіка Б. Рибаківа, гарнізон з 250 осіб, який перебував у Любецькому замку, з наявними там запасами води міг витримати облогу впродовж року⁷⁸⁹.

Архітектурно-інженерний комплекс “Вежа” з цистерною належить до рідкісних явищ в історії фортифікації княжого періоду, який вдалося вивчити повністю.

Криниця. Із західного боку Каменя, біля його основи, вивчено унікальний інженерний комплекс із криницею, що має глибину 30,40 м та середню ширину 2 м (рис. 101). Унікальність

789 Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – С. 425–428.

цієї споруди полягає в тому, що її видобано в суцільній скельній породі, й завдяки цьому вона прекрасно збереглася. Матеріали її вивчення значно розширили наше знання про аналогічні об'єкти, дають можливість використати узагальнені результати для реконструкції інших криниць.

Дослідження криниці почалося 1979 р.⁷⁹⁰ і тривало чотири сезони. Для розчищення її заповнення був споруджений спеціальний дерев'яний навіс над шахтою криниці, який захищав дослідників від випадкового каменепаду з верхньої частини скель. Спуск та підйом дослідників, а також забезпечення їх від усіляких несподіванок передбачали постійну роботу лише зі спеціальним, альпіністським спорядженням.

Криниця (рис. 97, II) – вертикальна шахта, видобана в суцільній скельній (пісковиковій) основі, а тому вона не потребувала додаткового кріплення. Техніка вирубування її стінок схожа до техніки рубки пазів і врубів згаданої раніше цистерни, їх виконувано металевим гостроконечним інструментом з дуже акуратним підтісуванням. У плані отвір криниці має еліпсоподібну форму, орієнтовану в напрямі північ – південь, із середнім розміром діаметра 2,20 м. Оскільки криницю довбали безпосередньо біля основи Каменя, то скеля, до якої вона прилягає, була піддовбана з двох сторін шахти у вигляді ніш, у яких був улаштований каркас пристрою для підняття уламків каміння з дна криниці. Верхня частина шахти здіймається над денною поверхнею, не змінюючи загалом своїх основних розмірів, до висоти 5 м (розміри середні), де утворює невелику поличку⁷⁹¹. Загальна висота шахти криниці понад 7 м від колишньої денної поверхні.

Такий докладний аналіз технології довбання криниці та її зовнішнього вигляду дає можливість краще зрозуміти її функції та інженерні особливості. Криниця побудована (видобана) за межами основних укріплень, тобто дитинця, але на захищеній території “окольного граду”. Те, що криницю влаштовано біля основи Каменя (нижче від дитинця), дало можливість будівничим уникнути довбання скелі понад 20 м. Врубання в наземній частині шахти криниці у скельну стіну максимально наближало її до території дитинця. Розміщення спеціальних врубів-пазів поряд із криничною шахтою дає підставу твердити, що механізм для подачі води розміщувався на спеціальному дерев'яному майданчику, який був улаштований там, де закінчується шахта (на висоті понад 7 м).

Максимальне наближення шахти криниці до території дитинця, розміщення механізму подачі води на великій висоті спрощувало технологію її подачі до цистерни на території дитинця, а також на Верхній майданчик. На це додатково вказують пази для конструкцій, а також гніздо під вал, що був основою для конопляної линви і мав поперечник 0,65 м. Цей пристрій забезпечував подачу води на Верхній майданчик, а потім до кам'яної цистерни на території вежі.

Розміри поперечного перетину основної шахти криниці зменшуються або розширюються у міру поступового заглиблення. Техніка рубання на всіх рівнях однаково досконала. Слід зауважити, що відхилення від вертикальної осі в північному напрямку становить лише 0,20 м.

У цьому контексті доречно наголосити на технології вирубування криниці, яка є досить цікавою. Аналіз слідів від інструмента, які збереглися на стінках шахти, дає підставу твердити, що “денна норма” продовбування скелі на ширину криниці становила 0,40–0,80 м. Простий

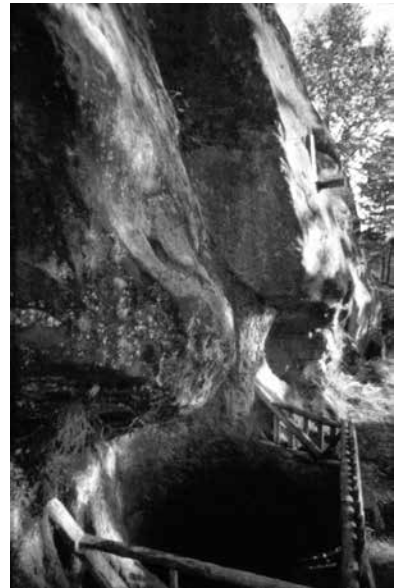

Рис. 101. Тустань. Криниця. Вигляд з півночі, зверху. Фото М. Рожка.

790 Рожко М. Звіт про польові дослідження Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Уріч Сколівського району Львівської області. – С. 9–11.

791 Рожко М. Звіт про польові дослідження Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Уріч Сколівського району Львівської області. – С. 9, табл. 19–23, рис. 28–37.

розрахунок показує, що таку криницю, за ідеального збігу позитивних факторів, можна було продовжати за 50–80 днів. Безперечно, якщо часто змінювати робітників та постійно контролювати вертикальність рубки.

Характеристика криниці була б неповною, якщо не згадати знахідку її заповненні. Серед них найцікавішими є фрагменти та цілі дерев'яні конструкції із забудови фортеці. Дерево в заповненні було на глибині після 20 м. За 5–6 годин роботи на поверхню подавалися до 50 штук різноманітних дерев'яних деталей, переважно хвойної породи. Про характер деревини промовисто говорить така деталь: на поверхню було подано хвойну колоду довжиною 4,20 м, яка мала різницю товщини між верхом та низом лише 2 см. На значній кількості деревини залишилися сліди пожежі. Серед дерев'яних конструкцій особливо виділяються фрагменти одвірків (верхня частина), виготовлені із цільних шматків дерева, шириною до 0,45 м, півциркульної або підтрикутної форми прорізу. Серед них виділяються два спарені портали, виготовлені з одного цільного кусня деревини хвойної породи⁷⁹².

Археологічний матеріал представлений фрагментами керамічних посудин княжого періоду та середньовіччя, шкіри, металу. Аналіз матеріалів з території розкопу вказує, що дерев'яна забудова тут існувала вже в X ст., проте відповіді однозначно, коли була видовбана криниця, нині важко. Очевидно, потреба у криниці могла виникнути після довбання цистерни (X ст.), але перед побудовою цистерни з кам'яних блоків на вершині Каменя (XII ст.), яку заповнювали водою з криниці.

Наявність у заповненні криниці матеріалів водночас княжого та пізньосередньовічного періодів вказує на те, що вона тривалий час була відкритою. Враховуючи різноманітність археологічного матеріалу широкого хронологічного діапазону, припускаємо, що криниця була відкрита ще в XIII–XIV ст.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки: криниця у Тустані – винятково цінний архітектурно-археологічний об'єкт, що дав багато фактичного матеріалу про систему водозабезпечення княжого періоду. Вона виявилася цікавим інженерним об'єктом, виконаним на високому технічному рівні. Дерев'яні конструкції та їх фрагменти дали можливість виявити тяглість традицій пізнішої української архітектури – як оборонної, так і житлової (зокрема одвірки, гонт, тиблі та ін.).

Оборонний комплекс Тустані доповнює ще одна цистерна – на Остроуму Камені, другу за величиною наскельному комплексі. Цистерну також вирубано в суцільній скелі пісковика з поперечником 8 м та глибиною 8 м, або 5 простих сажнів (рис. 102). Запасу води цієї цистерни для гарнізону з 50 осіб вистачало на 250 днів. Воду до неї подавали з потоків, що протікають поряд.

Подібно було налагоджене водозабезпечення на аналогічній пам'ятці наскельного будівництва – в Бубнищі. Для забезпечення водою залога фортеці видовбала тут квадратну цистерну (2,00×2,14 м) (рис. 103). Тепер вона засипана сміттям, але ще має глибину більш як 4 м. Ємність видовбано у природній ущелині, яку розширили до розмірів коридору довжиною 10 м та шириною 3,3 м. З урахуванням природного нахилу рельєфу для вигідного переходу тут додатково вирубано сходинки, а верх “тунелю” перекрито кам'яним склепінням (рис. 104).

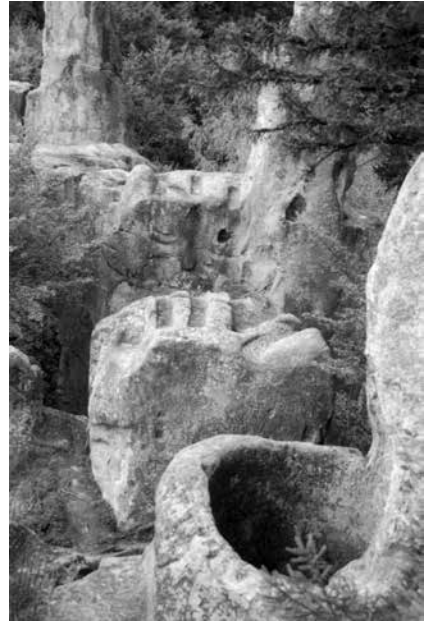

Рис. 102. Тустань. Цистерна на Остроуму Камені. Вигляд зверху.

⁷⁹² Рожко М. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.). – С. 41, рис. 3–5.

Рис. 103. Бубнище. Цистерна, вирубана у скелі. Вигляд зверху.
Фото М. Рожка.

Рис. 104. Бубнище. Цистерна з кам'яним перекриттям.
Фото М. Рожка.

Аналіз розчину кладки в лабораторії реставраційних майстерень підтвердив його ідентичність з розчином кам'яної кладки Тустані. Датований він XIII ст. Вода до цистерни подавалася самопливом після дощу по вирубаних на схилах скель спеціальних канавках, які сходяться до цистерни.

Ареал поширення пам'яток з наскельною забудовою, де відомі водозабезпечувальні комплекси, дуже великий, і це вказує на значну наукову цінність їх дослідження та невичерпані можливості використання матеріалів таких досліджень для порівняльного аналізу.

Проте не всі оборонні пам'ятки зберегли конкретні об'єкти водозабезпечення. Про деякі з них залишилися тільки літописні згадки. Зокрема, у Галицько-Волинському літописі в описі архітектури Холма вказано: "І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города [...] Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів"⁷⁹³. Якщо взяти до уваги розміри простого сажня, то і тоді глибина цього колодязя була понад 50 м.

До археологічних пам'яток належить Спаський замок, який входив в єдину систему з оборонними спорудами в урочищах Сторожня та Вежа, а також Спаським монастирем. Разом із комплексом у Тершові та чотирма оборонними монастирями Старого Самбора укріплення Спаса були єдиною ланкою Карпатської лінії оборони (рис. 11). Поява таких споруд на Княжій (Замковій) горі у XII ст.⁷⁹⁴ зумовлена насамперед її природним оборонним характером. Цьому сприяли водні перепони – річки Лінина, Дністер та Великий Дубень, а також природні круті схили вершини. Хоча природна вершина, на якій були побудовані оборонні споруди княжого періоду, мала велику висоту, на її території було викопано криницю. Оскільки колодязь був викопаний у м'якій породі, він не зберігся, а тому не можемо дати докладної його характеристики. Від нього залишилася велика лійкувата яма діаметром 13 м (рис. 51), що може вказувати на його значну глибину⁷⁹⁵. Це може бути додатковим доказом перебування тут великого гарнізону, забезпеченого водою на випадок облоги.

Олеський замок збудував, очевидно, наприкінці XIII ст. один із синів галицько-волинського князя Юрія Львовича на стрімкому підвищенні серед болотистої місцевості. Перша писемна

⁷⁹³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 844.

⁷⁹⁴ Малевская М.В., Кос А.И., Рожко М.Ф., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области. – С. 360–361.

⁷⁹⁵ Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона. – С. 95.

Рис. 105. Хотин. Середньовічна фортеця. Загальний вигляд. Фото М. Рожка.

згадка про замок належить до 1327 р.⁷⁹⁶. Попри невеликі розміри, він був потужним оборонним об'єктом, що мав довжину оборонних стін близько 130 м по периметру забудови. Його центральне ядро, своєрідний дитинець, складався з двох овальних корпусів, в'їзної вежі та оборонної стіни, що їх об'єднувала. В'їзд до замку проходив по мурованому пандусу, а з вежею був з'єднаний підйомним мостом. Для забезпечення оборонців водою тут був викопаний колодязь, що мав глибину близько 45 м (?). Включений у забудову замку, він був поєднаний з підвальними приміщеннями. Стіни колодязя обкладені тесаними блоками каміння.

Хотин (рис. 105) – один з найпотужніших оборонних пунктів середньовічної України. Тут, як і на переважній більшості таких укріплень, добре простежуються декілька будівельних періодів, найраніший з яких починається ще в княжу добу. Попри потужні оборонні мури, товщина яких досягає 8 м у плані (XIV–XVII ст.), Хотинська фортеця дуже давня, її збудував у другій половині XIII ст.⁷⁹⁷ Данило Романович. Кам'яні стіни повторили конфігурацію більш ранніх дерев'яно-земляних укріплень. Найбільшу перебудову на території фортеці зроблено у XV ст. Нові оборонні стіни були споруджені на схилі, а перепад рельєфу засипали будівельним сміттям та ґрунтом, унаслідок чого старий рівень двору підвищився на 8–10 м щодо основи оборонних стін (аналогі відомі в дерев'яній забудові Тустані ще XI ст.).

Така потужна фортеця не могла не мати відповідної системи забезпечення водою. Археологічні дослідження, які провів Б. Тимошук, виявили керамічний водогін, що подавав воду з колодязів на пагорбах навколо фортеці⁷⁹⁸. Нам невідомо, чи збиралася вода в якомусь резервуарі. У XVIII ст. водогін був зруйнований черговою перебудовою. На території фортеці, де перебував основний склад гарнізону, у скелі був пробитий колодязь 65 м у глибину та 2,5 м у поперечнику⁷⁹⁹. Колодязь нині засипаний, а тому з'ясувати, якою була технологія його додання, навряд чи наразі можливо.

Цікавими регіональними оборонними комплексами є фортеці та замки Закарпаття. Вони стоять дещо осторонь від оборонних споруд інших територій України. Це насамперед пов'язано з особливостями історичного розвитку цього краю. Нові прийоми оборонного будівництва, за-

⁷⁹⁶ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 3. – С. 117.

⁷⁹⁷ Тимошук Б. Давньоруська Буковина. – С. 97.

⁷⁹⁸ Тимошук Б. Середньовічний Хотин // Археологія. – К., 1977. – С. 35.

⁷⁹⁹ Деркачук Д., Тимошук Б. Хотин. – Ужгород, 1977. – С. 33.

позичені в Європі, тут поєднано зі схемами забудови, пов'язаними з традиціями слов'янського будівництва.

Хустський замок належить до укріплень, збудованих на стрімкій горі. За деякими даними, він був закладений 1090 р. і закінчений 1191 р.⁸⁰⁰. За характером забудови це замок з нерегулярною планувальною структурою. У XVI ст. Хустський замок перебудовано. У планувальній структурі він поєднує давні традиційні елементи оборони із сучаснішими європейськими (бастіонна система). Замок був поділений на двори. На території Нижнього двору містилися основні житлові та господарські споруди, а також каземати, тюрма та замкова церква. На цій же території були обладнані резервуари для зберігання води. На жаль, тепер уже не можемо відповісти на питання, як подавалася вода до резервуарів. На території Верхнього замку (двору) був колодязь, видовбаний у скелі на глибину 160 м⁸⁰¹. На жаль, досі його ніхто не досліджував.

Ужгородський замок збудовано на горі вулканічного походження. Про Ужгородське городище є писемна згадка в угорській хроніці анонімного автора під 903 р., де мовиться про те, як його захопили угорці. Проте серед науковців досі точиться суперечка про місцезонавання Ужгородського городища⁸⁰². Висловлювали припущення, що воно могло бути також у Горянях. Не вдаючись у деталізацію цих положень, хочемо наголосити, що на території сучасного замку наявний культурний шар княжого періоду, який датовано IX–XIII ст.⁸⁰³.

Архітектурні дослідження дають підстави вважати, що перший кам'яний замок був збудований тут у XIII ст.⁸⁰⁴. Перебудови в XIV ст. наблизили його до європейських зразків. Від попередніх він відрізняється планом, який набув регулярного характеру. Теперішній Ужгородський замок має зовнішні бастіонні укріплення та найстарішу частину з чотирма вежами і приміщеннями по периметру. На території внутрішнього двору видовбано криницю глибиною 35 м, яка збереглася до нашого часу. Не залишилося, проте, тогочасних конструкцій для подачі води.

Невицький замок, збудований з каменю в XIII ст.⁸⁰⁵ на важкодоступній вершині гори, був сторожовим пунктом Ужанської долини. Замок має нерегулярний план з поділом на центральні укріплення (своєрідний дитинець) і ще дві лінії оборони у вигляді кам'яних стін та валів з ровами. Житлово-господарські споруди оточують вершину гори, утворюючи внутрішній двір розміром 35×12 м. За планувальною структурою це типовий замок, що має оборонне ядро – вежу-донжон (такою вважалася оборонна вежа, що збереглася до наших днів). Архітектурно-археологічними дослідженнями на території двору замку виявлено залишки кам'яної вежі-донжона, яка була квадратною в плані, й датовано XIII ст.⁸⁰⁶. У 1992 р. експедиція Ужгородського університету виявила ще одну вежу-донжон – круглу в плані, яка має поперечник близько 9 м. Ця вежа може бути датована XII ст.

На території внутрішнього двору також була видовбана криниця. Поперечник колодязя має 3,5 м, що вказує на його велику глибину (криницю не розчищено, а тому її глибина нам невідома). Великий поперечник криниці дає підстави припустити, що тут був якийсь механізм для подачі води на поверхню.

Мукачівський замок “Паланок” теж збудовано на високій горі вулканічного походження. На цьому місці було невелике слов'янське укріплення IX–XI ст., яке спорудили для охорони границь і давнього трансконтинентального торговельного шляху. Мукачівський замок згадано 1290 р. як володіння угорського короля⁸⁰⁷. Побудову теперішнього замку історична традиція пов'язує з діяльністю подільського князя Федора Корятовича, володіння якого захопили війська литовського князя Вітовта. Замість подільських володінь у 1396 р. Ф. Корятович дістав Мукачівську домінію від угорського короля⁸⁰⁸.

800 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 204.

801 Там само. – С. 204.

802 Пеняк С., Пеняк П. Городища Закарпаття. – С. 15–16.

803 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – С. 112.

804 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 160.

805 Там само. – С. 200.

806 Там само. – С. 201.

807 Поп И., Поп Д. В горах и долинах Закарпаття. – С. 43.

808 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 166.

Мукачівський замок має класичну планувальну структуру, характерну для XIV ст. Укріплення прямокутні, з чотирма вежами на кутах (збереглися не всі). На подвір'ї замку була вежа-донжон, оточена сухим ровом, а тому важкодоступна. Усередині вежі був видовбаний колодязь глибиною 85 м. У літературі є згадка про гвинтові сходи, видовбані у внутрішній бічній стінці колодязя, а також про резервуари в тих же стінках для зберігання великих запасів води⁸⁰⁹. Обстеження в натурі криниці не підтвердили згаданих фактів.

У 1988 р. під час розвідкових досліджень, які проводила Карпатська архітектурно-археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН України, було обстежено криницю на території Верхнього замку.

Криницю Мукачівського замку видовбано в суцільній скельній породі прямокутної форми з розмірами сторін 2,16 м (навкісний сажень) та 3,34 м (два прості сажні плюс мала п'ядь). Стіни рубані круглим інструментом, але дуже неакуратно. Нам невідома первісна глибина колодязя, тому що його спеціально засипано з міркувань безпеки до глибини 40,9 м. Верхня частина криниці має діаметр 2,34 м і збудована з кам'яних блоків 0,63×0,43 м та 0,97×0,23 м. На глибині 16,7 м кругла частина криниці спирається у формі двох підпружних арок на її прямокутні стіни. Незаперечним є те, що кругла частина криниці – продукт пізнішого часу.

На протилежних довгих сторонах криниці збереглися вирубані прямокутні гнізда для горизонтальних балок. Віддаль між балками у ширину та висоту вказує, що це основа дерев'яних сходових маршів, які спускалися до води. Слідів резервуарів у бічних стінах не зафіксовано. За літературними даними, повна глибина криниці мала бути 85 м. Варіанти зі сходами, що ведуть до води, нам відомі в печерному місті Ескі-Кермен⁸¹⁰, де з поверхні і до джерела, видовбаного у скелі, ведуть спеціальні сходи. На сучасному етапі досліджень складно напевне визначити призначення дерев'яних сходів криниці Мукачівського замку.

Острог – місто, добре відоме як культурний центр та резиденція одного з найбільших українських магнатів – князя Острозького. Замок тут збудовано в XIV ст.⁸¹¹ на узгір'ї, що піднімається на 20 м над долиною р. Вілії. Традиції його будівництва сягають княжих часів, коли тут було споруджене городище. Укріплення замку нерегулярного плану і повністю підпорядковані природному розміщенню підвищення, витягнутого поперек в'їзду на його територію (його розміри 105×65 м).

Замість традиційних дерев'яних укріплень у XIV ст. розпочато будівництво кам'яних. Першою такою спорудою стала так звана Башта мурована, або Дім мурований⁸¹². Це велика споруда, асиметрична в плані, з півкруглим виступом (радіус 5 м), яка була задумана як ядро укріплень. Башта мурована є, власне кажучи, житлово-оборонною вежею-донжоном. Вхід до вежі був організований через дерев'яний пандус на висоті 8 м⁸¹³. Обладнання входу на такій висоті ще раз вказує на функціональне призначення вежі-донжона як останнього пункту опору.

В першому ярусі забудови була викопана криниця, що забезпечувала захисників водою. Її розміщення в першому ярусі зумовлене потребою якомога зменшити глибину копання криниці. Вежу вимурувано на схилі рельєфу, а тому із зовнішнього боку вона є триярусною, а зі середини (з боку двору) – двоярусною. Розміщення криниці у вежі гарантувало її жителям забезпечення водою на час можливих облог.

За яскравий зразок родинного оборонного гнізда князів Острозьких може правити замок у Старому Селі – один з найкращих серед збудованих у XVI ст. Замок у плані має підтрикутну форму і доповнений шістьма оборонними вежами. Східний бік забудови доповнювали житлові споруди. Потужні стіни з каменю та цегли мали висоту 14–16 м⁸¹⁴ і товщину 2 м. Замок споруджено на рівнинній болотистій місцевості. Замкова криниця була на його подвір'ї. Низинне розміщення замку дає підстави припустити, що колодязь не був глибокий. Конкретних до-

809 Поп И., Поп Д. В горах и долинах Закарпатья. – С. 43.

810 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 2. – С. 326.

811 Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – С. 194.

812 Логвин Г. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. – М., 1982. – С. 404.

813 Там само. – С. 404.

814 Нариси історії архітектури Української РСР. – К, 1957. – С. 80.

сліджень цього колодязя не проводили, тому нічого не можемо сказати про його інженерне забезпечення.

Княжий Теревовль містився на краю трикутного мису, який помітно виділяється своєю висотою над долиною р. Гнізни. Вперше її локалізував у 1931 р. Л. Чачковський⁸¹⁵. Проте пізніше Я. Пастернак заперечив правильність висновків цього дослідника і схилився до думки, за якою княжий Теревовль був на території с. Зеленчого над р. Серетом⁸¹⁶. Тієї ж думки дотримувалися І. Свешніков та П. Раппопорт.

Археологічні дослідження, які провів Б. Тимошук 1986 р. на Замковій горі⁸¹⁷, остаточно вирішили питання локалізації місцезнаходження княжого Теревовля на користь первісної версії, яку обстоював Л. Чачковський. Від княжого граду на Замковій горі залишилися не лише культурний шар, а й два ряди потужних валів “окольного граду”, розміщені на віддалі 120 м з напільного боку мису. Про Теревовль XIV ст. згадує у своїй хроніці Янко з Чарнкова⁸¹⁸. У списку міст, які укріпив польський король Казимир III (Великий), значиться і Теревовль. Проте передостанній замок, збудований 1534 р., був ще дерев'яним. Теревовельський староста О. Балабан закінчив будівництво теперішнього замку в 1631 р. Споруджено його з місцевого каменю. Товщина стін має 4–5 м⁸¹⁹. З боку міста забудова замку завершується потужною еліпсоподібною бастесою, що разом зі стінами мала традиційні для Поділля перехресні (потрійні) бійниці.

В'їзд та хвіртка, влаштовані зі східного боку замку, були захищені підйомними мостами. Проїзд пролягав по спеціальному помосту, який був додатково захищений з боку напільної вежі. На території замку була видовбана криниця. Нині цю криницю законсервовано, тому сказати про неї щось конкретніше складно. Історичні події, в яких фігурує Теревовельський замок, незаперечно підтверджують, що водозабезпечення тут було належно організоване.

Наочною ілюстрацією на підтвердження цього може бути факт тривалої облоги замку великими силами татар і турків під керівництвом візира Ібрагіма в 1675 р.⁸²⁰. Незважаючи на систематичні пожежі в замку, залага була забезпечена водою. Захищений природним рельєфом та оборонними стінами, Теревовельський замок був однією з найсильніших подільських твердинь.

Місто Кам'янець-Подільський лежить на високому скелястому плато, яке омивається водами Смотрича і утворює ніби острів. Лише вузький перешийок поєднував його територію з напільною стороною, де була споруджена фортеця, відома нині як Старий замок.

У центрі міста була так звана Вірменська криниця (XVI ст.). Для забезпечення оборонців Старої фортеці викопано окремі колодязі. Зокрема, на правому березі Смотрича, на віддалі 15 м від північної оборонної стіни нижньої тераси, була споруджена вежа, яка стоїть над колодязем. Колодязь видовбано безпосередньо над берегом ріки, що гарантувало забезпечення водою, а також великою мірою полегшило відповідні роботи (аналог Тустані)⁸²¹.

Нова, або східна, вежа також споруджена як “водяна”, але вже на рівні двору фортеці (біля в'їзду на територію укріплень) (рис. 106). Збудовано її 1544 р., коли Кам'янецька фортеця була центром опору татарським набігам на Поділлі. Вежа п'ятигранна, з товщиною стін 3–3,2 м та висотою 11 м. Колодязь від рівня двору має глибину 40,7 м⁸²². На другому ярусі вежі збереглося встановлене на дерев'яній рамі колесо діаметром 4,5 м, яке забезпечувало подачу води.

Зробивши короткий огляд систем водозабезпечення в оборонному будівництві княжого періоду та пізньому середньовіччі (X–XVI ст.) на території України, ми дійшли таких попередніх висновків:

1. Уже на стадії будівництва оборонних об'єктів питання водозабезпечення було першочерговим і полягало у виборі місця з наявними природними джерелами води.

815 Чачковський Л. Княжий город Теревовля // Життя і знання. – Л., 1932. – Ч. 5. – С. 257–259.

816 Пастернак Я. Археологія України. – С. 650–651.

817 Тимошук Б. Исследования в Теревовле. – С. 341.

818 Monumenta Poloniae historica. – Т. 2. – S. 627.

819 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – S. 117.

820 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – S. 117.

821 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 4. – С. 186.

822 Там само. – С. 186.

Рис. 106. Кам'янець-Подільський.
Нова "водяна" вежа.

2. На території укріплень, де природних джерел води не було, улаштовано штучні криниці. Проте через нетривке, переважно дерев'яне обрамлення вони не збереглися до нашого часу. Велика глибина таких криниць, викопаних у ґрунті, технічно ускладнює їх дослідження.

3. Криниці, улаштовані в кам'янистій породі, не потребували додаткового кріплення бічних стін. Тверда скельна основа була гарантом від випадкових обвалів під час додання криниці.

4. Відкритим залишається питання вибору місця для копання колодязів.

5. Воду з колодязів на поверхню подавали за допомогою звичайного коловороту або великого колеса та дерев'яного відра. Колесо мало в поперечнику 4–5 м. В окремих випадках воду подавали на висоту понад 20 м від барабана криниці (Тустань).

6. Для зменшення обсягу робіт криниці у скельній породі влаштовано біля основи скель (дитинця) на схилі. Для захисту із зовнішнього боку вони мали додаткові споруди у вигляді дерев'яних (Тустань) або кам'яних (Кам'янець-Подільський) стін.

7. Крім криниць, на оборонних об'єктах улаштовано цистерни глибиною 8–14 м, часом поряд із криницею. Цистерни могли бути муровані з каменю або блоків і мали круглу або прямокутну форму.

8. Воду до цистерни подавали керамічними трубами з поближких вершин, які були значно вищими від оборонних комплексів. Ця традиція наслідувала візантійську практику і була довготривалою.

9. У виняткових випадках для забезпечення водою великої кількості людей будували спеціальні ємності-резервуари (Хуст, Кременець).

10. Більшість оборонних об'єктів України княжого періоду та пізнього середньовіччя була добре устаткована системами водозабезпечення, що давало їм можливість витримувати тривалі облоги.

Зброя дальнього бою середньовічної Тустані: наконечники стріл лука та самостріла (арбалета)⁸²³

У процесі археологічних досліджень оборонного наскельного комплексу Тустань зібрано понад 25 тисяч археологічних знахідок. Серед цього матеріалу виділяється колекція виробів з металу. Металеві вироби представлені знаряддями праці, предметами домашнього побуту, спорядженням вершника і коня, фрагментами захисного спорядження (фрагменти обладунку), зброї. Усього виявлено понад дві тисячі металевих предметів.

Серед вказаного числа виробів найбільш цілісною є колекція металевих зброї, зброї дальнього бою. З цієї колекції розглядаємо лише наконечники стріл лука та арбалета, подаючи короткий аналіз наконечників стріл і знарядь стрільби з них. Вони розглядаються у певному хронологічному порядку їх існування, подаються технологічна класифікація наконечників стріл та їх металографічний аналіз. Складові частини наконечників стріл лука та арбалета названо за О. Медведєвим⁸²⁴ (рис. 107).

Зброя дальнього бою на території Русі відома з найдавніших часів. Лук і стріли, на думку деяких дослідників, – це перш за все засіб польової боротьби: “Цю зброєю, – зрештою, з часткою перебільшення, – вважали навіть стратегічною”⁸²⁵. Спочатку зброя дальнього бою складалася лише з луків, а згодом її доповнили пращі, порок, баліст, а в середньовіччі і самостріл (арбалет). Навіть у часи функціонування вогнепальної зброї (аж до XVII ст.) не вийшли з ужитку ні луки, ні самостріли, їх широко використовували в бойових діях поряд з вогнепальною зброєю.

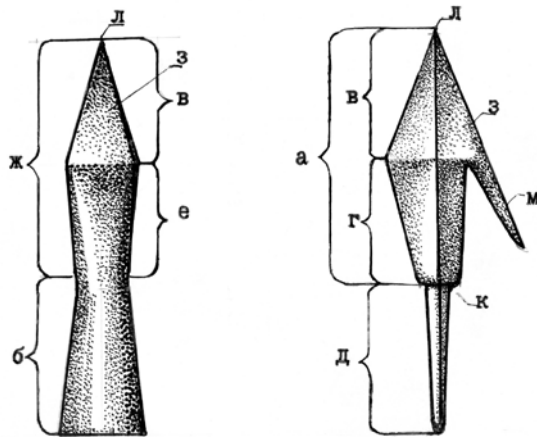

Рис. 107. Назви частин наконечників стріл лука і арбалета (за О. Медведєвим): а – перо; б – втулка, утолчок; в – сторона; г – рамено, плічко; д – черенок; е – шийка; ж – бойова головка; з – грань; к – упор; л – вістря; м – шип.

Літописи подають коротку або розширену інформацію, пов’язану з різними військовими діями або міжусобними війнами, в яких однозначно згадані “стрільці з луками”. Під 1148 р. літописець згадує: “А в недільний день Ізяслав приготував до бою військо своє і пішов проти них. Та не можна було йому доїхати через ту ріку [до] їхніх полків, лише стрільці билися через

823 Підрозділ ґрунтується на тексті статті: Рожко М. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (Наконечники стріл лука та самостріла (арбалета)) // ЗНТШ. – Л., 2002. – Т. 244. Праці Археологічної комісії. – С. 287–311.

824 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1966. – Вып. Е1–36. – С. 117.

825 Кирипичников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – Ленинград, 1976. – С. 67.

неї з обох [боків]⁸²⁶. Згадки про луки та стріли перемежуються з відомостями про захисне спорядження. Під 1176 р. літописець зазначає: “І виступило військо [Мстислава] із загір’я, всі в бронях, немов кожен у льоду, і вдарив він на них...”. Описуючи подальший перебіг військових дій, літописець відзначає: “І пішли вої Мстиславові [...] [а] стрільці стріляли з обох полків”⁸²⁷. Луки та самостріли є звичною зброєю у військових з’єднаннях другої половини XIII ст. У 40-х рр. XIII ст. спостерігається масове поширення самострілів і каменеметів.

У військах з’являються спеціальні загони арбалетників і майстрів, здатних будувати безпосередньо під стінами обложених міст каменеметні машини (пороки)⁸²⁸. У боях із хрестоносцями галицько-волинський літописець фіксує: “А назавтра виїхали на них [воїв Тевтивила], німці із самострілами. І поїхали на них, [німців], руси з половцями із стрілами, ятвяги з сулицями...”⁸²⁹. Комплексний підхід у використанні луків і металевих машин (пороків) у XIII ст. стає звичним явищем. У листопаді 1259 р. орда Бурундая після спустошливого походу на галицько-волинські території пішла до Любліна та Завихвоста. “Потім же прийшли вони (татари. – М.Р.) до [города] Судомира й обступили його з усіх сторін, і обгородили його довкола своїм укріпленням, і пороки поставили. І пороки ото били неослабно день і ніч, а стріли не давали [городянам] виникнути із-за заборол”⁸³⁰.

А. Кірпічников, проаналізувавши географію знайдених наконечників стріл на різних городищах, встановив, що співвідношення арбалетних до лучних становить лише 1,5–2 відсотки від усіх знайдених. Ця статистика має своє наукове обґрунтування. Вона заснована на думці, що арбалет відносно лука на Русі не мав великої популярності. Зокрема, О. Медведєв з цього приводу писав: “Руський складний лук у XIII–XV ст. був ефективнішим за ручні самостріли, а тому поширення самострілів на Русі було відносно обмеженим”⁸³¹. Проте практика археологічних досліджень свідчить про дещо іншу картину. Аналізуючи археологічний матеріал з досліджень Тустані, спостерігаємо іншу статистику у співвідношенні використання лука та самостріла (арбалета). Це, очевидно, пов’язано зі специфікою існування досліджуваної пам’ятки.

Серед великої кількості археологічного матеріалу, знайденого на дослідженій території Тустані, виділяється колекція наконечників стріл лука та арбалета. У колекції зі 116 штук (йдеться лише про відносно добре збережені) арбалетні представлені 75 екземплярами, і лише 41 штука є лучними.

Використання лука та арбалета під час захисту наскельної фортеці Тустань має свої відмінності, що може бути пояснене специфічними особливостями розташування і розвитку оборонного комплексу, тривалим функціонуванням його як прикордонного форпосту та адміністративного центру. Не останню роль відігравали фізичні характеристики скель, які своїми розмірами, висотою давали значні переваги оборонцям. Слід нагадати основні параметри наскельного комплексу. Територія укріплень Тустані на центральній скельній групі Камінь з трьома лініями оборони дорівнює 3 га. Дитинець вивисується над прилеглою долиною на 51 м, а загальна висота скельного масиву – майже 80 м над рівнем долини (рис. 108).

Давно відомо, що сила і дальність польоту металеві зброї з підвищення значно більша, ніж сила і дальність польоту тієї самої зброї знизу. Цифрові узагальнені дані дослідників на цю тему наводить польська дослідниця С. Вартоловська. Так, щоб політ каменя величиною з кулак міг бути успішним, його необхідно кинути з максимальної віддалі 40 м. У той же час камінь, кинутий з гори, яка має нахил рельєфу 1 : 3 (це дорівнює 20°), може пролетіти віддаль, що дорівнює 58 м. Той самий камінь, але кинутий знизу вгору, буде успішним лише з віддалі 30 м.

С. Вартоловська наводить значно цікавіші дані, пов’язані з польотом стріли лука. Вона вказує, що бойовий лук, який дає горизонтальний політ стріли 100 м, піднятий на висоту

826 Літопис Руський. – С. 217.

827 Там само. – С. 320.

828 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 8.

829 Літопис Руський. – С. 410.

830 Там само. – С. 422.

831 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 98.

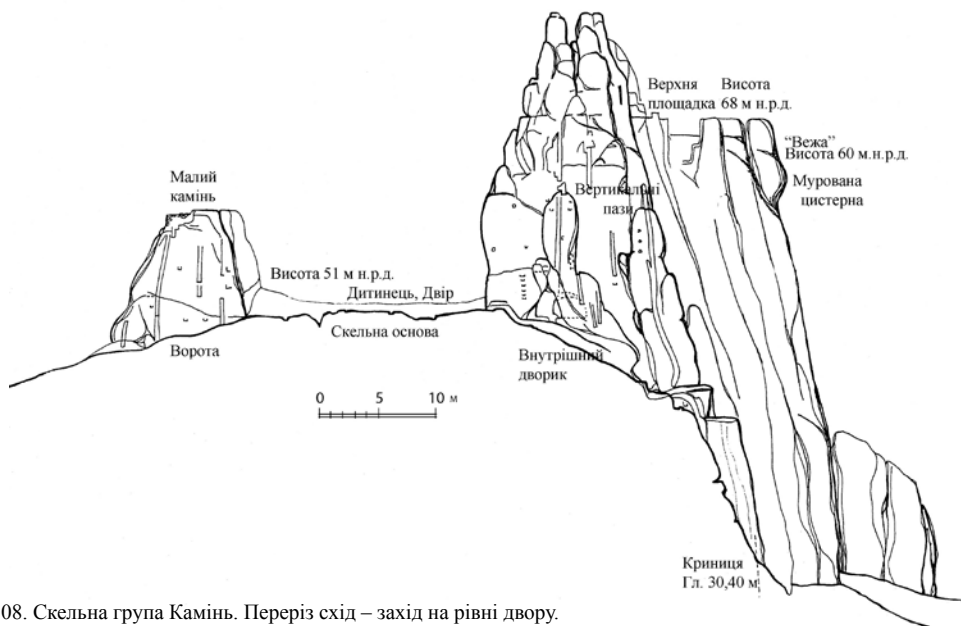

Рис. 108. Скельна група Камінь. Переріз схід – захід на рівні двору.

20 м, вистрілював її на віддалі 118 м з одночасним збільшенням сили удару на 60 відсотків. Вистріл нападників знизу міг бути рівноцінним лише у разі стрільби з віддалі 60–78 м⁸³². Слід врахувати, що висота природних скель Тустані перевищує запропоновану розрахункову (20 м) у чотири рази.

Отже, дальність польоту стріли з висоти 80 м забудови Тустані мала дорівнювати 172 м замість 100 м. Тим часом вистріли з лука нападників не можуть перевищувати 80 м, що рівноцінно віддалі вертикального вистрілу вгору. До сказаного слід додати, що з цієї віддалі можна було стріляти лише після того, як нападники змогли б прорвати дві лінії оборони, які оточували дитинець Тустані. Слід мати на увазі те, що завдяки висотному розміщенню дерев'яної забудови на скелях (Верхній майданчик, Окремий Камінь) висотою понад 30 м над дитинцем та 40–70 м над “окольным градом” їх територія могла додатково прострілюватися ще з оборонних стін фортеці (рис. 109).

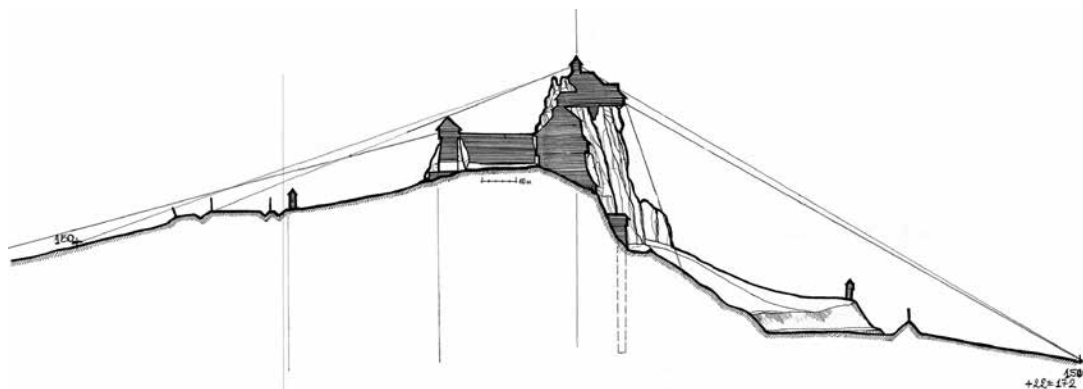

Рис. 109. Тустань. Камінь. Схема прострілу території. Реконструкція М. Рожка.

832 Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. – S. 28.

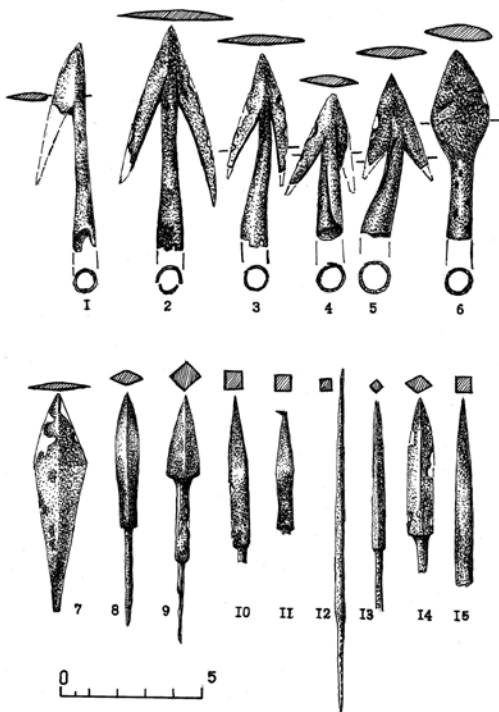

Рис. 110. Наконечники стріл лука. Рис. М. Рожка.

штуку, або 35 відсотків. З них 18 плоских, з яких 14 мають втулкові і 4 – стрижневі закінчення. Серед цього відсотка 23 штуки віднесені до гранчастих бронебійних наконечників, з яких 4 втулкових і 19 стрижневих. Насамперед розглянемо плоскі втулкові наконечники. У нашій колекції наявні три типи, а для їх характеристики використано типологію, яку розробив О. Медведєв.

Тип 1 (знайдено 1 шт.) – одношипний втулковий наконечник (рис. 110, 1). Загальний розмір – 72 мм, довжина втулки – 40 мм, шийки – 10 мм. Довжина пера – 24 мм, а його ширина – 13 мм. Діаметр втулки – 10 мм, вага наконечника – 8 г. З відомих раніше двох наконечників один був знайдений у Пліснеську, а другий у Тарту. Обидва О. Медведєв датує X–XIII ст.⁸³³. Тустанський наконечник знайдено на території дитинця у шарі XII–XIII ст., отже, його слід датувати у значно вужчому діапазоні – XII–XIII ст.⁸³⁴.

Тип 2 (знайдено 11 шт.) – наконечники двошипні втулкові (рис. 110, 2–4), представлені трьома видами, які відрізняються довжиною пера, втулки та вагою.

Перший вид (знайдено 2 шт.) (рис. 110, 2). Загальна довжина – 77 мм, довжина втулки – 33 мм, шийки – 20 мм, пера – 63 мм. Віддаль між шипами – 35 мм, вага – 12 г. Лучні наконечники знайдено у змішаному шарі X–XIII ст.

Другий вид (знайдено 6 шт.) (рис. 110, 3). Загальна довжина – 65 мм, довжина втулки – 43 мм, шийки – 11 мм, пера – 40 мм, діаметр втулки – 10 мм, проміжок між шипами – 20 мм, вага – 8 г. Знайдено в межах території дитинця також у шарі X–XIII ст. Чотири із шести були знайдені у ділянці воріт у шарі XII–XIV ст.

Третій вид (знайдено 3 шт.) (рис. 110, 4–5). Загальна довжина – 50 мм, довжина втулки – 22–25 мм, довжина шийки – 18 мм, пера – 40–45 мм, віддаль між шипами – 30 мм, діаметр втулки – 12 мм, вага – 10 г.

Запропонована схема обстрілу врахована лише для луків, проте вона є досить переконливим аргументом на користь захисних можливостей Тустані. Дальність польоту стріли з вершини Верхнього майданчика (пропонований варіант 172 м) перекривала не лише площу “окольного граду”, а й другу та першу лінії оборони. Це давало можливість подвійно прострілювати окремі території оборонного комплексу. Зокрема, всі підходи до першої лінії оборони фортеці багаторазово прострілювалися з найближчих оборонних стін, а також із забудови дитинця та Верхнього майданчика. “Окольний град” мав подвійний простріл з Верхнього майданчика, а також з оборонних стін дитинця. Від стін дитинця до другої та першої лінії оборони (майже на триста метрів), пролягала смуга триразового прострілу (рис. 109). Дуже добре багаторазово прострілювалися підходи до криниці (західний бік оборонного комплексу Тустані) та дитинця.

Свій розгляд почнемо з характеристики лучних наконечників стріл, хоч усвідомлюємо, що цей матеріал уже може бути дещо застарілим.

Лучні наконечники стріл. Серед 116 наконечників стріл, узятих для аналізу з археологічних досліджень Тустані, лучні становлять 41

833 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 56.

834 Рожко М. Звіт Карпатської архітектурно-археологічної експедиції про дослідження наскельної фортеці Тустань в 1983 році // Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1983. – С. 16–17.

За визначенням О. Медведєва, цей тип наконечників був поширений на західних кордонах Русі, а у VIII–XIII ст. його використовували проти незахищеного обладунком ворога або на полюванні. У Західній Європі такі наконечники використовували як запальовальні стріли⁸³⁵. Вони мали чіплятися шипами за дах, що сприяло спричиненню пожежі. Враховуючи дерев'яний характер забудови наскельного комплексу, треба думати, що в Тустані їх аналогічно використовували для частих штурмів. Більші наконечники першого виду, можливо, використовували під час полювань у Карпатах на великих або прудких звірів.

Тип 5 (знайдено 3 шт.) – лавролисті втулкові (рис. 110, 6). Загальна довжина – 66 мм, довжина втулки – 29 мм, ріжучої частини – 28 мм, плечика – 14 мм, пера – 35 мм, ширина пера – 22 мм, діаметр втулки – 10 мм, вага – 10–12 г.

Використання таких наконечників зафіксовано не тільки на території Південно-Західної Русі, а й у Швеції. Цей тип наконечників О. Медведєв датує у широкому діапазоні IX–XIII ст.⁸³⁶ У Тустані вони знайдені в закритому I шарі – комплексі споруди XII–XIII ст.

Серед пропонованих лучних наконечників стріл цікавим є співвідношення втулкових і стрижневих. Щоб краще це зрозуміти, звернемося до прикладів. На думку О. Медведєва, втулкові наконечники на Русі використовували дуже рідко. “У давній Русі втулкові наконечники стріл були поширені переважно вздовж західних кордонів, де, очевидно, східні слов'яни запозичили їх від західних сусідів. У Німеччині, Чехословаччині, Польщі такі наконечники в середньовічний період застосовувалися дуже широко”⁸³⁷. Дослідник уважав, що втулкові наконечники лучних стріл становлять відносно стрижневих лише один відсоток.

Проте на матеріалах досліджень Тустані можемо говорити про дещо іншу тенденцію. Зокрема, співвідношення наших втулкових наконечників становить 42,5 відсотка до стрижневих, яких є 57,5 відсотка. Не вдаючись у деталізацію шляхів запозичення чи самостійного розвитку втулкових наконечників стріл на цій території, хочемо наголосити на певній специфіці озброєння воїнів Тустанського гарнізону.

Незаперечним є те, що залага наскельного комплексу широко застосовувала в обороні лук і самостріл, а наскельні дерев'яні споруди Тустані були максимально пристосовані не лише для стрільби на дальність, а й для стрільби до основи (підшви) оборонних стін. Для визначення ефективності прострілу з бійниць важливим є кут нахилу нижньої площини стрільниці. Таким загально визнаним кутом у Європі, а також на Сході є нахил нижніх полиць стрільниць у 21°. Аналіз кутів прострілу різних бійниць дає цікаві результати.

При висоті оборонної стіни 5 м і куті бійниць 20–21° “мертва зона”⁸³⁸ прострілу підшви оборонної стіни становить у середньому 2 м. При висоті оборонних стін 15 м (саме такі стіни були в забудові Тустані у п'ятому будівельному періоді) “мертва зона” збільшується до 6 м. Єдиним способом, що забезпечував захист підшви оборонної стіни, була побудова виносних галерей. Праобраз майбутніх машикулів зафіксовано у забудові Тустані вже у IX–X ст. (Верхній майданчик). Висотний характер споруди, пов'язаної зі скельними масивами, диктував штучний винос галерей і веж за межі скель, що було гарантією ліквідації “мертвих зон” біля основи оборонних стін.

Передусім слід мати на увазі, що втулкові наконечники стріл значно краще і міцніше крипилися на деревку стріли. Виходячи з цього, стріли з втулковими наконечниками були надійнішими, оскільки були товстішими. Дослідники встановили, що стріла, призначена для лука з натяжкою до 9 кг, під час стрільби нею з арбалета з натяжкою 38 кг може вигнутися так сильно, що її деревко переламується⁸³⁹. Варто зауважити, що діаметри втулок лучних і арбалетних наконечників з території фортеці Тустань мають розмір близько 10–12 мм. Така товщина деревка стріл може вказувати на використання у фортеці для її захисту потужних луків. Очевидно, це

835 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 56.

836 Там само. – С. 57.

837 Там само. – С. 55.

838 “Мертва зона” – простір перед оборонною стіною (вежею), який не можуть обстрілювати захисники з бойових галерей через його недоступність.

839 Фоли В., Палмер Дж., Содэл В. Арбалет // В мире науки. – М., 1985. – № 3. – С. 70.

частково пояснює появу втулкових арбалетних наконечників на території фортеці уже на початку XII ст. Ця перевага була дуже відчутною і очевидною, на що вказує їх відсоткове співвідношення. Характерною рисою втулкових наконечників лука, а згодом і арбалета, є наявність спеціальних отворів для їх кріплення до дерев'яної основи. Це сприяло кращому збереженню наконечників, які в інших випадках могли частіше губитися.

Тустань як адміністративний, прикордонний і митний пункт, центр активного опору в цій частині Карпат, контролюючи шляхи до перевалів, мусила мати надійні засоби захисту. Отже, зіставлення одного відсотка втулкових наконечників стріл з інших територій Русі та 42,5 відсотка з території Тустані зі стрижневими може свідчити про значно вищий рівень підготовки до оборони цього укріпленого комплексу. Функціонування втулкових наконечників уздовж західних кордонів Русі, зафіксоване іншими археологічними дослідженнями, найімовірніше, може свідчити не про запозичення, а лише про використання передовішого і надійнішого засобу оборони Тустані.

Не слід відкидати і випадковостей у статистичних підрахунках даних, якими оперував О. Медведєв, що могло вплинути на такий низький відсоток облікованих втулкових наконечників. Тут, очевидно, не було представлено повних матеріалів із широкої території досліджень. Широкомасштабні дослідження Тустані, зокрема її дитинця, дали можливість отримати цікавий матеріал, який стосується озброєння її гарнізону. Додатковим аргументом є те, що залучений для аналізу матеріал має повністю місцевий характер.

Галицько-Волинське князівство, знаходячись на перехресті міжнародних впливів, творчо переосмислювало досягнення європейської культури, архітектури, фортифікації. На думку А. Кіричаникова, “Галицько-Волинська Русь у середині XIII ст. переживає явний воєнний розквіт, що відбулося на складі армії, полководженні (управлінні полком під час бою) та озброєнні”⁸⁴⁰. Позитивний результат цих змін – Данило Романович “здійняв війну проти татар”⁸⁴¹. Ці перші спроби опору татарам успішно продовжували люди Василька у 1259 р.: “Знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили”⁸⁴². Починаючи з правління Данила Романовича, літописці підкреслюють підвищену роль піхоти, яка, беручи участь у битвах разом з кіннотою, часто вирішувала успіх бою. Слід зауважити, що активізація піхоти Галицько-Волинського князівства почалася приблизно на 50 років раніше від перемоги європейських піхотинців над лицарською кіннотою⁸⁴³. Галицька земля часто була генератором власних ідей у формуванні фортифікаційного будівництва. Очевидно, буде доречним з цього приводу згадати вислів відомого дослідника архітектури, зокрема дерев'яної, М. Красовського, який писав: “Як би замкнуто не жив перший-ліпший народ, як би свято він не охороняв свої звичаї і заповіді старовини, він не може в галузі військового мистецтва не йти в ногу з навколишніми сусідами, якщо тільки він понад усе цінує свою волю та незалежність”⁸⁴⁴.

Стрижневі наконечники стріл. Стрижневі наконечники стріл відрізняються від втулкових способом їх кріплення до древка. У цьому варіанті стрижень стріли вставляють у спеціальний отвір древка або вбивають у його закінчення і закріплюють нитками з відповідною проклеюкою. Серед археологічного матеріалу цей тип наконечників є найбільш поширеним видом лучних стріл, які побутували від найдавніших часів до середньовіччя. Вони поділяються додатково на три основні групи: трилопаткові, плоскі і бронебійні. Проте трилопаткових наконечників у нашій колекції немає, тому ми їх не розглядаємо.

За основними ознаками плоскі і бронебійні наконечники збігаються з типологією, яку розробив О. Медведєв, а тому використовуємо його схему оцінки археологічного матеріалу.

Плоскі стрижневі наконечники стріл. Тип 46 (знайдено 2 шт.) – ромбоподібні, так званого новгородського типу. Загальна довжина – 55 мм, довжина стрижня – 27 мм, ріжучої частини – 20 мм, плечика – 8 мм, довжина пера – 28 мм, ширина – 13 мм, вага – 7 г. На думку

840 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 7.

841 Літопис Руський. – С. 416.

842 Там само. – С. 418.

843 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 7.

844 Красовский М. Деревянное зодчество. – Ч. 1. – С. 12.

О. Медведєва, такі наконечники були найпоширенішими на півночі Східної Європи, а на півдні Русі відомі лише одиниці⁸⁴⁵. За О. Медведєвим, цей тип датований IX–XI ст. Проте серед наближених до нас пам'яток цей тип знайшов М. Кучера під час дослідження Плісеська⁸⁴⁶. У Тустані такі наконечники знайдено у споруді XII–XIII ст., а також на дитинці у шарі того ж часу. Це може вказувати на дещо довший період їх використання у Тустані.

Тип 52 (знайдено 2 шт.) – ромбоподібні, з прямими боками та плечиками і значним розширенням у верхній частині довжини пера (рис. 110, 7). Довжина цього наконечника – 45 мм, стрижня – 7 мм (решта обламана), ріжучої частини – 25 мм, плечика – 43 мм, довжина пера – 68 мм, ширина – 18 мм, вага – 7 г. Такі наконечники мають великий часовий проміжок і територіальний ареал поширення. Вони були поширені у VIII–XIII ст. на всій території Східної Європи, а також Угорщини і Чехії⁸⁴⁷. На території Тустані їх знайдено у шарі XII–XIV ст.⁸⁴⁸ в околицях воріт.

Гранчасті (броньбійні) стрижневі наконечники стріл лука. Тип 78 (знайдено 5 шт.) – ланцетоподібні, ромбічного перерізу наконечники (рис. 110, 8). Довжина – 75–83 мм, довжина стрижня – 30–33 мм, розміри бойової головки – 43–48 мм, ширина грані – 5 мм, з упором, вага – 10 г. Їх знайдено в межах території дитинця, а також у ділянці воріт у шарі XII–XIV ст.⁸⁴⁹. Проте їх використовували ще у IX–X ст., вони були поширені і в XIII–XIV ст. Застосовували їх і як арбалетні стріли у XII–XV ст.

Аналогічні великі арбалетні наконечники знайдені в Тустані, їх класифікують як тип III. Лучні наконечники типу 78 та арбалетні типу III існували паралельно. Якщо арбалетний тип III зникає у XIII ст., то тип 78 існує до XIV ст., але використовували його лише як лучний.

Тип 84 (знайдено 5 шт.) – наконечники броньбійні, з короткою пірамідальною головкою ромбічного перерізу та довгою шийкою (рис. 110, 9). Загальна довжина – 70–87 мм, довжина бойової головки – 30–33 мм, розмір стрижня – до 33 мм, довжина ріжучої грані – 30–33 мм, шийка – 25–30 мм, ширина грані – 8–10 мм, вага – 8–15 г.

У Тустані цей тип знайдено у споруді XII–XIII ст., а також на території дитинця у змішаному шарі XII–XIV ст.⁸⁵⁰.

Тип 85 (знайдено 2 шт.) репрезентований пірамідальними наконечниками квадратного перерізу з шийкою (рис. 110, 10). Загальна довжина – 50–62 мм, довжина бойової головки – 50–52 мм, стрижень обламаний, довжина грані – 20–25 мм, ширина – 6 мм, довжина шийки – 25–30 мм, вага – 7 г. Наконечники знайдено в шарі XII–XIV ст. Датовані тим же часом.

Тип 87 (знайдено 2 шт.) – пірамідальні, квадратного перерізу, з шийкою (рис. 110, 11). Мають довжину 42 мм, стрижень обламаний, довжина грані – 22 мм, шийки – 20 мм, довжина бойової головки – 42 мм, ширина грані – 7 мм, з упором, вага – 8 г. У Тустані наконечники знайдено в шарі XII–XIV ст.⁸⁵¹, на Русі вони також були поширені з XII по XIV ст.⁸⁵².

Тип 90 (знайдено 3 шт.) – шилоподібні наконечники квадратного перерізу, із звичайним упором або без нього (рис. 110, 12–13). У літературі відомі як броньбійні. На території Тустані зафіксовано два види, які відрізняються довжиною.

Перший вид (знайдено 1 шт.) (рис. 110, 12) має довжину 120 мм, що значно перевищує опубліковані розміри. Довжина стрижня – 35 мм, бойової головки – 85 мм, ширина грані – 4 мм, без упору, вага – 6 г. Такий наконечник був особливо ефективним під час стрільби по

845 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 67.

846 Кучера М.П. Древний Плісеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. 1962. – Т. 12. – Рис. 12, 7.

847 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 69.

848 Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році // Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1988. – С. 17.

849 Там само. – С. 17.

850 Рожко М. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки наскельного будівництва давньоруської фортеці Тустані. – С. 18, табл. 63, рис. 81.

851 Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 32.

852 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 82.

захищених кольчугами воїнах. Він легко проходив не лише через кольчугу (навіть з малими кільцями), а й через одяг значної товщини. На території Тустані знайдений у шарі X–XIII ст.⁸⁵³.

Другий вид (знайдено 2 шт.) (рис. 110, 13). Довжина – 74 мм, бойова головка – 52 мм, довжина стрижня – 35 мм, ширина грані – 4–6 мм, з упором, вага – 5 г. До другого виду віднесено масивніший наконечник з гранню 6 мм та вагою 15 г, який, очевидно, став прототипом арбалетного наконечника типу I (за нашою класифікацією). Наконечники знайдено у змішаному шарі X–XIV ст.⁸⁵⁴. О. Медведєв вказує, що цей тип наконечників використовували для стрільби у ворога, захищеного обладунком – кольчугою, латами, шоломом тощо⁸⁵⁵.

Тип 97 (знайдено 1 шт.) – броньбійний, у вигляді кинджальчика ромбічного перерізу, з перехопленням (рис. 110, 14). Його довжина – 61 мм, довжина стрижня – 14 мм, решта невідома, оскільки обламана. Ріжуча частина має довжину 41 мм, довжина перехоплення 6 мм, бойової головки – 47 мм, ширина грані – 5,5 мм, з упором, вага – 9 г.

Наконечники такого типу характерні для другої половини XI–XII ст., але на території Східної Європи мають широкий діапазон існування від IX до XIV ст.⁸⁵⁶.

Тип 8 (знайдено 2 шт.) – шилоподібні, втулкові (рис. 110, 15). Довжина 53 мм, довжина бойової головки – 36 мм, втулки – 17 мм (частково втрачена), ріжучої частини – 34 мм, ширина грані – 6 мм, вага – 6 г. На території фортеці Тустань наконечник знайдений у шарі IX–XII ст.⁸⁵⁷. Такі наконечники були поширені переважно на території Південно-Західної Русі наприкінці IX – на початку XI ст.⁸⁵⁸. Найближчою до нас територією, де вони були знайдені, є Пліснеськ⁸⁵⁹.

Арбалетні наконечники стріл. Відомості про арбалет неоднозначні, а інколи й суперечливі. Це дає підставу науковцям обґрунтовувати його появу широкими хронологічними межами. Археологічні знахідки свідчать про те, що арбалет у Європі застосовували упродовж усього періоду від античної епохи до XI–XVI ст.⁸⁶⁰, коли він отримав найбільше поширення. За іншими даними, ця зброя у Європі стала відома лише на початку XII ст. за посередництвом хрестоносців, які запозичили її на Близькому Сході. Річард Левове Серце близько 1190 р. озброїв арбалетами свої загони, а Філіпп Август Франкрайх (1180–1233) створив у Франції перші загони арбалетників, які були пішими та кінними⁸⁶¹.

Проте незаперечним є те, що, починаючи з XII ст., під час оборони та штурму фортець і замків на території Західної Європи широко використовували арбалет як ефективнішу зброю, ніж лук. Його застосування у XIII ст. стає повсюдним не лише на території Західної, а й Східної Європи. Навіть у XV ст. його використовували генуезькі стрільці під час захисту кримських міст, незважаючи на наявність у Європі вогнепальної зброї. “Наскільки можна судити зі Статуту 1449 р., крім Чембало (передмістя сучасного Севастополя. – *М.Р.*), жодне інше укріплення генуезців, навіть такі, як Кафа і Солдая, не мали гармат. Вони захищалися лише стінами, баштами і ровами. У деяких випадках Статут 1449 р. називає лише арбалети, яких мало бути по два на одного воїна”⁸⁶². На Русі він відомий як самостріл, але, на думку деяких дослідників, використовували його рідко, і то лише вздовж західних кордонів. За силою удару стріли та прицільної скупченості стрільби арбалет випереджував лук, але майже в десять разів поступався йому у швидкості стрільби. Це, звичайно, було хибою на відкритих територіях, але у пунктах сталого опору, під захистом стін фортець надавало йому значних переваг. У зазначеному варіанті використання захисних властивостей укріплень велике значення мала пробивна спроможність стріли, спрямована проти захищеного обладунком ворога.

853 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції. – С. 13, 15.

854 Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 55.

855 Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 83.

856 Там само. – С. 85.

857 Рожко М. Звіт Карпатської архітектурно-археологічної експедиції про дослідження наскельної фортеці Тустань в 1983 році. – С. 16–17.

858 Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 57.

859 Кучера М. П. Древний Пліснеськ. – Рис. 12, 14.

860 Фоли В., Палмер Дж., Содэл В. Арбалет. – С. 67.

861 Illustriertes archäologisches Wörterbuch. – Leipzig; Berlin, 1877. – Teil I. – S. 94.

862 Мыц В. Укрепления Таврики X–XV вв. – К., 1991. – С. 79.

А. Кірпічников зазначає, що використання арбалета більше характерне для позиційних воєн. Під час перезарядження арбалетник ставав зручною мішенню для ворога, тому повинен був діяти з-за прикриття або щита. Арбалет активно використовували під час штурму та оборони міст, що мало місце у період активізації військових дій та захисту фортець. Активність використання арбалета зростає у період розвитку фортифікацій, а також удосконалення обладунку. У XII ст. арбалет отримує значне поширення у Європі, у тому числі й Польщі⁸⁶³.

У розвитку арбалета дослідники виділяють чотири стадії залежно від засобів натягування тятиви.

Перша стадія – ручна натяжка, існувала від часу появи арбалета і до винайдення поясного гачка, призначеного для натягування тятиви⁸⁶⁴. Її датують початком – другою половиною XII ст.

Друга – натяжка тятиви арбалета з допомогою поясного гачка до винайдення коловороту⁸⁶⁵ (друга половина XII – перша половина XIII ст.).

Третя – натяжка тятиви арбалета з допомогою коловороту до використання системи блоків⁸⁶⁶ (перша половина – кінець XIII ст.).

Четверта стадія – існування арбалетів з металевим луком і блочною системою натяжки тятиви. Вони відомі від початку XIV до XVI ст. Цей різновид, найбільший з усіх арбалетів, служив для стрільби під час облог. Такими арбалетами були озброєні женевські стрільці ще в 1415 р. під час штурму Ацінкурта⁸⁶⁷.

Ця періодизація умовна і не означає, що кожному періодові відповідала однозначна, суворо визначена система арбалета. У пізніші часи також могли існувати арбалети ранніх періодів і типів.

Удосконалення арбалетів нерозривно пов'язане з розвитком обладунку. На нашій території перші згадки про пластинчастий обладунок (“броні дощаті”) пов'язані зі знахідкою пластин від панцира у шарі VIII–X ст. на розкопках Плісеська Львівської області у 1949 р. Іпатівський (Київський) літопис про захисний одяг згадує цілком конкретно. Подаючи опис перебігу міжусобних воєн, літописець занотував: “Коли ж Святослав прийшов у городок Колтеск, то тут прислав йому Юрій [Володимирович] на поміч тисячу латників дружини білозерської”⁸⁶⁸. Дещо пізніше, описуючи під 1176 р. військові дії, літописець зазначає: “І виступило військо [...] Всі в бронях, немов кожен у льоду, і вдарив він на них”⁸⁶⁹. З цих прикладів чітко простежується теза, що вже у XII ст. захисний одяг “броня” (очевидно, панцир) був звичним явищем.

Отже, за досконалого захисту були необхідні надійні засоби наступу. Власне такими засобами виступають арбалети, або самостріли, з їх броневійними наконечниками. Змагання у вдосконаленні захисту і наступу не мали меж, оскільки вже у XIII ст. навіть у коней було захисне спорядження. Ці відомості цікаві ще й тому, що у європейському озброєнні того часу такого не було. На це вказує літописець, що подає опис захисту кінних воїнів Данила Романовича: “Німці тим часом дивувалися оружжю татарському, бо коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди – в латах, і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало”⁸⁷⁰.

У Тустані, на північному боці дитинця, також знайдено значну кількість пластин обладунку⁸⁷¹, аналогіями яким є знахідки у Новгороді. Вони датовані XII – початком XIII ст. і вказують на використання тут обладунку. Отже, з його розвитком удосконалюється арбалет, а вдосконалення арбалета своєю чергою сприяє поліпшенню захисного одягу, що нерозривно пов'язаний з удосконаленням наконечників стріл як основного засобу ведення стрільби. А. Кірпічников звертає увагу на те, що у пізніших наконечниках стріл унаслідок їх потовщення скоро-

863 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 67.

864 Кирпичников А.Н. Крюк для натягивания самострела 1200–1240 гг. // КСИА АН СССР. – 1971. – Вып. 125. – С. 100.

865 Рыбаков Б.А. По следам древних культур. Древняя Русь. – М., 1953. – С. 115.

866 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 70.

867 Illustriertes Archeologisches Wörterbuch. – Teil I. – S. 95.

868 Літопис Руський. – С. 207.

869 Там само. – С. 320.

870 Там само. – С. 408.

871 Рожко М. Раскопки наскальной крепости Тустань. – С. 323.

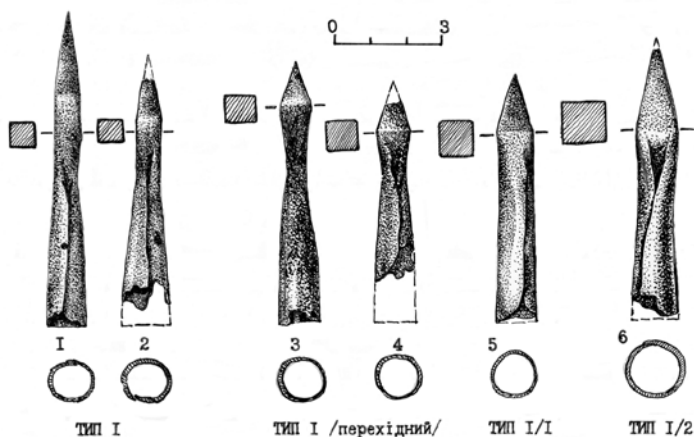

Рис. 111. Наконечники стріл арбалета (самостріла) типу I. Рис. М. Рожка.

чуються ріжучі краї, а вістря за своїми пропорціями стає вужчим. Така зміна конструкції наконечників передбачала розщеплення обладунку воїна з метою завдати йому обширної травми⁸⁷².

Колекція арбалетних наконечників, зібраних у Тустані, дає рідкісну змогу на прикладі лише однієї фортеці простежити широкий хронологічний і типологічний спектр їх розвитку впродовж XII–XV ст.

Аналізуючи нашу колекцію, доходимо висновку, що низка наконечників не вписується у схему, яку запропонували О. Медведєв і А. Кіричников. Найявний матеріал дає можливість скласти свою схему, з якої простежується хронологічний розвиток розглядуваної колекції. Пропонована схема поділена на п'ять хронологічних періодів розвитку, з яких чотири основні і один перехідний⁸⁷³. Серед основних додатково виявлено шість типів наконечників у їх хронологічному розвитку. Тип I існував протягом XII ст., тип II – у XII – на початку XIII ст. Тип III характерний для початку XII ст. і у другій його половині зникає. Тип IV з'являється тільки на початку XIV ст., а тип VI існував у межах XIV–XV ст. Тип V – наконечник стріли для полювання, який уживали до XVII ст. включно.

Цікаво проаналізувати наконечник типу 1/1, який знайдено у кладці стіни в ділянці воріт. За типологічною схемою період поширення цього типу наконечників дає підставу датувати стіну XII – початком XIII ст. Деякі з наконечників мають пошкодження, погнуті або обламані, що могло статися, коли стріляли з невеликої відстані. Стріли потрапляли у каміння або кладку стіни під час битви, а тому наконечники пошкоджувалися. Вони знайдені на терені дитинця і вказують на те, що бій відбувався безпосередньо там. Про це свідчать також сліди двох пожеж.

Не слід забувати, що окремі наконечники могли загубити і самі оборонці. На дитинці знайдено дев'ять наконечників, з яких шість арбалетні і лише три лучні: арбалетні – типів 1/2 і II, лучні – типу 2 (за О. Медведєвим). Ми усвідомлюємо, що значна кількість наконечників могла бути вилучена задовго до початку наших археологічних досліджень. Для кращого розуміння пропонованої колекції арбалетних наконечників з археологічних досліджень Тустані необхідно розглянути їх зведені технічні характеристики.

Тип I (знайдено 11 шт.). Наконечники мають гостру шилоподібну форму, втулкові, з отворами на втулці для кріплення до древка (рис. 111, 1–2). Цей тип представлений двома видами, які відрізняються між собою лише довжиною шийки.

Перший вид (знайдено 5 шт.). Завершення головки квадратне. Загальна довжина – 85–88 мм, довжина кінцівки – 28–32 мм, ширина граней – 7–8 мм, довжина бойової головки –

872 Кіричников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 71.

873 У розробці схеми класифікації наконечників брав участь тодішній інженер Карпатської архітектурно-археологічної експедиції О. Єрмолін. Див.: Рожко М., Єрмолін О. Зброя давньоруської фортеці Тустань // Галицька зоря. – 1991. – № 19 (53).

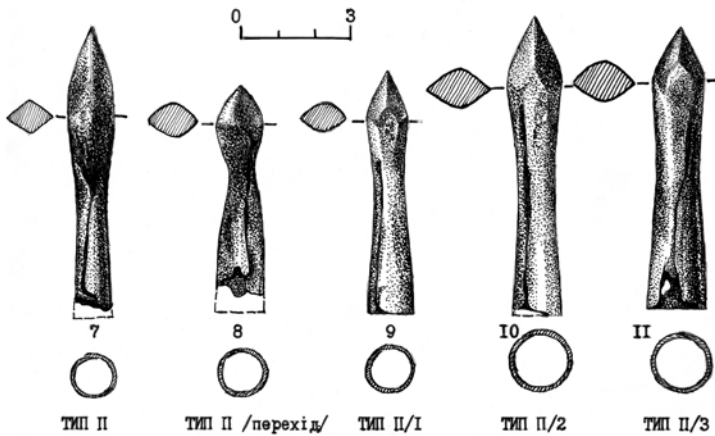

Рис. 112. Наконечники стріл арбалета (самостріла) типу II. Рис. М. Рожка.

52–55 мм, шийки – 28–32 мм, втулки – 33 мм. Діаметр втулки дорівнює 11–12 мм. Вага наконечників – 18–22 г.

Другий вид (знайдено 6 шт.; рис 111, 1–2). Загальна довжина – 80–84 мм, вага – 18–20 г. Прямих аналогів цього типу серед опублікованих раніше немає. За своєю формою вони є копією лучного наконечника типу 8, за визначенням О. Медведєва⁸⁷⁴. Проте цей тип має дещо менші розміри бойових граней (2–6 мм) і незначну вагу. Очевидно, згаданий тип лучного наконечника з появою арбалета застосовували і на арбалетних стрілах, а тому він став масивнішим. Одноразово як лучний (тип 8) його використовували для знешкодження кольчуги, але як арбалетний наконечник з'явився на початку XII ст. Наконечники типу I знайдено на території Тустані у шарі XII ст.⁸⁷⁵ як у закритих, так і у відкритих комплексах.

Тип I – перехідний (знайдено 4 шт.). Наконечники цього типу пірамідальні, квадратного перерізу, з шийкою (рис. 111, 3–4). Вони є двох видів, так само, як і основний тип. Відрізняються між собою довгою шийкою і вагою. Довжина – 72 мм, розмір втулки – 40 мм, діаметр – 10–11 мм, довжина кінцівки – 18–20 мм, бойова головка – 32 мм, ширина грані – 9–10 мм, вага – до 20 г. Ці наконечники також не мають прямих аналогів, але дещо схожі на наконечники типу 1 (за О. Медведєвим). Вони переважали у Новгороді від останньої чверті XII до першої половини XV ст., їх застосовували у Латвії у XII–XV ст.⁸⁷⁶. На території Тустані їх використовували у другій половині XII ст.⁸⁷⁷.

Тип I/1 (знайдено 4 шт.). Арбалетні наконечники цього типу пірамідальні, квадратного перерізу, з трикутною формою головки (рис. 111, 5). Їх загальна довжина – 67 мм, втулки – 27 мм, діаметр – 13 мм, довжина шийки – 21 мм, бойова головка – 40 мм, ширина грані – 10 мм, вага – 25–28 г. Подібні наконечники аналогів не мають. Один із них знайдено у кладці стіни Тустані, яка побудована в середині XIII ст.⁸⁷⁸. Цей тип наконечників набув поширення наприкінці XII ст. і проіснував до XIII ст.

Тип 1/2 (знайдено 21 шт.). Пірамідальні наконечники квадратного перетину із гранню у вигляді гострого листа (рис. 111, 6). Загальна довжина – 70–75 мм, довжина втулки – 32–35 мм, діаметр – 14–15 мм, кінцівки – 24–26 мм, бойова головка довжиною 46–48 мм, ширина грані – 11–12 мм, вага – до 35–40 г. Наконечники знайдено на території дитинця в перемішаному шарі,

⁸⁷⁴ Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 57.

⁸⁷⁵ Рожко М. Звіт про археологічні дослідження наскальної фортеці Тустань Урицьким розвідковим загonom в 1982 р. – С. 16.

⁸⁷⁶ Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 94.

⁸⁷⁷ Рожко М. Звіт Карпатської архітектурно-археологічної експедиції про дослідження наскальної фортеці Тустань в 1983 році // Науковий архів ІУ НАНУ. – Л., 1983. – С. 17, 23, табл. 95, рис. 147.

⁸⁷⁸ Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскальної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 13.

а також у ділянці воріт, у культурному шарі будівлі XIII ст.⁸⁷⁹. Єдиним аналогом є наконечники типу 5, за О. Медведєвим, які відомі лише у Новгороді і стосуються XIII ст.⁸⁸⁰.

Тип II (знайдено 3 шт.). Лавролисті арбалетні наконечники ромбоподібного перерізу, втулкові (рис. 112, 7), довжина – 77 мм, втулки – 27 мм, довжина кінцівки – 20 мм, шийки – 30 мм, довжина бойової головки – 50 мм, ширина грані – 9 мм, діаметр втулки – 10 мм, вага – до 21 г. Цей тип також не має прямих аналогів, але дещо нагадує арбалетний тип 8, за О. Медведєвим, хоч і значно менших розмірів. О. Медведєв зазначає, що наконечники цього виду з'явилися наприкінці XII або на початку XIII ст.⁸⁸¹. У Тустані тип II з'явився дещо раніше, тобто на початку XII ст.⁸⁸², переходячи безпосередньо з розряду лучних, але в чотири рази збільшуючись у вазі. Форма бойової головки цього наконечника повторює форму лучного типу 78 (за О. Медведєвим).

Тип II – перехідний (знайдено 3 шт.). Представлений наконечниками ромбоподібного перерізу, з округлою бойовою головкою (рис. 112, 8). Їх довжина – 56–60 мм, втулки – 36 мм, довжина кінцівки – 12 мм, шийки – 12 мм, бойова головка розміром 15 мм, ширина грані – 10 мм, діаметр втулки – 12 мм, вага – 18–20 г. Цей тип аналогів не має, а на території Тустані їх знайдено у шарі XII ст., а також у перемішаному шарі відкритого комплексу⁸⁸³.

I – перехідний і II – перехідний типи відрізняються певним розширенням грані (порівняно з I і II типами) і появою яскраво вираженої бойової головки, яка набирає коротшого (броньбійного) характеру, спроможного пробивати металевий панцир. Це подальший логічний розвиток типів I і II. Зміна у формі наконечника пояснюється появою і розвитком пластинчастого обладунку у середині XII ст.

Тип II/1 (знайдено 4 шт.). Наконечники ромбоподібні, у перетині з округлою головкою (рис. 112, 9). Загальна довжина – 64 мм, бойової головки – 30 мм, довжина втулки – 33–36 мм, кінцівки – 12–15 мм, шийки – 18 мм, діаметр втулки – 12 мм, ширина грані – 10 мм, вага – до 26 г. Наконечники на території Тустані знайдені у шарі XII–XIII ст.⁸⁸⁴ Аналогів немає.

Наконечники типів I/1 та II/1 відрізняються товстішою шийкою, завдяки чому збільшується їх вага. Розвиток цього типу, очевидно, слід пов'язувати з розвитком арбалета, його потужністю, що давало змогу використовувати масивніші стріли. Період існування цих типів – кінець XII – початок XIII ст.

Тип II/2 (знайдено 11 шт.). Лавролисті, ромбоподібного перерізу (рис. 112, 10). Довжина – 80 мм, втулки – 30–40 мм, кінцівки – 18–22 мм, шийки – 25–35 мм, бойової головки – 45–62 мм. Ширина грані – 10–12 мм, діаметр втулки – 14–15 мм, вага – до 35 г. Є два варіанти цього типу наконечників, які відрізняються вагою і розмірами. Вони знайдені разом з наконечниками типу 1/2, формою близькі до типу 8 (за О. Медведєвим), значно поширені у Латвії, на Русі та на захід від лінії Новгород – Смоленськ – Київ і датовані XII – початком XV ст.⁸⁸⁵. У Тустані ці наконечники з'явилися у XIII ст.⁸⁸⁶ і їх використовували разом з наконечниками типу 1/2 до XIV ст., але вони стали масивніші, з коротшою головкою.

879 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урич в 1980 р. – С. 17, 39, табл. 63; Його ж. Звіт Карпатської архітектурно-археологічної експедиції про дослідження наскельної фортеці Тустань в 1983 році. – С. 17, 23, Табл. 85, Рис. 147.

880 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 94.

881 Там само. – С. 95.

882 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урич в 1980 р. – С. 17, 30, табл. 63.

883 Там само – С. 17, 30, табл. 63; Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 32, 55.

884 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урич в 1980 р. – С. 17. Його ж. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 30.

885 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 94.

886 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урич в 1980 р. – С. 17; Його ж. Звіт про польові дослідження давньоруської наскельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 53.

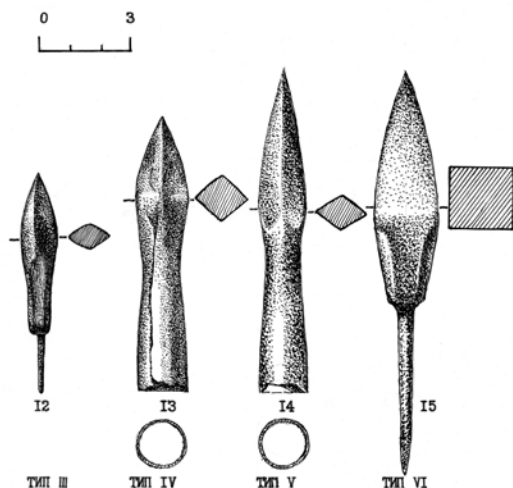

Рис. 113. Наконечники стріл арбалета III–VI типів.

Рис. М. Рожка.

Характерною рисою наконечників типів I/2, II/2 є збільшення їх розмірів і ваги порівняно з попередніми типами, що зумовлюється активним розвитком арбалета, а також засобів захисту. Період використання наконечників цього типу – XII – початок XIV ст.

Тип II/3 (знайдено 1 шт.). Наконечники цього типу пірамідальні, з головкою ромбоподібного перерізу і круглою шийкою (рис. 112, 11). Загальна довжина – 75 мм, довжина бойової головки – 46 мм, втулки – 33 мм, діаметр 16 мм, довжина кінцівки – 18 мм, шийки – 26 мм, ширина грані – 13 мм, вага – 46 г.

Наконечник знайдено на території дитинця у перемішаному шарі. Аналогом є наконечник типу VI, за А. Кірпічниковим, який датований XIV–XV ст.⁸⁸⁷.

Наконечники типу II/3 характерні для періоду початку XIV–XV ст. Можливе існування цього типу і в пізніші часи, аж до появи вогнепальної зброї, але для Тустані це закінчена форма розвитку типу II.

Тип III (знайдено 4 шт.). Ланцетоподібні наконечники ромбічного перерізу зі стрижнем (рис. 112, 113). Наконечники цього типу мають загальну довжину 70–90 мм, стрижня – 20–35 мм, довжину кінцівки – 21–23 мм, шийки – 30–33 мм, довжину бойової головки – 50–65 мм, ширину грані – 9 мм, діаметр стрижня – 3 мм, вагу – 18–22 г. Тип III прямих аналогів не має, але близький до лучних наконечників типу 78 (за О. Медведєвим). Слід зауважити, що арбалетний наконечник має значно більшу головку, а також у три рази більшу вагу. Ці наконечники перейшли з розряду лучних, але з часом їх почали використовувати як арбалетні, аналогічні лучним, знайдені на території Тустані. Вони мають значно меншу вагу – лише 6–9 г, що є прямим доказом їх поступового переходу до категорії арбалетних. Період використання наконечників цього типу – початок XII ст.

Усі три типи (I, II, III) наконечників відзначаються тим, що перейшли з розряду лучних, які були відомі у X–XI ст. і застосовувалися для розриву кольчуги (вузька шилоподібна або ланцетоподібна бойова головка). Усі вони належать до часу широкого застосування арбалета, тобто до початку XII ст. Наконечник типу III подальшого розвитку не мав.

Тип IV (знайдено 3 шт.). Лавролисті, ромбоподібного перерізу (рис. 113, 13). Довжина – 88 мм, довжина втулки – 30 мм, діаметр – 15 мм, довжина кінцівки – 24–26 мм, шийки – 34 мм, бойової головки – 54–58 мм, ширина грані – 12–13 мм, вага – 50–55 г.

Наконечники цього типу знайдено на території Тустані в околицях воріт у шарі XIV–XV ст.⁸⁸⁸. За формою близькі до наконечників типу 8, які знайдені на території Псковського

⁸⁸⁷ Кірпічников А.Н. Военное дело на Руси в XII–XV вв. – С. 71.

⁸⁸⁸ Рожко М. Звіт про польові дослідження давньоруської насельної фортеці Тустань в 1988 році. – С. 16, 30, 53.

кремля у шарі XIII–XV ст., в Ізяславі, а також в Ризі⁸⁸⁹. Тип IV з'явився на початку XIV ст. і так, як тип П/3, існував ще у XV ст. Характерною рисою цих наконечників є збільшення їхніх розмірів і ваги, що, очевидно, викликано появою суцільного панцира. Це привело до удосконалення арбалета та стріл до нього, що потребувало належних потужностей, здатних пробивати новий тип панцира.

Тип V (знайдено 1 шт.). Пірамідальний наконечник ромбоподібного перерізу з шийкою (рис. 113, 14). Загальна довжина – 97 мм, довжина бойової головки – 64 мм, загостреної частини – 47 мм, втулки – 33 мм, шийки – 17 мм, ширина грані – 11 мм, діаметр втулки – 16,5 мм, вага – 52 г. Цей наконечник знайдено в межах воріт у змішаному культурному шарі XIII–XVI ст. За формою ріжучої частини він нагадує сулицю або спис, але значно менший у вазі. Гостра грань вказує на те, що наконечник розрахований на прорізування тіла, а не на пробивання обладунку. Його могли використовувати під час полювання на великого звіра або для стрільби по кінноті. Найімовірніший час його використання – XV–XVI ст., але як мисливський варіант міг існувати аж до XVII ст.

Тип VI (знайдено 2 шт.). Наконечники пірамідальні, квадратного перерізу з трикутною випуклою гранню та зрізаними біля основи кутами, що надає їм ромбоподібного вигляду, стрижневі, з упором. Їх довжина – 127 мм, довжина бойової головки – 70 мм, стрижня – 57 мм, діаметр – 85 мм, довжина ріжучої частини – 46 мм, шийки – 24 мм, ширина грані – 20 мм.

Наконечники знайдено на території дитинця у культурному шарі XIV–XV ст.⁸⁹⁰. Вони датовані XV ст. До цього типу наконечників найближчим аналогом є тип 11 (за О. Медведєвим). Він масивніший, використовували його у XIV–XV ст. Найбільші наконечники могли мати вагу до 200 г.

Як уже згадувалося про тип III, для Тустані лучні та арбалетні стрижневі наконечники не були характерні. Не виключено, що цей тип наконечників був завезений із Західної Європи. На це вказує хімічний склад заліза, про що йтиметься далі.

Металографічний і хімічний аналізи арбалетних наконечників. Для дослідження технології виробництва арбалетних наконечників проведено їх металографічний і хімічний аналізи⁸⁹¹. Серед відібраних наконечників є такі типи: тип 1/2, тип II – перехідний і тип VI. Хронологічно вони охоплюють період існування пропонованої на розгляд схеми наконечників від XII до XV ст.

Тип 1/2 – мікроструктура складається зі зерен фериту⁸⁹² та пластинчастого перліту⁸⁹³ неоднакового характеру, великозерниста, зі значними шлаковими включеннями, трапляються зерна середніх розмірів. Подаємо мікротвердість деяких складових частин:

ферит: Н – 199,5 кг/мм²

перліт: Н – 229,5 кг/мм²

хімічний склад: С – 0,06; Mn – сліди; Ni – сліди; Si – 0,02.

Тип II – перехідний. Мікроструктура металу така: зерна фериту та пластинчастого перліту неоднакової величини, структура дрібнозерниста. У метали багато дрібних шлакових включень. Подаємо твердість структурних складових:

ферит: Н – 125 кг/мм²

перліт: Н – 128 кг/мм²

хімічний склад: С – 0,023; Mn – сліди; Ni – сліди; Cr – сліди; Si – 0,55.

889 Медведєв А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 94.

890 Рожко М. Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції давньоруської фортеці Тустань біля с. Урич в 1980 р. – С. 17, 42; Його ж. Звіт Карпатської архітектурно-археологічної експедиції про дослідження наскельної фортеці Тустань в 1983 році. – С. 17, 40.

891 Металографічний і хімічний аналізи проведені в центральній заводській і металографічній лабораторіях Дрогобицького експериментально-механічного заводу спецобладнання Міністерства газової промисловості СРСР “Союзгазмашремонт” 26 березня 1990 р., №17–22.

892 Ферит – структурна складова залізовуглецевих сплавів, твердий розчин вуглецю в альфа-залізі. Сплави зі структурою феритів пластичні.

893 Перліт – структурна складова залізовуглецевих сплавів. У сплавів зі структурою перліту досить високі міцність, пластичність і ударна в'язкість, їх легко обробляти механічним способом.

Тип VI. Мікроструктура металу така: зерна фериту та пластинчастого перліту середніх розмірів, але величина нерівномірна. В деяких місцях мікрошліфу наявні великі зерна фериту, які мають голкоподібну форму, що вказує на перегрів у процесі виготовлення наконечника. Трапляються також шлакові включення. Мікротвердість деяких структурних складових:

фериту: Н – 175,5 кг/мм²

перліту: Н – 176,0 кг/мм²

хімічний склад: С – 0,089; Mn – сліди; Ni – 0,06; Cr – 0,05; Si – сліди.

За характером усі три наконечники близькі і, очевидно, виготовлені з крицевого заліза з ферито-перлітовою структурою. Це сприяло їх пластичності, міцності, пружній в'язкості, а також полегшувало механічну обробку. У виробках малий вміст вуглецю, але наявні шлакові вкраплення, що може вказувати на місцеве виробництво. Технологія їх виготовлення схожа, за винятком наконечника типу VI.

Цей наконечник у мікроструктурі металу має великі зерна фериту голкоподібної форми, що вказує на його температурний перегрів у процесі виготовлення. Метал різниться хімічним вмістом. До хімічного складу заліза входять нікель і хром, яких немає в інших наконечниках. Це може вказувати на вміст цих металів у складі руди, з якої виплавляли метал для виготовлення наконечників. Такого хімічного складу не мають не тільки наконечники, а й інші металеві вироби (ножі, цвяхи), які були виготовлені з місцевої руди безпосередньо на території фортеці Тустань.

Свого часу зі східного боку “окольного граду” Тустані у процесі археологічних досліджень виявлено сліди кузні, яка, очевидно, обслуговувала потреби фортеці. Там знайдено й самі предмети виробництва. Ними виявилися саме наконечники арбалетних стріл⁸⁹⁴. Виявлено також точильні бруски для загострення наконечників стріл.

Наконечники типу VI, можливо, були завезені із Західної Європи, що повністю вписується у хронологічні межі розвитку фортеці Тустань. Відомо, зокрема, що разом із втратою незалежності Галицько-Волинського князівства його долю розділив оборонний комплекс Тустані⁸⁹⁵. На території фортеці з другої половини XIV ст. епізодично могли перебувати польські або угорські гарнізони⁸⁹⁶, які користувалися європейським озброєнням.

Узагальнюючи наші дослідження, треба проаналізувати місця знахідок наконечників стріл на території оборонного комплексу.

На дитинці виявлено 36 наконечників, з яких 25 арбалетних і 11 лучних. Отже, у відсотковому відношенні отримуємо 69,4 відсотка арбалетних до 30,6 відсотка лучних. Західний бік фортеці представлений 16 наконечниками (11 арбалетних і 5 лучних). Вони становлять 68,7 відсотка арбалетних і 31,3 відсотка лучних наконечників стріл. На північному боці фортеці знайдено 13 наконечників. Серед них 9 арбалетних (68,3 відсотка) та 4 лучних (30,73 відсотка). Слід зауважити, що саме з північного та західного боків фортеці виявлено значно менше наконечників. Це передусім пов'язано з важкодоступним рельєфом, який унеможлиблював штурм з цього боку.

Проте найцікавішим матеріалом для порівняння є територія східного боку фортеці, зокрема ворота. Тут у процесі археологічних досліджень виявлено 57 наконечників – 34 арбалетних і 23 лучних (59,6 і 40,4 відсотка відповідно).

Для повноти картини слід додати ще 15 наконечників, які виявлені між дитинцем і другою лінією оборони, на території “окольного граду”, східного боку фортеці. Тепер число всіх наконечників разом із названими буде дорівнювати 72, або 62,6 відсотка від усіх знайдених на території Тустані. Отже, основна кількість усіх наконечників, у тому числі арбалетних відносно лучних, на території Тустані припадає на її східний бік. Аналіз території фортеці та її рельєфу дає змогу проаналізувати таке явище. Східний бік Каменя найдоступніший порівняно з іншими сторонами скельного масиву. Це своєрідний “напільний” бік фортеці. Власне тому

894 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 117.

895 Там само. – С. 27.

896 Там само. – С. 189.

тут між двома скельними складками, у невеликому розриві, існували ворота в усі будівельні періоди. В околицях воріт знайдено арбалетні наконечники майже усіх типів, але переважає тип 1/2. З цього можемо зробити висновок, що найвразливішим місцем Тустанської фортеці, як і більшості інших оборонних комплексів, були ворота, тому там часто відбувалися військові дії. Найактивніші військові події тут мали місце на початку XII і в середині XIII ст. Власне, на XII ст. припадає найбільший розвиток оборонної території Тустані, що безпосередньо пов'язаний з активною діяльністю Ярослава Осмомисла⁸⁹⁷. Галицьке князівство було на перехресті історичних шляхів, які єднали північ і південь, а також схід і захід. Через стратегічні інтереси сусідів тут постійно виникала загроза експансії. Це спонукало до пошуків нових форм і засобів оборони.

XII ст. стало поштовхом не лише для розширення розвитку наскельних фортифікацій, а й для освоєння нових засобів наступу та оборони. Зокрема, в дерев'яній забудові Тустані саме на той час припадає поява криволінійних профілів стін, відомих під назвою “талус”⁸⁹⁸. Цей тип оборонного профілю стіни на наших теренах зафіксований уперше в Тустані і невідомий на інших пам'ятках. Його поява пов'язана з посиленням захистом основи стіни та ліквідацією “мертвого” простору. Це вказує на існування тут виносних галерей (машикулів, підсябиття), які призначалися саме для обстрілу підніжжя оборонних стін.

В оборонній архітектурі Європи “талус” почали використовувати після хрестових походів. На думку Огюста Шуазі, цей прийом запозичений у Сирії⁸⁹⁹. У добу раннього середньовіччя “талус” був добре відомий у Стародавньому Єгипті, на Близькому Сході, у Середній Азії. Зокрема, цей прийом використовували навіть у середньоазійських фортифікаціях, збудованих з глини⁹⁰⁰. Для кожного народу фортифікації були надійним захистом і чи не єдиним порятунком у трагічні часи середньовіччя, а тому їх удосконалення вимагало оновлення усіх видів озброєння. Підтвердженням цього є широкий діапазон арбалетних наконечників, які використовували під час захисту Тустані. Аналіз арбалетних наконечників вказує на їх прями запозичення з лучних, які, за всіма даними, були місцевого виробництва, але суттєвою зміною є лише збільшення їх ваги. Великий відсоток втулкових наконечників лучних стріл відносно стрижневих може також свідчити про їх швидкий перехід до типу арбалетних.

Щодо військових дій XIII ст., які мали стосунок до Тустані, то слід застерегти, що вони аж ніяк не були пов'язані з монголо-татарською агресією. Власне, археологічні матеріали дають підстави впевнено говорити, що монголо-татари навіть не пробували штурмувати фортецю Тустань. Унікальне поєднання природних скель і дерев'яної забудови, очевидно, мало бути відстрашувальним фактором для степовиків-монголів. Підтвердженням цього є літописне свідчення про Кременець і Данилів, які мали укріплення, збудовані на стрімких вершинах: “А коли побачив (Батий. – *М.Р.*), що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них”⁹⁰¹. Тустань зі своїми крутими схилами та майже вертикальними скельними стінами, довершеними дерев'яними фортифікаціями була все-таки недоступною. Можливо, тому у процесі досліджень не вдалося виявити жодних наконечників стріл, які дослідники класифікують як монгольські – специфічні та відмінні від інших.

Узагальнюючи зазначену класифікацію наконечників стріл, ще раз хочемо наголосити на їх оригінальності та самотності. Під захистом заборол самостріли ставали грізною зброєю, з якою необхідно було рахуватися. У 1261 р. татарський хан Бурундай не зміг узяти Холма, “бо були в ньому [Холмі] бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами”⁹⁰².

Незначний відсоток знайдених арбалетних наконечників стріл відносно лучних на різних археологічних пам'ятках утвердив думку дослідників про те, що поширення самострілів на

897 Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – С. 193.

898 Рожко М. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. – С. 431–432, рис. 40.

899 Шуазі О. История архитектуры. – Т. 2. – С. 517.

900 Воронина В.Л. Из истории среднеазиатской фортификации // СА. – 1964. – № 2. – С. 42–43, рис. 1.

901 Літопис Руський. – С. 397–398.

902 Там само. – С. 422.

Русі було обмежене⁹⁰³. Якщо стріла лука могла летіти на відстань до 200 м, то стріла арбалета щонайменше летіла на 250–300 м. Арбалетна стріла з укороченою хвостовою частиною летіла на відстань 500–550 м⁹⁰⁴.

Середньовічний дослідник арбалета Ральф Пейне-Гелдві писав про натяг тятиви арбалета, що дорівнювала 550 кг. Такий арбалет 85-грамову стрілу посилав на відстань 420 м. Навіть арбалети з натягом тятиви лише 45 кг могли посилати стріли на відстань 275 м⁹⁰⁵. Зіставивши можливості середньої прицільної стрільби з лука на 150 м з граничною відстанню (перестрілом) 200–250 м⁹⁰⁶ та стрільбою самостріла, зрозуміємо переваги другого над першим. Самостріл міг посилати стрілу на відстань 420–550 м, що майже у два рази переважало простріл лука.

Частка у 65 відсотків зі співвідношення арбалетних наконечників стріл до лучних вказує на ту значну перевагу, яка була надана використанню самострілів під час захисту Тустані. Таке використання дає підстави твердити про особливу роль Тустані у захисті “соляної дороги”, яка вела з Дрогобича до карпатських перевалів, а також у систематичному освоєнні найновіших засобів оборони.

903 Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 98.

904 Фоли В., Палмер Дж., Содэл В. Арбалет. – С. 71.

905 Там само. – С. 69.

906 Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). – С. 31.

ARCHITECTURE AND DEFENSE SYSTEM OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS IN THE PRINCELY ERA

THE RESUME

In Mykhailo Rozhko's monograph the author's major publications which integrate his long-term studies on the architecture and defense system of the Ukrainian Carpathians during the Princely era are collected. The problems outlined in the book undergo examination on a wide territorial background, particularly, the monumental and defensive architecture of the Carpathians which is considered with reference to branchy analogies from the synchronous works of Subcarpathia and Volhynia, whereas the problem of functioning of rock-founded constructions is carefully analysed by the researcher in the context of the whole central east Europe. Notwithstanding that the edition comprises a number of the author's formerly expressed debatable statements and interpretations which today may seem in some or other contradiction to the recent achievements of archeology and history, this M. Rozhko's complete monograph purposes to draw the attention of the scientific environment to the discussed problems and to promote their further solutions.

On the basis provided by the materials of archaeological researches it is thought that the settlement of the Carpathians began throughout the Paleolithic period and into the Mesolithic and was connected with barter trade. Trading through Carpathian passes continued to be actively done both during the Bronze Age and in the Roman time. Numerous finds of treasures with Arabian dirhams along different pathways on either approach to Carpathian passes testify that they were by far not untrodden in the IX – XI cc. As can be concluded from the analysis of the linguistic material, in particular, the geographical and water common names and formed on their base hydronyms, the Proto-Slav people settled down on the northern slopes of the Carpathians at least as early as by 500 A.D. The aforementioned hypothesis does not controvert the data of archaeological findings from the VI–X cc., on which basis it has been asserted that the Carpathians and their territory on both sides were occupied by the proto-state association of the Eastern (Carpathian) Croats. The archaeological researches conducted in last quarter of the XX c. certified that in the territory (both foothills and mountains) of the Ukrainian Carpathians there existed more than 170 settlements or sites of ancient towns, some of which had appeared already in the IX c. and the other were founded during the XII–XIII cc. In the XI–XII cc. the Slavic population in Transcarpathia was gradually forced out into the mountainous terrain by the Hungarians, after which there began a new development of the Carpathians and the system of fortified constructions began functioning as the Carpathian line of defense. The planning structure, wooden building technology, as well as the far and wide prevalent in the Ukrainian Carpathians system of metric measures all reveal that there was much in common between those building traditions and the constructions in the territory of Rus'. In the mid XIII c., after the Mongolian invasion, there comes a certain displacement of the axis of settling, i. e., – from the main roads to the depth of the Carpathians, which brought about the development of new territories there.

An important factor to effect the formation of settlement structures in the Ukrainian Carpathians during the Princely era was the presence therein of a divaricate network of routs, which exploitation was predetermined, among other circumstances, by the salt-mining and salt production centres which were located in Subcarpathia. It was about these connecting routs that there arose a well organised defensive system which reliably blocked the mountain passes, closed the "gate" into the Carpathians and guaranteed safe traffic in the roads. Apart from the main mountain passes, such as Uzhok, Lupkivskiyi, Veretskiyi, Vyshkivskiyi, etc., the convenient places for crossing the mountains were the valleys of the Dniester and Stryi rivers which, deeply incising into mountain ridges, were often divided

by minor heights, thus, accordingly, assisting transport communications. The important elements of the multilevel system of protection of the borders and key communication centres of the Ukrainian Carpathians were the sites of ancient towns in Tershiv, Sambir (now – Saryi Sambir), Spas, Strilky, Rozluch, Verkhnie Syniovydne, Hroziwe, Horodysko, Komarovychi, Posada Novomiska, Smilnytsia, etc. With the presence of such a well branched defensive complex to cover a considerable part of the the Forested (or Ukrainian) Carpathians, – this bright acknowledgement that this territory was occupied in the Princely era, – there are no reasons to associate the “development of the Carpathian heathlands” with the expansion onto these territories of the Polish kingdom in the XI c..

The cornerstone problem in considering town architecture of the Ukrainian Carpathians and their adjacent territories concerns the origins of Galician architectural school and its connection with the traditions of the neighbouring peoples. The presence within the town space of the constructive complexes with the princely palace having a direct – through gangways – communication with the church was a characteristic detail of Galician monumental architecture. Such constructive decisions were known in Halych (however, only by annalistic evidence), Peremyshl and Zvenyhorod, this tradition later extended to Kholm and Boholiubovo. Besides, the integral attribute of a town in the Princely era was the presence of monumental constructions, that is, temples, which could have the cathedral status (given there was the episcopal see, like in Peremyshl, Sambir, Halych). Within the bounds of the medieval urban built-up area there were also other temples which divided – in accordance with their planning structure – into central, triconch and cross-in-square. Central temples (alias rotundas, or quadrifolia) belong to the most ancient churches in the outlined territory, like the rotunda in Peremyshl. Into this temple category also St. Elias church, quadrifolium “Polygon”, and Resurrection rotunda (all localised in Halych), as well as Horianska and Oleshkivska rotundas should rightfully be placed. Also the Dormition Cathedral and St. Panteleymon’s Church in Halych belong to the best samples of Galician architectural school.

The researchers of the architecture of Rus’ have not been able to reach a consensus as to what influences of what people or which building artels had the crucial importance for the creation of Galician architectural school. In this context among the scientists the opinion prevails about the Polish, Hungarian, Armenian, Vladimir-Suzdal and Chernihiv influences. Nevertheless, the critical analysis by the author of the suggested concepts gave the grounds for him to confirm the independence of Galician architectural school based on the Byzantian planning structure, which also simultaneously used the elements of the Romanesque plasticity.

As to the ways of formation of the sites of ancient settlements in the Ukrainian Carpathians and their foothills, they – with the exception of their defensive functional purpose – appeared as the capitals of appanage principalities (Peremyshl, Zvenyhorod, Halych) and administrative centres (Sambir, Stupnytsia, Tustan, Revne, Lenkivtsi, etc.). The fortified settlements were constructed also as religious centres (Spas, Lavriv, Syniovydne (Synevidsko), Rozhirche) and the centres of salt-mines (Kolomyia, Dolyna, Stebnyk, Drohobych, Sil, Sianok), or were constructed at crossroads of the trading highways which widely connected the North with the South and the West with the East (Peremyshl, Sianok, Uzhgorod, Svaliava, Mukachevo, Khust). Even a fleeting look at the urban wooden buildings points to its continuity with the traditions of popular construction of the later periods. Especially it goes about the use of wooden nails in columnar structures, wide awnings, roof offsets, galleries, premise coverings, and general application of construction weirs. Such national building elements in this region in the most relief occur on the works with rock-founded constructions (Tustan, Bubnyshche, Rozhirche) and serve as a reliable foundation for carrying out of the architectural reconstructions of the Princely era housing. The analysis of the annalistic data and archaeological materials makes it possible to single out among the fortifications those, that are either temporary (a barricade of felled trees, an encampment) or stationary constructions in which there were used such artificial fortifications, as ramparts with ditches, ramparts with or without internal support, palings, stake walls, wooden or stone ground walls. Sometimes these fortification elements could be used along with the natural factors of defense. In the Ukrainian Carpathians there was also a practice of constructing a special sort of

fortifications, namely – “gates”, which were built in narrow, almost impassable places on the mountain passes (the Hungarian gate, Rus’ or Halych gate, Tuholka’s gate).

In the Princely era it was monasteries and separate churches (in Synevidsko, Lavriv, Spas, Horiyan, etc.) that were fortified in the best way. The best samples of the sacral defensive architecture of this period, and, moreover, the ones very well investigated, are the monasteries in Spas and Lavriv. The historical tradition associates the monastery in Spas with the personality of prince Lev Danylovych, which fact was mediatedly confirmed by archaeological sources. In the monastery territory a fragment of the XI–XV cc. stone wall and the bottom part of a stone defensive tower, dated by end XIII – first half XIV cc., were thoroughly examined. To the defensive complex in Spas there belonged a site of an ancient settlement on the Castle (Princely) mountain and – hypothetically – the objects which might have existed within the natural boundaries of the outlying areas (tracts) with the expressive name of Horodny (of town), Vezha (watchtower) and Storozhnia (sentry-box). In 1983–1987 M. Rozhko conducted the archaeological-architectural researches of St Onouphrius monastery in Lavriv. The brick-wall monastic church there, in which, allegedly, Lev Danylovych was buried, had been constructed on the place of an old cemetery and still earlier temple (plausibly – wooden). The excavation inside the triconcha and central part of a temple and the archaeological data provide veritable grounds to confirm its construction by the end of the XIII – beginning XI cc.

Unfortunately, the researchers guided by the current state of the archaeological data cannot, possibly, carry out a full-scale reconstruction of any Princely era wooden built-up area, particularly, in its altitudinal and volume measurements. Now, for this reason, the possibility of a documentary reproduction of wood-built constructions, dating within the chronological borders of the IX–XIII cc., by their projections on rocks in the way of chiselled grooves and kerfs, as also because of the absence of such preserved objects of wooden architecture of the X–XIII cc. in Europe relate the rock-founded built monuments into the category of the unique ones. However, the absence of the general methodological vision of term “rock based constructions” provoke the European researchers to treat such types of monuments only as the representatives of the brick-walled construction architecture and, actually, not to pay attention to the traces of wooden constructions on rock. The previous acquaintance of the author with the monuments of central-east Europe allowed him to localise rock-founded constructions in territory of Germany (Altraten, Kopinsein, Stolpen, etc.), Macedonia (Cardak in Prilep), Bohemia (Primda, Orlik, Fridshtein) and Poland (Birow, Okiennik Wielki, Ogradzieniec, Krajowice “Golecz”, etc.).

Among the rock-founded monuments, the best studied fortress is that of Tustan’, which is constructed on the three rocky groups, namely – Rock, Sharp Rock, and Small Rock, which are situated to the north from the modern village Urych in Lviv region. The central part of the fortifications was constructed on the the Rock group wherein there are preserved over 4000 remnant traces hewn out in the rock. For the first time Tustan’ is mentioned in the works of Polish chronicler Jan from Czarnkow (approximately 1320–1387), who refers to Tustan’ among other villages and towns newly fortified by King Casimir III. The earliest documented mention of Tustan’ occurs in 1390 when in the letter of Pope Boniface IX the matter of granting Vladyslav Opolsky the newly founded Catholic diocese in Halych is stipulated. The systematization and classification of the available traces of construction on the Rock together with their graphic reconstruction proved it possible to assert that from the IX to the XVI cc. the fortress Tustan’ was rebuilt at least seven times. The process of reconstruction of wooden building up of Tustan’ was based on the measurements of the available materials of the grooves cut in the rocks and, as a result, the author managed to restore seven building periods. Though in some periods there took place minor additional reconstructions, they, however, did not change the general character of of the building.

Another rock-founded defensive complex was investigated in the outskirts of Bubnyshche. Here two groups of rocks enclose the area of 38×32 m², thus, forming a small natural courtyard (hence, the Yard). The system of stairs and rocky “galleries” lead up to the middle and top part of the rocks where there also remain the traces of building. The character of grooving there are completely identical with

that of the similar traces in Tustan'. Besides the traces of wooden building, along the perimeter of the eastern side of the Yard there are several caves of which three are of artificial origin, while for the fourth a natural crevice was used. From the northwest access to the Yard there is a steep rock in the form of a sole 27 m high "finger", on the summit level of which there was built a three-storied 81 m² defensive tower.

The hewn out caves of the monastic complex near the village of Rozhirche are two-tiered. On the bottom tier there were three small hewn caves, of which at the second stage of functioning of this complex two were reconstructed into one large cave, and on the upper tier a monastic church was built, to which steps led, hewn in several places. According to the author, within the category of the monuments represented by Tustan', Bubnyshche, and Rozhirche there also fall certain objects of Medobory and Podolia, in particular, Pidkamin', Ruda, Krutylyv, Bakota, Busha, Nahoriany, etc. The materials of the researches of rock-founded constructions located in the Ukrainian Carpathians and nearby areas for the first time give a well-grounded scientific idea of non-traditional construction of dwelling and defensive wooden facilities of the Princely era the essence of which consists in the organic amalgamation of natural rocks and artificial constructions.

The occurrence of dwelling and defensive towers (dungeons) or annalistic "pillars" (in Bubnyshche, Kamianets Lytovskiy, Kholm-Belavin, Stolpie, Piatnychany, etc.) was a characteristic feature of the defensive architecture of the Princely era. These structures have a wide chronological range of functioning (X–XIV cc.), extensive geography of distribution (Volhynia, Galicia, the Carpathians, Transcarpathia) and were made of various building materials (timber, stone, brick). Dwelling and defensive towers had additional systems of protection: depending on the strategic purpose of a tower within a defensive complex system, it might have either single- or multi-row protection system. In military terms, dwelling and defensive towers, as a rule, serve as either spring-boards for further development or conquests of the neighbouring territories or were strongholds for boundary protection.

The necessity of reinforcement of population protection predetermined the development of military engineering which is tracked in the suggested monograph through a viewpoint of arrangements of gates and drawbridges. At the example of Tustan' the possible designs of elevating mechanisms have been considered and the calculation of mechanical efforts has been carried out. The operation principle of the drawbridge pull-up mechanism in the fourth building period of Tustan' was as follows: two men with the help of a cross-piece rotated a vertical shaft, while the gear wheel fixed on it revolved a cogwheel together with a drum. As a consequence, the two hemp ropes were reeled up on the drum, so the bridge got pulled up. During the fifth building period of Tustan' the drawbridge pull-up mechanism was improved in the way, that instead of a conic gear couple a cylindrical one was applied, and the operation of pulling up, lowering and locking a drawbridge was confined within one "engine room".

The viability of fortified complexes greatly depended on the availability in their area of natural water supplies or artificially created wells and water reservoirs (cisterns). In the Princely era artificial constructions for keeping water in defensive complexes were also built in the territory of the Ukrainian Carpathians, as, for example, in Tustan'. To supply the garrison of Tustan' with water for the periods of long sieges here was built a number of special capacities. In particular, on the northern slope of the Rock a 14 m deep cistern and a 30,4 m deep well were hewn out in the rock. Another cistern, made of stone blocks and 3,75 m in depth, was constructed at the Rock's summit, while still another, which was 8 m in depth, was made on the Sharp Rock. In a like manner water supply was set up in Bubnyshche where a square cistern 2×2,14 m was hewn out in the rock. In the monograph the examination of water supply system in defensive structures of the Princely era and the late Middle Ages involves also the materials from Spas, Uzhhorod, Khust, Kamianets-Podilskiy, Khotyn and other fortresses.

The last section of the book is devoted to the long-range weaponry of medieval Tustan'. The matter concerns the bow arrow-heads found here (35% of all finds) and crossbow bolt heads (65%) which are considered in a chronological order of their existence proceeding from the technological classification of arrow-heads and their metallographic analysis. As to the planigraphy of the finds of

arrow-heads, their majority occurs on the eastern side of the Rock, which is the most accessible in comparison with the other sides of this rocky range. That is why it is here, in a small rupture between the two rocky massifs, that the gate was in all the building periods of Tustan'. Unlike other contemporary monuments of Rus', in Tustan' the advantage of crossbow over bows is clearly manifested and was caused by the natural (especially, altitude) characteristics of the fortress, as well as by the regular mastering of the newest defense technology.

List of Illustrations

- Fig. 1. Outline map of the territory of the Ukrainian Carpathians with a network of routes and passes: I – the territory of the Carpathians, II principality borders, III – direction of routes, IV – modern state border. Passes: 1 – Duklia, 2 – Lupkivskiyi, 3 – Sochinskyyi, 4 – Uzhok, 5 – Rus'kyi Put', 6 – Voritskyi (Veretskyi), 7 – Skotarskyi, 8 – Yablunetsky.
- Fig. 2. Finds of silver Arabian dirhams (after R. Myska). I – hoards; II – individual coins 1) Berehove (Bucha); 2) Hrabovets; 3) Zvenyhorod; 4) Yosypivka; 5) Krylos (Ancient Halych); 6) Krylos (Ancient Halych); 7) Lviv; 8) Mukachevo; 9) Nyzhniv; 10) Peremyshl'; 11) Tlumach; 12) Urych (medieval Tustan'); 13) Khust; 14) Cherniyiv; 15) Choma.
- Fig. 3. Map of the territory of the Ukrainian Carpathians with defensive objects: 1 – territory of the Ukrainian Carpathians; 2 – borders of the Galician-Volhynian principality; 3 – modern border of Ukraine; 4 – hypothetical defensive monuments; 5 – studied defensive monuments.
- Fig. 4. Jamb top (found in a well). Photo by M. Rozhko.
- Fig. 5. Reconstruction of dual jambs from the building of Tustan'. Reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 6. Reconstruction of composite profile and semi-circular jambs (found in a well). Reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 7. Rozhirche, cave church. The traces of a jamb hewn out in the rock and its reconstruction. Reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 8. A jamb of the church in the village of Steblivka, Transcarpatian region. XVII c. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 9. Reconstruction of a wooden built-up area by its apparent traces. Photo and reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 10. Tershiv. Approximate plan of site in the Zahorodyshe tract. 1 – site entrance, 2 – the remnants of a defensive rampart, 3 – reconstruction of defensive rampart.
- Fig. 11. Outline plan of defensive objects in the villages of Spas and Tershiv.
- Fig. 12. Rozluch. Site plan in the Pidzamche tract.
- Fig. 13. Plan of defensive objects in the village of Verkhnie Syniovydne.
- Fig. 14. Hroziava. Site plan on Mt Okip.
- Fig. 15. Horodysko. Approximate site plan.
- Fig. 16. Strilky. Site plan in the Zamok tract.
- Fig. 17. Turie. Outline plan of the site. 1 – the site.
- Fig. 18. The citadel in Peremyshl' and its part. Mid XII c. View from the southeast. Graphic reconstruction and drawing by V. Petryk, 1993.
- Fig. 19. John the Baptist Church in Peremyshl'. Axonometry. Graphic reconstruction and drawing by V. Petryk, 1993.
- Fig. 20. Boholiubovo. Palace complex with a gangway to the temple. Reconstruction by M. Voronin.
- Fig. 21. Vasyliv. Temple. XII c. Reconstruction by H. Lohvyn.
- Fig. 22. Horianska rotunda. View from the east. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 23. Plan of the rotunda with the palace in Peremyshl'. (After E. Sosnovska. Drawing by K. Musiak).
- Fig. 24. Halych. St. Elias' Church. Hypothetical reconstruction by Yu. Lukomskiy.
- Fig. 25. Halych. Quadrifolium "Polygon". Hypothetical reconstruction by Yu. Lukomskiy.
- Fig. 26. Oleshkivska rotunda. Reconstruction by B. Tomenchuk.
- Fig. 27. Tower in Stolpie. Lithograph by Napoleon Orda, 1882.
- Fig. 22. Lviv. St Nicholas' Princely Cathedral Church. XIII c. Reconstruction and model by I. Bazarnyk.
- Fig. 28. Volodymyr-Volynskiy. Vasylivska octoconch rotunda. Photo beginning XX c.
- Fig. 29. Halych. The Dormition Cathedral. Hypothetical reconstruction by Yu. Lukomskiy and V. Petryk.
- Fig. 30. Halych. St Panteleimon's Church. View from the east. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 31. Yuriev-Polskiy. St George's cathedral. Hypothetical reconstruction by G. Wagner.
- Fig. 32. Yuriev-Polskiy. St George's cathedral. Sculptural reliefs. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 33. Relief ceramic tiles found in the territory of Halych (after P. Rappoport).
- Fig. 34. Lenkivtsi. Log constructions in a defensive rampart system. Reconstruction by B. Tymoshchuk.
- Fig. 35. Halych. Graphic reconstruction of a farmstead building in the "Vyvozy" tract. Reconstruction by V. Petryk after the materials of V. Aulikh's archaeological researches. Drawing by V. Petryk.
- Fig. 36. Tustan'. The Yard. House-building. Graphic reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 37. Lviv. Building of the prince's castle and the city. Hypothetical reconstruction and drawing by I. Bazarnyk.
- Fig. 38. Lviv. Gate of the prince's castle. XIII c. Hypothetical reconstruction and drawing by I. Bazarnyk.
- Fig. 39. Vyshnia. The gate. Hypothetical reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 40. The gate of Tershiv fortifications. Hypothetical reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 41. Halych. Poharyshe tract. Protective constructions of the gate. Graphic reconstruction and drawing by V. Petryk.
- Fig. 42. Reconstruction of fortifications of the Polish city of Lęczyń. XII c. (Historia kultury materialnej Polski, 1978, T. 1, S. 224).

- Fig. 43. Defensive tower of the Bratskyi fortification. XVII c. Transferred to a museum. Kolomenskoye (Moscow). Photo by N. Kradin.
- Fig. 44. Reconstruction of a "semi-dugout" from Suzdal (After A. Dubinin).
- Fig. 45. Wooden nails from a building in Tustan'. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 46. Wooden wedges for log splitting. (The material of archaeological researches of Tustan'). Photo by M. Rozhko.
- Fig. 47. Tustan'. The Yard. Dwelling houses with galleries. Reconstruction and drawing by M. Rozhko.
- Fig. 48. Tustan'. The Yard. Log ceiling in a dwelling house. Reconstruction and drawing by M. Rozhko.
- Fig. 49. Bubnyshche. Trace of ceiling logs hewn in the rock. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 50. Spas. Site plan on the Castle (Princely) mountain (A). Excavation of 1978 (B). 1 – brick wall; 2 – stone cluster; 3 – pit numeration; 4 – stone-work in excavations and pits; K indicates a well.
- Fig. 51. Spas. Plan of archaeological researches of the monastery in 1978. 1 – modern buildings; 2 – defensive tower, late XIII – early XIV cc.; 3 – monastery wall; 4 – boundaries of manors; 5 – road; 6 – trees; 7 – vegetable gardens; 8 – asphalt; 9 – trench.
- Fig. 52. Spas. The Castle Mountain. Reconstruction of wooden building of XIII c. by M. Rozhko.
- Fig. 53. Composite plan of excavations in St Onouphrius' Church. "a" indicates arcosolium; 1 – excavation of 1983; 2 – excavation of 1984; 3 – excavation of 1985; 4 – excavation of 1986.
- Fig. 54. Eastern conch. Attachment of the south-western semi-dome.
- Fig. 55. The northern side of eastern conch with an opened arcosolium (1). View from the southeast.
- Fig. 56. Excavation II-A. Eastern conch with arcosolium.
- Fig. 57. Excavation I-B. 1 – outline of the initial western wall; 2 – outline of the southeast wall of the church vestibule (XI c.); 3 – the foundation of the later altar.
- Fig. 58. Excavation I-B. View of the wall of the church vestibule attached to the western wall with a buttress.
- Fig. 59. The plan of St Onouphrius' Church. 1 – arcosolium; 2 – the temple of the XIII c.; 3 – the western side of the temple of the XIV c.; 4 – building of the XVII c.
- Fig. 60. Pit 1. 1 – an attached buttress; 2 – the foundation of the eastern conch.
- Fig. 61. Tustan'. Vertical grooves of the 15 metre land wooden defensive walls. Photo by the author.
- Fig. 62. Tustan'. Wooden house and defensive building on rock. Gate. Reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 63. View of the Rock from the southern side. Photo by V. Demetrykevych.
- Fig. 64. Defensive wall stone-work. View from the east. Photo by the author.
- Fig. 65. The Rock with the remnants of brick building on the Verkhnia platform. Engraving XIX c.
- Fig. 66. Plan of wooden built-up area of the first building period. Reconstruction by the author.
- Fig. 67. Reconstruction of wooden built-up area of Tustan' of the first building period. View from the east. Reconstruction by the author.
- Fig. 68. Gate. The Small Rock with on traces of wooden built-up area and cross-section of the gate tower, the second building period. View from the north. Reconstruction by the author.
- Fig. 69. Gate of the second building period. View from the east. Reconstruction by the author.
- Fig. 70. Reconstruction of gate of the second building period. View from the Yard (from the west). Reconstruction by the author.
- Fig. 71. Plan of wooden building of the second building period. Reconstruction by the author.
- Fig. 72. General view of reconstruction of wooden built-up area of Tustan' of the second building period. View from the east. Reconstruction by the author.
- Fig. 73. Gate. General view of the tower with a scaffold-ramp and a drawbridge, the third building period. View from the east. Reconstruction by the author.
- Fig. 74. Excavation 3. A stone blockage in places of public constructions.
- Fig. 75. East side of the Yard with a vertical and curvilinear groove.
- Fig. 76. Internal yard. Vertical and curvilinear grooves with the graphic plan of built-up area.
- Fig. 77. The top platform. Vertical grooves and notches and the plan of built-up area based on the available grooves. View from the north, from above.
- Fig. 78. Reconstruction of wooden built-up area of Tustan', the fifth building period. View from the northwest. Reconstruction by the author.
- Fig. 79. Wooden building of the defensive tower on the Separate Rock, northern wall. View from the north. Reconstruction by the author.
- Fig. 80. Bubnyshche. View from the west. A photo
- Fig. 81. Bubnyshche. Defensive wall
- Fig. 82. Rozhirche. View from the west. A photo
- Fig. 83. Rozhirche. Lithograph by M. Stenchynsky, 1847.
- Fig. 84. The Rock in the town Pidkamin'. View from the northeast.
- Fig. 85. The Rock in the town Pidkamin'. Horizontal and vertical grooves of wooden gallery.
- Fig. 86. Tepe-Kermen. Cave church with subslab burials.
- Fig. 87. Krutylyv, the outlaying area of Pustel'nia. A cave complex.
- Fig. 88. Tower in Kamianets Lytovskyyi. Modern view.
- Fig. 89. Tower in Belavin on lithograph of mid XIX c.
- Fig. 90. Tower in Piatnychany. Modern view.
- Fig. 91. Ruins of Serednianska tower. Modern view.
- Fig. 92. Scheme of a water drive of millstones with conic gear.
- Fig. 93. Pull-up mechanism of drawbridge in Tustan of the third building period.
- Fig. 94. Pull-up mechanism of drawbridge in Tustan of the fifth building period.

- Fig. 95. Tustan'. The Rock. View from the west: 1 – the well; 2 – the cistern hewn on the northern slope of the Rock; 3 – the cistern flagged with stone blocks at the height of 60 m over valley level.
- Fig. 96. Tustan'. Cistern. View from above. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 97. Tustan'. Cistern and well in cross-section: I – the well; II – the cistern; 1 – cross-section of the well and cistern; 2 – humus; 3 – ground backing; 4 – infill with wooden constructions; 5 – mix of loamy sand with a stone; 6 – coniferous tree branches and needles.
- Fig. 98. Tustan'. Cistern. The plan: 1 – lime mortar; 2 – sand of the tower infill; 3 – masonry; 4 – cross-section of the rock.
- Fig. 99. Tustan'. Cistern, flagged with stone blocks. View from above. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 100. Flagged cistern with wooden building: 1 – cross-section of the rock; 2 – masonry of cistern and blocks; 3 – reinforced masonry; 4 – wooden building; 5 – wooden ceiling. Reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 101. Tustan'. The well. View from the north, from above. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 102. Tustan'. Cistern on the Sharp Rocks. View from above.
- Fig. 103. Bubnyshche. Cistern hewn out in the rock. View from above. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 104. Bubnyshche. Cistern with stone ceiling. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 105. Khotyn. Medieval fortress. A general view. Photo by M. Rozhko.
- Fig. 106. Kamianets-Podilskyi. The new “water” tower.
- Fig. 107. Names of parts of bow and crossbow arrow-heads (After O. Medvedev).
- Fig. 108. The Rock rocky group. Cross-section from east to west on the level of the Yard.
- Fig. 109. Tustan'. The Rock. Shooting scheme of territory. Reconstruction by M. Rozhko.
- Fig. 110. Bow arrow-heads. Drawing by M. Rozhko.
- Fig. 111. Crossbow (crossbow) arrow-heads of type I. Drawing by M. Rozhko.
- Fig. 112. Crossbow (crossbow) arrow-heads of type II. Drawing by M. Rozhko.
- Fig. 113. Crossbow arrow-heads of types III-VI. Drawing by M. Rozhko.

Іменний покажчик

- А. В. 147
Альмус (Альмош) 28, 33, 147
Анонім, угорський літописець 13
Антонович В. 162, 163
Атанасій, єпископ 40
Ауліх В. 10, 35, 65, 166
Бабич Б. 106
Багрій Р. 89, 129
Базарник І. 66, 67
Бакун, скульптор 60
Балабан О. 197
Балінський М. 155
Бандрівський М. 158, 161
Баран В. 80
Баранов І. 159
Баргел Б. 56
Баронч С. 155
Бартків М. 44
Басараб Костянтин 90, 95
Басараб Неделі 90, 95
Батий 214
Бела IV 28
Бережков Д. 60
Бернард, архієпископ 115
Бернякович К. 14
Бельовський А. 118, 121, 147
Блізинський М. 117
Богдановскі Я. 81, 108, 109
Болеслав Хоробрий 47, 49, 50
Болеслав II (Сміливий) 158
Боніфатій IX 115
Борис Юрійович 177
Борривич Стефан 116
Бохенек Р. 81
Бошкович Д. 16
Брайчевський М. 13
Брунон, єпископ 80
Бубол Емерик 149
Буняк Шолудивий 120, 121, 127
Бурундай 200, 214
Ваврик М. 40, 83
Вагилевич І. 120, 121, 127, 147, 151
Вагнер Г. 60, 61
Ванько з Уріча 118
Вартоловська С. 200
Василько Романович 28, 78, 204
Василько Ростиславович 56
Виницький Антоній, єпископ 90, 95
Винокур І. 162
Віолле-ле-Дюк 165
Віпрехт з Гройчу 104
Вітовт 195
Владислав (Володислав) Опольський 40, 115, 122
Войтович Л. 158
Володар Ростиславович 47, 55, 56, 62, 158
Володимир Василькович 28, 78, 166
Володимир Великий 16, 28, 80, 155
Володимир Володаревич 46, 57
Володимир Мономах 155, 158
Володимир Мстиславович 177
Волох Міко 116
Волох Іванко 116
Волянський П. 96
Воробйова Е. 55, 61
Воронін М. 48, 55, 60, 177
Вратіслав Богемський 104
Всеслав Брячеславович 158
Гакет Бальтазар 120
Гастальді 117
Гейза I 57
Гейза II 46, 57
Генріх I Птаолов 24
Георгій Агрикола 183
Глушко М. 160
Головацький Я. 15, 147, 151
Гончаров В. 62, 147
Григорій, архімандрит 89
Грінмут-Даллмер Е. 68
Грушевський М. 56, 147, 158
Дальбор Вітольд 55
Даміан, шляхтич 116
Данило Острозький 178
Данило Романович 22, 25, 28, 34, 47, 51, 165, 166, 175, 177, 194, 204, 207
Дашкевич Я. 59, 60
Делян Петре 106
Деметрикевич В. 125–128, 147, 151
Длугош Я. 56, 114, 122
Дмитрашевич В. 126
Доброславич Ананій 113
Доброславич Юрій 113
Довженок В. 80
Домбковський П. 115
Дубінін А. 71
Дунай, воєвода 166
Ерік, єпископ 115
Єрмолін О. 208
Жакі А. 13, 14, 47, 49, 108, 109, 129
Завадський К. 116
Задеревацький Данило 116
Закосцельна А. 56
Заплегаль Ф. 51
Захарко 118
Зборовський В. 122, 147
Зінгер Пауль 123
Злотницький Т. 155
Йосиф II 40
Ібрагім, візир 197
Іван, шляхтич 116
Іван з Тустанович 118
Івок Мануель 106
Ізяслав Ярославович 49, 158
Ізяслав Мстиславович 46, 57, 199
Інокентій, єпископ 119
Іоан Каматерос 169
Іоаннісан О. 50, 52, 53, 55, 56
Ісаєвич Я. 15
Казимир III Великий 93, 109, 114, 118, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 197
Кальман 57
Каргер М. К. 46, 50, 55, 56, 62
Карл IV 105
Качковський З. 124
Качмарчик З. 129
Кичри (Кичри, Кичрій) 116
Кіркор А. 123, 147, 151
Кірпічников А. 200, 204, 207, 208, 211
Кміть П. 121
Кобільник В. 35, 36, 40, 43, 83
Кондрат 86, 166
Констанція 34
Копані 57
Королюк В. 49
Корчинський О. 35
Корятович Федір 195
Костжевський Ю. 83
Костянтин I 58
Крадін М. 71, 97
Красовський М. 166, 204
Крашевський Я. 122, 147, 151, 155
Крип'якевич І. 10, 13, 15, 158
Кромер М. 114, 121, 123
Крушельницька Л. 7
Крушельницький Андрій 116
Крушельницький Матвій 116
Кудін І. 7
Куза А. 68
Куниш А. 46
Кунчек Т. 155
Купчинський О. 112, 113
Куремса, хан 177
Куровський 116
Куропатницький Е. 155
Кутиловська І. 169, 170
Кучера М. 205
Лев Данилович 34, 42, 83, 88, 89, 96
Ленчик 109
Лінінський П. 6
Ліпінський Т. 155
Ловм'янський Г. 15

- Ловчовський Микола 118
 Логвин Г. 48, 49, 51, 64
 Лукомський Ю. 47, 50–52, 54, 89
 Людовік Угорський 115
 Ляховіца, дружина Ізяслава
 Ярославовича 49
 Мазепа І. 81
 Малєвська-Малєвіч М. 6, 40, 63, 83,
 86, 89, 170, 171
 Мануїл І Комнин 57
 Маретич Т. 113
 Марк Вітрувій Полліон 179
 Махновець Л. 27, 57
 Мацюк О. 97, 161
 Медведєв О. 199, 200, 202–206,
 208–212
 Меланхтон 117
 Менгу-Темир, хан 179
 Менилава Д. 103
 Мечислав Поренбські 24
 Меховіта М. 114
 Миська Р. 15
 Михайло Стополк 158
 Мицько І. 89, 96
 Могитич І. 52, 54, 55, 59
 Морачевський Я. 155
 Мстислав Володимирович Хоробрий
 24
 Мстислав Ростиславович 200
 М-С, др. 120
 Мусяк К. 51
 Найдовський 118
 Некрасов А. 58
 Нідерле Л. 15
 Олекса, майстер 78
 Олександр Всеволодович 28
 Олексій III Ангел 169
 Ольга, княгиня 121
 Онищук Я. 160
 Орда Наполеон 53
 Орловіч М. 154
 Острозький К.-В. 25
 Оттон I 24
 Партицький О. 151
 Пастернак Я. 38, 50, 54, 62, 127, 128,
 197
 Пейне-Гелдві Ральф 215
 Пеняк П. 49, 52
 Пеняк С. 49, 52
 Петрик В. 46, 47, 54, 65, 68
 Петричайко С. 90
 Петричайко М. 90
 Петро, єпископ 115
 Петрушевич А. 122, 123, 147, 149, 151
 Піхурко У. 89
 Плетньова С. 159
 Площанський В. 151
 Покришкін П. 169
 Поренбські М. 24
 Прицак Я. 63
 Ршик В. 169
 Радович Р. 75
 Раппопорт П. 6, 10, 27, 55, 59, 63,
 70–72, 80, 87, 97, 109, 128, 129,
 166, 167, 169, 170, 177, 197
 Ратич О. 33, 42–44, 47, 53, 128, 166,
 176
 Рибаків Б. 15, 155, 177, 190
 Річард Левове Серце 206
 Рождественська Т. 54
 Рожко В. 6
 Рожко М. 6–8, 19–21, 23, 50, 55, 61,
 62, 65, 67, 68, 73–76, 87, 89, 99,
 100, 103, 130, 167, 177, 188, 190,
 191, 193, 194, 201, 202, 208, 209,
 211
 Роман Михайлович 166
 Роман Мстиславович 176
 Ростислав Михайлович 28, 78
 Руліковський Е. 97
 Русанова І. 189
 Рюрик Ростиславович 158
 Самойлович Іван 81
 Сарницький С. 113, 117, 121, 122
 Свенціцький І. 112
 Свешніков І. 40, 87, 197
 Святополк Ізяславович 158
 Святополк Володимирович
 “Окаянний” 28, 33
 Святослав Володимирович 28, 33
 Святослав Ольгович 207
 Сенько з Улюча (Уліча) 118
 Сенявський І. 124
 Сєдов В. 15
 Сигізмунд Август 116
 Сидор О. 96
 Сильвестр II 57
 Сілецький Р. 75
 Січинський В. 51, 89
 Скворій Р. 147
 Скіліца І. 106
 Смолка С. 123, 151
 Собєслав Богемський 104
 Сосновська Е. 51
 Станіцький К. 155
 Стенчинський М. 151, 152
 Стефан I 57
 Стефан III 57
 Ступніцький Г. 155
 Ступніцький А. 38
 Сулик Р. 33, 89, 152
 Сулімірський Т. 35, 87
 Суслів В. 55, 168
 Сьвєховські З. 54, 55
 Тарновський, землевласник 118
 Тевтивил 200
 Теофіл, пресвітер 63
 Тимошок Б. 15, 48, 62, 64, 80, 189,
 194, 197
 Тихомиров М. 177
 Тиц А. 55, 61
 Ткачов М. 168
 Токарський Ю. 179, 182, 184
 Толочко П. 45, 80
 Томаї Діонісій 77
 Томенчук Б. 52, 53, 62, 80
 Трофимук М. 115
 Урбан IV 118
 Урбан VI 115
 Устиянович К. 125, 147, 151
 Філіпп Август Франкрайх 206
 Філіпп Ельзаський 174
 Франко І. 83, 124, 125, 147, 151
 Фронджуло М. 160
 Фуглевич С. 81
 Халпахчян О. 54, 55, 58, 59
 Чайка Р. 166
 Чачковський Л. 197
 Чоловський О. 124
 Шараневич І. 123, 124
 Шахматов О. 15
 Шашкевич М. 120
 Шварно Данилович 28
 Шерер Гершек 123
 Шузі О. 55, 58, 168, 177, 214
 Щур Р. 129
 Юдіт Вратиславівна 104
 Юрій Володимирович Долгорукий
 56, 60, 207
 Юрій Львович 193
 Яблоновський А. 155
 Ягайло Володислав 40, 55, 116, 121
 Ян Собєський 119
 Ян з Тарнова 117
 Янко з Чарнкова 114, 124, 126, 128,
 197
 Януш Б. 35, 43, 147, 151
 Ярослав Мудрий 24, 53, 54, 176
 Ярослав Осмомисл 25, 27, 44, 57, 214

Географічний покажчик

- Азія 155
 Середня Азія 101, 214
- Албанія Кавказька 58
- Альгратен 104
- Англія 58
- Ацінкургт 207
- Бад Шандау 105
- Бакота 160–162
 Скельки, ур. 161
- Барутег 104
- Баутцен (Будишін) 104, 105
- Бачина 31
- Бегрен-Любхін 174
- Белавін 169
- Белз 13, 29, 64, 82, 114
 Замочок, ур. 29
- Берегово 15
- Берестя (тепер Брест) 170
- Бистриця, р. 42, 43
- Бич – див. Дрогобич
- Білгород 49, 79, 177
- Білівське городище 175
- Білорусь 119
- Біров (Підзамче), городище 109
- Близький Схід 101, 131, 156, 173,
 203, 206, 214
- Богемія 104, 105
- Боголюбово 48, 60
- Бойківщина 74
- Болгарія (Болгарське царство) 24, 55,
 58, 72, 111, 160
- Болехів 33, 147
- Борислав 113, 123
- Борсуків діл 28
- Босфор (Боспорське царство) 159,
 173
- Бохня 114
- Братський острог 81
- Броди 13
- Бубнище (Поляниця; Скелі
 Довбуша) 7, 9, 17, 18, 20, 23,
 25, 40, 64, 72–75, 81, 82, 100,
 109, 111, 120–123, 125, 127, 128,
 147–150, 155, 161, 162, 164, 167,
 177, 192, 193
 Городище, ур. 147
 Соколова (Соколина) гора 147
- Будишін – див. Баутцен
- Буковина 16, 27, 66, 82, 175
- Бугівля 117
- Бухау 165
- Буша 161–164
- Ваді-ен-Натуф 173
- Варшава 116, 118
- Василів 22, 28, 29, 48, 49, 53, 61,
 62, 66
 Замчище, ур. 29, 53
- Веллен 104
- Велленгрунд 104
- Велика Моравія, Велика Морава –
 див. Моравія
- Велика Хорватія 11
- Велике Князівство Литовське
 (Литва) 117, 176
- Великий Болгар 58
- Великосілля 182
- Величка 114
- Верещький (Ворітський) перевал
 14–16, 25, 28, 29, 33, 77, 81, 83,
 115, 116, 119
- Вигода 25
- Вишгород 49
- Вишків 16, 39
 Городище, ур. 16, 39
- Вишківський (Торунський) перевал
 16, 29, 39, 81
 Ворота, ур. (Торунь) 16, 81
- Вишня (Судова Вишня) 18, 29, 40,
 45, 53, 66, 67, 166, 176
 Замчисько, ур. 29
- Візантія 57, 58, 106, 159
- Вілія 196
- Вінницька область 154
- Вірменія 58–60, 160, 186
- Віслиця 55, 56
- Влатислав 174
- Влтава, р. 107
- Воїнь 18
- Волга, р. 58, 159
- Волинське князівство (Волинь) 11,
 40, 51, 53, 72, 91, 171, 172, 177
- Воловецький (Скотарський) перевал
 14, 16, 25, 33, 43, 119
 Великий Замок 16
 Високий Тин 16
- Володимир (Волинський) 47, 49, 53,
 91, 114, 153
- Володимир (на Клязьмі) 48, 62
- Володимиро-Суздальська земля
 (князівство, Русь) (також
 Заліські землі, Північно-Східна
 Русь) 55, 56, 58, 60
- Волока 16
- Волошинове 7, 31, 32
 Окіп, ур. 32
- Ворітський перевал – див.
 Верещький перевал
- Вороняки 155
- Ворота (Вороблячин) 28, 67
- Ворота Верхні 16, 29, 77
- Ворота Нижні 16, 29, 77
- Вроцлав 72
- Галицьке князівство (Галицька
 земля, Галичина, Південна Русь,
 Червона Русь) 11, 27, 28, 40, 47,
 50, 55–60, 62, 63, 72, 75, 86, 91,
 115, 120, 123, 125, 130, 149, 158,
 167, 170, 172, 204, 214
- Галицько-Волинське князівство
 (також Південно-Західна Русь,
 Руська земля, князівство) 11, 17,
 26, 40, 71, 72, 78, 89, 114, 115,
 117, 119, 121, 129, 130, 133, 165,
 166, 169, 171, 175, 177, 203, 204,
 206, 213
- Галич 25, 28, 33, 45, 46, 48, 50–52,
 54–57, 59–68, 80–83, 112, 114,
 119, 124, 128, 147, 161,
 Вивози, ур. 66
 Погарище, ур. 66, 68
- Гаргар 175
- Гарні, фортеця 58, 186
- Гент (Гравенстеен) 174
- Глиняни 116
- Гнила Липа, р. 124
- Гнізна, р. 197
- Голеч, замок 110, 111
- Головецьке 32, 41
- Гологори 155
- Гонштайн 105
- Город (Городище), с. 161
- Городисько 16, 25, 36–38, 40, 81, 167
 Під Пасікою (Південне), ур. 36
 Вежа (Вишка) 37, 38
- Городно – див. Гродно
- Гослар 56
- Гохштайн 105
- Грабовець 15
- Гребенів 33
- Гродно (раніше Городно) 165, 166,
 170
- Грозьова 7, 16, 29, 32, 35–36, 41
 Окіп (Замчище), ур. 29, 32, 35, 36
- Грузія 58, 160
- Гусне Верхнє 25
- Гусне Нижнє 25
- Гуцульщина 74
- Гданськ 72
- Гутберг 105
- Гьорлітц 105
- Давня Русь – див. Русь
- Далмація 55, 57
- Данилів 175, 214
- Дарабани 80
- Дніпро, р. 72, 155, 159
- Дністер, р. 13, 22, 28–32, 35, 41, 46,
 54, 61, 83, 86, 87, 115–117, 120,
 124, 147, 154, 155, 161–163, 177,
 193
- Доброгостів 97, 118
- Довге 118
- Долина 33, 39, 67, 117, 119, 147
- Донець 159
- Дона 104
- Дрогобич (раніше Бич) 67, 115,
 117–119, 121, 123, 215
- Дрогобицький округ 115
- Дубень Великий, р. 31, 83, 87, 177,
 193
- Дубень Малий, р. 83

- Дукельський перевал 14, 25, 38, 119
 Дунай, р. 27, 59
 Едеса 175
 Ельба, р. 103, 104, 105
 Ернджан, фортеця 186
 Ескі-Кермен 196
 Естергом 57
 Європа 6, 29, 37, 38, 58, 70, 101, 103, 105, 107, 117, 119, 123, 125, 139, 165, 177, 195, 203, 206, 207, 214
Європейська рівнина 13
Західна Європа 24, 139, 178, 179, 203, 206, 212, 213
Східна Європа 13, 14, 58, 76, 89, 205, 206
Центральна Європа 10, 14, 62, 119
Центрально-Східна Європа 9, 10, 103, 111
 Єгипет Стародавній 101, 214
 Жванець 162
 Жидачів 115, 117, 119
 Завихвост 200
 Закавказзя 59
 Закарпаття (також Закарпатська область) 7, 13, 16, 20, 24, 26, 29, 171, 172, 194
 Заліська Русь – див. Володимиро-Суздальська земля
 Збараж 13
 Звенигород (на Білці) 15, 47–49, 51, 52, 54, 62, 64, 65, 67, 68, 81, 82, 141, 158,
 Зелем'янка 117
 Зелена Липа 189
 Зеленче 197
 Зимне 79
 Зміські вали 24, 80
 Івано-Франківська область 29
 Ізяслав 212
 Ірпінь, р. 177
 Іскоростень 121
 Італія 24, 58
 Йосипівка 15
 Каламіта 186
 Калето, фортеця 186
 Каліш 43, 177
 Калоча 57
 Калуш 147
 Кам'янець-Литовський (тепер Кам'янець) 166–168
 Кам'янець-Подільський 66, 154, 197, 198
Старий замок 197
 Каменц 104, 105
 Карапчів 16, 80
 Каркасон 174
 Карльсфрід, замок 105
 Карпати (Карпатські гори, Карпатський регіон) 8–10, 13–16, 20, 23, 25–30, 32, 33, 38, 41, 42, 45, 48, 63, 67, 70, 71, 73, 78, 81–83, 88, 101, 108–110, 117, 119, 120, 122, 123, 129, 132, 172, 203, 204
Молдавські Карпати 29
Лісисті Карпати 29
Польські Карпати 13, 14, 110
Українські (Східні) Карпати (літот. Угорські гори, Руські гори, Гора) 8–11, 13, 16–18, 20, 22–25, 29, 32, 49, 53, 67, 68, 70–75, 81, 103, 109–111
Верховинські (Вододільні) Карпати 29
Верховинсько-Вододільний хребет 29
Горани 29
Покутсько-Буковинські (Скибові) Карпати 29
Стрийсько-Сянська Верховина 29
Бескиди 115
Бескиди Східні;
Верходністерські 29
 Кафа (тепер Феодосія) 154, 206
 Квасове 171
 Київ 7, 22, 34, 46, 49, 51, 54, 72, 75, 79, 83, 98, 106, 158, 160, 210
 Київська Русь, держава – див. Русь
 Китай 15, 63, 119, 147
 Кілікія 131
 Кіршау, замок 104
 Кладруби 107
 Ключ, гора 43
 Колодяжин 18, 74
 Коломенське 71
 Коломия 13, 25, 67, 114, 119
 Колтєськ 207
 Комарів 25, 81
 Комаровичі 37, 38, 40, 167
Гаї, ур. 38
Гостра гірка, ур. 38
Могила (Фігура) 38
 Копінштайн 104
 Коросно 114
 Корчин 7, 116
Підзамче, ур. 7
 Коуржім Старий 174
 Крак-де-Шевальс, замок 175
 Краків 15, 24, 49, 53, 55, 56, 116, 118, 166
Вавель 24
 Кременецькі гори 154
 Кременець (Крем'янець) 178, 198, 214
 Кривка 20
 Крилос (Давній Галич) 15, 80, 128
 Крим 52, 91, 137, 153, 159, 160, 170
 Кroatія 57
 Крутилів 161, 162
Звенигород, гора 161
Пустельня, ур. 162
 Крушельниця 7, 115, 116
 Кульм 104
 Кути 16, 20
 Кьонігсберг 105
 Кьонігштайн 104
 Лаврів 7, 25, 30–32, 35, 67, 81, 83, 85, 89–96, 153
Бучина, ліс 89
Грабова, ліс 89
Іванівська, гора 89
 Ланже 174
 Латвія 209, 210
 Латориця, р. 16
 Леві-Градец 174
 Лемківщина 74
 Ленківці 25, 45, 64, 67, 74, 133
 Ленчиця 69
 Либихора 20, 117, 182
 Листвин 175
 Литва – див. Велике Князівство Литовське
 Лілієнштайн 105
 Лініна, р. 30, 31, 87, 177, 193
 Лосина, р. 78
 Лош 174
 Лужиця Верхня 104
 Луковича 16
 Лупківський перевал 14, 25, 28, 38, 83, 119
 Луцьк 49, 114, 177
 Львів 15, 53, 64–67, 81, 114,–116, 119, 128, 154, 182
Замкова гора 53
 Львівська область 7, 29, 154
 Льюбау 105
 Любачів 114
 Любеч 49, 81, 141, 177
 Люблін 86, 166, 184, 200
 Лядова 162
 Ляуске 105
 Магура, гора 36, 37
 Магура-Лімнянська, гора 32, 35
 Майсен, єпископство 105
 Македонія 105, 111
 Мангуп-кале 159
 Манхінг 174
 Маркові Кулі, гірський хребет 105, 106
Чардак, замок 106
 Мартинівка 62
 Медобори (див. Товтри — Подільські Товтри)
 Мекленбург 174
 Межигірці 161
 Микутьчиці 53, 62, 174
 Мізунка, р. 38, 39
 Мізунь, с. 39
 Мінськ 49, 176
 Міров 109
 Молдавія 58, 72
 Моравія (Велика Моравія, Велика Морава) 23, 52, 53, 55, 62
 Мукачєво 7, 15, 17, 25, 28, 68, 82
замок "Паланок" 172, 195
 Нагор'яни 162
 Надвірна 16, 25
 Наддністрянщина – див. Підкарпаття
 Найсе, р. 103
 Невицьке 25, 171
 Нижнів 15
 Німеччина 24, 103, 111, 203
Нижня Саксонія 165
Рейх 104
 Нітра 82
 Новгород 20, 75, 207, 209, 210
 Нове Місто 37
 Новоселиця 38
Замчище, ур. 38, 39

- Нойратен 104
 Оградзенец 109, 110
 Одер, р. 103, 105
 Оджиконь 109, 110
 Кам'янець 109, 110
 Ойбін, гора 105
 Ойцув 108–110
 Окопи, ск. 109
 Рукавиці, скелі 107
 Темна, печера 108
 Оженік Великий, городище 108,
 109, 111
 Олесько 114, 115
 Олешків 52, 53, 62
 Замчище 52, 53
 Ольштин 109
 Опір, р. 33, 34, 43, 115–117
 Ополе 72
 Орів 117
 Орлік 107
 Остер, р. 27
 Остренжнік 109, 110
 Острог 80, 196
 Панонгальм 57
 Панонія 13, 33
 Пагрей 173
 Пелагонія 106
 Пелопоннес 112
 Перебиківці 66, 175
 Перемишль 13, 15, 25, 38, 40, 45–53,
 55, 56, 62, 63, 67, 68, 81, 114,
 119, 158
 Перемишльське (Перемиське)
 князівство (земля) 11, 29, 118
 Переяслав 49, 56
 Південна Русь – див. Галицьке
 князівство
 Південно-Західна Русь – див.
 Галицько-Волинське князівство
 Північно-Східна Русь – див.
 Володимиро-Суздальська земля
 Підгородці 115–117, 120–122
 Підкамін'я 7, 10, 91, 147, 154–160,
 164, 167
 Рожаниця, гора 155, 156
 Камінь (Чортів Камінь), скеля
 155–161, 167
 Підкарпаття (також Прикарпаття,
 Передкарпаття,
 Наддністрянщина) 13, 15, 16, 26,
 27, 29, 38, 45, 53, 59, 71, 81, 82,
 119, 128
 Піренейський півострів 58
 Плавецьке Подграддя 174
 Пльзень 107
 Плиска 174
 Пліснеськ 202, 205–207
 Плонськ 118
 Побук 33
 Поділля (Пониззя) 154, 158, 161, 197
 Подністров'я (Подністер'я) 45, 59,
 68, 161
 Подунав'я 28, 51
 Познань 72
 Полісся 74, 75
 Половецька земля 159
 Польща (літоп. Лядська земля, також
 Річ Посполита) 13, 22–24, 29, 47,
 49, 50, 55, 56, 62, 68, 72, 81, 90,
 108, 109, 111, 114, 117, 119–121,
 129, 156, 179, 203, 207
 Малопольща 23, 55, 56, 108
 Поляниця – див. Бубнище
 Попівці 160
 Поросся 158
 Португалія 15, 63, 119, 147
 Посада-Новомиська 38–40
 Слалісько, ур. 16, 37, 38, 39,
 166, 167
 Посників 175
 Почаїв 156
 Прага 49, 53, 107
 Прандоцин 55, 56
 Преслав 174
 Пржімда, замок 107
 Прикарпаття – див. Підкарпаття
 Прилеп 105, 106
 Причорномор'я Північне 28
 Прут, р. 28, 159
 Пултуськ 118
 Путивль 49
 П'ятничани 170, 171, 178, 184, 185
 Радич, гора 37, 39, 81, 166
 Радянський Союз 7
 Райки 18, 74
 Райковецьке городище 76, 175
 Ревне 67, 72, 80
 Регенсбург 54, 59
 Рига 212
 Рим 57
 Ріка, р. 29
 Річ Посполита – див. Польща
 Рогатів 115
 Родна 81
 Родна Баня 28
 Рожанка 117
 Розвадов 107
 Розгірче 7, 9, 20, 21, 23, 67, 73, 75,
 91, 111, 120, 123, 125, 127, 147,
 150–153, 160–162, 164
 Розлуч 16, 25, 29, 32, 41
 Підзамче, ур. 29, 32
 Розточчя 28
 Росія 22, 81
 Росохач 20
 Рось, р. 24
 Ротенбург 118
 Руда 161
 Рудка, р. 161
 Румунія 13, 24, 29, 58, 72
 Русь (також Давня Русь, Україна-
 Русь, Київська Русь, Київська
 державка) 10, 11, 16, 18, 22–24,
 26–28, 45–47, 49, 55, 58, 59,
 62–64, 68, 70, 71, 78, 80, 97,
 100–102, 130, 158, 164–166, 175,
 177–179, 185, 187, 199, 200,
 203–206, 210
 Руський путь 14, 25, 32, 41, 81, 83,
 119
 Руські Ворота 28, 63, 67, 77, 81
 Рязань 80
 Саксонія 56
 Самара 81
 Самбір (тепер Старий Самбір) 7,
 18, 25, 27–29, 34, 35, 48, 53, 54,
 66, 67, 69, 74, 83, 101, 103, 115,
 117, 177
 Поваліська, ур. 7
 Самбірський повіт 115
 Санкт-Петербург (раніше Ленінград)
 6, 40
 Саон, замок 131, 175
 Сатанів 154
 Сатанівська Слобода 161
 Свалява 16, 25, 68
 Свіча, р. 38, 39
 Свята Земля (Ізраїль) 54
 Секешфехерваре 56
 Семігородський шлях 28
 Сербія 58
 Середземномор'я 156
 Середне 7, 171
 Серет, р. 197
 Синьовидне Верхнє (раніше
 Синевідсько) 7, 16, 25, 33–35, 67,
 81, 114, 116, 125
 Голий горб, ур. 33
 Городище, ур. 33
 Золота гора, ур. 33, 34
 Монастир Пресвятої
 Богородиці 33, 34
 Синьовидне Нижнє 7, 25, 125
 Сирія 131, 214
 Сілістра 174
 Сіль (тепер Стара Сіль) 67, 114, 117,
 119
 Скандинавія 55
 Сколе 28, 33, 43, 44, 101, 109, 113,
 116, 117, 125
 Колодка, ур. 33, 43, 117
 Могила Святослава, ур. 28, 33
 Тухольські ворота 33, 43, 44, 81,
 116, 117
 Скотарський перевал – див.
 Воловецький перевал
 Славське 117
 Словаччина 13, 22–24, 29, 111
 Случа, р. 113
 Смільниця 31, 40, 41, 83
 Кляштор, ур. 40
 Смоленськ 210
 Смотрич, р. 197
 Созань 83
 Соколівка 20
 Солдая – див. Сугдея
 Солінський перевал 14, 83
 Спас 6, 16, 17, 25, 29, 31, 40, 63, 67,
 81, 83–88, 170, 193
 Вежа, ур. 29, 31, 177, 193
 Замкова гора (Замчище, Князя
 Лева) ур. 6, 29, 31, 63, 83, 84,
 86–88, 170, 193
 замок Спаський 177
 Сторожня, ур. 29, 31, 177, 193
 Станіславів (тепер Івано-
 Франківськ) 124
 Стара Сіль – див. Сіль
 Старе Село, замок 196
 Старий Самбір (див. також Самбір)
 6, 25, 29–31, 40, 41, 81, 83, 89, 193

- Старосамбірський район
(Старосамбірщина) 25, 170
- Стеблівка 21
- Стебник 67
- Стир, р. 177
- Стіжок 53
- Стильсько 16, 45, 65, 67, 82,
- Столл'є 53, 169
- Стольпен 105
- Стрий, р. 16, 29, 32–34, 41, 115, 116,
118, 120, 146, 150,
- Стрий, м. 118, 123
- Стрийський повіт (староство) 115,
124
- Стрільки 7, 16, 29, 32, 41, 42
Замок, ур. 29, 41
- Струтин Нижній 16
- Стугна, р. 27
- Студенець 163
- Ступниця 16, 42, 43, 54
Масьова гора, ур. 43
Монастирець (Монастирище),
ур. 42, 43
Тулівка, ур. 43
- Сугдея (Солдая, тепер Судак) 160,
206
- Судова Вишня – див. Вишня
- Судомир 200
- Суздаль 56, 62, 71
- Сула, р. 27
- Сутейськ 53, 176
- Східниця 7
Замчище, ур. 7
- Сян, р. 13, 16, 28, 29, 35, 46
- Сяноцька земля 118
- Сянок 25, 28, 45, 68, 67, 114
Біла Гора 28
- Сяноцький повіт 115
- Тарту 202
- Тепе-Кермен 159
- Тепсень 159
- Теребовль (Теребовля) 13, 47, 64, 83,
114, 154, 197
Замкова гора 197
замок Теребовельський 197
- Тернопільська область 154
- Тершів 7, 25, 29–31, 66, 68, 83, 193
Загородище, ур. 7, 29, 30
Поруб (Посіч), ур. 30
- Тисьменичка, р. 123
- Тишівниця 7
- Тлумач 15
- Товтри 154, 155
Бозут, г. 154
Бушський рельєф 154
Дзюрава Скеля 154
Колодницькі скелі 154
Мурафські Товтри 154
Подільські Товтри (Медобори)
10, 154, 155
- Прутсько-Дністровські Товтри*
154
Скеля Пустельника 154
Чорна Скеля 154
- Топільниця 32, 41
- Торнов 133
- Торпагала 186
- Торунський перевал – див.
Вишківський перевал
- Трубіж, р. 27
- Труханів 33
- Трушівці 182
- Турнов 107
- Турочки Нижні 16, 25
- Тур'є (Верхнє і Нижнє) 25, 32, 41,
43, 81
Пасіки, ур. 43
- Тустановичі 113, 122, 123
- Тустанська волость 115, 116
- Тустань 6, 7, 9–11, 16–20, 22, 23,
25, 45, 61, 62, 64, 65, 67, 72–75,
80–82, 99–101, 106, 108, 109,
111, 112–151, 157, 161, 162, 164,
178–181, 184, 185, 187–194,
197–215
Гостинець 131
Жолоб 121, 144
Камінь 7, 17, 100, 120–123, 126,
127, 129–131, 133–135, 137, 138,
140, 141, 143–145, 187, 189–192,
200, 201, 213
Мала Скеля 123, 130
Острий Камінь 17, 121, 123,
130, 187, 192
Стави, ур. 120, 144
- Тустань-Хоростків (Тустань, с.) 124
- Тухля (раніше Мала Тухля) 16, 25,
43, 116
Зелеміль, ур. 43
Либохора, ур. 43
Перенизь, ур. 43
Погар, ур. 43
- Тухолька 20
- Тюмень 81
- Угорські ворота 28, 81
- Угорщина (Угорське королівство;
Угорська низовина) 13, 15, 16,
23–25, 27–29, 33, 34, 54–57, 60,
62, 63, 72, 114, 115, 117, 119,
124, 205
- Уж, р. 29, 171
- Ужанська долина 195
- Ужгород 7, 16, 17, 48, 49, 51–53,
67, 68
Горяни 25, 49, 51–53, 81, 195
Замкова гора 48
замок Ужгородський 195
- Ужок 25
- Ужоцький перевал 14, 16, 25, 28, 29,
31, 32, 38, 41, 83, 115, 119
- Городище* 16
- Україна 6, 10, 17, 22, 29, 74, 80, 81,
97, 101, 113, 119, 128, 147, 164,
171, 178, 186, 194, 198
- Україна-Русь – див. Русь
- Улюч (Уліч) 118
- Урич (Уріч) 6, 15, 101, 109, 117–128,
130, 151, 161
Ловчево 118, 119, 121
- Уріч, потік 119
- Фітьків 16
- Франція 24, 58, 174, 206
Прованс 24
- Фретеваль 166, 174
- Фрідштайн 107, 108
- Херсонес 91, 153
- Хмельницька область 154
- Холм 40, 47, 64, 119, 165, 168, 170,
193, 214
- Хуст 7, 15, 17, 68, 171, 194, 198
Хустський замок 17, 195
- Царицини 81
- Цедино 66, 175
- Цігтау 105
- Чембало (тепер част. Севастополя)
206
- Червона Русь – див. Галицьке
князівство
- Чернівецька область 29, 154
- Чернівці 45
- Чернігів 49, 62
- Чернігівщина 51
- Чернівів 15
- Черче 156
- Чехія (також Чеське королівство,
Чехи) 22, 23, 27, 55, 62, 106, 107,
111, 205
- Чинадієво 16
- Чома 15
- Чорторійськ 170
- Чудилів, хр. 44
Баишти 44
Забайти 44
- Чхов 56
- Швеція 203
- Шевченкове, с. 54
- Шекесфегервар 57
- Шпрес 104
- Штрамберк 105
- Щебрешин 13
- Юільський острог 81
- Юра Краківсько-Ченстоховська 108,
109, 129
- Юрієв-Польський 60, 61
- Яблуніцький (Ясинський) перевал
29
- Ялина, р. 43
- Ярослав 78
- Ясениця, р. 41
- Ясениця-Замкова 32, 41
- Ясениця-Сільна 7

Список ілюстрацій

- Рис. 1. Схематична карта території Українських Карпат з сіткою шляхів та перевалів: I – територія Карпат, II – кордони князівства, III – напрям шляхів, IV – сучасний державний кордон. Перевали: 1 – Дукельський, 2 – Лупківський, 3 – Солінський, 4 – Ужоцький, 5 – Руський путь, 6 – Ворітський (Верещський), 7 – Скотарський, 8 – Яблуницький.
- Рис. 2. Знахідки срібних арабських дирхемів (за Р. Миською). I – скарби; II – окремі монети. 1) Берегово (Буча); 2) Грабовешь; 3) Звенигород; 4) Йосипівка; 5) Крилос (Давній Галич); 6) Крилос (Давній Галич); 7) Львів; 8) Мукачево; 9) Нижнів; 10) Перемишль; 11) Тлумач; 12) Урич (середньовічна Тустань); 13) Хуст; 14) Чернівці; 15) Чома.
- Рис. 3. Карта території Українських Карпат з оборонними об'єктами: 1 – територія Українських Карпат; 2 – кордони Галицько-Волинського князівства; 3 – сучасний кордон України; 4 – гіпотетичні оборонні пам'ятки; 5 – вивчені оборонні пам'ятки.
- Рис. 4. Верхня частина одвірка, знайдена в криниці. Фото М. Рожка.
- Рис. 5. Реконструкція здвоєних одвірків із забудови Тустані. Реконструкція М. Рожка.
- Рис. 6. Реконструкція складнопрофільованого та півциркульного одвірків (знайдено в криниці). Реконструкція М. Рожка.
- Рис. 7. Розгірче, печерна церква. Сліди одвірка, вирубані в скелі, та його реконструкція. Реконструкція М. Рожка.
- Рис. 8. Одвірок церкви з с. Стеблівка Закарпатської обл. XVII ст. Фото М. Рожка.
- Рис. 9. Реконструкція поверховості дерев'яної забудови за наявними слідами. Фото та реконструкція М. Рожка.
- Рис. 10. Тершів. Окомірний план городища в ур. Загородище. А. Ситуаційна схема. Б. План. 1 – в'їзд на городище, 2 – залишки оборонного валу, 3 – реконструкція оборонного валу.
- Рис. 11. Схематичний план розміщення оборонних об'єктів у селах Спас та Тершів.
- Рис. 12. Розлуч. План городища в ур. Підзамче.
- Рис. 13. План розміщення оборонних об'єктів в с. Верхнє Синьовидне. 1 – городище, 2 – вали, 3 – городище, 4 – монастир Пресвятої Богородиці, 5 – раннє поселення, 6 – печера, 7 – капище.
- Рис. 14. Грозьова. План і перетини городища на горі Окіп.
- Рис. 15. Городисько. Окомірний план городища. 1 – церква св. Юра, 2 – цвинтар, 3 – “Стіжок”, 4 – пониження – вибраний ґрунт, яким насапано “Стіжок”, 5 – вали – зовнішні укріплення городища.
- Рис. 16. Стрільки. План городища в урочищі Замок. I-II-III-IV – межі розвідкового шурфа.
- Рис. 17. Тур'є. Схема розміщення городища. 1 – городище.
- Рис. 18. Дитинець Перемишля та його фрагмент. Середина XII ст. Вигляд з південного сходу. Графічна реконструкція та рисунок В. Петрика. 1993 р.
- Рис. 19. Церква Івана Хрестителя в Перемишлі. Аксонометрія. Графічна реконструкція та рисунок В. Петрика. 1993 р.
- Рис. 20. Боголюбово. Палацовий комплекс з переходом до храму. Реконструкція М. Вороніна.
- Рис. 21. Василів. Храм. XII ст. Реконструкція Г. Логвина.
- Рис. 22. Горянська ротонда. Вигляд зі сходу. Світлина М. Рожка.
- Рис. 23. План ротонди з палацом у Перемишлі (за Е. Сосновською, рис. К. Мусяка).
- Рис. 24. Галич. Церква св. пророка Іллі. Гіпотетична реконструкція Ю. Лукомського.
- Рис. 25. Галич. Церква-квадрифоїл “Полігон”. Гіпотетична реконструкція Ю. Лукомського.
- Рис. 26. Олешківська ротонда. Реконструкція Б. Томенчука.
- Рис. 27. Вежа у Столп'ю. Літографія Наполеона Орди, 1882 р.
- Рис. 28. Володимир-Волинський. Василівська восьмиконхова ротонда. Світлина поч. XX ст.
- Рис. 29. Галич. Успенський собор. Гіпотетична реконструкція Ю. Лукомського і В. Петрика.
- Рис. 30. Галич. Церква св. Пантелеймона. Вигляд зі сходу. Світлина М. Рожка.
- Рис. 31. Юр'єв-Польський. Георгіївський собор. Гіпотетична реконструкція Г. Вагнера.
- Рис. 32. Юр'єв-Польський. Георгіївський собор. Скульптурні рельєфи. Світлина М. Рожка.
- Рис. 33. Рельєфні керамічні плитки, знайдені на території Галича (за П. Раппопортом).
- Рис. 34. Ленківці. Зрубні споруди в системі оборонних валів. Реконструкція Б. Тимощука.
- Рис. 35. Галич. Графічна реконструкція садибної забудови в ур. Вивози. Реконструкція В. Петрика за матеріалами археологічних досліджень В. Ауліха. Рис. В. Петрика.
- Рис. 36. Тустань. Двір. Житлова забудова. Графічна реконструкція М. Рожка.
- Рис. 37. Львів. Забудова княжого замку та міста. Гіпотетична реконструкція і рисунок І. Базарника.
- Рис. 38. Львів. Ворота княжого замку XIII ст. Реконструкція І. Базарника.
- Рис. 39. Вишня. Ворота. Гіпотетична реконструкція М. Рожка.
- Рис. 40. Ворота укріплень Тершова. Гіпотетична реконструкція М. Рожка.
- Рис. 41. Галич. Урочище Погарище. Захисні споруди воріт. Графічна реконструкція і рисунок В. Петрика.
- Рис. 42. Реконструкція укріплень польського міста Ленчиця (XII ст.). (Historia kultury materialnej Polski, 1978, T. 1. S. 224)
- Рис. 43. Оборонна вежа Братського острога XVII ст. Перенесена до музею. Коломенське (Москва). Світлина Н. Крадіна.
- Рис. 44. Реконструкція “напівземлянки” з м. Суздаль (за А. Дубініним).

- Рис. 45. Дерев'яні тиблі зі забудови Тустані. Світлина М. Рожка.
- Рис. 46. Дерев'яні клини для розколювання колод (матеріал археологічних досліджень Тустані). Світлина М. Рожка.
- Рис. 47. Тустань. Двір. Житлова забудова з галереями. Реконструкція і рисунок М. Рожка.
- Рис. 48. Тустань. Двір. Повал з колод в житловій забудові. Реконструкція і рисунок М. Рожка.
- Рис. 49. Бубнище. Слід колодного повалу даху, врубаного в скелю. Світлина М. Рожка.
- Рис. 50. Спас. План городища в ур. Замкова (Княжа) гора (А). Розкоп 1978 р. (Б). 1 – мурована стіна; 2 – розвал каміння; 3 – нумерація шурфів; 4 – кам'яна кладка в розкопах і шурфах; К – криниця.
- Рис. 51. Спас. План археологічних досліджень монастиря у 1978 році. 1 – сучасні будівлі; 2 – оборонна вежа кін. XIII ст. – поч. XIV ст.; 3 – монастирська стіна; 4 – межі садиб; 5 – дорога; 6 – дерева; 7 – городи; 8 – асфальт; 9 – траншея.
- Рис. 52. Спас. Замкова гора. Реконструкція дерев'яної забудови XIII ст. М. Рожка.
- Рис. 53. Зведений план розкопів у церкві св. Онуфрія.
- Рис. 54. Східна конха. Прикладка південно-західної лопатки. Вигляд зі сходу.
- Рис. 55. Північний бік східної конхи з розкритою аркосолією (1). Вигляд з південного сходу.
- Рис. 56. Розкоп II-A. Східна конха з аркосолією.
- Рис. 57. Розкоп I-B. 1 – контур первісної західної стіни; 2 – контур південно-східної стіни бабинця (XIV ст.); 3 – фундамент під пізніший вівтар.
- Рис. 58. Розкоп I-B. Вигляд стіни бабинця, прибудованого до західної стіни з контрфорсом.
- Рис. 59. Схема забудови церкви св. Онуфрія. 1 – аркосолія; 2 – храм XIII ст.; 3 – західний бік храму XIV ст.; 4 – забудова XVII ст.
- Рис. 60. Шурф 1. 1 – добудований контрфорс; 2 – фундамент східної конхи.
- Рис. 61. Тустань. Вертикальні пази 15-метрових наземних дерев'яних оборонних стін. Світлина М. Рожка.
- Рис. 62. Тустань. Дерев'яна житлово-оборонна забудова на камені. Ворота. Реконструкція М. Рожка.
- Рис. 63. Вигляд Каменю з південного боку. Фото В. Деметрикевича.
- Рис. 64. Кладка оборонної стіни. Вигляд зі сходу. Світлина М. Рожка.
- Рис. 65. Камінь зі залишками цегляної забудови на Верхньому майданчику. Гравюра XIX ст.
- Рис. 66. План дерев'яної забудови першого будівельного періоду. Реконструкція автора.
- Рис. 67. Реконструкція дерев'яної забудови Тустані першого будівельного періоду. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.
- Рис. 68. Ворота. Малий Камінь зі слідами дерев'яної забудови та переріз надбрамної вежі, другий будівельний період. Вигляд з півночі. Реконструкція автора.
- Рис. 69. Ворота другого будівельного періоду. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.
- Рис. 70. Реконструкція брами другого будівельного періоду. Вигляд з двору (із заходу). Реконструкція автора.
- Рис. 71. План дерев'яної забудови другого будівельного періоду. Реконструкція автора.
- Рис. 72. Загальний вигляд реконструкції дерев'яної забудови Тустані другого будівельного періоду. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.
- Рис. 73. Ворота. Загальний вигляд вежі з помостом-пандусом та підйомним мостом, третій будівельний період. Вигляд зі сходу. Реконструкція автора.
- Рис. 74. Розкоп 3. Завал каміння в місцях забудови громадських споруд.
- Рис. 75. Східний бік двору з вертикальним та криволінійним пазом.
- Рис. 76. Внутрішній дворик. Вертикальний та криволінійний пази з графічною схемою забудови.
- Рис. 77. Верхній майданчик. Вертикальні пази та вруби і схема забудови на підставі наявних пазів. Вигляд з півночі, зверху.
- Рис. 78. Реконструкція дерев'яної забудови Тустані, п'ятий будівельний період. Вигляд з північного заходу. Реконструкція автора.
- Рис. 79. Дерев'яна забудова оборонної вежі на Окремому Камні, північна стіна. Вигляд з півночі. Реконструкція автора.
- Рис. 80. Бубнище. Вигляд із заходу.
- Рис. 81. Бубнище. Забороло.
- Рис. 82. Розгірче. Вигляд з заходу.
- Рис. 83. Розгірче. Літографія М. Стенчинського, 1847 р.
- Рис. 84. Камінь в смт Підкамінь. Вигляд з північно-східного боку.
- Рис. 85. Камінь в смт Підкамінь. Горизонтальні і вертикальні пази дерев'яної галереї.
- Рис. 86. Тепе-Кермен. Печерна церква з підплитовими похованнями.
- Рис. 87. Крутилів, ур. Пустельня. Печерний комплекс.
- Рис. 88. Вежа у Кам'янці-Литовському. Сучасний вигляд.
- Рис. 89. Вежа у Белавіні на літографії середини XIX ст.
- Рис. 90. Вежа у П'ятничанах. Сучасний вигляд.
- Рис. 91. Руїни Середнянської вежі. Сучасний вигляд.
- Рис. 92. Схема водяного приводу жорен з кінчною передачею.
- Рис. 93. Механізм підйому моста Тустані для третього будівельного періоду.
- Рис. 94. Механізм підйому моста Тустані для п'ятого будівельного періоду.
- Рис. 95. Тустань. Камінь. Вигляд із заходу: 1 – криниця; 2 – цистерна, довбана на північному схилі Каменя; 3 – цистерна, вимурувана з кам'яних блоків на висоті 60 м над рівнем долини.
- Рис. 96. Тустань. Цистерна. Вигляд зверху. Фото М. Рожка.
- Рис. 97. Тустань. Цистерна і криниця у перетині: I – криниця; II – цистерна; 1 – перетини криниці, цистерни; 2 – гумус; 3 – засипка ґрунтом; 4 – заповнення дерев'яними конструкціями; 5 – суміш супісків з камінням;

б – хвойні гілки, хвоя.

- Рис. 98. Тустань. Цистерна. План: 1 – вапняний розчин; 2 – пісок заповнення вежі; 3 – кам'яна кладка; 4 – перетин скелі.
- Рис. 99. Мурована цистерна з дерев'яною забудовою: 1 – перетин скелі; 2 – кладка цистерни а блоків; 3 – панцирна кладка; 4 – дерев'яна забудова; 5 – дерев'яне перекриття.
- Рис. 100. Тустань. Цистерна, вимурувана з кам'яних блоків. Вигляд зверху. Фото М. Рожка.
- Рис. 101. Тустань. Криниця. Вигляд з півночі, зверху. Фото М. Рожка.
- Рис. 102. Тустань. Цистерна на Острому Камені. Вигляд зверху.
- Рис. 103. Бубнище. Цистерна, вирубана у скелі. Вигляд зверху. Фото М. Рожка.
- Рис. 104. Бубнище. Цистерна з кам'яним перекриттям. Фото М. Рожка.
- Рис. 105. Хотин. Середньовічна фортеця. Загальний вигляд. Фото М. Рожка.
- Рис. 106. Кам'янець-Подільський. Нова “водяна” вежа.
- Рис. 107. Назви частин наконечників стріл лука і арбалета (за О. Медведсвим): а – перо; б – втулка, утолок; в – сторона; г – рамено, плічко; д – черенок; е – шийка; ж – бойова головка; з – грань; к – упор; л – вістря; м – шип.
- Рис. 108. Скельна група Камінь. Переріз схід – захід на рівні двору.
- Рис. 109. Тустань. Камінь. Схема прострілу території. Реконструкція М. Рожка.
- Рис. 110. Наконечники стріл лука. Рис. М. Рожка.
- Рис. 111. Наконечники стріл арбалета (самостріла) типу I. Рис. М. Рожка.
- Рис. 112. Наконечники стріл арбалета (самостріла) типу II. Рис. М. Рожка.
- Рис. 113. Наконечники стріл арбалета III–VI типів. Рис. М. Рожка.

Перелік скорочень

АО – Археологические открытия.

ЗНТШ – Записки Наукового Товариства імені Шевченка.

ІСН АН УРСР – Інститут суспільних наук АН УРСР.

ІУ НАНУ – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

КААЕ – Карпатська архітектурно-археологічна експедиція.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН УССР.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

СА – Советская археология.

УІЖ – Український історичний журнал.

ААС – Acta Archaeologica Carpathica.

ВИА – Всемирная история архитектуры.

Наукове видання

Михайло РОЖКО

АРХІТЕКТУРА ТА СИСТЕМА ОБОРОНИ
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У КНЯЖУ ДОБУ

Формат 70×100/16

Папір офсетний, Гарн. Таймс.

Умовн.-друк. арк. 18,79.

Видавництво «БаК»

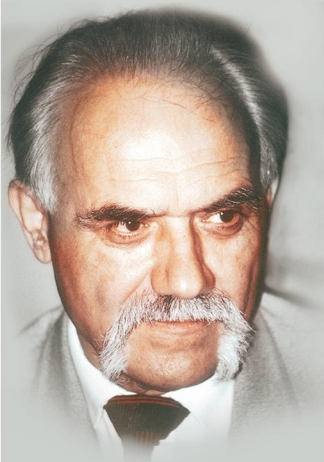
вул. Чайковського, 17, Львів 79000

тел.: (032) 261 00 12

факс: (032) 261 10 81

e-пошта: office@bak.lviv.ua

Інтернет: www.bak.lviv.ua

4 червня 1939 р. -
22 грудня 2004 р.

МИХАЙЛО РОЖКО

Дослідник Тустані, автор методики архітектурно-геодезичних і архітектурно-археологічних досліджень, а також графічних реконструкцій втраченої дерев'яної наскельної архітектури. Дослідник пам'яток з наскельною забудовою (Розгірче, Бубнище, Підкамінь) та численних городищ, монастирів – об'єктів Карпатської лінії оборони X–XIII ст.

Народився у селі Небилів (тепер Рожнятівського району Івано-Франківської області). Навчався у Львівському державному інституті прикладного і декоративного мистецтва на факультеті художньої кераміки. Археологію вивчав в експедиціях під керівництвом Маріанни Малевської-Малевіч.

Автор понад 60 наукових та науково-популярних публікацій, зокрема монографії “Тустань – давньоруська наскельна фортеця” та розділу “Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст.” у колективній монографії “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”.